

JÖVŐ, MÚLT, SZÜLŐVÁROSOM

(Future, past, my birth-place)

NÁDAS PÉTER

„Jeges, jeget vegyenek! Jeges!”

Ajtók nyílása, vödörök zörrenése, női papucskok magas, sarkának szapora koppogása a körfolyosókon, álmos körbeköszönések, pongyolák, becsavart, kendőbe kötött hajak. A lakások ajtói ilyenkor nyitva maradnak, vagy éppen csak betéve. Emelkedő lift zümmögése, széttört jég-hasábokkal teli vödörök koccanása a lépcsőfordulókból, ajtók csukódása, csönd.

„Ószeres! Használt ruhát, cipőt, rongyot, holmit; mindent veszek! Ószeres!” Csönd. A kintorna dallama, a papírba csavart fillérek tompa puffanása az udvarok sárga keramitkővén. Aztán megint a csönd. „Babiákné, liftet! Babiákné!” Babiákné azonban nem jön, nem válaszol. „Babiákné, mennyit kell még magára várnom?” Földszinti barlangjának hagymától illatos mélyéről párolog fel a hangja: „Tehetek én arról, hogy mindig fönny hagyják?” És most már kürtől az öblös udvaron. „Annyit nem tudnak megtenni, hogy becsuknák? Naponta húszszor másszak az ötödikre?”

„Babiákné, mikor jönnek a gázosok?”

Ilyen nyári reggelek nincsenek többé. Valamikor a hatvanas évek közepén elsüllyedt a városom, eddig tartott ki a múltja. Nem jön a drótos tót, az udvaron megfoltozni a kilukadt lábost, nem jön a közsörús, hogy kiélezzze az eltompult késeket, az üveges se jön a lapos puttonyával. Nem siratom, csak mondom. Nem jönnek kosaras asszonyok tojással Pomázról, tejföllel Budakesziről, túróval Csömörről. A város elszigetelte magát a tápláló világtól, szükségleteit elszemélytelenített kapcsolatrendszereken keresztül elégti ki; s amit kap, olyan. Nincsen többé ismerős kofa. A pincér nevét nem tudom. Nénikém, aki Párizsban élt és az Ile Saint-Louis-n volt lakása, azt meséli, hogy a húszas évek végén még minden reggel kecskéket hajtottak át a Pont Marie-n. „Csak lementek és annyit fejtem, amennyi kellett.” Párizsban sincsenek többé kecskék.

Ahol nincsen személyes kapcsolat, ahol a személyes kötődést mesterséges és ismeretségre nem alkalmas rendszerek helyettesítik, ott a személyes igények is eltompulnak, mondhatnám elbutulnak, s kapcsolat, igény és ismeret híján rítusok sincsenek. A városok rítusa biztosan más, mint a vallásoké, de mindkettőből történelem előtti időkre lehet visszalátni. Lehet a híveknek háttal, és lehet a hívekkel szemben misézni, ám az oltárt legfeljebb kétezer évben egyszer lehet elmozdítani a helyéről. Mint ahogyan az utcáknak, a tereknek, a ligeteknek is ott kell lenniök, ahol vannak. A városi rítusok jellege századról-századra változik, de napról-napra biztosan nem változhatnak. A szomszédaimmal kizárólag olyan tartós egyezmények keretében tudok együtt élni, melyek lényegük szerint nem változékonyak. Ha mégis, akkor nem tudunk a káoszon kifogni. Nem Babiáknét jöttem temetni. Csak mondom, hogy a névtáblákat, a kilincseket, a bádoparkányokat és a küszöbpántokat harminc éve senki sem szidolozta ki. Ha a presszó kocsmát, a kapualj vizeldét jelent, akkor nem találok szavakat. Ha szülővárosomban élnék, akkor új foglalatosság után kéne nézmem.

Bécsben mindenesetre van törzsasztal, s ez változatlanul azt jelenti, hogy betévedt vendég oda le nem ülhet. Párizs minden reggel elvégzi kötelező ébredési rítusát, kéjesen nyújtózkodik, hosszán ásít, mosakszik, s csak aztán kezd napot. Kirakat, tükör, üvegpult ragyog a szemközti péknél, ahol megvásárolhatom a szertartáshoz elengedhetetlenül szükséges croissant-omat. A hét utolsó napján pedig minden városnegyedben van piac. A piac, kérem szépen, egy nagy tér vagy éppen egy széles utca. Nem kell hozzá sem központi bódédízájn, sem beruházó. Amikor a piacosok elvonulnak az ernyőkkel és a kecskelábú asztalokkal, akkor a kövezet söpörhető és lemosható. Az antikvitás óta ez így van a városokban. Budapest járdáit jó harminc éve locsolták föl utoljára a vidékies nyolcasokkal, s ma már kevesen tudják, hogy mire voltak jók ezek a nyolcasok.

Ha pedig most valaki azt hiszi, hogy panaszkodom, mintákat keresek, összehasonlító, netán mellékes kérdésekről beszélek, akkor téved. Aki egy város életfeltételeivel foglalkozik, annak változatlanul a piacon kell elkezdenie a vizsgálódásait. Azon a helyen, és abban az eredeti értelemben, ahol és ahogyan elkezdődött. A város polgára számára a piac nem közgazdák mutatószámait jelenti. Róma délelőtt a Campo dei Fiorin van. Pontosan azon a helyen, ahol Giordano Brunót elégették. A városi polgárnak a piac nem csak azt jelenti, hogy bizalmával megajándékozott árusától vette a húst, a halat, a sajtot, a kenyeret, a gyümölcsöt, mindent, mi szemének és szájának ingere, és még csak nem is azt jelenti, hogy polgár bizony nem bízza magát feltétel nélkül személytelen rendszerekre, hanem legfőképpen azt jelenti, hogy ilyenkor a város közösen, rituálisan, több száz évének mélységében néz vissza önmagára, és kinéz azokra a tágabb viszonyossági rendszerekre, amelyeket éltek, s amelyekből él; beszélget velük. Délben csönd ereszkedik Rómára, századra század, és semmi nem változott, ma is a szent szieszta tengelyén függ a nap. A Campo dei Fiorit estére lemosás, kiülnek, esznek, zajonganak, mozdulni nem lehet a téren; Bruno örülhet. A város, minden ellenkező híresztelés és igyekevény ellenére nem épületek halmaza, nem építészeti technikák és esztétikák produkcióinak színtere, Párizs nem La Défense, Róma nem EUR, hanem több százados helyi szokások, rítusok és gesztusok önszabályozó rendszere. Ezeket az önszabályozó rendszereket elég nehéz kiölni, de nem lehetetlen. Bontani kell, és a területet jó vastagon fölszórni sóval.

A városokról készített légifelvételeknek nincsen relevanciájuk. Aki ilyesmik alapján tervezné városának jövőjét, bármilyen hasznos mintákat és nemes esztétikai elképzeléseket követve dolgozik e térbeli viszonylatokkal, durva kézzel fogja összerontani városának időbeli távlatát. Aki egy város jövőjével foglalkozik, annak félre kéne tennie a szívének oly kedves makettokat. A vatikáni múzeumnak van egy furcsa, kissé félreeső részlege. Miként a spájzban a befőttek, antik márványportrék sorakoznak a végeláthatatlan polcokon. Mindenki idejött a Campo dei Fioriról. Nem telt el év, egyetlen pillanat se telt el. Nem változott se homlok, se tartás, se tekintet, se az orr hajlata. Itt látható, hogy ennek a városnak ennyi az ideje. Más városoknak nem ennyi. De aki városának jövőjével foglalkozik, annak mindenesetre tudnia kell, hogy mennyi múltja van annak, aminek bármennyi jövőt akar.

Budapest építészeti szubsztanciája és életének módja között ma nincsen kapcsolat. Ha a körutak épületeit nézem, akkor a kelenföldi lakótelep lakóit látom. És a budai hegyekre hányt villák éppen stilisztikai szempontból nem különböznek semmiben a pestimrei, a kispesti vagy az erzsébeti egyencsaládi házak nyomorúságától. Nyomorúságuk közös vonása, hogy olyan életformákat illető vágyakat táplált velük építő és építető, amelyekhez nem volt se tere, se anyaga, se eszköze. Az egyik ház vidékre vágyik, s ha másként nem megy, akkor utólagosan kell megtol-

dani sufnikkal, ólakkal, bódékkal és fészerekkel, a másik ház pedig azt szeretné elhitetni, hogy lakóinak jobb lenne más országok más tájain élniök, vagy éppen az őshazában. Az építészeti szubsztancia és az életmód kölcsönösségének hiánya miatt ma nincsen a városnak olyan negyede, mely ne lenne provizorikus jellegű. Így végül is elárulja valós természetét; nincsenek polgárai, lakói ágyrajárók. Nappalainak neuraszténiás igyekvését kellemesen kiegészítik halott éjszakái. Reggel nem ébred, hanem fölriad, és fészületlenül, mosdatlanul kezdi előlről. Budapesten nem tudhatom, hogy mi a reggeli, csak azt tudhatom, hogy valakik valamit lehörpölnek és magukba tömnek, miközben egymást riogatják. Elkéssel. Elkések.

Elkéstünk! Nem tudjuk behozni a hátrányt! Lekésnék valamilyen európai vonatról! Mégis azt mondanám, hogy nincsen hátrány, amit be kéne hozni, és nincsen vonat, amelyet el lehetne érni. Vagy ha van, akkor én vagyok a vonat, az indulás, az érkezés, s ezért rajtam kívül nincsen ember, aki megszabhatná a menetrendemet. Ha a gyomromban rosszul helyezkedik el a reggeli, ha ásítózás közben nem gondoltam vissza az álmaimra, ha borotvátlan az arcom, ha zsíros a hajam, ha elkenődött a rúzs az ajkamon, ha fogorvos tíz éve nem nyúlt a számba, és mégis így fogom magam mutogatni másoknak, akkor magamról késtem le és nem a vonatról. A budapestiek harminc éve nem pucolták ki a cipőjüket.

Ha arra gondolok, hogy milyen feszültségek közepette és milyen kényszerektől nyűgözötten kell megbeszélni és megtervezni szülővárosom jövőjét, akkor nagyon örülök. Súlylódásoktól kopnak a városfejlesztési rögeszmék, s tán nem híú ábránd remélnem, hogy a kényszerek szorításából és a súlylódások kínjából önismeret is születhet; ő aztán minden szép eszme szülőanyja. Valaki, aki budapesti választópolgár maradt, és mégse él a városában, nem kiáltozná hát, hogy elkéstünk, hogy huszonegyedik óra, hanem megkockáztatná azt mondani, pontosan jó idő. És ez a bosszantó alak, aki természetesen én vagyok, végezetül még csöndes javaslatával is előállna, mondván, három mesés feltételnek kellene megfelelniök a nálánál hivatottabbaknak, hogy szülővárosának jövőjét ne baltázzák el teljesen. Az első feltétel *praktikus*, a második *etikai*, a harmadik *fogalmi* természetű lenne.

Egy. Mindenkinék, mielőtt munkához lát, minden napon, önmagától kell megkérdeznie, hogy a tízévenként kicserélhető, az állandó lebontás és felépítés lázalmában égő város-e az ideálja, kezes szolgája-e az építészeti technológiák gigantizmusának, és a tömegtársadalmi szerveződés jámbor kiszolgálója-e. Meg kell kérdeznie, hogy a továbbiakban is ki akarja-e szolgáltatni önmagát és embertársait egy olyan fejlődési elvnek, amelynek a határai épp azon a természeti katasztrófán láthatók, amelyet hatásaival kiváltott. Meg kell kérdeznie, hogy egy lehetséges jövőkép nem azon az újkeletű felismerésen alapszik-e, hogy az emberi történelemnek nincsen primátusa a naturával szemben.

Kettő. „Cselekedj úgy, hogy cselekvésed maximája képes lehessen mások törvénye lenni.” Kant imperatívusza egy olyan hagyományra vonatkozik, amelyben a jövőbeni korrekció lehetősége nem korlátozott. Tekintettel azokra a technológiákra és azokra a szervezési elvekre, amelyek az egész földre, olykor az egész földi atmoszférára kiterjesztik a messzi jövőben is érvényesülő, ismeretlen természetű hatásaikat, a cselekvés etikai vezérfonalának is módosulnia kell, mert a személyes döntés és a közös törvénykezés kölcsönhatása semmiféle biztosítékot nem tartalmaz arra nézvést, hogy a számunkra megengedett vajon megengedi-e az elkövetkezendő nemzedékek sértetlen létezését, s így a cselekvés kockázata közel sem a mi kockázatunk. Ezért Kant kiegészítendő Jonas imperatívuszával. „Jelenbéli választásod, akarated járulékos tárgyaként, foglalja magában az ember jövőbeni integritását.”

Három. Nem lehet városfejlesztésről beszélni, és ugyanakkor nem a hangyák megapoliszát remélni. Vagy töröld a szótáradból a fejlődés és fejlesztés fogalmát, soha többé ki ne ejtsd a szádon, használd helyette a rendezés vagy a rekonstrukció fogalmát, vagy ha ez nem megy, akkor korlátozd kvalitatív jelentéstartalmára; ez lesz az aktív önkorlátozás. Budapest ne lehessen nagyobb, hanem jóval kisebb és jóval jobb.

BUDAPEST AZ EURÓPAI NAGYVÁROSI RENDSZERBEN*

(Budapest in the European metropolitan system)

ENYEDI GYÖRGY

Bevezetés

Az elmúlt évtizedekben nemzetközi, integrált nagyvárosi rendszer formálódott ki Európában. A fenti rendszer gerincét a nyugat-európai nagyvárosok alkotják: London, Párizs, Brüsszel, a Ranstad város-régió Hollandiában, Köln—Frakfurt Németországban. E városok többsége nagy nemzetközi kapcsolat-szervező hagyományokkal bír, a gyarmatosítás és az atlanti kereskedelem kezdetéig visszanyúlóan. A jelen integrációt sokszálú kapcsolat-rendszer építi fel. A hagyományos gazdasági, kulturális, politikai kapcsolatokon kívül jelentősek a kutatási, oktatási és szabad-idő töltési szálak, és az egyének kapcsolatai. A jelen integráció új vonása, hogy ez a városi társadalmak, a civil társadalom és az egyének kapcsolatát is magába foglalja. A városi társadalmak összefonódnak, ami egyben földrajzi közelséget is feltételez.

Ezt a integrációt két tényező vezérli:

1. a gazdaság nemzetközivé válása, a multinacionális vállalatok és pénzügyi intézmények vezető szerepe a helyi gazdaságok formálásában;
2. az Európai Közösség társadalmi és politikai integrációja, ami lehetővé tette a határokon túlnyúló vonzáskörzetek kialakulását.

A multinacionális üzleti székhelyek, valamint a magas szintű pénzügyi szolgáltatások a nagyvárosokba telepednek. A két évtizeden át tartó dezurbanizáció után a nagyvárosok visszanyerik térszervező szerepüket az egységesülő Európában.

Az európai nagyvárosi rendszer kiterjedőben van. Délnyugati irányban: Barcelona, Madrid, s talán Lisszabon kapcsolódik (Lyon-on át) Európa urbanizált „szívéhez”. Közép-Európában már kialakult a külső város-gyűrű: München, Zürich, Miláno, Bécs. Berlin bizonyára rövidesen Közép-Európa legfontosabb központja lesz. Megnyílt az út a három közép-európai főváros: Budapest, Prága és Varsó előtt, hogy csatlakozzanak az európai nagyvárosi rendszerhez. Az utat nem könnyű végigjárni: mai állapotában egyik főváros sem alkalmas nemzetközi funkciók betöltésére, de mindhárom alkalmassá válhat. Prága kapcsolódik legerősebben az európai (német) városhálózathoz, s a városi lét folyamatossága ebben a fővárosban a legerősebb. Lakossága viszonylag szerény méretű (alig több 1 milliónál), s közvetlen vonzásterületébe csak a 10 milliós Cseh Köztársaság sorolható. Berlin közelsége legalább annyi hátrányt jelenthet, mint előnyt. Budapest a legnépesebb a három város közül, a modern nagyvárosi infrastruktúra a legelfogadhatóbb, de nemzeti vonzásterülete kicsiny, s Bécs kemény versenytárs. Varsó geopolitikai fekvése a legkedvezőbb; a német és poszt-szovjet térségek között helyezkedik el, s népes nemzeti vonzásterülete van, ám a legkevésbé felkészült a nemzetközi funkciók gyakorlására. E dolgozat Budapest bekacsolódási esélyeit vizsgálja.

*A Washington D. C.-i Woodrow Wilson Center-ben 1992. ápr. 28-án tartott előadás alapján.

- A következő szempontokat vesszük figyelembe:
- a) nemzetközi (makro-regionális) funkciók gyakorlásának hagyományai;
 - b) infrastrukturális felkészültség;
 - c) a városi társadalom képessége és hajlandósága arra, hogy nemzetközi metropolisként működjön.

Budapest története Közép-Európában

A magyar fővárosnak hosszú története során csak kétszer volt közép-európai jelentősége. Először a késő középkorban, amikor a nagy területű — Franciaország méretű — Magyar Királyság központja volt, másodsor a 19. és 20. század fordulóján (1870 és 1914 között) az Osztrák—Magyar Monarchia iker-fővárosaként. A 20. század előtt Magyarország és Lengyelország voltak az európai típusú urbanizáció keleti „végei”.

A 15. század elején Budának és Pestnek együtt 25 000 lakosa volt: Ez körülbelül megfelelt Prága, Krakkó vagy Danzig korabeli méretének. Jelentős közép-európai város volt, de korántsem nagyváros. A Balkánon ebben az időben (Konstantinápolyt leszámítva) nem volt 5000 lakosnál népesebb város. A szoros olasz kapcsolatoknak köszönhetően a renaissance kulturális hatása korán megjelent Magyarországon is, ami jelentős fejlődést eredményezett, és megmutatkozott a budavári építkezésekben, illetve az első magyar egyetemek (Pécs: 1367; Buda: 1395) alapításában. Buda É—D-i (Balti térség — É.-Olaszország) és K—NY-i (Német-római Birodalom — Oroszország) nemzetközi kereskedelmi útvonalak találkozásánál feküdt. Ezek az útvonalak nem voltak olyan jelentősek, hogy átmenő forgalmuk számottevő kereskedelmi tőkét halmozott volna fel Budán. Prága erősebben beépült a korai polgárosodás európai (német) városrendszerébe, mint Buda. Buda mindenekelőtt hatalmi központ volt, s amint a Magyar Királyság hatalma a 16. században összeomlott, úgy süllyedt Buda — évszázadokra — provinciális jelentéktelenségbe.

A második nagy korszak a kiegyezéssel (1867) kezdődött. 1870 és 1914 között Budapest volt Európa második leggyorsabban növekvő városa. Lakossága négy évtized alatt megháromszorozódott, s 1910-ben elérte az 1 millió főt. 1870-ben a magyar főváros középváros volt, és népessége alapján a tizenhetedik helyet foglalta el Európában. 1910-ben a város már kontinensünk nyolcadik legnagyobb metropolisa volt, nagyobb, mint Róma, Madrid vagy Milano. E négy évtized az ország ipari forradalmának, s általános modernizálásának korszaka volt, melynek Budapest volt a fő haszonélvezője.

A gyors fejlődést gyakran nevezték „amerikai tempó”-júnak. Ám Budapest csak a növekedés ütemét tekintve hasonlított az amerikai nagyvárosokhoz. Fejlődését gondosan tervezték, melynek eredménye egy igen szép város lett. 1870-ben a kormány és a főváros létrehozta a Fővárosi Közmunkák Tanácsát, amely nagyszabású városrendezési terveket fogalmazott meg, s volt ereje azokat végre is hajtani. A kor legkorszerűbb városrendezési elemei — a körutak, sugárutak és közterek rendszere, az előírt építési magasságok, telekméreték és beépíthetőségi arányok, a különböző övezetek, a városi tömegközlekedés — mind megtalálhatók voltak. A város gyorsan fogadta be az újításokat: 1873-ban vezették be az elektromos utcai közvilágítást, 1887-ben a villamost, 1888-ban az elővárosi (helyi érdekű) vasutakat. 1885-ben kezdte meg működését

a városi telefonközpont. 1896-ban nyílt meg az európai kontinens első földalatti vasútja Budapesten, s ugyanebben az évben a Posta akkumulátorral hajtott csomagszállító teherautókat vezetett be, melyek az 1940-es évek végéig működtek. Néhány évtized alatt, úgy tűnt, a magyar főváros behozta több évszázada tartó lemaradását Közép- és Nyugat-Európa mögött.

A 20. század elején Budapest széleskörű nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezett. Nyilvánvalóan szorosak voltak a Béccsel való kapcsolatok. A császárváros a Monarchia kiemelkedő hatalmi és kulturális központja volt. Budapest az iparban, az üzleti életben, az egész Kárpát-medencére és a Balkánra kiterjedő gazdasági-kulturális kapcsolatokban próbált versenyezni.

E látványos fejlődés rövid életű volt: megszakította az első világháború és a trianoni béke. Az „aranykor”-nak ezen kívül is volt két gyenge pontja. Először: Budapest volt az egyetlen jelentős magyar város, amelyik az európai városfejlődés útját követte. Az ország alapvetően falusi-agrár jellegű maradt, 1910-ben a lakosság kétharmada mezőgazdasággal foglalkozott. Ez időben a második magyar város, Szeged, lakossága egy tizedét tette ki Budapestének (100 ezer-nél valamelyest több lakossal), s ezek jórésze is a tanyákon élő földműves volt. Másodszor: a budapesti társadalom modern átalakulása e rövid növekedési szakaszában is tökéletlen volt. A középosztály viszonylag gyenge maradt (a lakosság mintegy 30%-át tette ki 1910-ben), s ez jelentős részben a közigazgatásban működött. A polgárosodás mellett erős rendi hagyományok (a nemesi származás jelentősége, a személyes függések rendszere stb.) is jelen voltak: a főváros helyi társadalma (a polgárosodás szemszögéből nézve) éretlen maradt.

Az I. világháborút lezáró trianoni békekötést követően Budapest központ-szerepe alapvetően megváltozott. Egy kis területű és szerény népességű, gazdaságilag stagnáló ország fővárosa lett. A hasonló sorsra jutott Béccsel meglazultak kapcsolatai. A Kárpát-medencére és a Balkán egyes részeire kiterjedő egykori vonzásterületét az új határok — és Magyarország barátságatlan viszonya szomszédjaival — elvágta. A nemzetközi kapcsolatok elsorvadtak.

A helyzet a szocialista időszakban sem változott; a nemzetközi szerep jelentéktelen maradt. A KGST-t a Szovjetunió és a kis KGST-országok között kialakult kétoldalú kapcsolatok rendszerre jellemezte, amelyekben a döntések Moszkvában születtek. A KGST a gazdasági autarchiát és elzárkózást erősítette, zárt határokat hozott létre a szocialista országok között. A szocialista rendszer nem tette lehetővé a határokon túlnyúló városi vonzásterületek kialakulását. Budapest továbbra sem szerezhette vissza korábban elvesztett makro-regionális funkcióit.

A magyar főváros mérete és nemzetközi jelentősége azonban bővült. A két világháború között Budapest volt az ország egyetlen valamirevaló városi központja, az egyetlen város, ahol a foglalkoztatás számottevően növekedett. A szocialista rendszerben a politikai hatalom koncentráltága és az államosított gazdaság központi ellenőrzése a főváros szerepét méginkább kiemelte. Valamennyi bank székhelye, valamennyi külkereskedelmi vállalat, sőt, valamennyi könyvkiadó Budapesten működött. Az ország egyetemi oktatóinak fele, a kutatás-fejlesztés (K+F) alkalmazottainak 70%-a a fővárosban dolgozott. A politikai, gazdasági és kulturális hatalom-koncentráció erős alkupozícióba hozta a fővárost a településfejlesztési (tanácsi fejlesztési) költségvetési források elosztásakor. Az 1976–80 közötti ötéves tervben az ország összes tanácsi fejlesztési forrásának 44%-át kapta Budapest. Ez az erős koncentráció torzította az ország tér-szerkezetét — ám hozzájárult a város erősödéséhez és fejlődéséhez, még nemzetközi funkcióinak elvesztése után is.

A város felkészültsége, nemzetközi funkciók gyakorlása

A nemzetközi nagyváros-szerep gyakorlásának különböző feltételei vannak. Eléggé nagyinak (népesnek) kell lennie, hogy a szolgáltatások széles körét nyújthassa, és fejlett infrastruktúrával, jó kommunikációs kapcsolatokkal kell rendelkeznie. Fontos város kell legyen saját országán belül, de rendelkeznie kell jelentős határon túli kapcsolatokkal is. A nemzetközi hatások gyűjtője és továbbítója kell legyen országa számára. Végül: innovációs központ szerepet kell betöltenie.

Budapest alapján rendelkezik a fenti feltételekkel. A műszaki infrastruktúra (főleg a távközlés) minősége rossz, de ez gyorsan javítható. A város változatos kulturális élete, eléggé fejlett idegenforgalmi infrastruktúrája, gyorsan kiépülő üzleti-pénzügyi szolgáltatásai alkalmassá teszik Budapestet a külföldi üzleti központok letelepítésére. A lakosság jól képzett, és megfelelő számban találhatóak nyelveket ismerő, a nemzetközi üzleti életben működni képes alkalmazottak.

Budapest fokozatosan készült fel a nemzetközi városi szerepre a Kádár-rendszer utolsó másfél-két évtizedében. Az 1968. évi gazdasági reform után — a reform hullámmzó sorsának függvényében — az európai urbanizáció egyre több eleme tért vissza a fővárosba. Ime a legfontosabbak:

— Ipari városból terciér város lett. 1964-ben a magyar ipar alkalmazottainak fele Budapesten dolgozott. Ez az arány 1991-ben 19% volt. A fővárosi ipari alkalmazottak fele szellemi és adminisztrációs munkát végzett, főleg a vállalati központokban.

— A terciér funkciók körén belül gyorsan növekedett a magas szintű (pénzügyi, kulturális, kutató-fejlesztő) szolgáltatások köre.

— A magángazdaság (legális és fél-legális formákban) az 1970-es évek végétől fejlődésnek indult. A magán üzleti beruházások száma 1980 és 1989 között hatszorosára nőtt. 1986-ban az ország magánvállalatainak kétharmada Budapesten volt bejegyezve. A vidéki magánvállalkozások zöme háztáji- és kiegészítő gazdálkodás volt, a fővárosi azonban jelentős tőkét halmozott fel és üzleti kapcsolat-rendszert épített ki.

— A budapesti gazdaság nyitott volt a nyugati piacok felé: az 1980-as évek elején már nagyobb forgalmat bonyolított le a nyugati világgal, mint a KGST-gazdasággal. Számos nagyvállalat rendelkezett önálló külkereskedelmi joggal, így a mikroökonómiai szférában is számos kapcsolat szövődött, elsősorban Nyugat-Európával. Kialakult tehát a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban járatos menedzser-réteg.

— Az 1980-as évektől Budapest idegenforgalma jelentősen megnőtt. Idegenforgalmi infrastruktúrája a kelet- és közép-európai fővárosok között a legfejlettebb. A magyar utazási szabályok a szocialista országok között viszonylag liberálisok voltak, ennek köszönhetően az elmúlt két évtizedben sokan jártak nyugati országokban (az 1980-as években évente 2 millióan). Amikor 1988-ban a világtűlevelet bevezették, a fővárosban 1000 lakosra 650 útlevelet váltottak ki, jóval többet, mint az ország más részein. A különböző tudományos, oktatási és kulturális cse-reprogrameknek is főleg budapestiek voltak a résztvevői, hiszen pl. az ország kutatóinak 70%-a, egyetemi oktatóinak fele él a fővárosban. Mindez azt eredményezte, hogy a város lakóinak nagy része szerzett tapasztalatokat a nyugat-európai városi életről. A piacgazdaságra való áttérés nem okoz kulturális sokkot a budapestieknek.

Budapest feltétlenül befogadó kapuja a külföldi kapcsolatoknak és befolyásnak. A város a külföldi látogatók, a külföldi tőke, és a külföldi üzlet-irányító központok elsődrendű célpontja. 1989 és 1991 között Budapest volt a legnagyobb tőkevonzó központ egész Kelet- és Közép-Európában. Az összes volt szocialista országban együttesen beruházott nyugati tőke 30%-a került a magyar fővárosba! Ez igazolja, hogy a város képes viszonylag jelentős külföldi tőke befogadására és hatékony működtetésére.

A magyar főváros kiemelkedő intellektuális központ. Fentebb adatokat közöltünk a kutatók és egyetemi oktatók térbeni elhelyezkedéséről: hozzátehető, hogy az ország felsőfokú diplomával rendelkező lakosainak 47%-a, az építészek 70%-a, a vezető üzleti menedzserek 80%-a budapesti lakos, és a műszaki találmányok kétharmadát budapesti lakos vagy szervezet jegyeztette be 1990-ben. E nagy szellemi kapacitás ellenére sem vált (műszaki értelemben) innovációs központtá, mivel az állami ipar kifejezetten ellenséges volt a társadalmi innovációkkal szemben. Jelentős viszont a képesség a társadalmi innovációra, amellyel az államszocialista rendszert próbálták megreformálni és működőképessé tenni. Ezek az innovációk más szocialista országba is eljutottak. A reform-kísérletek elbuktak, ám a piacgazdaságba történő sima átmenetet előkészítették.

Elégé vonzó a budapesti gazdaság a jelentős, multinacionális befektetők részére? Feltehetően. A fővárosi ipar — amelyben, az országos helyzettől eltérően, igen gyorsak a szerkezeti változások — a magyar bruttó ipari termelésnek ma is egyharmadát adja. Egyes hagyományos ágazatai — pl. a gyógyszergyártás, távközlési ipar, villamosgép-gyártás — és hagyományos nagyvállalatai a 19. század óta jelen vannak és ismertek a világpiacon. Jó példa a nagybefektetők érdeklődésére a General Electric többségi tulajdonszerzése a Tungsramban. Budapest gazdasági egészségét jelzi a gyorsan bővülő szolgáltató szektor és az alacsony (1991 végén 2%) munkanélküliség.

Budapest az európai nagyvárosi rendszerhez Bécsen keresztül csatlakozhat. A magyar főváros Bécs versenytársává lép elő — de segítségét is igényli. Bécsben — az osztrák semlegességnek köszönhetően — számos nemzetközi szervezet működik. Az osztrák főváros a Kelet-Európa iránt érdeklődő nemzetközi tőke hídfőállása is. E hídfő szerepet részben átveheti Budapest, ahol kellő üzleti gyakorlattal rendelkeznek a volt szovjet köztársaságokkal, vagy a balkáni országokkal folytatott kereskedelemben.

A budapesti társadalom

A „felzárkózás Európába” program gazdasági és infrastrukturális feltételeiről több szó esik, mint a társadalmi feltételekről. Nézetem szerint Budapestnek az európai nagyvárosi rendszerbe történő beilleszkedése elsősorban a budapestiek mentális (kulturális, magatartásbeli) képességeitől függ. Jelenleg az infrastruktúra alacsony színvonala komoly akadály, ám ennek fejlesztése felgyorsítható, ez „csupán” tőke kérdése. A döntő kérdés: van-e elég jól képzett lakos a fővárosban, aki a modern infrastruktúrát megfelelően tudja működtetni? És a további kérdések: elfogadnak-e a budapestiek olyan európai nagyvárosi értékeket, mint a nemzetközi (interetnikus) kulturális-intellektuális élet, a külföldi munkavállalók és az üzletemberek tartós jelenléte, a többnyelvűség a mindannapi életben? Hajlandók és képesek-e a várost (tehát közszolgáltatásait, kulturális életét stb.) más európai nagyvárosokhoz hasonlóan működtetni?

Válaszom bizakodó, igen, e kérdésekre. Először is, a század elején a város már sikeresen gyakorolt nemzetközi nagyváros-szerepeket. Másodsor, az európai városi értékek a lakosság körében elevenek maradtak a szocialista rendszer évtizedei alatt is, gyakran informális módszereket és mechanizmusokat alkalmazva a hivatalos várospolitiká ellenében. Például, erős maradt a lakóhely társadalmi presztízse, amely a lakáspiac kezdeti tiltásán s későbbi korlátozásain is áttört. A budapesti lakás-térségek szegregációja legalább olyan erős, mint Bécsé. Az elmúlt néhány évtized legfontosabb városszerkezeti változásai: az elővárosok növekedése, a belvárosi lakó-övezetek fizikai és társadalmi leromlása, majd a szegények kiszorulásával járó műszaki-társadalmi megújulása (dzsentifikáció), a városi ipar telepítése stb. mind hasonlatosak voltak a nyugat-európai városszerkezeti változásokhoz.

Budapest városi társadalmá sajátos vonásokkal rendelkezik. A 20. század elején bizonyos értelemben „éretlen” volt: viszonylag vékony réteget jelentett a középosztály. A kispolgárság jelentős része (kiskereskedők, kisiparosok, kistisztviselők) a munkássághoz hasonló színvonalon élt. A társadalmi elit (a felső osztály) viszonylag kiterjedt volt: a nemzeti elit nagy hányada koncentráldott a fővárosban. Az elit összetétele rendies elemeket fejezett ki: a gazdasági (üzleti) elit összefonódott a politikai elittel és az arisztokráciával. Az elit társadalmi rétegződését részben a piacon kívüli tényezők, így a pozíció, születés, tekintély, elismertség, a rendi társadalom értékei szabályozták.

A szocialista rendszer első évtizede alapvető változásokat hozott. A régi — háború előtti — elit kicserélődött. A régi elit egy része (a gazdasági és kulturális elit jelentős része zsidó polgárokból rekrutálódott) elpusztult a II. világháború idején, a konzervatív politikai elit jórészt emigrált 1945 után. A társadalmat homogenizálta az a tény, hogy csaknem mindenki állami alkalmazott lett. A fogyasztás is homogenizálódott. A korábbi osztály-szerkezet átalakult. A társadalmi rétegződést a politikai eliten belüli pozíciók és a munkahelyen belüli pozíciók szabták meg. Az új politikai elit a párt-apparátus tagjaiból, az államosított gazdaság vezetőiből, és a közigazgatás vezetőiből állt össze.

Az egyenlődi nem tartott sokáig. Az 1960-as évek közepétől a Kádár-rezsim „puhábbá” vált: kevésbé avatkozott az egyén magánéletébe, mint más szocialista rendszerek, eltúrte a második gazdaságot, amelyben a lakosság többsége résztvett. A második gazdaság nemcsak kiegészítő jövedelemforrást jelentett, hanem az autonóm egyéni döntések szféráját is. A második gazdaság a hatékony tőkeakkumuláció forrása is lett. A társadalmi státust tehát részben piaci viszonyok szabták meg. Az 1980-as évekre a szocialista rendszer előtti városi társadalom részben újraformálódott. Más volt az elit, ám működése rendies elemeket (paternalizmus, kliensrendszer, személyi függési rendszerek) tartalmazott.

A szocialista rendszer utolsó évtizedében az elit részei: a politikai (párt és kormányzati) elit, a vezető értelmiségiek (technokraták és szabad foglalkozásúak), és a gazdasági elit (állami menedzserek és magánvállalkozók). A politikai elit és a technokrácia fiatal generációja sok (többnyire titkolt) kapcsolatot épített ki a magántőkés szférával.

Az elitnek nagy szerepe van a budapesti társadalomban: becslések szerint a lakosság egyötöde ide sorolható. Kiemelkedő szerepe azzal magyarázható, hogy a nemzeti elit mintegy fele a fővárosban él. A középosztály vékony (a lakosság 25–30%-a), kiterjedt az alsó osztály, amely munkásokból, gyengén képzett adminisztrátorokból, a szolgáltatások beosztott alkalmazottai-ból áll. A lakosságnak közel egyharmada nyugdíjas.

Összefoglalva: a „homogén szocialista társadalom” rövidéletű volt Budapesten. Az 1956-os forradalom után a szocialista rendszer — a társadalmi béke érdekében — bizonyos, korlátozott lehetőséget adott a polgárosodásra és az egyéni kezdeményezésekre. A szocialista rendszer előtti budapesti társadalom nem tűnt el; részben hibernálódott, részben tovább élt a második társadalomban. E kontinuitás nagy előny a piacgazdaság újjáépítésekor. A kontinuitás rendies, anakronisztikus elemek továbbélését is jelenti.

A rendszerváltozás első két évének (1990 és 1991) fő módosulásai a következők:

1. Az elit mérete és részben tagjai is azonosak a szocializmus utolsó éveinek elitjével. Jelentős belső szerkezeti változások történtek. A politikai, a gazdasági és az értelmiségi-technokrata elit jobban elkülönült egymástól. A szocialista politikai elit persze elveszítette vezető pozícióját, de zömmel az eliten belül maradt (pl. a gazdasági elithez csatlakozott). Az új politikai elit is jórészt a korábbi elitből, vagyis vezető értelmiségi körökből és szabadfoglalkozásúakból állt össze. Természetesen voltak kihullottak és újjonnan jöttek is. A magánvállalkozók felső rétegének megnőtt az aránya, és megerősödött a szerepe a gazdasági eliten belül. A jelentős tőkék még a szocialista rendszerben halmozódtak fel, de csak újabban jelentek meg a legális gazdaságban.

2. A magángazdaság természetesen jelentősen kibővült, a második gazdaság — talán — mérséklődött. Becslések szerint, 1991 végén a magángazdaság a keresők egy-ötödét foglalkoztatta — jórészt alkalmazott nélkül dolgozó kisvállalkozó volt. A tulajdoni alapon szerveződő középosztály még nem bővült ki említést érdemlően. Jelenlegi szerkezetét tekintve a budapesti városi társadalom közelebb áll a dél-európai, mint a nyugat-európai nagyvárosokhoz — de ez nem akadály a csatlakozásának az európai nagyvárosi rendszerekhez.

Összefoglalás

Az európai nagyvárosi rendszer először az Európai Közösség nyugat-európai országaiban fejlődött ki. Az európai gazdasági integrációs folyamat során az Európai Közösség kiterjedt Dél-Európára és szorosra fűzte gazdasági kapcsolatait az EFTA országokkal is. Ily módon az európai nagyvárosi rendszer Dél és Észak felé is terjeszkedik. A szocialista rendszerek összeomlása megnyitotta az integrálódás lehetőségét Közép-Európa előtt is.

Ez az integrálódás nem automatikus. E tanulmányban azt vázoltuk fel, hogy Budapest alkalmas közép-európai regionális központ-szerep betöltésére. De erre alkalmas Bécs, Prága, Varsó, s mindenekelőtt Berlin is. Feltehető, hogy Berlin rövidesen Közép-Európa nagy központjává fejlődik. Bécs jelentősége — hídfő szerepének mérséklődése miatt — valószínűleg csökken. Kérdés, hogy a nem nagy közép-európai régió hány nagyvárosi központot igényel? Prága, Varsó és Budapest a nyugat-európai hálózatba tagozódik-e be, vagy — Berlin körül — egy másik európai nagyvárosi rendszer alakul-e ki? Mennyire játszhatnak e városok hídfőszerepet a volt európai Szovjetunió városrendszerének Európához kapcsolásában? Jelen állapotban Budapest a legalkalmasabb a nemzetközi nagyvárosi szerep betöltésére — ám nemzeti vonzásterülete kicsiny. Prága földrajzi fekvése a legkedvezőbb egy nyugat-európai integrálódáshoz — ám vonzásterülete legfeljebb Csehországra terjed ki, s közel van Berlinhez. Varsó geopolitikai fekvése a legked-

BUDAPEST IN THE EUROPEAN METROPOLITAN SYSTEM

GYÖRGY ENYEDI

During the last decades an integrated, transnational metropolitan system has developed in Europe. The backbone of this system has been formed by West-European areas. At present, Mediterranean metropolises — as Madrid, Barcelona and Lisboa — are joining the urban core of Europe. In Central Europe, this urban core has already an outer ring: Munich, Zurich, Milan and Vienna. This paper analyzes the possibilities of the Hungarian capital to join the European metropolitan system. It focuses on three aspects:

1. Traditions of Budapest in macro-regional functions;
2. How can the city's infrastructure fulfill international functions;
3. Is the urban society ready to function similarly to the European metropolitan societies?

In the long history of the Hungarian capital, there were only two periods when the city had significant role in Europe. The first was in the late Middle Ages (14th and 15th centuries), the second at the turn of the 20th century (between 1870 and 1914).

In this latter period, Budapest was turned into a modern metropolis. Between 1870 and 1914, Budapest was the second fastest-growing city of Europe (after Berlin). Its population tripled in four decades and increased to 1 million by 1910. In 1870, the Hungarian capital was a medium-size city, the 17th largest in Europe. In 1910, the city ranked 8th in Europe, it was larger than Rome, Madrid and Milan. This growth was carefully planned and matched by infrastructural development. The city developed a large set of international relations in the early 20th century. Budapest controlled the Carpathian Basin and had close economic relations with the Balkans.

World War I ended with the Paris Peace Treaty, which dismembered Austria-Hungary. Budapest became the capital city of a small country, whose economy had stagnated for decades. The same remained true during the socialist period. Budapest had no international influence.

At the same time, the size and the national importance of the city strengthened. The concentration of high-level functions and richness into Budapest was unhealthy from the point of view of the country's regional structure — but it prepared the city for taking back some of its earlier international functions.

Budapest owns the preconditions for the transition into a European metropolis. The city has 2 million inhabitants, she has a colourful cultural life, and the infrastructure for tourism. The means for receiving foreign business headquarters are available, although their standard is not high enough. Also, the city's population is well-trained: Budapest concentrates 70% of the R+D employees, 50% of the teaching staff of higher education, and 79% of leading business managers of the country. Budapest has been appreciated by foreign investors since 1989: 30% of the total sum invested by Western capitalists in the European post-socialist countries was concentrated in this single city.

Society of Budapest is ready to join the European metropolises. Its structure — with the large second economy, a sizeable elite, but a relatively weak middle class — is more similar to the socialist system, often against the official urban policy, using informal methods and

mechanisms. For instance, the social prestige of the place of residence has remained important, hence segregation is strong.

The „homogenous socialist society” was short-lived in Budapest. After the 1956 Revolution, the communist regime offered some — limited — possibilities for embourgeoisement and for individual initiatives — for the sake of social peace. The socialist system did not destroy entirely the capitalist urban society, rather hibernated it. It was partly kept alive half-legally, in the “parallel” or “shade” society. These are all advantages for Budapest now: market economy, and new institutions are integrated without major shocks. The continuity also means the preservation of some anachronistic elements (e.g. weak middle class, strong personal interdependence of the political, cultural and economic elites).

Translated by the author

BUDAPEST ÉS A MODERNIZÁCIÓ KIHÍVÁSAI

(Budapest and the challenges of modernization)

BELUSZKY PÁL

Budapest napjainkban a modernizációs kihívások kettős mezőjében kísérel meg a helytállást. E kihívások egyik csoportjával *Európa minden nagyvárosa szembetalálta magát az elmúlt években*: a társadalomfejlődés posztindusztriális (posztmodern) szakaszába lépve a korábbi „városfejlesztő energiák” egy részéről le kellett mondaniuk (a hagyományos nehézipar kiszorítása a perifériákra, a tömegmunkaerő iránti igény csökkenése stb.), s magukhoz kell ragadniuk a társadalom- és városfejlődés új forrásait (az egyszerűség kedvéért nevezzük ezeket quaterner szektornak). Ez a változás természetesen gyökeresen átformálta-átformálja társadalmukat (képzettség, életkor, életstílus, a lakóhellyel szembeni elvárások stb. szerint egyaránt), annak igényeit, értékrendjét, mélyreható átalakulásra kényszerítvén a városokat (kitüntetett szerephez juttatva az élet minőségi elemeit). Mindez szétválaszthatatlanul összefonódik a tudomány és technika fejlődése által nyújtott *minőségileg új* lehetőségekkel, ill. feltételekkel („telekommunikációs város”); a kontinentális hierarchia csúcsán mélyreható átrendeződés vette kezdetét. Budapesten — melytől a „szocialista táborhoz” való tartozás eleve távoltartotta a fent említett hatások zömét — az „internacionalista” jellegű modernizáció megjelenésével egyidőben a rendszerváltozás a városfejlődés új, piacelvű mechanizmusainak lehetőségét és szükségességét teremtette meg (ill. visszahelyezte jogaiba az évtizedekkel ezelőtt kiiktatott mechanizmusokat — pl. ingatlanpiac).

Összefoglalónkban arra keresünk választ, hogy

- milyen kihívások érik a főváros társadalmát a modernizáció során;
- a „várostest” — városszerkezet, területhasználat, mikrostruktúra, a funkciók térbeli rendje stb. — átformálódásának melyek a várható irányai;
- végül mindennek pontosabb feltérképezéséhez áttekintjük Budapest társadalmának néhány — tárgyunk szempontjából meghatározó — jellemvonását.

Budapest társadalma és a modernizáció

Budapest — az örök felzárkózó

Budapest (Pest, Buda) — örök felzárkózó, örök üldöző. A magyar államalapítás módja hazánkat a nyugat-európai társadalomfejlődési modellhez kötötte. A nyugat-európai feudális intézményeit, kelléktárát vettük át (a nyugati kereszténység felvétele, a föld-magántulajdonon alapuló feudális birtokrendszer kialakítása, nyugati jogrend, nyugati „szakértők” — szerzetesek, papok, katonák, udvari emberek, később közhatalú telepések — behívása); az átvett nyugatias államszervezeti keretek tartalommal való kitöltése az 1200-as évekre formálta „európai” orszaggá Magyarországot. Maga ez a folyamat, s a 13. századra prezentált *eredmény* azonban magába foglalt „keleties” elemeket is (felülről szervezett társadalmi szerkezetek és intézmények, gyenge autonómiák, kevésbé differenciált társadalom stb.). Az 1300-as

évekre a Kárpát-medence városhálózatának egyértelmű központjává Buda vált, a középkor folyamán egyre inkább közelít nyugat- és dél-európai társaihoz; egyes szempontokból fel is zárkózik melléjük (jogrend, nemzetközi funkciók, politikai-hatalmi súly stb.). Ám épp a város társadalmának súlya maradt el Dél- vagy Nyugat-Európa városaitól; nemcsak a *polgárság száma csekély*, hanem polgárainak *vagyona is szerény*, s vagyonuk gyarapításának gátat emelt a belső piac korlátozottsága, a kismérvű átmenő forgalom, a szerény ártermelés, az ország kedvezőtlen forgalmi fekvése, a lassú pénzforgás, mindezek következtében a tőke alacsony hozadéka (ez harmada-negyede a nyugat-európai értékeknek). A város — virágzása és csillogása ellenére — „strukturálishan” gyenge, kiforratlan — mindez akkor válik nyilvánvalóvá, amikor Európa fejlett régióiban felgyorsultak a gazdasági változások, kialakulóban a világg piac, s egyes körzetekben a tőkés jellegű termelés jut túlsúlyba: az Európa nyugati partjaira áttevődő *centrumtól* fokozatosan eltávolodtunk, *felelősödött periféria-helyzetünk*. Ebből következett, hogy Buda (és Pest) kívül rekedt a Nyugat-Európa nagy városaiban ekkor kibontakozó modernizációs folyamatokon (kontinentális-világmeretű piacok pénzügyi-kereskedelmi-hatalmi központjainak kialakulása, manufaktúráikra kiépülése stb.). S aztán jött a török... A „Nyugathoz” való első felzárkózási kísérlet elbukott. A török kiűzésétől a 19. század derekáig Buda és Pest a császári székváros (Bécs) árnyékában „vidéki” város, néhány országos hatáskörű hivattal; polgársága, gazdasági súlya európai viszonylatban jelentéktelen.

A dualizmuskori és a két világháború közötti Budapest társadalmá (Budapest uralma az országban — az ország uralma Budapestben)

A 19. század derekán felgyorsuló modernizáció hídfőállásává Magyarországon — a regionális fejlődés általános törvényszerűségeinek megfelelően — Budapest vált. Szinte egyedüli hídfőállásává, a technikai civilizáció, az innovációk, az új társadalmi eszmék, művészeti irányzatok, s nem utolsósorban a bel- és külföldi tőke gyülekező helyévé. Pozícióját erősítette az a nemzeti törekvés is, amely Budapestet Bécs „méltó” párjává kívánta emelni. Budapest a századfordulóra modern nagyvárossá fejlődött, népessége viharos gyorsasággal növekedett (1857: 187 ezer, 1900: 716 ezer, 1914: közel 1 millió lakos). Míg a 19. század derekán az ország lakosságának 1,5%-a, tehát elenyésző hányada élt a fővárosban, addig a 20. század elején 5%-kal részesedett az ország lakosságából. Még egyértelműbb Budapest országban belül elfoglalt súlya, ha az öt követő legjelentősebb vidéki városokkal (az ún. „regionális centrumokkal”) vetjük egybe: e városok lélekszáma külön-külön 5–8%-át tette ki a főváros lakosságának; Budapestben többen éltek, mint az öt követő 10 regionális centrumban. A fővárost követő 32 városban összesen annyi kereskedelemről élő kereső lakott, mint egyedül Budapestben. Budapest bankjainak vagyona annyi volt, mint a többi városé együttvéve. Ezen évtizedekben a főváros növekedési üteme is meghaladta a vidéki városokét. *Budapest különleges helyet foglalt el az országban.*

Ez a különleges helyzet tükröződött a város társadalmában is, amely *egyedi képződmény volt az országban* (az ország többi városának „társadalmát” összeadva sem „adódott volna ki” a fővároséhoz hasonló társadalmi képződmény). Magyarország társadalmának jellemzésére, lényegi jegyeinek magyarázására több kiemelkedő hazai társadalomtudósunk használta a „*kettős társadalom*” kifejezést, feltételezve, hogy az országban két, eltérő törvényszerűségek szerint szerveződő, egymással szervesen össze nem kapcsolódó társadalmi képződmény élt egyidőben, egymás mellett (Erdei Ferenc, Szelényi Iván). Ez a jelenség természetesen más országokban is fellép a társadalom „átstrukturálódásakor”. Ám az már magyar (közép-európai) jellegzetesség, hogy Nyugat-Európával ellentétben (ahol az elaggó szerkezet keretei között él együtt az „új” struktúra a régivel, s az „új” uralomra jutása után a „rég” viszonylag gyorsan „felszívódik”) hazánkban az uralomra jutott új társadalmi szerkezet mellett hosszú ideig tovább él a

régi struktúra. S nem egyszerűen a régi és új struktúra egymásmellett-éléséről van szó, hanem két alapvetően eltérő társadalomszerveződési elvről, a piaci típusú (osztályelvű) társadalmi képletek, s a rendi típusú társadalmi képletek egymásmellettségéről. S ez az egymásmellettség nemcsak azt jelenti, hogy az archaikusabb rendi szerveződés lassan szorul vissza, hanem azt is, hogy időnként a rendi szerveződés teret nyer, illetve e kettősség a gyökeres strukturális változásokat is átéli, s mindmáig magyarázattal szolgál a magyar társadalom szerkezetére. A magyar társadalom kettősségének területi vetülete is volt és van: az ország élesen szétválik városira és falusira, illetve Budapestre és „vidékre”.

Budapest társadalmában a dualizmus korában sajátosan tükröződött a magyar társadalom kettőssége: éles elkülönültségében maga is a kettősség terméke, megnyilvánulása, ugyanakkor legmesszebbre került e kettős struktúráról, s *társadalma egyértelműen polgárinak tekinthető.*

E társadalom legjellemzőbb — s mindmáig nyomonkövethető — sajátosságai:

a) *Különbözőség-másság:* ezt a különbözőséget statisztikai adatok tömegével is lehet érzékelteni: Budapest egy agrárszágában szinte tisztán iparforgalmi-közszolgálati-értelmiségi lakosságú város, fiatalos korstruktúrával (a munkaképes korúak aránya 1900-ban 69,0%, szemben az 56,8%-os országos átlaggal), kedvező iskolázottsági mutatókkal (1900-ban a budapestiek 87,5%-a tud írni-olvasni; az országos átlag 59%).

Am a demográfiai és foglalkozás-statisztikai különbségen túl fontosabb eleme a különbözőségnek egyrészt az a tény, hogy *a polgári társadalom teljes kifejltségben csak Budapesten alakult ki a századfordulóra.* Másrészt a fővárosi társadalom fejlődése csak részben volt „szerves”, abban számottevő szerepet játszott az idegen tőke, de *a főváros lakossága személyében is jórészt „idegen” eredetű volt;* az első népszámlálás alkalmával (1870) 1000 budapesti lakosból 633 nem helyben született; 151 külföldről települt be a fővárosba. A migrációból táplálkozó népességrobbanás nyomán természetesen számos városban alakulhatnak ki hasonló arányok. Budapest esete annyiban sajátos, hogy a betelepülők, illetve az ott élők jelentős hányada eredetét tekintve „idegen” volt; német anyanyelvű vagy eredetű, a Monarchia más nemzetiségű lakója, ill. zsidó. 1870-ben a főváros lakosságának mindössze 46%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek. Megkülönböztetett szerepet játszott a főváros polgári társadalmának alakításában a zsidó származású lakosság. Arányuk 1880-ra eléri a 20%-ot, 1910-re a 23%-ot. Számuk gyorsabb ütemben nőtt, mint a rohamosan növekvő fővárosé. Arányuk a tipikusan polgári osztályokban ill. foglalkozásokban a fenti értéknek két-háromszorosa (a korszak végén az ügyvédek 51, a magántisztviselők 45, az orvosok 42, a kereskedők 60%-a (!) volt zsidó származású, mint ahogy a főváros egyes negyedeiben is a lakosság kétötöde zsidó származású volt).

A polgárok idegen eredetéből és a polgári társadalom teljes kifejltségéből fakadó *másságnak* a következményei sokrétűek. Mivel kizárólag Budapesten alakult ki a polgári társadalom teljes szerkezete, itt fejlődhetek ki intézményei, „kultúrája” stb., az ország más városai, a másutt élő valódi polgárság mintegy kliensi kapcsolatba került a fővárossal; ez a kliensi viszony megnyilvánult az intézményi kapcsolatokban (pl. a századfordulóra a budapesti pénzüintézetek függőségébe került az ország majd összes pénzüintézete), de a „kulturális fogyasztásban” is, „mintakövetésre” kárhóztatva a vidéket. Ez a másság volt a táplálója annak az ellentétnek is, amely — politikai indíttatásokból mesterségesen is élezve — majd a 20. században válik a társadalmi-politikai élet nem elhanyagolható tényezőjévé (ld. alább).

b) *Szabálytalan struktúra*; noha Budapest társadalmá egyértelműen polgári, több ponton el-
tért egy „szokványos” európai nagyváros kiérlelt társadalmától:

— A legszembetűnőbb „torzulás” a *középrétegek gyengesége*. Mivel a tárgyalt korszakban
hazánkban a választójog alapja a vagyon és a (magasabbfokú) iskolai végzettség volt, a választó-
jogosultak száma — a várostörténések vizsgálódásai szerint — jól méri a felső- és középrétegek
súlyát. Budapesten a századfordulón nem egészen 40 ezren, vagyis a felnőtt lakosság kb. 18% -a
rendelkezett választójoggal.

— A középrétegekben igen nagy az alkalmazotti-tisztviselő réteg súlya (40—42%), melynek
szerveződésére — viszonyaira, értékrendjére, ambícióira stb. — a rendi szerveződés formái
az irányadók.

— A kispolgárság aránya ugyan „normális”, ám ez a kispolgárság igen szegény, életnívója
gyakran nem éri el a szakmunkásréteget (jellemző lakásosztálya a szoba-konyhás lakás). Közép-
polgárrá válásra kevés esélye volt. A korszakot vizsgáló várostörténész szerint: „A korszakunk-
ra kibontakozó fővárosi polgári társadalomból így tulajdonképpen éppen a valódi polgárság
maradt ki tömegével...” „A legtágabb értelemben vett budapesti polgárságon belül megfigyel-
hető társadalmi mozgás tanulságait levonva, így érünk el a kor budapesti társadalmában oly
jelentős, igen széles, a polgárosodásnak szinte a küszöbéig már eljutott, az előtt feltorlódtott,
de azon végül is átlépni már csak kisebb hányadában képes kispolgársághoz”. E rétegen belül
is igen magas a „kis-alkalmazottak” aránya.

A századforduló budapesti társadalmának vázolt struktúrája *máig ható következményekkel*
jár. Az csak az évszázadot átívelő kapcsolat felszíne, statisztikailag is igazolható összefüggés,
hogy a fent leírt rétegződésű társadalom számára épített lakások teszik ki Budapest belső kerü-
letei lakásállományának túlnyomó többségét. A tárgyalt korszak tömeges lakásépítése során fel-
épült lakásállomány zöme eredetileg is igen szerény igények kielégítésére készült. A proletár
és szegény kispolgári rétegek által lakott 1 szobás lakások fővárosi aránya 54,7%, de a X. kerü-
letben 76,1%, a legtipikusabb „kispolgári” kerületben, Óbudán pedig 77,8% (*l. táblázat*).

Ma Belső-Budapesten a lakások kétharmada 1920 előtt épült, egy-egy összefüggő, nagy öve-
zeten belül a lakások 54—64% -a egyszobás, s több mint felében nincs fürdőszoba. Ezen öveze-
tek rehabilitációja szinte megoldhatatlan feladatok elé állítja a várost.

A kapcsolatok-következmények mélyebb rétegét képviselik azok a *kulturális-életmódbeli*
minták, melyek ebben a nagylélekszámú alsó, alsó-középrétegben alakultak ki, s melyek máig
élnek, s amely kultúra-életmód nem telítődött valódi polgári értékekkel, de már elvesztette
a tradicionális (népi?) jellegzetességeit is. Ezt a „szubkultúrát” egy évszázada támadások érik
(azonosítván azt a „budapesti”, a „polgári” vagy a „kormopolita” kultúrával), hivatkozási
alapot teremtve egyfajta Budapest-ellenességnek az országban. S végül meglehetősen direkt
módon kapcsolhatók e réteghez olyan politikai jelenségek is, amelyek a „populizmus” fogal-
mával jellemezhetők, s mely irányzat újra és újra jelentkezik (napjainkban is) a város törté-
netében.

c) Végül az 1867—1919 közötti időszak budapesti társadalmát jellemezve újra utalunk a „*pi-
aci*” (*osztály-*) és a *rendi szerveződés együttélésére*, ami (a polgári rétegek rendies természetű
függése mellett) megnyilvánult abban is, hogy a „valódi” polgári rétegek értékrendjében is
jelentős helyet kaptak a rendi társadalom értékei, életmód-elemei. (Erre utal a nemesi, főneme-
si címek megszervezésére irányuló törekvés is.)

1. TÁBLÁZAT
A budapesti lakások megoszlása szobaszám,
cseléd- és albérlőtartás szerint 1911-ben
(Distribution of flats in Budapest by the number of rooms,
and by having lodgers and domestics in 1911)

1. Szobaszám	2. Az összes lakás %-ában	3. Ezek közül	
		4. cseléddel	5. albérlővel bíró lakás (%)
1	54,7	5,1	32,4
2	24,4	36,4	33,9
3	11,0	72,8	26,6
4	5,6	85,0	20,4
5	2,3	89,5	12,4
6 és több	2,0	93,2	—
Összesen:	100,0		

1. Number of rooms
2. In the percentage of all flats
3. Of them (%)
4. Having domestics
5. Having lodgers

Megjegyzéseink — szervesen fejlődés, kiegyenlített szerkezet, rendies elemek — ellenére a századforduló budapesti társadalmában rendkívül dinamikus, valódi polgári értékeket kitermelő, valódi világvárost teremtő társadalom volt.

A 19. század utolsó harmadában nagy lendülettel induló felzárkózási kísérletet az I. világháború torpantotta meg. A háborút lezáró békekötések nyomán Budapest helyzete *alapvetően megváltozott*. Felerősödtek a retrográd politikai törekvések, megnyilvánulások az országban. Ezek közé tartoztak a — Budapest társadalmát közvetlenül is érintő — rendies törekvések, a tekintélyelvű politikai-társadalmi szerveződés uralomra jutása, a főváros-ellenesség, s a korszak végén egyre erősödve, tragédiába torkolva, az antiszemitizmus.

A megváltozott körülmények között Budapest növekedése lelassult, illetve a növekedés súlypontja az 1890-es évek óta kialakulóban lévő agglomerációs övezetbe tevődik át. Budapest gazdasága átrendeződött, erősen csökkent a mezőgazdasági termékek nemzetközi közvetítésében betöltött szerepe, ám bizonyos „modern” iparágak gyors fejlődése is megfigyelhető (híradástechnika, izzólámpagyártás, gyógyszeripar, elektrotechnikai ipar stb.).

Budapest társadalmának alapstruktúrája *nem változott a dualizmuskorhoz képest*. Mindenképp *megfigyelhető a társadalom bizonyos „modernizációja”*. Látványosan javultak az iskolázottsági mutatók (míg az első népszámlálás idején a felnőtt lakosság 31,5%-a írástudatlan, addig ez az arány 1941-ben már csak 2%). Állandóan növekszik a lakosság gazdasági aktivitása; 1941-ben 100 keresőre már csak 70 eltartott jutott (az országos átlag 111), s előrehaladt a nők

munkábaállása (a nők 41%-a volt kereső). A főváros lakosságának 68,1%-a munkaképes korú volt 1941-ben. Budapest a magasan kvalifikált szakemberek igen nagy hányadát koncentráta; itt dolgozott az ország magánmérnökeinek 66, az ügyvédeknek 68, orvosainak 42%-a. Budapest — csakúgy, mint a Monarchia idején — a „modern” Magyarországot jelentette. Az *egyenetlen struktúráról* korábban mondtak azonban továbbra is érvényesek a két világháború között is. *A középosztályok továbbra is gyengék (2. táblázat).*

2. TÁBLÁZAT

A társadalmi rétegek arányai Budapesten a két világháború között²
(Proportions of social strata in Budapest in the mid-war period)

1. Társadalmi réteg	2. Százalékos arányuk Budapesten	3. Az akkori perem-községekben	4. Nagy-Budapesten
5. Felső, uralkodó réteg	2	1	2
6. Középrétegek	10	5	8
7. Kispolgárság	28	20	25
8. Munkásság	60	74	65

1. Social strata

2. Their percentage proportion in Budapest

3. In the then satellite villages

4. In Big Budapest

5. Upper, ruling stratum

6. Middle strata

7. Petit bourgeoisie

8. Workers

A budapesti társadalom *rendies jellege fokozódott*. Részben azért, hogy a felső- és középrétegekben — egyébként a kispolgári rétegekben is — tovább nőtt az alkalmazotti-tisztviselői réteg aránya: Ránki György számításai szerint³ a legfeljebb 35 ezerre tehető, a középosztályhoz tartozó családból mintegy 15 ezer volt alkalmazotti, köztisztviselői állásban. *Budapest akkor már nem egy világváros, amely mellel az ország székvárosa, hanem főváros, ahol mellel a fővárosi funkcióhoz nem kapcsolódó polgárság is él* — csökkenő arányban. Budapest társadalmi életében vezető szerepet játszanak az országos intézmények, pártok, érdekcsoportok, háttérbe szorulnak a helyi polgárság intézményei. Az „ország” uralkodik a fővároson. S az ország társadalmi — legalább is ideológiai síkon! — rendiesebb, mint korábban volt. A főváros polgárságának jelentékeny része alkalmazkodott e viszonyokhoz. Ezzel — s az ezzel összefüggő növekvő antiszemitizmussal — magyarázható pl. a zsidó *vallású* népesség arányának csökkenése, az 1920-as 23,2%-ról 1941-re 15,8%-ra („kikeresztelkedések”). A csak felvillantott folyamatokat értékelve írta e kor történész-kutatója: Budapest társadalmi „olyan történeti utat tükrözött, amely megnehezítette, hogy a „magyar nemzet” hagyományos osztályai és rétegei azonosítsák magukat a modern polgári viszonyokkal — köztük e viszonyok termékével: saját fővárosukkal —, hogy felismerjék és elismerjék benne önmagukat”.⁴

*Budapest társadalma a II. világháború után — idegen ideológiák (és birodalom)
uralma az országon és fővárosán*

A társadalomfejlődés keretei

Budapest a II. világháború után egy, az európai társadalomfejlődési modelttől merőben eltérő ideológiát és politikai-gazdasági gyakorlatot követő birodalom perifériájának (fő)városává lett. Ez az ideológia (és gyakorlat) a „szerves fejlődéssel” szembefordulva, kívülről-felülről beavatkozva kívánta gyökeresen átformálni a társadalmat s gazdaságát. Ezen az ideológián (és gyakorlaton) a társadalom „alapszerkezete” áttört ugyan⁵, de a társadalmi lét „peremfeltételeit” szigorúan megszabta a „reálszocializmus” politikája, gazdaság- és társadalomszervezési gyakorlata. Ezen szigorú peremfeltételek keretei között törnek elő fokozatosan a korábbi struktúrák, s teszik eltérővé az egyes országokban a „megvalósult szocializmusokat” és társadalmaikat.

A „reálszocializmus” alapvető folyamatai, célkitűzései, módszerei, de „torzulásai” is végső soron abból az ellentmondásból fakadtak, hogy *a maga ideológiai-társadalmi-gazdasági felsőbbrendűségét hirdető politikai rendszer Európa fejletlen régiójában alakult ki*. Így a hirdetett elvek, illetve a megalázó tények naponta szembekerültek egymással. Ez a „meg-nem-felelés” a szocialista rendszereket *legfőbb, s majdnem egyetlen legitimációs érvüktől fosztotta meg*, s belehajszolta egy feszített, erőltetett, minden más szempontot háttérbeszűrítő gazdaságfejlesztési programba. Állandósította a — Miklóssy E. szóhasználatával élve⁶ — *hadigazdálkodás* viszonyait.⁷

A „hadigazdálkodás” közepette Budapest *relatív* helyzete kedvező maradt. A korábban kihasználatlan termelési és infrastrukturális kapacitásokra alapozva az 1950-es —60-as években gyors ütemben növekedett a főváros ipari termelése, kezdetben még lakossága is. A társadalom és a gazdaság majd totális államosítása az irányító központok — kezdetben Budapest, majd a 60-as évek végétől a megyeszékhelyek — pozícióit erősítette a politika és gazdaságirányítás, és általában a tercier és quaterner szektor területén.

Ez a tendencia mindvégig fennállt. (Noha a „szabad” kapacitások kimerülése után a 60-as évek derekától kezdve rendre deklarálták az ország arányosabb fejlesztésének szükségességét, s akciókat folytattak a főváros növekedésének visszafogására — iparkitelepítési kampányok, a betelepülés adminisztratív korlátozása stb.) Az eredmény — az anyagi és szellemi erőforrások nagyfokú koncentrációja⁸ — ismert. Ugyanakkor a reálszocializmus törvényszerűségei által megszabott keretek („peremfeltételek”) Budapest általános helyzetét is befolyásolták, állandó hiányszituációt teremtve az infrastruktúra, a „nem-anyagi ágazatok”, a humánszféra területén.⁹

Közelebb lépve mostmár a fővárosi társadalom átfőrdésének szűkebb értelemben vett feltételeihez, mindenekelőtt a szocialista rendszer (?) deklarált célját, a „feudálkapitalista” rendszer szétzúzását kell említenünk. A fővárosi társadalom egyes rétegeinek likvidálása (önlikvidálása is) már 1944-ben megkezdődött; a nagy- és középpolgárság nagyobbik felét, a kispolgárság jelentékeny hányadát személyükben (fizikálisan) is elvesztette a főváros (a zsidó lakosság egy részének elhurcolása, megsemmisítése, a vezető rétegek számos tagjának menekülése a front közeledtére, jelentős mérvű migráció a határok lezárásáig, majd 1956-ban, kitelepítések stb.).

A tulajdonviszonyok gyökeres átalakítása, a magántulajdon felszámolása a korábbi társadalmi szerkezet reprodukálódását is lehetetlenné tette. Nemcsak a nagy- és középpolgári jellegű tulajdont számolták fel, hanem a kispolgári jellegűt is (pl. családi vállalkozásban üzemeltetett boltok), és kikényszerítették az önálló tevékenységek beszüntetését (kisiparosok, szabadfoglalkozású értelmiség) is. Így az önállóak aránya 2–3%-ra csökkent (1970: 2,2%, 1980: 1,9%), s csak a 80-as évek közepétől indult viszonylag gyors növekedésnek (1984: 3,6%, 1990: 6,0%).

Mindez azt jelentette, hogy a *tulajdon, a tulajdonhoz való viszony (tulajdonképp a piaci viszonyok) elvesztette szerepét a társadalom struktúrállódásában, a státusz helyett a pozíció* vált a társadalmi rétegződés (osztályképződés?) alapjává.¹⁰ Megszűnt a nagy- és középpolgárság, összezsugorodott a kispolgárság. Ugyanakkor emlékeztetnünk kell arra, amit fent Budapest társadalmi szerkezetéről írtunk: a felső- és középrétegek aránya alacsony volt (együtt is csak 10–12%!), a kispolgárság pedig vagyoni helyzetében, életmódjában közel állt a munkássághoz. Így a *lakosság viszonylag kis hányadának változott meg gyökeresen a társadalmi helyzete: a kisalkalmazottaknak s a munkásságnak a pozíciói* (különösen a '40-es évek végén, az '50-es évek elején) még javultak is, ám helyzetük a társadalom struktúrájában mitsem változott azzal, hogy állami alkalmazottak lettek, s deklarálták „vezető szerepüket.”¹¹

A „hadigazdálkodás” eredményessége(?) megkövetelte a gazdasági és politikai hatalom szélsőséges koncentrációját, következésképp *mindenfajta autonómia szétzúzását*. A közigazgatás az önkormányzatok kiszolgálása helyett az állami akarat végrehajtójává lett; a városi önkormányzat gyakorlatilag megszűnt. Mindenféle autonóm egyesületet, érdekvédelmi szervezetet felszámoltak, ill. állami keretekbe foglaltak, a tökéletes ellenőrzés végett. Ez megváltoztatta a fővárosi lakosságnak a városhoz fűződő kapcsolatát: *városi polgárokból országlakosok lettek, akik történetesen Budapesten élnek*.

A reálszocializmus etatista-paternalista jellege felerősítette a társadalom szerveződésében a rendies elemeket; *a megvalósult szocializmus társadalma rendies képződmény volt!*

1. Budapest társadalma a kommunista hatalomátvétel után (1949) *homogenizálódott*. A korábbi társadalmi tagolódás tulajdoni-vagyoni-hatalmi alapjai megszűntek; *a város lakói — kevés kivételtől eltekintve — állami alkalmazottakká lettek*. A társadalom meglehetősen *amorffá* vált; a definiálható csoportok személyi összetétele igen változó volt, az emberek helyzete bizonytalan, munkahelyi-társadalmi pozíciójuk külső körülményektől függött. Csökkentek a jövedelmi-vagyoni különbségek, szükségszerűen *homogenizálódott a fogyasztás is* (nem lehetett luxusjavakhoz jutni, a család nagysága alapján limitálták az igénybevehető lakásnagyságot stb.). A szocializmus deklarált egalitárius eszméi a kezdeti években (1949–1956) jelentős mértékben formálták a társadalmi gyakorlatot.

2. A társadalmi csoportok képződésében a *státusz szerepét a korábban másodlagos jelentőségű pozíció* vette át. A származás, az iskolai végzettség, a műveltség szintje és jellege, a birtokolt tudás, világlátás, a javakkal való élnitudás, az életvitel, értékrend (többnyire örökölt) mintái stb. természetesen még a legszigorúbb években is tagolták a főváros társadalmát, s a tagolódás „törésvonalai” jellemző módon metszették a státusz által kijelölt csoportokat, nem is beszélve a társadalom „hivatalosan” elismert tagolódásáról, a munkás, paraszt és (másodlagos helyzetbe szorított) értelmiség csoportjairól.

3. A vázoltak viszonylag tisztán az ún. kádári-konzolidáció kezdetéig érvényesültek. A „kivégyzésként” is emlegetett folyamatok eredményeként megszűnt a „kemény” diktatúra; az ál-

lam hátrább vonta hadállásait, s kevésbé kívánta uralni a magánszférát (ennek jele pl., hogy visszavonták a korábbi abortusz-tilalmat, vagy eltűrték a lakosság vallásos életének megnyilvánulásait, noha a vallásgyakorlatot folytatók előtt bizonyos karrier-lehetőségek zárva voltak). *A lakosság egy része a „magánszférába” emigrálhatott.* A hatalom lehetővé tette a „boldogulásnak”, gyarapodásnak *korlátozott egyéni útjait.* Ezen utak *egyéni* (családi) voltát különösen hangsúlyozni kell. (Tehát arra nem volt lehetőség, hogy az egyén érdekei képviseletére bármilyen közösséget hozzon létre, a nyilvánossághoz forduljon, ám a hatalom még azt is jóindulatúan tudomásul vette, hogy mint egyén, különböző nem legális eszközöket vegyen igénybe gyarapodására.) Az egyéni gyarapodásnak sokféle útja volt, ezek legtöbbször a *második gazdasághoz kötődött* (mezőgazdasági kistermelés, önerőből végzett házépítés, nyaralóépítés, másodállások vállalása, fekete-munka stb.). Mivel a családoknak a *második gazdaságban elfoglalt pozíciója* erősen befolyásolta társadalmi helyzetüket, ez egyben a *piaci alapú szerveződést is „bevitte” a társadalom struktúrájába.* A 60-as évektől az élet keretei (pl. lakáshozjutás, iskoláztatási lehetőségek, családi felhalmozási lehetőségek stb.) is konszolidálódtak, hosszabb távra tervezhetővé váltak. Megszilárdultak a társadalom rendezőelvei. Növekedett a társadalmi helyzet továbbörökíthetőségének lehetősége, illetve kényszere. (A 70-es években például egy diplomás értelmiségi gyermekének huszonötöszer (!) akkora esélye volt egyetemi tanulmányok folytatására, mint a társadalmi piramis alján helyet foglaló segédmunkás gyermekének.) *Megindult a társadalom újra-struktúrállódása.*

4. Az 1960-as évek óta a magyar szociológia az ún. „munkajelleg-csoportokat” használta a társadalom szerkezetének leírására, rétegzettségének elemzésére. A modell alapváltozatai az aktív keresők között 6–8 réteget különböztettek meg, s e rétegekhez rendelték hozzá a jövedelem és az életkörülmények mutatóit. Budapestre vonatkozóan ezt a vizsgálatot több évben lefolytatták; mi alább egy, a hetvenes évek közepén lefolytatott kérdőíves reprezentatív vizsgálat eredményei alapján teszünk észrevételt a főváros társadalmára vonatkozóan.¹²

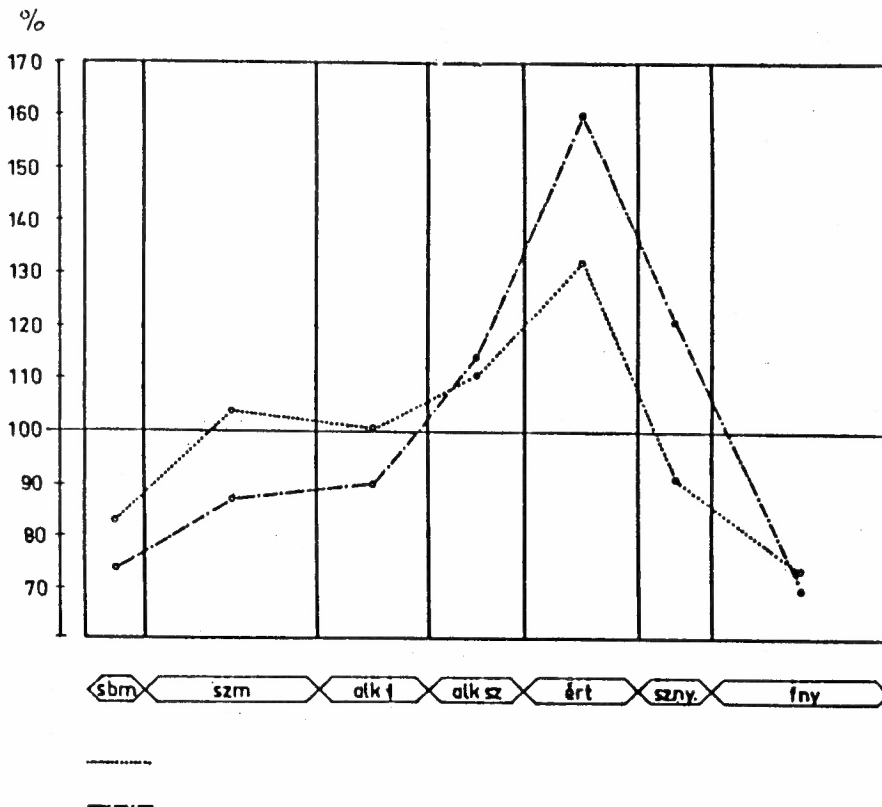
A munkajelleg-szerinti csoportokba való besorolás alapján az országos arányokhoz képest *szignifikáns eltérést mutatott a budapesti társadalom az alábbiakban:*

— a *vezetők és értelmiségiek* aránya (1970-ben országosan 5,1%) *hosszvetőleg négyszerese* az országos átlagnak (s ötszöröse a „vidéki átlagnak”);

— a magyar társadalom egyik „jellegadó” rétege, a *segéd- és betanított munkás* (arányuk 1970-ben országosan 29,6%, a mezőgazdasági munkásokkal együtt 34,5%, 1980-ban is 31,8%, s akik jellegzetesen kétféle, falulakó és ingázó réteget alkotnak) szerényen van képviselve a fővárosban, így a munkásságon belül a szakmunkások és alkalmazottak szerepe domináns;

— természetesen majd teljesen hiányzott a szövetkezeti parasztság, a *nyugdíjasok aránya* viszont kétszerese volt az országos átlagnak. E munkajelleg-csoportok jól jellemezhetőek voltak az iskolai végzettséggel és a jövedelmekkel, illetve jellegzetes volt „lakásmódjuk” is (1. és 2. ábrák).

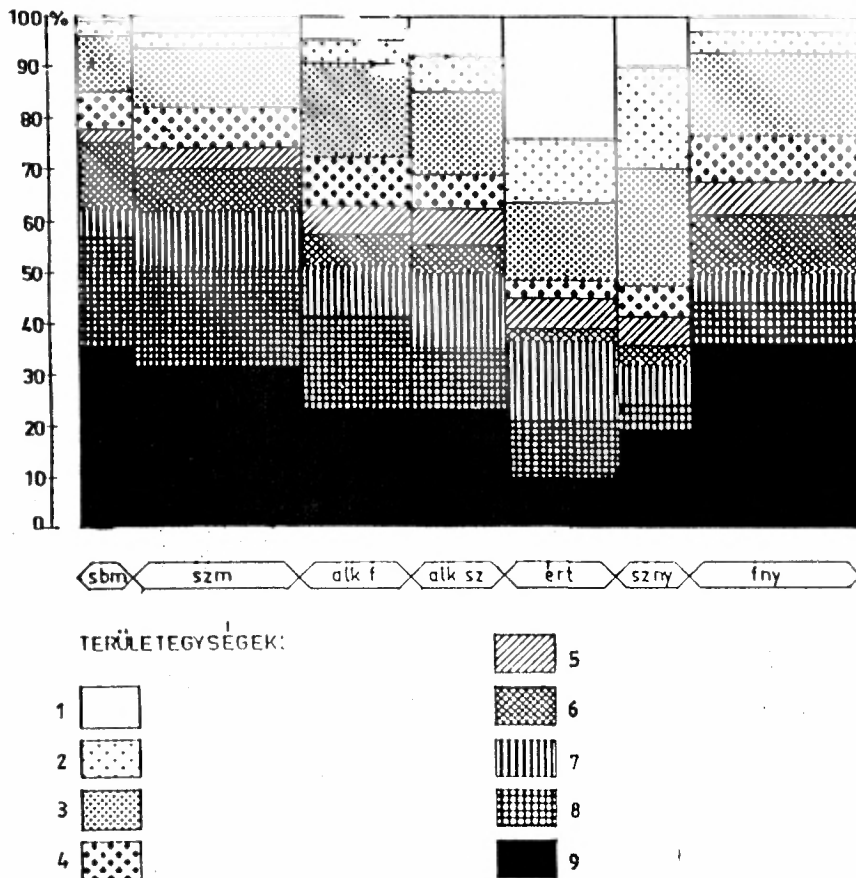
Az ábrák alapján egyértelműen hierarchikus sorrendbe rendezhetőek a budapestiek munkajelleg-csoportjai. Egyértelmű az is, hogy az aktív társadalmi rétegeken belül a *legnagyobb különbség az értelmiségiek és a társadalom többi rétege között volt.* A viszonylag népes „elit” után viszont jóformán *nincs középréteg:* még az alkalmazotti-szellemi réteg is közelebb állt a munkásokhoz, mint a vezetők-értelmiségiek csoportjához. Legfeljebb a segédmunkások csoportja szakadt le minden szempontból a többi rétegtől. Feltűnően eltérő a nyugdíjasok két

1. ÁBRA
A társadalmi pozíció mutatói munkajellem-csoportonként
(Ekler D. — Hegedűs J. — Tosics I. nyomán)
(Indicators of social position by the type of employment groups)
(After Ekler, D. — Hegedűs, J. — Tosics, I.)

1 = egy főre jutó jövedelem; 2 = iskolai végzettség; foglalkoztatási rétegek: smb. = segéd- és betanított munkás, szm. = szakmunkás, alk. f. = alkalmazott fizikai, alk.sz. = alkalmazott szellemi, ért. = értelmiségi, sz.ny. = szellemi nyugdíjas, f.ny. = fizikai nyugdíjas

1 = per capita income; 2 = educational level; Categories of employment: smb. = unskilled and semiskilled workers, szm. = skilled workers, alk.f. = manual workers, alk.sz. = white-collar workers, ért. = intellectuals, sz.ny. = retired white-collar workers, f.ny. = retired blue-collar workers

2. ÁBRA

A munkajelleg-csoportok térbeli elhelyezkedése Budapesten

(Elkler D. — Hegedűs J. — Tosics I. nyomán)

(Spatial segregation of employment groups in Budapest)

(After Ekler, D. — Hegedűs, J. — Tosics, I.)

Területegységek: 1 = társasház terület; 2 = Belbuda; 3 = Belső-Pest I.; 4 = Belső-Pest II.; 5 = átmeneti terület I.; 6 = átmeneti terület II.; 7 = lakótelep I.; 8 = lakótelep II.; 9 = külső kerületek; a foglalkozási rétegek betűjeleinek jelentését ld. az 1. ábránál

Spatial units: 1 = condominiums; 2 = Inner Buda; 3 = Inner Pest I.; 4 = Inner Pest II.; 5 = Zone in transition I.; 6 = Zone in transition II.; 7 = New prefabricated housing estates I.; 8 = New prefabricated housing estates II.; 9 = Outer zones (The meanings of employment-group abbreviations see at Fig. 1.)

csoportjának helyzete. A társadalmi rétegek jól elkülönülnek lakóhelyük jellege-presztizse alapján is (2. ábra).

5. Merőben más megközelítést alkalmaztak a *státuszcsoporthoz* vizsgálatok. Közülük Kolosi Tamás vizsgálata egy 1981-ben végzett, országos (50 ezer személyre kiterjedő) empirikus adatfelvételen alapult. E vizsgálatból Budapestre vonatkozóan számszerűsíthető eredmények is levonhatók. E megközelítésben a *foglalkozás és a munkahely jellemzői* csak a *hét egyenlőtlenégi dimenzió egyikét alkotják*.¹³ Budapest társadalmának helyzete valamennyi pozíció mentén kedvező volt, a legkedvezőbb helyzetben lévő csoportok aránya többszöröse az országos átlagnak. (Pl. a magas státuszú övezetben lakók aránya a fővárosban 75,9%, országosan 20,1%.)¹⁴

Szemléletesen mutatja a budapesti társadalom szerkezetét, ha a kutatást végzők által képzett, *összevont „hierarchikus dimenzióba”* tartozók arányait vetjük egybe az országos értékekkel.¹⁵

3. TÁBLÁZAT

*Az egyes hierarchikus csoportokba tartozók aránya Kolosi T. vizsgálatai szerint*¹⁶
(Percentage proportion of those belonging to different hierarchical groups according to the investigations of T. Kolosi)

1. A társadalmi szerkezet hierarchiája	2. Országos arányuk (%)	3. Budapesti arányuk (%)	4. Budapest részesedése az országos összesből (%)
5. Elit	7,2	18,0	50,0
6. Felső réteg	29,2	44,0	29,5
7. Középső réteg	17,0	18,5	23,0
8. Alsó réteg	32,2	19,0	11,8
9. Depriváltak	14,4	0,5	0,7

1. Hierarchy of social structure
2. Their national average (%)
3. Their average in Budapest (%)
4. Share of Budapest in national total (%)
5. Elite

6. Upper stratum
7. Middle stratum
8. Low stratum
9. Deprived

Néhány megjegyzésünk:

A közölt adatok a 70-es évek végének, az „érett kádári korszaknak” magyar ill. budapesti társadalmát jellemzik. Így ezen adatokból legfeljebb áttételes következtetésének vonhatók le az utóbbi évek társadalmi változásainak induló feltételeire. Az is nyilvánvaló, hogy a nyert kép egyes részletei vitathatók. Így pl. a legalsó réteg majd teljes hiánya (0,5%) Budapesten érthetetlen: a marginális helyzetben élőkkel foglalkozó szociológusok az 1980-as népszámlálás alapján 115–120 ezerre (a lakosság 5,5–6,0%-a) tették a fizikálisan vagy szociálisan súlyosan veszélyeztetettek számát (hajléktalanok, ágybérlet, munkaterápiás, alkoholelvonó intézmények lakói, olyan lakások lakói, ahol egy lakosra 4m²-nél kevesebb szobai alapterület jut stb.).

Az ún. középréteg aránya mind országosan, mind Budapesten alacsonynak tűnik; 17% az alsó rétegek közel 47%-ával szemben. Ez módszertani hiba is lehet — pl. a „jómódú munkások” besorolása a felső rétegbe —, de felfogható úgy is, hogy a társadalmi pozíció (jövedelem, iskolázottsági szint, kulturális fogyasztás, a fogyasztás szerkezete stb.) alapján tulajdonképp *egy csoport különült el élesen a többi rétegtől, mégpedig* a magas beosztású állami és gazdasági vezetőkből, a diplomás értelmiség jó keresetű, magas presztizsű foglalkozást űző csoportjaiból, az önállóak tehetős rétegéből összetevődő *elit*; ezt egy igen széles réteg követte, mely a munkavégzés jellege, lakóhelye, lakásmódja, iskolai végzettsége stb. alapján tovább tagolható ugyan, de az átmenet a rétegek között fokozatos, s ez egyes „pozíciókban” a hierarchia nem is felelt meg egymásnak: pl. a „középhe” sorolt „falusias közép” és „rossz anyagi helyzetű közép” érdekérvényesítési pozíciója jobb volt, mint a felső rétegbe sorolt „jómódú munkásoké”. A „jó anyagi helyzetű falusias alsó” réteget pedig jövedelme akár az elit soraiba is emelhetné. E széles, bizonyos mértékig amorf réteg alatt legfeljebb egy — az elit ellentétéként jelentkező — szegény, a „felemelkedéstől” elzárt réteg különült el.

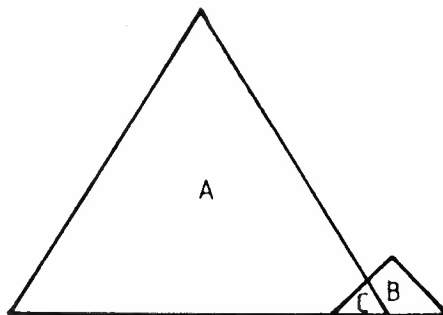
Az ismertetett vizsgálat a *társadalmi pozíció, nem pedig a státusz alapján* képez társadalmi csoportokat. Ez megfelel a korábban mondottaknak, hogy ti. a kommunista hatalomátvétel után a társadalmi struktúra alapjait — vagyon, tulajdoni helyzet, a korábbi hierarchia stb. — felszámolták.

A budapesti társadalom jellemzője *az elit magas aránya*. S nem is az a legfigyelemreméltóbb, hogy a budapesti lakosság közel ötöde az elitbe sorolható, hanem az, hogy *az ország társadalmi elitjének hozzávetőleg fele a fővárosban élt*. A fenti arány egyes magasan kvalifikált csoportok — pl. akadémikusok, minősített kutatók — esetében még magasabb, elérheti a 80%-ot. Ez a tény — párosulva a modernizációban szerepet játszó intézmények hasonlóan nagyfokú vagy még nagyobb koncentrációjával — azt eredményezheti, hogy a gazdaság modernizációja ismét a fővárosra koncentrálódik, az új típusú gazdasági szervezetek — speciális bankok, beruházási tanácsadó, értékbecslő, jogi tanácsadó intézmények, a tőzsde, külföldi cégek képviselői stb. —, s általában a quaterner szektor szinte egyedüli bázisát Budapesten jelentheti.

6. A fentiekben az 1948 után kialakult társadalom néhány, végső soron mennyiségi jellemzőjét említettük. Ezután a társadalom szerveződésének másik dimenziójáról kell szólnunk, visszatérve *a rendies és a piaci (osztály) alapú társadalmi szerveződés kérdéséhez*. Nyilvánvaló, hogy a szovjet típusú társadalom Magyarországon is erősen rendi jellegű volt, nemcsak azért, hogy összezúzta a piaci társadalomszerveződés alapjait, hanem azért is, hogy a túlélés egyedüli lehetősége — kivált a klasszikus sztálinista modellben — *a messzemenő s tökéletes lojalitás volt* (ami a rendi szerveződések alapvető értéke). *A társadalom kasztokra tagozódott* (a párttagok kasztja, ezen belül is az „egyszerű” párttagok, az apparátcsikok, a felső vezetés kasztja, a tulajdonformák hierarchiája — a támogatott állami tulajdon, az elfogadott szövetkezeti és a hátrányos helyzetben tartott magántulajdon —, de pl. a „dolgozó nők” is előkelőbb kasztot alkottak, mint a háztartásbeliek), az egyes kasztokhoz előnyök, *privilegiumok*, „*kasztjelző*” *szimbólumok* tartoztak, olykor pontosan formalizálva, olykor informálisan (jog a megkülönböztetett orvosi kezeléshez, a zárt üdülőkörhöz, a soronkívüli gépkocsivásárláshoz, külön telefonvonalhoz és így tovább). A „piaci” típusú szerveződés az 50-es években, valamint a 60-as évek elején szűk területre korlátozódott (főleg a városokban, ahol némi szolgáltató-jellegű kisipar, néhány „borraivalós szakma”, néhány szabadfoglalkozású értelmiségi képviselte a „piaci

viszonyokat”). Joggal állapíthatta meg Bibó István, hogy „... a szovjet típusú társadalom... szerkezete is rendi jellegű, s ennek ránk erőszakolása ismét elakasztja a magyar polgári fejlődést”. Ez azért aggasztó „... mert azokban a társadalmakban, ahol ilyen mélyek a rendi szerveződések gyökerei, igen könnyen élednek újjá a rendi mentalitásnak az értékei”, mint pl. a gondolkodásbeli tolerancia hiánya, úr-szolga, patronus-kliens viszony stb.

Az 1950-es években a kétféle szerveződés viszonyát a 3. ábrán bemutatott sematikus rajzzal ábrázolhatjuk (szerkesztésénél figyelembe vettük Szelényi I. ábráját¹⁷).

3. ÁBRA

A rendies (állami-redisztributív) és a piaci társadalomszerveződés viszonya Budapesten, 1949–1956 [1963]

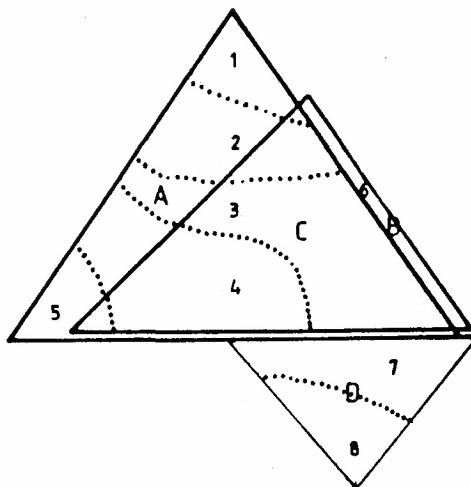
[The relationship between (feudal) state redistributive and market-type social organizations in Budapest between 1949 and 1956 (1963)]

Feltételezett budapesti arányok: A = rendies szerveződés, az állami-redisztributív gazdaság és az államapparátus foglalkoztatottjai; B = piaci szerveződés, a magánszektor résztvevői; C = az állami szektor második gazdaságban is érdekelt szereplői

Estimated proportions in Budapest: A = Feudal organization, employees of state redistributive economy and of the administration; B = Market organization, participants of private sector; C = Actors of state sector, also active in the second economy

A '60-as évek elején részben a „klasszikus sztálinista modell” kimerülése, a kizárólag politikai-adminisztratív eszközökkel irányított gazdaság sokasodó válságjelei, részben pedig a politikai konszolidáció igényelte „kiegyezés” szükségessé tette a gazdasági modell némi reformját. Ez hazánkban az állami (szövetkezeti) tulajdon további primátusát, a tervgazdaság fenntartását, ugyanakkor néhány piaci elem „beemelését” jelentette az állami szektorba, és végül, de nem utolsósorban, az egyéni gyarapodás lehetőségének biztosítását. A magyarországi sajátosságot a „második gazdaság” ideológiai-politikai-jogi elismerése, változatos formáinak, s széleskörű elterjedésének elfogadása, megtűrése jelentette. Mindez pedig azt eredm-

nyezte, hogy az állami-rendisztributív rendszerből kivont gazdálkodás volumene, az ebben résztvevők aránya úgy növekedett, hogy a második gazdaság résztvevői egyben az állami-szövetkezeti szektornak is résztvevői maradtak, ez szabta meg társadalmi helyzetüket, ám „pozícióikat” — vagyoni állapot, jövedelem, fogyasztás stb. — a második gazdaságban való részvétel is befolyásolta, esetenként megszabta. Az első és második gazdasághoz, a rendies és piaci szerveződésekhez való kötődés a személyek, *méginkább a családok szintjén nem vált ketté.*

4. ÁBRA

A rendies (állami-redisztributív) és a piaci társadalomszerveződés viszonya Budapesten az „érett Kádár-korszakban”

(The relationship between the feudal (state redistributive) and market-type social organizations in Budapest in the „mature Kádár era”)

A = rendies szerveződése, az állami-redisztributív gazdaság és az államapparátus foglalkoztatottjai; B = piaci szerveződés, a magánszektor résztvevői; C = az állami szektor második gazdaságban is érdekelt szereplői; D = nyugdíjasok; 1 = politikai, gazdasági elit („káderelit”) és a vezető pozíciókban lévő értelmiség; 2 = felső réteg, politikai, gazdasági középvezetők, a diplomás értelmiség magas presztizsú rétegei; 3 = középrétegek, szakmunkások, az értelmiség hátrányos helyzetű rétegei, alkalmazottak; 4 = segéd- és betanított munkások; 5 = városi szegénység; 6 = önállóak; 7 = nyugdíjas értelmiség; a 2. gazdaságban résztvevő nyugdíjasok; 8 = nyugdíjas fizikaiak

A = Feudal organization; employees of state redistributive economy and of state administration. B = Market organization, actors of private sector; C = Actors of state economy also active in the second economy; D = Retired; 1 = Political and economic élit (cadre élit) and intellectuals in managerial positions; 2 = The upper stratum, political and economic middle-management, high-prestige strata of graduated intellectuals; 3 = Middle strata, skilled workers, disprivileged intellectuals; 4 = Unskilled and semi-skilled workers; 5 = Urban poor people; 6 = Self-employed; 7 = Retired intellectuals, retired people active in the second economy; 8 = Retired blue-collar workers

A társadalom ezen állapotát írja le a 4. ábra. A második gazdaság „legális” szférájában a 80-as évek elején egy empirikus felmérés szerint a családok 75%-a vett részt. Különböző korrekciók alapján a részvétel Budapesten 64–65%-ra becsülhető. (Hozzáteve, hogy a felmérés a „második gazdaság” minden elemét nem is tudakolta — pl. az önerős lakás- és nyaraló-építés, lakáskarbantartás, ill. a második gazdaság bizonyos, nem-legális formái; tehát feltehetően Budapesten is magasabb volt a fent megadott érték.) Végül megjegyezzük, hogy a legtöbb, a társadalom szerkezetét elemző vizsgálat figyelmen kívül hagyta a nyugdíjasok-inaktívak növekvő csoportját, noha számuk 1990-ben Budapesten megközelítette a 600 ezret.

Ez a negyed századon át érvényes modell van átalakulóban napjainkban. Az átalakulás *mértékéről* nincsenek pontos adataink, a *folyamatok jellegéről* sem készültek eddig átfogó elemzések. Így néhány tendencia jelzésére szorítkozunk.

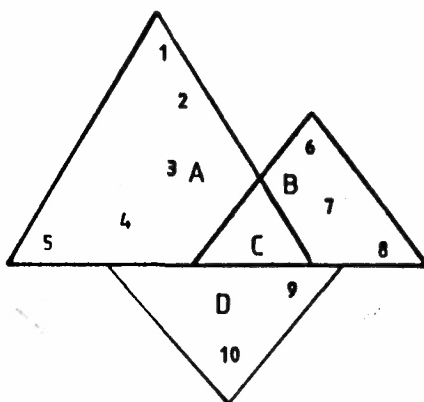
Az 1990-es évek elejének feltételezett társadalmi modelljét az 5. ábra vázolja (a kiindulópont ismét Szelényi I. ábrája!).

Legszembetűnőbb különbség a Kádár-korszak társadalom-modelljéhez képest a kétféle szerveződési elv fokozatos elkülönülése, a „piramisok” távolodása egymástól, a piaci szerveződés térnyerése. A „piramisok” széthúzódása egyrészt a *második gazdaság lehetőségeinek, jelentőségének csökkenésével* (a korábban a második gazdaságban végzett tevékenység „átvitele” az első gazdaságba, a magánszektor által kielégített igények kereslet-csökkentő hatása stb.) magyarázható, *másrészt természetesen a piaci szektor növekvő jelentőségével*. A piaci szektor is jellegzetesen „*kétosztatu*” tehát, az első gazdaságban jelentkezik, de fennmaradt második gazdaságként is (még ha ez utóbbiban zsugorodva is). A piaci első gazdaságban érdekelt lakosság *számát és arányát* csak becsülni tudjuk. Az 1990. január 1-jén végrehajtott népszámlálás 53 ezer önállót talált Budapesten (a keresők 6%-a). Számuk és arányuk 1980 óta megháromszorozódott. Ez a szám nem tartalmazza a piaci szektor alkalmazottainak számát, s az 1990 óta bekövetkezett növekményt sem. Végül figyelembe kell venni, hogy bizonyos értelmiségi pályák ismét szabadfoglalkozás-jellegűekké válnak napjainkban. Így a keresők ötöde 1991 őszén a piaci szektorban ténykedett, s az arányuk állandóan nő. Ez a csoport igen heterogén összetételű, feltehetően:

- a) új nagy- és középvállalkozókra,
- b) kisvállalkozókra, „tradicionális” önállókra (kisiparos, taxis), és
- c) a piaci szektor kiségzisztenciáira (alalkalmazottak, ügynökök, utcai árusok, csencselők stb.) bontható ez a csoport.

Külön kell szólni (mert társadalmi konfliktusok forrása) a *piaci szektor kiségzisztenciáiról*, akiknek száma rohamosan növekszik, s ma már szembeötlő szereplői Budapestnek. Jelentősebb tőkével nem rendelkező utcai árusok, csempészárakkal kereskedők, házalók, „feketemunkások” tömegei vannak jelen Budapesten (s természetesen a már a bűnözés szférájába sorolható valutázók, prostituáltak, szerencsejátékosok stb.).

A volt pártállami berendezkedéshez kötődő rendi jellegű kiváltságok eltörlése, az ún. „nomenklatúra”⁴ menesztése, az élet minden területét átszövő etatizmus visszaszorulása, a félelem s az „alattvalói magatartás” oldódása a *rendies szerveződési formákat háttérbe szorította*. De nem szüntette meg teljesen. Nemcsak azért, mert a korábbi hierarchiák egyes elemei még továbbélnek — pl. a munkahelyen —, nemcsak azért, mert az állami munkahelyekhez való kötődés eleve bizonyos rendies szerkezeteket tart életben, hanem azért is, mert a hatalomra került

5. ÁBRA

A rendies (állami-redisztributív) és a piaci társadalomszerveződés viszonya Budapesten az 1990-es évek elején

(The relationship between the feudal (state redistributive) and market-type social organizations in Budapest in the early 1990s)

A, B, C, D = ld. a 4. ábránál; 1 = „állami elit” és a vezető pozíciókban lévő értelmiség; 2 = felső réteg, az államigazgatás és a gazdaság vezetői, a diplomás értelmiség magas presztizsű rétegei; 3 = középrétegek, tisztviselők, alkalmazottak az értelmiség hátrányos helyzetű rétegei; 4 = munkások, egyes alkalmazotti rétegek, 5 = városi szegénység; 6 = vállalkozók, elit szakmák szabadfoglalkozású értelmisége; 7 = kisvállalkozók, kisiparosok, szabadfoglalkozású értelmiségiek; 8 = a piaci szféra kisegyszteanciái (utcai árusok, önállóak alkalmazottai stb.); 9 = nyugdíjas értelmiségiek; a második gazdaságban, vállalkozásban is résztvevő nyugdíjasok; 10 = nyugdíjas fizikaiak

The maning of A, B, C and D see at Fig. 4. 1 = The „state élit” and intellectuals in managerial positions; 2 = Upper stratum, high-rank administrative and economic élit, high-prestige strata of graduated intellectuals; 3 = Middle-strata, civil servants, employees, disprivileged intellectuals; 4 = Workers, certain strata of employees; 5 = Urban poor people; 6 = Entrepreneurs, free-lance intellectuals in prestigious professions; 7 = Small entrepreneurs, artisans, free-lance intellectuals; 8 = Small actors of market economy (street vendors, employees of self-employed, etc.); 9 = Retired intellectuals, retired people active also in the second economy and in enterprises; 10 = Retired blue-collar workers

új politikai elit is vonzódik bizonyos tekintélyelvű berendezkedéshez, nosztalgiával fordul a két világháború rendies jelenségei felé, s azért is, mert a társadalomba is mélyen beivódnak bizonyos rendies elemek, ideológiák. Ismét Bibó Istvánt idézve: „...az a kényszeres attitűd, hogy helyes és helytelen nézetek, világnézetek között kell mindig különbséget tenni.” Széleynyi I. pedig azt állapítja meg, hogy az új rendszerbe való átigazolás elterjedt technikája az új lojalitás; „...az új típusú lojalításokkal ismét politikai tőkén alapuló, alapvetően rendi szerveződés alakul ki, amelyre a polgári szemléletre oly idegen intolerancia a jellemző.”¹⁸

Végül is: *Budapest társadalma kétarcú*: mivel a piaci szerveződés bizonyos elemei a reálszocializmus idején is fennmaradtak — ha a második gazdaság kereteibe szorítva is —, mivel bizonyos kispolgárosodás állandóan zajlott, *ez a társadalom sok szempontból nyitott és alkalmas a modernizálásra, polgárosodásra*. Másrészt állapota, ismeretei, beidegződései gátolják is ebben, hosszú folyamattá téve a polgárosodást (a pénzes vállalkozók többsége igencsak híján van a polgári erényeknek, mentalitásnak), *gondot okozva a modernizáció mindennapjaiban is*.

Társadalmi konfliktusforrások Budapesten

A modernizáció általános ideológiai-politikai (közigazgatási) feltételei ill. konfliktusai Budapesten

Nem lehet feladatunk a modernizáció általános feltételeinek számbavétele, de még fővárosi érvényrejutásuk elemzése sem; csupán a budapesti viszonyokból adódó jelenségeket vázolhatjuk.

Ezek közül elsőként említjük azt a sajátos *politikai konstellációt*, amelybe a főváros az 1990. évi választások nyomán került, s amelyben (legalábbis 1990–1994 között) működni kényszerül. A politikai konstelláció azért sajátos, mert a „nemzeti pártok” győzelmét eredményező parlamenti választások után a helyhatósági választások eredményeként a *fővárosi önkormányzatban liberális többség alakult ki* (a 88 képviselői helyből 58-at szerzett meg az SzDSz és a FIDESz). A 22 kerület önkormányzatainak túlnyomó többsége is liberális vezetőség.

Mindez nem jelenti azt, hogy Budapest társadalma egyértelműen liberális beállítottságú lenne. (A „választási geográfianál” természetesen figyelembe kell venni azt, hogy 1990-ben mind a pártstruktúra, mind a választók pártokhoz, politikai eszmékhez, stílusokhoz, ideológiákhoz stb. való kötődése kialakulatlan volt, a szavazótáborok stabilitása csekélynek bizonyult, kisjelentőségű események is befolyásolták a szavazatok megoszlását.) A parlamenti választások előtt a fővárost a liberális pártok erős hadállásnak tartották, a „nemzeti pártok” választási stratégiájában ezért a „vidéki Magyarország” megnyerése fontos szerepet kapott. A választások első fordulójára részben igazolta is ezen előrejelzéseket: a területi listákon ugyan a későbbi kormánykoalíció pártjai kb. 0,5%-kal megelőzték a két liberális pártot (39,14% a 38,59%-kal szemben), ám a 32 egyéni választókerület közül 20-ban SzDSz-es képviselő végzett az első helyen. A második fordulóra azonban jelentős fordulat történt: az MDF 23 egyéni választókerületben győzött (az SzDSz 9-ben). Végül is a „nemzeti pártok” 33, a liberálisok 20, az MSzP 4 képviselőt küldhetett Budapestre a parlamentbe (az első forduló alapján 31:22 volt az arány a „liberálisok” javára). Feltűnő, hogy a „liberálisok” nem az „elit” lakóegységekben voltak erősek (Budán a II., XII., XI., részben az I. kerület), noha e pártokat elit-értelmiségi pártoknak tartották; legbiztosabb szavazóbázisuknak a korábbi „vörös” övezetek — Csepel, Angyalföld, Újpest — és Pest belső, többnyire rossz helyzetű, slumosodó kerületei — VI., VII., VIII. kerület — bizonyultak.

A helyhatósági választások újabb fordulatot hoztak; így állt elő a fent említett helyzet. Ezzel újrapézdődött a két világháború közötti korszak, vagy a dualizmus utolsó éveinek „helyzete”: a „nemzeti” vezetésű ország és a „bűnös város”, a liberális-szociáldemokrata (kozmpolita!) főváros ellentéte, kijátszása (kijátszhatósága) egymás ellen.

Ezen „eredendő” (?) szembenállásnak már eddig is számos megnyilvánulása ill. következménye volt. Legjellegzetesebb terméke az ún. *fővárosi törvény* (az 1991. évi XXIV. tv.), melyet a kormány az *önkormányzati választási eredmények ismeretében* terjesztett az országgyűlés elé, s fogadott el a parlament kormánypárti többsége. Az elfogadott fővárosi törvény számos pontja — független szakértők szerint is — egyértelműen politikai indítatású. Pedig még demokratikusnak és önkormányzat-pártinak is tűnhet a törvény alapkonceptiója, mely szerint „A fővárosi, valamint a fővárosi kerületi önkormányzatok önkormányzati alapjogaitak tekintve... egyenlők”. Ám ezen alapelv gyakorlati megvalósítása során az a helyzet állt elő, hogy *Budapest 22 önkormányzatra* — a gyakran minden természetes határt nélkülöző adminisztratív egységet képező kerületekre — *esett szét*, melyeket jónéhány ellenérdek fordít szembe a fővárosi önkormányzattal. Egyértelműnek tűnik a cél: gyengíteni a főváros befolyását, hogy az *ne tölthessen be súlyának megfelelő hatalmi-politikai szerepet*. A törvény arra is alkalmas, hogy a „liberális” vezetésű főváros és az ugyancsak liberális kerületek között *ismételen ellentéteket szítson* (a fővárost s a kerületeket egymás természetes ellenfeleivé teszi), de a *kerületek közötti ellentétek* kiélézésére is alkalmas (pl. a helyi adók, a költségvetési források megosztása terén.¹⁹).

A versenytársadalom, a piaci szemlélet, az (új) ideológiák kihívásai a tudati szférára

A modernizáció kihívásai Budapesten egy hanyatló gazdaság viszonyai között élő, morális és etikai téren elbizonytalanodott ill. megosztott, szilárd értékrenddel, integratív elemekkel nem vagy alig rendelkező társadalmat érnek. A „reálszocializmus” évtizedei alatt meglehetősen mélyre ívódtak bizonyos ideológikus nézetek — pl. egalitárius nézetek, a tőke hozadékának elítélése, az állam paternalista szerepének igénylése, a „masszággal” szembeni tolerancia hiánya, az önálló állásfoglalást kevésbé igénylő „rend” követelése stb. —, s ezek aligha egyeztethetők össze a „versenytársadalom” igényeivel, lassítják annak kialakulását, érési folyamatát. A modernizáció és az ideológiák meg-nem-felelése sokféle formában jelentkezik:

— Kialakulatlan a társadalom „civil” szférája. A reálszocializmushoz képest visszaszoruló paternalizmus helyét nem foglalják el kellő számban, súllyal, hatáskörrel a civil szerveződések, érdekképviseletek, autonómiák. Az eredmény: *hatalmi és funkcionális ür keletkezett, működési zavarok léptek fel.* Ugyanakkor az esetleg jelentkező civil szerződésekkel szemben a „hivatalos szféra” — még az új önkormányzatok is! — *bizalmatlan.* A kialakuló ür betöltésére új hivatalok létesülnek, illetve szabályozás készül, s ezek tovább gátolják a civil-szerveződéseket, „új paternalizmust” eredményeznek. E „konfliktus-csomagnak” számos gyakorlati megnyilvánulása van.²⁰ A civil társadalom hiányos és lassú szerveződése részben magyarázatot szolgáltat a magyar társadalom politikával való *szembefordulására is.*²¹

Jelennekzik bizonyos „külföld-ellenesség”, a külföldi tőkével szembeni bizalmatlanság, a „tőkebehatolás” ellenzése. Ez a szemlélet felfedezhető a törvényalkotó és kormányzati munkában, és a külföldi tőke fogadásának gyakorlati lebonyolítása során is. A külföldi beruházók állandóan panaszkodnak a kedvezőtlen feltételekre: számos üzlet meghiúsul, monstre perek folynak a külföldi beruházók s magyar vállalatok között. Mindez tükröződik — többek között — az ingatlanpiacon is; az 1990—91-ben várt és jelentkező beruházási-gründölési boom nyomán hirtelen felszöktek az ingatlanárak, megélnékül az ingatlanpiac (főként a belvárosban). Ám rövid idő múltán a külföldi lehetőségeket kínáló, kivár, s az ingatlanpiacon a kereslet zuhanásszerűen csökkent, az ingatlanpiac 1992. őszére „befagyott”; a főváros ingatlanértékesítési elképzelései — legalábbis időlegesen — meghiúsulnak, komoly nehézségeket okozva a város gazdálkodásában, tovább szűkítve a beruházási-fejlesztési lehetőségeket.

A főváros mai társadalmát számos mélyreható törésvonal osztja meg. Ezen törésvonalak egy némelyike épp a „kapitalizálódás”, a tőkefelhalmozás nálunk zajló kezdeti szakasza — a „vadkapitalizmus” —, a piacgazdálkodásra való áttérés hatására mélyül. Miközben a reáljövedelmek 1989 óta évente 7—8%-kal csökkennek, kialakulóban van egy — magyar viszonylatban — igen gazdag réteg, mely ráadásul hívalkodóan fogyaszt. Gyorsan romlik Budapest munkaerőpiaci helyzete is, ha a „tradicionális” szektorokat vesszük figyelembe (mert a közép- és nagyvállalkozók, a gazdasági menedzsment, az állami igazgatásban dolgozó elit stb. számára Budapest természetesen megfelelő lehetőségeket kínál). *A munkanélküliek aránya 1992 őszén már 4,5%.* Az előregedő lakosságú Budapest több, mint 600 ezer nyugdíjasa romló körülmények között él, fokozatosan elszegényedve „kiszakad” a társadalomból.

Egyes csoportok számára inkább nagyobb mértékben vesznek részt az illegális piaci szférában — illegális kereskedelem, bűnözés, prostitúció, valutázás stb. A társadalom „szétszakadása” növekvő ellenérzéseket táplál egyes csoportok ellen (cigányellenesség, a „henyélők” elítélése, a hajléktalanok, a munkanélküliek, vagy épp a „munkátlan” gazdagok elleni gyűlölet, idegen-ellenesség, vagy bizonyos politikai erők által is gerjesztett antiszemitizmus stb.). A bizonytalan érdekérvényesítési mechanizmusok, értékrend, társadalmi kommunikációs mechanizmusok, egyes politikai csoportok öns érdekű manipulációi miatt nehezen kiszámítható, heves reakciók, társadalmi megmozdulások — vagy épp ellenkezőleg: közömbösség pl. a hajléktalanok iránt — következhetnek e szituációból. E tanulmányunk munkavázlatának készítésekor [1990 szeptembere] mindez hipotézis volt. Azóta lezajlott a „taxis-blokád”. Ez ugyan korántsem tipikus „éhség-lázadás” volt, de az események során mindaz fellépett, amire fenn utaltunk: a „szegények” és gazdagok szembeállításának kísérlete, erő alkalmazásának követelése „rendpárti” oldalról, a polgári engedetlenségi mozgalom ellenforradalommal nyilvánítása egyes kormánypárti képviselők részéről, stb.

A társadalom szétszakadása, a „gettókba” zártak (a szegénység gettója, a származás gettója, a leromlott városrészek „valódi” gettója) elégedetlensége, a piacgazdaságra való áttérés hordaléka, a kormányzópártok egyes képviselőinek, csoportjainak politikai türelmetlensége és gátáltsága kedvező talajt teremt a már nyíltan jelentkező *populizmusnak.* Növeli a populizmus veszélyét, hogy a tőkefelhalmozási folyamat kezdetén járunk, s ez szükségszerűen széles rétegeket sújtó folyamat. A lakosság számottevő rétegeinek a „rendszer váltás” rontott gazdasági pozícióin; nemcsak a reáljövedelem csökkent, hanem nőtt a létbizonytalanság, s a „Kádár-korszakban” csordogáló gyarapodás számos csatornája is elzáródott. A populizmus „ideológiájának” jónéhány eleme meglehetősen elfogadott a lakosság egy részénél, s ez (is) nehezíti a főváros egyes társadalmi kérdéseinek megoldását (pl. a deprivált csoportok helyzetének javítása). Egyes politikai elemzők szerint a *gazdasági populizmus* akár egy peronista jellegű „megoldás” felé is terelheti az országot.²² A „cselekvő populizmus” megjelenése leginkább épp a fővárost fenyegeti.

A piacosodás kihívásai az (örökölt) nem-piaci viszonyokra

Budapesten, ahol koncentráltan jelentkeznek a kialakuló piacgazdaság intézményei, szereplői és következményei, számos feltétele hiányzik a piaci viszonyok általános, minden szférát átfogó elterjedésének. Így nagyvolumenű „nem-piaci zárványok” maradnak fenn, s ezek többsége a városi térben jól körülhatároltan jelentkeznek. Ez nehezíti, lassítja Budapestnek mint egységes városnak a modernizációját, s — kölcsönhatások sorozatán át — felerősíti a főváros társadalmának szétszakadását, a szétszakadás manifesztálódását.

A társadalom oldaláról a kérdés megoldhatóságának kulcsa a jövedelmi viszonyokban van. A mai fizetések arányai még a kommunista hatalomátvétel idején alakultak ki. A munkavállalók az általuk előállított érték igen kis hányadát kapták meg fizetés formájában, és a társadalmi juttatások aránya magas volt (ingyenes oktatás, egészségügyi ellátás, igen nagymértékben dotált, így olcsó tömegközlekedés, alacsony lakbérek, „olcsó kultúra”, élelmiszerek stb.). Időközben a munkabérek fenti aránya alig változott, a társadalmi juttatások köre erősen szűkült, az állami dotációt megszüntették vagy csökkentették — a bérből élő lakosság (arányuk Budapesten ma is meghaladja a 80 %-ot!) fogyasztása szűkül, az alapvető fogyasztási cikkekre szorítkozik. A folyamat másik oldala, hogy számos áru piaca szűk, ez korlátozza az új vállalkozások mozgásterét. Úgy tűnik, a luxusárakat és szolgáltatásokat az új vállalkozói réteg egymásközt „cseréli”.

Minderre példa a budapesti lakáspiac. A lakáspolitikai ugyan 1948 után többször módosult, ám mindvégig kettős lakáspiac funkcionált: az állami bérlakások köre, hatósági elosztással, majdnem teljes ingyenességgel, s a hatósági elemekkel átszőtt „piaci szféra”. S mindvégig nagyfokú mennyiségi lakáshiány gyakorolt nyomást a lakáspiacra: 1960-ban 147 ezer, 1970-ben 150 ezer, 1980-ban 106 ezer budapesti lakásigényt ismertek el. A főváros lakáspolitikájának elsődleges célja — a kérdés fontosságára tekintettel politikailag motivált célja — a mennyiségi lakáshiány megszüntetése volt. Ezért a főváros elsősorban új lakásokat épített, lakás korszerűsítést alig végzett. Az állami lakásépítés volumene ugyan állandóan csökkent (az 1976–1980-as évek átlagában állami forrásból épült a budapesti lakások 67,7 %-a, 1988-ban 31,3 %-a, 1990-ben 15 %-a, s 1992-re gyakorlatilag megszűnt a „közösségi” — önkormányzati — lakásépítés), sor került az állami lakások eladására is, de még így is a 823 ezer budapesti lakás 55,4 %-a önkormányzati tulajdonú. Az igen alacsony lakbérek semmiféle piaci mechanizmust sem vittek az állami lakásgazdálkodásba; míg 1989-ben a lakbérek összege 3,04 milliárd Ft, a lakásokra fordított összeg (korszerűsítés, felújítás, karbantartás) 8,37 milliárd Ft volt; ám ezen összegből 941 (!) lakás került korszerűsítésre és felújításra, vagyis az állami lakóházak 0,2 %-a! Felújítást, javítást végeztek a lakások további 3 %-ában. (Vagyis az állami lakások korszerűsítése jelen ütem mellett 500 évet venne igénybe.) Egy lakás korszerűsítése 1989-ben átlagosan 631,5 ezer Ft-ba került; ez, összevetve a lakbérekkel, azt adja, hogy kb. 90 évi lakbér volt elegendő az egyszeri korszerűsítéshez. E néhány szám jelzi a volt állami-tanácsi lakásgazdálkodás képtelenségeit. Így a város belső, „kiegyezéskori” lakónegyedek egyébként is igénytelen — 1 vagy 2 szobás, fürdőszoba nélküli — lakásállománya rendkívüli mértékben leromlott. E zsúfolt, leromlott övezetek presztizse is alacsony; érthető, hogy e lakásosztályhoz a társadalom alacsony jövedelmű, hátrányos helyzetű, magas arányban nyugdíjas rétegei rendelődnek. Ezeket a lakásokat kellene „piacosítani” (enélkül állaguk tovább romlik, lakhatatlanokká válnak, az önkormányzatoknak n.n.c.s pénzük a korszerűsítésre). A piacosítás elképzelhető:

— a lakbérek „piacosítása” után az önkormányzatok újítanak fel, korszerűsítének, üzemeltetnék a lakóházakat; csakhogy egy közepes méretű bérházi lakás piaci értéke Budapesten 1,0–2,5 millió Ft. 1 millió Ft — inflációs — kamata évi 300 ezer Ft, vagyis havi 25 ezer Ft. Ez kb. kétszerese a nettó havi béreknek, háromszorosa a nyugdíjak átlagának. Ez az út szinte járhatatlan.

— A lakóházak eladása a bérlőknek hosszabb ideje folyik, igen kedvező feltételek mellett (a bentlakók a becslést ár 15 %-ért is hozzájutottak a lakáshoz). Az önkormányzatok a közelmúltban emelték a lakásárakat, a piaci ár 50–70 %-ára. Így a bentlakók jórésze nem is tudja megfizetni az árát, de az új tulajdonosok többsége felújítani, korszerűsíteni semmiképp sem tudja új szerzeményét. E kiterjedt övezetek modernizációja rövid távon belül megoldhatatlannak látszik; körvonalazódik egy kiterjedt „nem-piaci övezet”; ahol nemcsak a lakások piacosítása megoldhatatlan, hanem lakóik — nyugdíjasok, kisjövedelműek — is kiszorulnak a piacgazdaságból.

A példák, a jelenség következményei hosszan sorolhatók. Az természetes, hogy bizonyos árúk vevőköre eleve szűk. Budapesten azonban számos olyan áru is megvásárolható a lakosság széles köre számára, mely egyébként az „európai életstílus” velejárója lenne (pl. szállodai szolgáltatások).²³

A társadalom „szétszakadásának” kihívásai

A piacgazdaságra való áttérés sokféle vonatkozásban — vagyoni²⁴, politikai²⁵, területi (ld. alább) — növeli a polarizációt Budapesten, a város társadalmában. Budapesten kialakulóban vannak a jövedelmi-életstílusbeli-(etikai) gattók. Egyes városrészek (főleg az Erzsébet-, József- és Ferencváros egyes városrészei) társadalmilag-fizikailag olymértékben leromlottak, hogy fennáll „balkanizálódásuk” veszélye az „európaizálódni” kívánó városban (társadalmuk leszakad, marginalizálódik, belvillong, növekszik a bűnözés, a fekete gazdaság stb.) E városrészek rehabilitációjára belátható időn belül nehéz vállalkozói találni. A modernizáció egyes városrészekre korlátozódik. A várost FALAK tagolják.

Szaporodik a piacgazdálkodás (?) hordaléka (növekvő, brutalizálódó bűnözés, kábítószer-élvezet, prostitúció, fekete-kereskedelem stb.) Nemcsak a nemkívánatos jelenségek terjedése jelent kihívást, hanem az is, hogy kezelésükhöz hiányzik a társadalom megfelelő „technikája”, növekszik az intolerancia, a „keményebb fellépés” követelése.

Mindezen jelenségek (is) lassítják Budapestnek „kellemes” várossá válását, ami egyre fontosabb feltétel a posztindusztrialista világvárossá váláshoz.

Budapest táguló hinterlandjának kihívásai

Az átjárhatóvá váló határok lehetővé teszik Budapest számára hinterlandjának kiterjesztését. E táguló tér kihívásokat jelent a főváros számára. E táguló tér többfokozatú:

— A Kárpát-medence országhatárokon túl élő *magyarnyelvű lakossága* (kb. 3,5 millió fő) a határok megnyílása után nagy tömegben kereste fel Budapestet is (főleg cserekereskedelmi céllal), ám állandó jellegű, sokoldalú kapcsolat nem, vagy alig létesülhet a város s a kisebbségben élő magyarság között. Részben a lakosság feltételei hiányoznak (anyagiak), de *e feladatra Budapest sem készült fel*; hiányoznak pl. a különböző téjékoztató-információs központok, e kisebbségek számára fenntartott iskolák, kollégiumok, kulturális központok, tanfolyamok, olcsó szálláshelyek, „találkozási pontok”, ösztöndíjak stb.

— *Budapest* — országhatároktól, politikai gyanakvásoktól, ellenérzésektől függetlenül — *a Kárpát-medence forgalmi központja*, egyetlen valódi világvárosa, természetes földrajzi *súlypontja*. E földrajzi egység legtöbb pontjáról könnyebben elérhető, mint e területek politikai fővárosai (Kárpátalja—Kijev; Kelet-Szlovákia—Pozsony (vagy Prága); Észak-Erdély—Bukarest). A „Budapest mint a Kárpát-medence világvárosa” szerep eljátszásának természetesen politikai és gazdasági feltételei is vannak (a politikai gyanakvások mérséklődése, konvertibilis valuták, valódi piaci árak stb.), de *tudatosan a magyar fél sem törekszik e szerepkör kialakítására* (pl. regionális légikikötő, az e nagyrégiókban működő külföldi cégek székhelye stb.).

— Budapest a 80-as években Kelet-Nyugat közti híd volt, s számos feltétele adott volt annak is, hogy a „hídfőállítás” szerepet megtartsa e nagyrégióban, Közép- és Kelet-Európában (jó nyugati kapcsolatok, a „szovjet tömbben” lezajló rendszerváltozásban játszott üttörő szerep, az ezzel szerzett szimpátia, a 80-as évek relatív nyitottságának következményei stb.). Ezen előnyös feltételekkel sem éltünk kellően, s e szerepből (Prága, Berlin javára) veszített Budapest az elmúlt 1–2 évben.

Budapest városteste és a modernizáció

1. A fővárosnak a *kiegyezést követő* viharos gyorsaságú növekedése során a várostest formálódása, a város funkcionális szerkezetének alakulása *a kapitalista városépítés általános „szabályai” szerint alakult*, abban a magántőke érdekei, a lakáspiacek helyzet stb. dominált. A *modern Budapest* kiépülésének azonban *sajátos jegyei* is voltak: a belső városrészek — a mai V., VI., VII., VIII. és IX. kerületek — igen gyorsan, mintegy négy évtized alatt formálódtak ki, nagyjából változatlan városépítési elvek, azonos szabályozási előírások nyomán, s ezen időszak alatt még az építési technológia, a lakásigények stb. sem változtak lényegesen. Ez meglehetősen egyveretűvé tette a várost, s a belső lakóövet legfeljebb néhány, a 19. sz. első feléből fennmaradt kisvárosi (földszintes, belsőkeres, míg a belvárost több klasszicista lakóház színezi.

A „tervszerűség” is jellemző e korszakra, vagyis a viszonylag nagymérvű és szigorú adminisztratív beavatkozás (Közmunkák Tanácsa, városépítési szabályzat stb.). Ennek (is) eredménye a meglehetősen egyszerű s egyveretű városszerkezet (melynek sajátossága, hogy bizonyos szerepkörök — mint pl. nagyvárosi intézmények, a nagy- és középpolgárság lakóhelyei — nem areálisan terjedtek, hanem a fő szerkezeti elemek, a kör- és sugárutak mentén messze előretörték, s a közrezárt területeken fennmaradtak az alacsonyabb presztizsű funkciók). A lakások nagyságát, minőségét a társadalom szerkezete, az ebből fakadó fizetőképes kereslet szabta meg; miután Budapest társadalmát a nagy-, de különösen a középpolgárság viszonylagos fejletlenség-

ge, a szegény kispolgárság nagy tömegei határozták meg, a lakásállomány zöme kis igényeket elégített ki; 1900-ban 60%-a egyszobás, komfort nélküli volt (mint korábban írtuk, a kispolgárság, az alkalmazotti réteg s a munkásság jellegzetes lakásosztálya ekkor a szoba-konyhás lakás volt).

2. A főleg Nyugaton elterjedt téves vélekedések szerint a szocializmus falansztere szigorúan és részleteiben megtervezett módon épült és működött; a mindenható politikai hatalom rendelkezett mindazon eszközökkel (mint pl. a korlátlanul uralt államgépezet, közigazgatás, az állami tulajdon dominanciája, központosított anyagi erőforrások, tervgazdálkodás, ideológiai monopólium stb.), melyekkel a társadalmat, a gazdaságot — és természetesen a területfejlesztést, városépítést is — maradéktalanul uralni lehetett. A társadalmi lét szinte *minden szférájának megkettőződése* (az államosított gazdaság és munkaerőpiac mellett a második gazdaság megjelenése, a lakáspiac megkettőződése, de még a második nyilvánosság kialakulása is) alapján joggal feltételezhető, hogy a társadalmi-politikai rendszert megtestesítő hatalomnak *korántsem volt lehetősége* (inspirációja sem?) *a társadalom totális irányítására. A társadalom mozgásának azonban kemény „peremfeltételeket” szabott.*

E peremfeltételek zöme *a mértéktelen etatizmusra* vezethető vissza, ami az ideológia (a társadalom és gazdaság felett gyakorolt) „uralmának” megjelenési formája.

Meglepő módon *az ideológia közvetlenül kevésbé befolyásolta a várostervezést, városépítést, az urbanisztikát.* Néhány sikertelen kísérlet után elfogadottá vált, hogy nincs „szocialista urbanisztika”: *nem sikerült kialakítani a szocialista ideáloknak, értékeknek, a „szocialista életmódnak” megfelelő városépítési elméletet és gyakorlatot.* (Legfeljebb az állami lakásépítés keretében felépített lakótelepi lakások kis alapterületét „ideologizálták” meg, mondván, hogy a szocialista ember-ideál életének java közösségekben zajlik, így a lakás szerepe másodlagos.) A hirdetett egalitárius eszmék legfeljebb a lakótelepek szabványosított, kis változatosságot mutató lakásállományában tükröződtek (ám az elit — a politikai elitet is beleértve — nem a lakótelepek szabvány-lakásaiban élt), s az alacsonyan tartott lakbérekben, mely intézkedéssel többek között a szegregálódást kívánták mérsékelni. Empirikus vizsgálatok azt is kimutatták, hogy a lakótelepek társadalmá gyorsan hozzáidomult az adott lakásosztályhoz, s főleg az alsó-középosztálybeliek lakóhelyévé vált (miután a lakótelepeken lakáshoz jutó szegény rétegek is elköltöztek alacsonyabb komfortfokozatú lakásokba, s az értékkülönbséget „pénzzé tették”, a felsőbb rétegeknek pedig a lakótelepi lakás a kezdőtőkét jelentette az igényesebb lakás vásárlásához). Ám az „ideológia” direkt hatása a várostervezésre, városépítésre ezenkívül nem mutatható ki.

Az ideológia (s az etatizmus) közvetett hatásáról, a „hadigazdálkodás” kényszeréről, a parancsuralom kényszeréről szoltunk; arról is, hogy ennek szükségszerű következménye volt mindenféle autonómia, így a *magántulajdon* autonómiájának *megszüntetése, és a piaci mechanizmusok kiiktatása is.*

Miután a legnagyobb beruházó, az állam, a létrehozott infrastruktúrát *nem értékesítette a piacon* (mint pl. a magántőke a felépített házakat), hanem adminisztratív úton s teljesen vagy majdnem ellenszolgáltatás nélkül szétosztotta, az infrastruktúra fejlesztése, fenntartása „ráfizetesként” jelentkezett, s a szűkös erőforrások közepette e kiadásait az állam a lehető legkisebbre kívánta csökkenteni (az ún. „nemtermelő beruházások” minimalizálása). Csak a gazdaság közvetlen igényei — a „munkaerő” letelepítése — és a politikai „rizikófaktor” ellensúlyozta az infrastruktúra-minimalizálási kényszert.

Ezek voltak azok az általános feltételek, melyek között a várostervezés, -fejlesztés, -építés folyt. A *beruházási javak mindenkori szűkössége* (is) eredményezte, hogy Budapesten, ahol viszonylag jól kiépített infrastruktúrát örökölt a szocialista éra, elmaradtak az olyan típusú monumentális városépítési akciók, melyek jelentősen átfomálták volna a meglévő várostestet (s amely akciók egyébként többnyire a diktatúrák kedvenc álmai között találhatók).

A magántulajdon szűk térre szorítása, az *épületállomány 1948–1952 között végrehajtott államosítása, a piaci mechanizmusok majd teljes felszámolása* gyakorolta a legnagyobb s legsokoldalúbb hatást a városra. Az államosítások nyomán a főváros ingatlanainak, építési telkeinek zöme, a belső kerületekben 97–98%-a, állami tulajdonba került, kezelői (használói) voltak az állami intézmények, vállalatok, ill. a tanácsok (főváros). Az „új” tulajdonviszonyok urbanisztikai kihatásai közül megemlítjük, hogy egyetlen „aktor” kezébe került mindaz a szerep, melyet korábban számos „szereplő” játszott el: a városfejlesztési ideológia kidolgozása, a várostervezés, a beruházói tőke, a beruházással létrejött tulajdon, de a városépítési tevékenység engedélyezése és ellenőrzése is; megszűntek az eltérő érdekek, ill. azokat nem lehetett „artikulálni” (pl. a lakossági érdekeket). E feltételek látszólag kedveztek a várostervezésnek, -fejlesztésnek, azok végrehajtásának, hiszen egyetlen szereplő belső tranzakcióit jelentette a városépítés. Kiküszöbölhetőnek látszottak a konfliktushelyzetek, az indirekt („kontextualista”) beavatkozások bonyolultabb és lassúbb módszerei. A várostervezés- és építés rátérhetett az adminisztratív szabályozásra, s hosszú időn keresztül valóban sikerült kikapcsolnia számos „zavaró” tényezőt (pl. közvélemény). A tervezés, a városépítés, a szabályozás legfőbb eszköze az ún. *általános rendezési terv volt, amely a zonális elv alapján messzemenően szabályozta a területfelhasználást, a beépítés módját, s általában kizárta a funkciók „keveredését”*. Mivel a tervezés-beruházás-ellenőrzés egy kézben (állam) volt, a rendezési terv módosítása a hatalom vagy a hatalom egyes érdekcsoportjai részéről nem ütközött különösebb akadályba.

Ugyanakkor a rendezési terv egy sor kérdést, különösen mikroszinten, nem tudott hatékonyan megoldani, mivel csak adminisztratív eszközök álltak a rendelkezésére. Azzal, hogy a fővárosi ingatlanok tulajdonjoga egyetlen kézbe került, s legfeljebb a kezelői jogok cserélődtek, megszűnt a telekárak, ingatlanárak, bérleti díjak stb. jelentősége, ill. mivel az állami ingatlanok nem kerültek „piacra”, valódi áruk ki sem alakult. Ez természetesen messzemenően kihatott a *területhasználatra*: ez rendkívül *paarló* volt,²⁶ nem szolgálta az ésszerű funkcionális szerkezet kialakítását.

A *telekárak „hiánya”* nem mozgatta a város funkcionális átstrukturálódását, nem indította el pl. a nagy helyigényű intézmények (bevásárló-központok, raktártelepek, ipari üzemek stb.) áttelepedését a város peremére. Igen vonatott volt a városrészek funkció-váltása; a *city* területe még zsugorodott is a II. világháború után (ami a *tercier-quaterner* szektor helyzetéből egyenesen következett). A magánkereskedelem és a kisipar felszámolása, a kereskedelmi tér zsugorodása, a bérleti díjak reguláló szerepének kiküszöbölése a *mellékutcák funkcionális elszegényedését eredményezte*. A mellékutcák bolthelységeit (15 ezer boltot) szükséglakások, raktárak foglalták el, hozzájárulva a belső városrészek presztizsének hanyatlásához. A hiánygazdálkodásban egyébként is *alig kapott szerepet a területi pozíció* (pl. a kiutalt lakás s a munkahely távolsága).

A piaci viszonyok kiiktatása sokrétűen hatott a *lakásügyre* is (ld. előbb). A főváros lakáspolitikájának elsődleges célja — a kérdés fontosságára tekintettel politikailag motivált célja — a

menyiségi lakáshiány megszüntetése volt. Az állami lakásépítés (ami a 70-es években és a 80-as évek elején évi 8–12 ezer lakást jelentett) döntő többsége, 76–78%-a, lakótelepeken valósult meg. Ma az önkormányzati lakásállomány bő negyede — mintegy 260 ezer lakás — lakótelepi lakás. A lakótelep a „szocialista korszak” által létrehozott „leglátványosabb” városszerkezeti elem. A főváros ugyanakkor lakáskorszerűsítést alig végzett; a *belső városrészek állaga erősen leromlott.* Eközben egyre nagyobb arányt képviselt a *magánlakásépítés.*

A vázolt folyamatokat tükrözi Budapest *területfelhasználása ill. városszerkezeti egységei.*

Budapest 525 km² területéből 34,7% a lakóterület, de csak 26,6 km² (az összterület 5,1%-a) tömör beépítésű (4. táblázat). A városszerkezet egyszerűsített modelljét és a városszerkezeti egységeket a 6. ábra mutatja be.

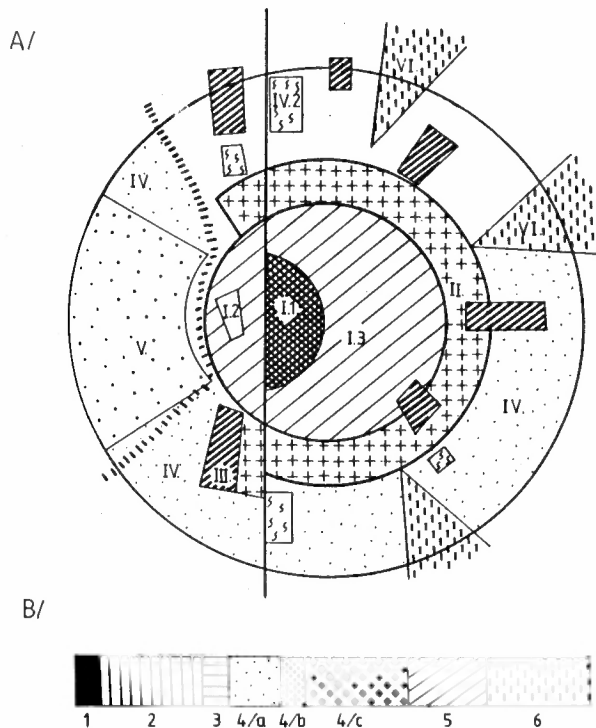
I. A *Belváros*: a századfordulóra kialakult zárt várostest lakó- és intézményi területe. Egyvetű tömbjeit a magasabb presztizsű sugárutak s a Nagykörút tagolják. Lakásállományának zöme eredetileg is alacsony színvonalú — egyszobás, komfort nélküli — volt. Az elmúlt évtizedekben presztizse jelentősen csökkent; a lakóépületek állaga leromlott, felújításuk, korszerűsítésük elmaradt. Az elit áttelepült a budai villanegyedbe. Csökkent a kereskedelmi és szolgáltató tevékenység szerepe; különösen sivárrá váltak a mellékutcák. A népesség előregedett, helyenként (Külső-Józsefváros, Ferencváros) a slummosodás-gettósodás folyamata is megindult; egyes tömbökben a lakások több mint fele komfort nélküli, többnyire egyszobás (7. ábra). A lakásmobilitás a '80-as évek végéig alacsony volt. Nagyvonalú szerkezeti vizsgálat is további egységekre tagolhatja a Belvárost (*city*, a mai V. kerület és a határoló utcák, terek, a *Vár* és a *Belváros lakóövezete*).

4. TÁBLÁZAT

A főváros területfelhasználása, 1985 (*Land use of the capital city*)

<i>1. A terület jellege</i>	<i>2. km²</i>	<i>3. Részarány, (%)</i>
4. Lakóterület	182,2	34,7
Ebből: tömör,		
városias beépítés	26,6	5,1
laza beépítés	39,1	7,1
családiás beépítés	116,5	22,5
5. Intézményterületek	17,4	3,3
6. Ipari és közlekedési terület	82,7	15,8
7. Zöldterület	90,9	17,3
8. Üdülőterület	4,3	0,8
9. Mezőgazdasági és egyéb terület	147,6	28,1
10. Összesen:	525,1	100,0

1. Type of the territory	5. Institutions
2. Square kilometers	6. Industrial and transportation zone
3. Percentage proportion (%)	7. Green areas
4. Residential area	8. Resort areas
Of it: dense, urban build-up	9. Agricultural and other zones
lose, build-up	10. Total
family-house type	

6. ÁBRA

Budapest városszerkezeti modellje és területfelhasználása
(The urban structure and land-use model of Budapest)

I. Belső városrészek; I. 1. Városmag (city), I. 2. Várnegyed, I. 3. Belső lakónegyed (bérlakásnegyed); II. Ipari-közlekedési övezet, a nagy helyigényű intézmények zónája; III. Lakótelepek; IV. A külső kerületek zónája; IV. 1. Kertvárosi—családi házas övezet; IV. 2. Egykori elővárosok, községek belterületei; V. Elit villanegyed, társasházias zóna (a Hegy); VI. Beépítetlen területek (mezőgazdasági területek, erdők)

B. Budapest területfelhasználása

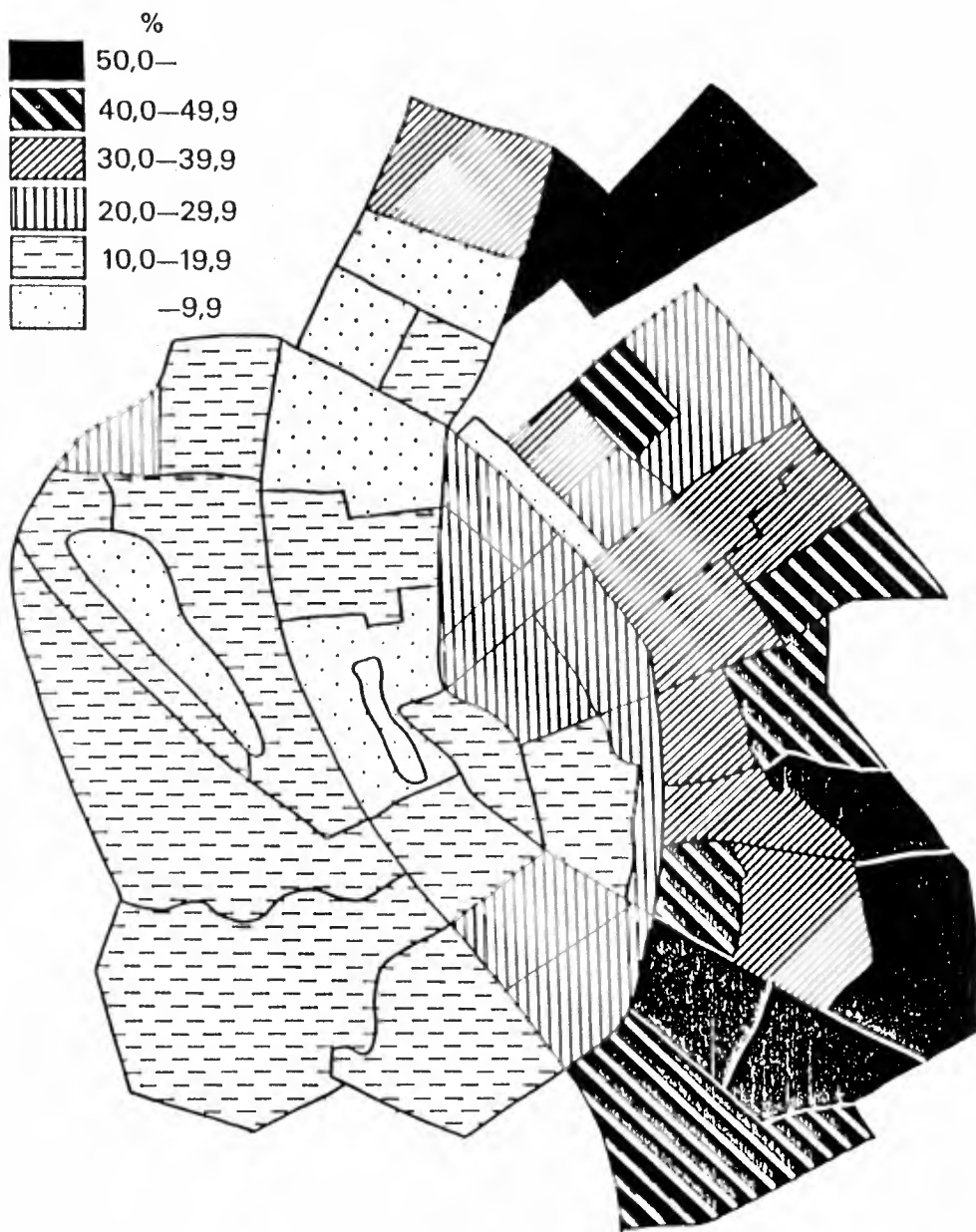
1 = üdülőterület; 2 = zöldterületek; 3 = intézményi terület; 4 = lakóterületek, 4/a = laza beépítésű lakóterületek; 4/b = tömör beépítésű lakóterületek; 4/c = családi házas beépítésű lakóterületek; 5 = ipari — közlekedési területek; 6 = mezőgazdasági és egyéb (beépítetlen) területek

A. The urban structure of Budapest

I. Inner parts of the city; I. 1. The City, I. 2. The Castle district, I. 3. Inner residential areas (districts of tenement-dwellings); II. Zones of industry and transportation, and of institutions with large territorial requirements; III. Residential areas; IV. Zone of outer districts; IV. 1. Zone of garden-city and family houses, IV. 2. Former outskirts, inner parts of villages; V. Zones of élit villas and condominiums (The Hilly areas); VI. Unbuilt areas (agricultural areas, forests)

B. Land use of Budapest

1 = Resort areas; 2 = Green areas; 3 = Institutional areas; 4/a = Loosely built-in areas, 4/b. = Densely built-in areas, 4/c = Residential areas built in with family houses; 5 = Zones of industry and transportation; 6 = Agricultural and other (unbuilt) areas

7. ÁBRA

Az 1 szobás lakóházak aránya Budapest belső területén, 1980-ban
(The proportion of flats with one room in Budapest in 1980)

II. Az *iparforgalmi övezet* (nagy helyigényű intézmények zónája) már a századfordulóra kialakult az akkori zárt lakóterület peremén, ill. ekkor rögzült (korábban állandóan „kifelé” szorult a városból; az újlipótváros csak a századforduló után vált ipari és raktározási területből lakónegyeddé). Területfelhasználása pazarló, a területfelhasználás intenzitása az elmúlt években is csökkent.

III. *Lakótelepek*: elhelyezkedésük „azonális”, noha a 70-es —80-as években túlnyomó többségük a külső kerületek korábban beépítetlen területein épült.

IV. A *külső kerületek zónáját* 1950-ben csatolták közigazgatásilag a fővároshoz. Zömmel családiházak, kertvárosi jellegű városrészek, részben állami-fővárosi kezdeményezésre létesült „telepek”. Az egykori közigazgatási határokon túl, viszonylag olcsón épültek, de közművesítettségük, ellátottságuk ma is hiányos. A szegényebb alkalmazotti rétegek, munkások, nyugdíjasok lakták — s jórészt ma is lakják — ezen kertvárosokat. Néhány külváros a századfordulón elővárosi, külvárosi jellegűt öltött (Újpest, Kispest, Kőbánya), ill. mezővárosi jellegű településből vált elővárossá (Budafok, Soroksár, de jellegét tekintve Óbuda is ide sorolható).

V. Az *elit villanegyed* (II., XII. kerületek, a III., XI. kerület egy része) a „szocialista érában” is gyors ütemben terjeszkedett, besűrűsödött, jelezvén a nemkívánatosnak tartott szegregáció előrehaladását.

VI. A *peremterületek beépítetlen területei*: a város közigazgatási határain belül jelentős tartalékterületek állnak rendelkezésre; a város területének 28,1%-a mezőgazdasági vagy hasznosítatlan terület, s némiképp hasonló funkciójú a 17,3%-nyi zöldterület is. Mivel ezek sem voltak magántulajdonban (hanem ÁG-ok, termelőszövetkezetek, erdőgazdaságok tulajdonában), forgalmuk kötött volt. A 45%-ot meghaladó beépítetlen terület birtokában állandósult az építési telek hiánya.

A legutóbbi évek változásai — a modernizáció kihívásai

A rendszerváltás nyomán Budapest területfelhasználására, funkcionális szerkezetének alakulására a *tulajdonviszonyok megváltozása* gyakorolja a legnagyobb hatást. Az önkormányzati törvény rendelkezése szerint az állami tulajdonú lakások, telkek az önkormányzatok tulajdonába kerültek. Budapesten a volt állami lakástulajdon a kerületi önkormányzatok vagyonát gyarapította; a fővárosi intézmények, közüzemi vállalatok, közparkok, a főbb útvonalak stb. a budapesti önkormányzat tulajdonába kerültek. Így az a sajátos helyzet állt elő — legalábbis átmeneti időre —, hogy a fővárosi önkormányzatok egyben a város legnagyobb ingatlan-tulajdonosai (a belső kerületekben az ingatlanok nyolc-kilencetizede pillanatnyilag is a kezükben van); „igazgatási” területük jelentékeny hányadával *tulajdonosként is* rendelkeznek. Ez a vagyon azonban *igen egyenlőtlenül oszlik meg az egyes kerületek között* (a pesti oldal belső kerületeiben a lakóházak 90—92%-a önkormányzati tulajdonú, a külső kerületekben ez az arány nem éri el a 20%-ot), másrészt *jelentékeny hányada forgalomképtelen* vagy korlátozottan forgalomképes. Ugyanakkor folyik e vagyon privatizációja; nemcsak az önkormányzati tulajdonú lakásoké, hanem pl. a bolthálózaté is (a boltok 68—70%-a még ma is állami tulajdonú vállalatok kezében van). A tulajdonváltás következményei csak napjainkban kezdik kifejteni hatásukat; *kibontakozó tendenciákról beszélhetünk*, s nem előrehaladt, jól számszerűsíthető és elemezhető folyamatokról.

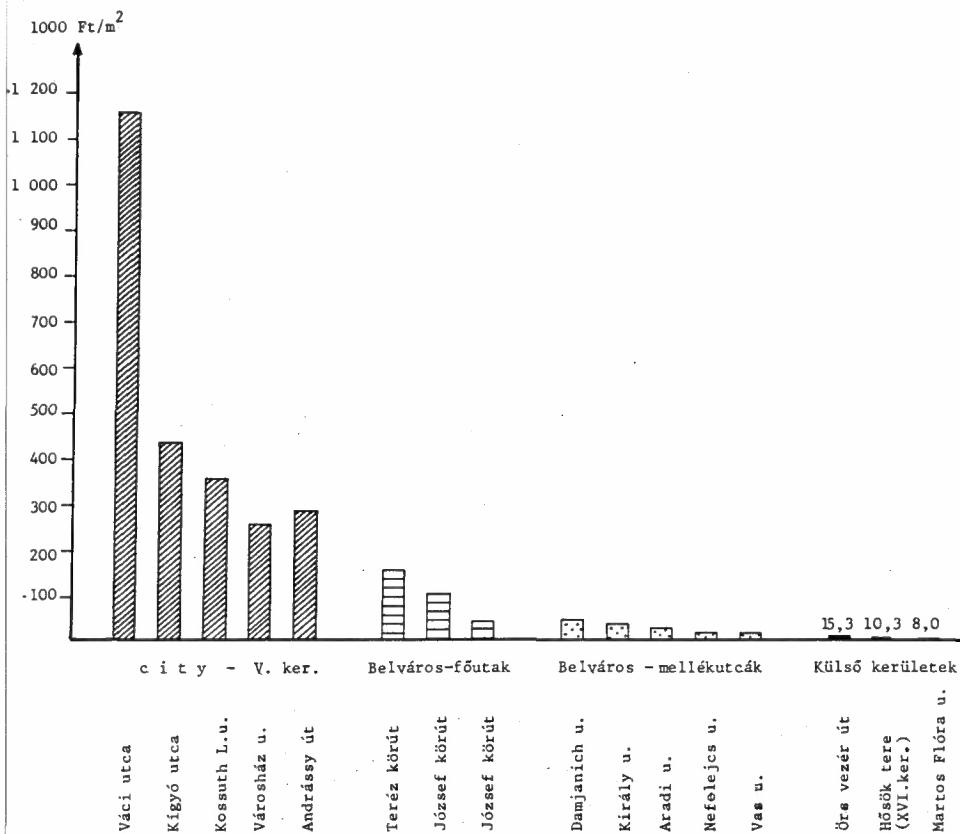
8. ÁBRA

A vállalkozói tőke letelepedésének övezetei Budapesten, 1991-ben
(Zones of the settlement of entrepreneurial capital in Budapest in 1991)

1 = >100,0 millió Ft/ha; 2 = 20,0 – 99,9 millió Ft/ha; 3 = 5,0 – 19,9 millió Ft/ha; 4 = 1,0 – 4,9 millió Ft/ha;
5 = kevesebb, mint 1,0 millió Ft/ha; 6 = „üres” területek

1 = over 100 million HUF/hectare; 2 = between 20.0 and 99.9 million HUF/hectare; 3 = between 5.0 and 19.9 million HUF/hectare; 4 = between 1.0 and 4.9 million HUF/hectare; 5 = less than 1.0 million HUF/hectare; 6 = “empty” areas

A fent említett korlátok ellenére az ingatlanpiaci szabályozó mechanizmusok visszanyerték korábbi jelentőségüket, s az ingatlanáraknak, telekáraknak, bérleti díjaknak ismét kitüntetett szerep jut a városszerkezet alakításában. Az ingatlanpiac „dinamikus” és újonnan jelentkező szegmense ma a vállalkozási célú ingatlanok és a (zöldövezeti) luxuslakások piaca. Az igények mennyiségi növekedése mellett a minőségi igények, s azok területi jelentkezése a meghatározó. Az új vállalkozások legdinamikusabb elemei nem kötődnek közvetlenül a termeléshez; a pénz-, a külkereskedelem, a luxuskereskedelem, a luxus-szolgáltatások — pl. magas kategóriájú szállodák —, a „csúcstechnikához” kapcsolódó szolgáltatások, a gazdaságirányítás területén jelentkeznek; következésképpen igen érzékenyek a hely presztízsére (míg korábban a monopól-

9. ÁBRA
Boltok (bérleti jogok) Budapesten, 1992-ben
(Shops (rents) in Budapest in 1992)

helyzetben lévő intézmények esetében annak jelentősége másodlagos volt). A vállalkozói tőke mindenekelőtt a Belvárosban, annak is az V. kerületi részén (city) kíván „helyet foglalni”. Erre utal a vállalkozói tőke lokalizációja (8. ábra); míg az V. kerületben 1 ha-ra kb. 120 millió Ft vállalkozói tőke „települt” 1991-ben, addig a külső kerületekben (pl. a XV., XVI., XVII., XX., XXII. kerületek) ez az érték nem éri el az 1 millió Ft-ot, de alacsony a budai oldal elit kertvárosi negyedeiben (II., XII. kerületek) is. Ugyanakkor a rendelkezésre álló „hely” mennyisége a Belvárosban szűkös, mindenekelőtt azért, mert a meglévő lakásállomány „irányába” viszonylag lassan tudnak más funkciók terjeszkedni; ennek jogi és gazdasági okai vannak; ha az önkor-

mányzatok el kívánják a tulajdonukban lévő lakást adni, arra a bentlakóknak van elővásárlási joga. Szaporodnak a vegyes tulajdonú épületek (az egyes lakások magántulajdonban ill. az önkormányzat tulajdonában vannak). A kerületi önkormányzatok legfeljebb azt tehetnék meg, hogy új lakásokat építenének, s ebbe telepítenék át a keresett helyen fekvő ingatlan lakóit; erre eddig nem került sor említésre érdemes számban. *A kínálat tehát Budapest belső területein elmarad a fizetőképes kereslettől.* Következésképp a telekárak abszolút nagysága igen magas és differenciáltsága nagyfokú. (Ez a telekárat erős pozícióhoz juttatja a területfelhasználás formálásában, a funkciók lokalizálásában, átrendezésében: hatása gyors és drasztikus lehet.)

A legnagyobb differenciálódás az üzlethelységek áraiban mutatkozik: az 1991–1992. évi adatok alapján a maximum-minimum aránya: 144:1. Az árcsúcsok természetesen a „modernizáció” hídfőállásában, a *cityben*, az V. kerületben alakultak ki. 1992-ben a csúcstot egy Váci utcai üzlethelyiség értékesítése során érték el: a m²-enkénti ár 1,15 millió Ft volt. Az V. kerületben, s a hozzá közvetlenül csatlakozó területeken az átlagár m²-enként kb. 380–400 ezer Ft, a terület kevésbé frekvenciált mellékutcaiban valamivel 200 ezer Ft alá csökkenhet. A Belváros lakóövezetének főutcáin már nem érik el a *city* alsó határértékeit a boltterület-árak (50–60 ezer Ft/m²); a mellékutcákban átlagosan 30 ezer Ft az ár, míg ezen kívül 8–15 ezer Ft (9. ábra). Az irodaházi alapterület árai kevésbé differenciáltak, legfeljebb 7–8-szoros különbségek mutatkoznak, 35–36 ezer Ft/m²-től 240–250 ezer Ft/m²-ig. A „lejtő” egyenletesebb, mint az üzlethelységek árai esetében. Az építési telekárak 5–181 ezer Ft/m² között ingadoztak 1991-ben. A VI.–IX. kerületben a beépítetlen telkek igen csekély száma miatt számottevő forgalom nem volt az elmúlt évben. E telekárakban nemcsak a „hely” presztizse tükröződik, hanem pl. az igen eltérő közművesítettség, infrastrukturális ellátottság. A lakásárak szóródása (kb. hatszoros) a legcsekélyebb (ld. alább). (Meg kell jegyeznünk, hogy 1992. második felében az ingatlanok iránti fizetőképes kereslet zuhanásszerűen csökkent, az ingatlanpiac „túlfűtöttsége” megsűnt.)

A „feltámadó” ingatlanpiac kihatásai:

— A piaci elven működő intézmények összehasonlíthatatlanul érzékenyebbek a „helyre” (a „hely” presztizse, megközelíthetősége, infrastruktúrája, imázsa, tradíciói stb.), mint a „hivatali elven” működőké. Ez kikényszeríti a hely árának, presztizsének megfelelő funkciók térnyerését. A magas presztizsű intézmények magas presztizsű helyekre való koncentrációja újraindította a *city*-sedést. A történelmi városmag (V. ker.) rekonstrukciója már a 80-as évek elején megkezdődött; az a — még állami kézben lévő — luxuskereskedelem újra-telepedését, a magánkereskedők térnyerését — főleg a mellékutcákban, udvarbelsőben —, a *design* korszerűsítését jelentette.

— Ma a *city* elsősorban horizontálisan terjeszkedik: foghíjai már beépültek; jelenleg az V. kerület déli harmada — amely a „szocialista éra” felülről irányított korszerűsítéséből kimaradt — felé terjeszkedik. Vertikális terjeszkedését a felsőbb épületszintek lakásállománya gátolja. A kisvállalkozók a pincék, udvarok meghódításával nyernek új teret.

— A terciér szektor abszolút növekedése, valamint a piaci árak eredményeként *feltámadóban* vannak a *belváros mellékutcai*, egyenlőre a földszintek utcafrontján, ahol a szolgáltatás, vendéglátás, a magánkereskedelem telepszik meg. Eléggé gyakori, hogy korábbi lakásokba irodák kerülnek, egész épületek funkcióváltása eddig ritka, de ez is megindult. Módja többnyire a korábbi épület elbontása, új épület emelése. A lakások iroda-célú felhasználását fékezi, hogy a

belváros lakásai is alacsony színvonalúak, a lakóépületek elhanyagoltak, az infrastruktúra hiányos (nincs telefon, lift stb.).

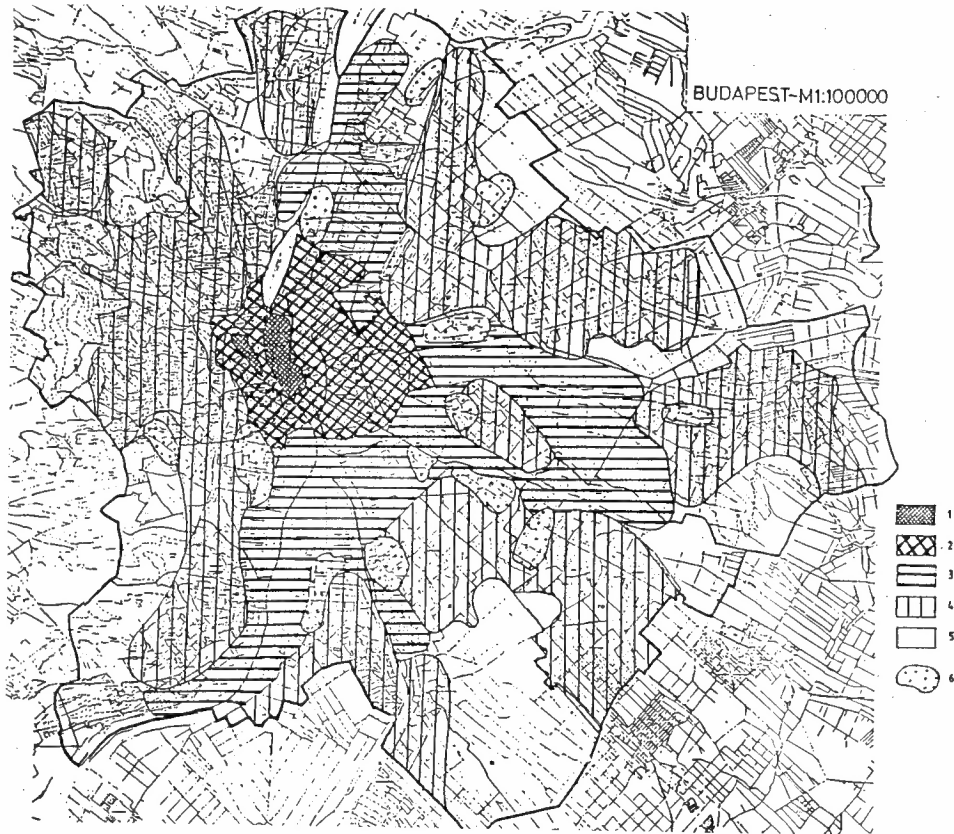
— A belváros magas ingatlanárai nyomán felértékelődik a városperem helyzete. (Ehhez — ez nem „rendszer-specifikus” — hozzájárul, hogy megkezdődött az M0-ás körgyűrű építése.) A városba vezető főbb utak mentén megindult a nagy helyigényű létesítmények építése, tervezése (bevásárlóközpontok, szállodák, szabadidő-területek).

Konfliktusokkal teljes a lakáspiaci helyzet alakulása. Az „adminisztratív lakáspiac” nehézségeiről már szoltunk. Újabb tényező az állami (önkormányzati) lakásépítés drasztikus csökkenése; míg 1975-ben 15 ezer, addig 1991-ben kb. 100 (!) állami ill. önkormányzati lakás épült. Ugyanakkor a lakásprivatizáció is ellentmondásosan zajlik; a jobb állapotú, kedvezőbb fekvésű, nagyobb lakások viszonylag gyorsan elkelnek, sőt már korábban, a bérlőkre nézve igen kedvező feltételek mellett elkeltek, s így e kerületek lakásvagyona gyorsan apad; 1990-ben a II. kerületben — villalakások, a két világháború között épült bérházak! — az önkormányzati lakások 16,8%-a, a XII. kerületben 14,8%-a, a XI.-ben 15,7%-a, a leromlott lakásokat kínáló VIII. kerületben 2,6%-a talált vevőre. Itt tehát az önkormányzatok sem jutnak kellő bevételhez, a tulajdonossá vált bérlők sem tudják többnyire felújítani új szerzeményüket, az önkormányzatok sem törekednek az esetleg eladásra került lakások korszerűsítésére. Kiterjedt nem-piacosítható zónák rajzolódnak ki (ld. előbb), s e zónákba a terjeszkedő „új” funkciók sem tudnak behatolni. Így a lakásügy 1948–1950-es szabályozása, melynek során a lakbérek társadalmi differenciáló hatását épp a szegregáció gyengítése miatt kívánták mérsékelni, még ma is súlyos kihatásokkal jár, s épp a szegregálódást segíti elő. A szegregáció „szocialista jellegét” az adta, hogy az elsősorban a tehetősebbek kivonulását jelentette, mindenekelőtt a budai oldal magas presztízsű, jobb lakás- és környezeti viszonyokat kínáló villanegyedébe. A „szegénység” koncentrációját viszont épp az igen alacsony lakbér és lakásfenntartási rezszi fékezte. A szegénység zónái tehát nem annyira a mobilitás nyomán alakultak ki, hanem a társadalom, valamint a lakásállomány és a környezeti viszonyok autochton leromlásával.

A politikai rendszerváltás nyomán minőségileg új vonások még nem jelentkeztek a szegregálódásban. Jelenleg magasodnak a „falak” Budapesten; egyes városrészek leromlása eléri a slummosodás-gettósodás fokát.

A kezdődő modernizáció tehát a város egyes övezeteiben más-más feszültségeket idézett elő. E szempontból a város zónái a következők (10. ábra):

A city (V. kerület és a vele határos utcák): ez a két km²-nyi terület ma a „modernizáció” hídfőállása Budapesten, a vállalkozói tőke, a luxuskereskedelem és -szolgáltatások, a szállodaipar első számú célpontja. Az első számú konfliktusforrás viszont a „helyek szűkössége”. Ennek következménye a túlfűtött ingatlanpiac, az irreálisan magas ingatlanárak és bérleti díjak. A rendelkezésre álló „szabad” terület gyakorlatilag felhasználásra került, ill. a terjeszkedés a még mindig igen nagyszámú önkormányzati bérlakás felé történhet. A kerület 18 ezer bérlakása 1,7 millió m² alapterülettel rendelkezik. A lakások magánkézbe kerülése a kerületben kialakult magas lakásárak következtében viszonylag lassú (1990-ben a lakások 5,3%-a került magánkézbe). Egyelőre nem alakultak ki azok a mechanizmusok, melyek a vállalkozói tőke közreműködésével privatizálnák a lakásokat, s juttatnák azokat a vállalkozói tőke kezébe. A 40 éve befa-gyaszott folyamatok nem kelthetők életre egyik napról a másikra.

10. ÁBRA

A várostest és a modernizáció egymásrahatásának területi típusai
(The spatial types of the mutual influence of urban body and modernization)

1 = belváros — city; 2 = belváros — lakóövezet; 3 = extenzíven hasznosított ipari — közlekedési terület, beépítetlen területek, ill. nagy helyigényű intézmények — temetők, közparkok, sportpályák stb. — övezete; 4 = laza beépítésű — kertvárosi, családi házas ill. villa — negyedek — lakóépületek övezete; 5 = a városperem beépítetlen területei; 6 = azonális elem: a lakótelepek

1 = Inner City; 2 = Inner City — residential areas; 3 = Extensively used industrial and transportation zones, unbuilt areas, zone of institutions with large territorial requirements, cemeteries, sports fields, public parks; 4 = Loosely built-in garden, family-house or villa districts, residential areas; 5 = Unbuilt parts of the end of the city; 6 = Azonal element: the new prefabricated housing estates

A *cityben* várható a *spontán dzsentrifikáció elindulása* is. A folyamatot fékezheti, hogy a kialakuló-átformálódó elit ill. a vagyonosodó rétegek körében a zöldövezeti villanegyedek, társasházak övezetek presztízse kiemelkedően magas, még a korábban magas presztízszű „elit” belvárosi negyedekkel — Andrásy út, Nagykörút, Lipótváros stb. — összemérve is. Lakáscélú beruházásokra a belső városrészekben (még?) nem áldoznak. E téren a közeljövő esetleges szemléletváltozása nehezen prognosztizálható. Eleddig Budapesten — igen korlátozott kiterjedésben — csak ún. „*irányított dzsentrifikáció*” folyt; egyes tanácsi kezelésű, leromlott állagú tömbök felülről kezdeményezett, a lakókra nézve kötelező rehabilitációja-korszerűsítése történt meg, a lakók kiköltöztetése mellett. A felújított lakásokba — a megnövekedett bérek és rezsi miatt — többnyire nem az eredeti lakók költöztek vissza.

A *Belváros lakóterülete* (VI., VII., VIII., IX. kerületek); a tradicionális városmagot széles, már a századfordulóra kialakult lakóövezet veszi körül. A *fő konfliktusforrás az ingatlanok nehézpiacosítása*, noha a „helyek szűkösségével” küzdő *city* terjeszkedésének frontvonalába került az övezet. A terjeszkedő *tercier* szektor, a vállalkozói tőke a sugaras főútvonalak és a Nagykörút mentén tör előre csakúgy, mint a 19. század végén. Az alakuló városfejlesztési elképzelések sem erre az övezetre kívánják orientálni a vállalkozói tőkét — s annak támogatására a közösségi beruházásokat —, hanem a következő zónára (ipari—közlekedési—átmeneti zóna). Félő, hogy a városmag és a külső övezetekbe kényszerített fejlesztések között egy alig piacoso-
dott, leromlott állapotban maradó, kedvezőtlen társadalmi folyamatoknak teret adó, igen kiterjedt zóna ékelődik.

Ipari—közlekedési—átmeneti zóna; nagy helyigényű intézményekből (parkok, temetők, kórházak, laktanyák), ipari-közlekedési területekből, valamint a közjük ékelt, többnyire külvárosias jellegű lakóterületekből tevődik össze. E szerkezeti elem már a múlt század végére körvonala-
lazódott. Mindig is meglehetősen extenzíven hasznosított terület volt (pl. a Csepel-sziget csúcán, a Nagykörúttól alig 5–6 percnnyire, kertészetek, agrárterületek, s szennyvíziszapdepó van). A tradicionális ipar válsága, a termelés csökkenése, egyes vállalatok megszűnése, és a technológia korszerűsödése nyomán „alulhasznosítása” fokozódik. A zóna elvileg jó terepe az új létesítményeknek (szabad területek, alacsony telekár); néhány létesítmény le is telepedett ezen övezetben (IKEA-áruház, bevásárlóközpontok, Budapest Sportsarnok stb.), ám a vállalkozói érdeklődés ma még csekély, az inkább a városperemre irányul. Itt tehát a „kereslet-hiány” okoz konfliktusokat, fékezheti az övezet dinamizálását, csakúgy mint a forgalmi feltá-
ratlanság, a kellő infrastruktúra hiánya, s az a tény, hogy ma a fővárosiak *mental map*-jében fehér folt e terület. A terület feltárásához az első lépés a Hungária-körút atraktív kiépítése lenne.

Külső területek (kertvárosi, elővárosi zóna) és a HEGY: konfliktusai „belső” konfliktusok: hiányos infrastruktúra, romló környezeti állapot, a lakosság elszegényedése, s ezek nem vezethetők vissza a rendszerváltásra. Az 1950-ben létrehozott mesterséges közigazgatási beosztás revíziója (egyes városrészek újra-önállósodási törekvései) ugyan a rendszerváltásra — az önkormányzati jelleg erősödése — vezethetők vissza, de ugyancsak „belső” konfliktusok. E zóna iránt a vállalkozói tőke nem mutat érdeklődést, pontosabban a rezidenciális funkciók erősödnek fel (természetesen elsősorban a budai oldalon).

Városperem: a kiépülő autópálya-hálózat városba vezető szakaszainak kialakulása, a várost körülölelő autópálya-gyűrű kiépítése, tehát a javuló forgalmi feltártság, az olcsó telekárak vonzóvá teszik e területet a beruházók számára. Noha a város közigazgatási határán belül is nagy-

kiterjedésű szabad területek találhatóak, a vállalkozói tőke inkább a szomszédos települések területét választja beruházásai helyéül — többnyire a kedvezőbb alku-pozíciók miatt. Ennek nyomán főváros—agglomeráció közötti konfliktusok alakulhatnak ki.

A rendszerváltás nyomán megváltozott helyzetbe került a településtervezés, -fejlesztés, -rendezés, a városépítészet. Elmúlt az a kényelmes helyzet — s látszólag a hatékony beavatkozás lehetősége —, amikor a tervezés—megvalósítás—tulajdon—hatalom egy kézben összpontosult. S ez, ismét csak látszólag, kiküszöbölte a városépítésből a konfliktusokat. Át kell térni, vissza kell térni a közvetett irányítási eszközökhöz. Ennek technikai- és joggyakorlata ma még kialakulatlan. A konfliktusok, más városokhoz hasonlóan a

— beruházói érdekek (intenzív beépítés, nagy épületmagasság, a minél nagyobb hasznos terület stb.) és a város érdekei (városesztétikai értékek, a „zsúfolódás” megelőzése, forgalmi szempontok stb.);

— a főváros és a kerületek;

— a gazdaság és környezetvédelmi szempontok;

— esetenként a lakossági és a vállalkozói érdekek között alakulnak ki [mint pl. a Várban, ahol az idegenforgalmi (vállalkozói) és a lakófunkció (az ottlakók) érdekei kerülnek ellentétbe].

A város konkrét fejlesztési programjaiban még nem tud e konfliktus-lehetőségek kezelésére eljárásokat ajánlani, ill. az egyéb kihívásokra, pl. a lakásvagyon privatizációjának kérdéseire (ld. fenn) válaszolni. *A fejlesztési célok globális felvázolása fejlesztendő területeket jelöl csupán* (ld. Schneller I. e számban közölt cikkének ábráit). Ezen elképzelés a Belváros növekvő helyigényének megoldását (3. és 4. fejlesztendő terület) ill. a vegyes (ipari—közlekedési) zóna fejlődését kívánja elősegíteni.

Jegyzetek

- ¹ Vörös Károly (szerk.) (1978): Budapest története IV., Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ² Laczkó Miklós (1980): Budapest társadalma a két világháború között. In: Horváth Miklós (szerk.) Budapest története V., Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ³ Ránki György: Budapesti polgárság, Tér és társadalom, 1990/3–4.
- ⁴ Laczkó Miklós
- ⁵ A Szovjetunió társadalma és gazdasága nem annyira egy „szocialista” — vagy akár „torzult szocialista” — társadalom képét mutatta, mint inkább a kelet-európai fejlődési modell sajátosságait. „Az orosz lélek felfalta a forradalmat.”
- ⁶ Miklóssy Endre (1988): A települési elmaradottság társadalmi és gazdasági összetevői és mérséklésének lehetőségei. Kutatási összefoglaló, Budapest. (Kézirat)
- ⁷ Ennek jellemzői:
— Pazarló, mert a ráfordításokra érzéketlen (a szűkös kapacitások maximális kihasználására törekszik, márpedig a ráfordítás-eredmény optimuma nem a kapacitások maximális kihasználására esik);
— parancsuralmi (diktatórikus) viszonyokat feltételez, egyéni és csoportérdekeket nem ismer el, kikerülhetetlenül megszünteti a magántulajdont. A reálszocializmus szükségszerűen *etatista*. (Társadalma ezért szükségszerűen rendies szerveződésű — ld. alább.);
— A gazdaságilag fejletlen Közép- és Kelet-Európában a növekedést az erőforrások korlátozták, s nem a kereslet. A „hadigazdálkodáshoz” szükséges többletráfordítások a nemzetgazdaságon belüli átcsoportosításokkal teremthetők elő (központosítás-újraelosztás). Többek között ehhez a drasztikus átcsoportosításhoz kellene a parancsuralmi viszonyok. Az erőltetett növekedés tehát szükségképp szelektív: egyes ágazatokra és területekre terjed ki, másokat „külső ráhatás” segítségével korlátoz;
— A preferált ágazatok (bányászat, alapanyagipar, nehézipar, hadüpar), ill. területek (hatalmi központok, az ún. „szocialista városok”, iparvidékek) fejlesztése csak úgy volt keresztülvihető, hogy minden egyéb fejlesztési igényt *externalitásként* kezelték ill. *halasztották*;
— Miután a „feszített” kapacitáskihasználás állandó többletráfordítást igényel, a ráfordítások hasznosulása pazarló, az erőltetett fejlesztés sem vezet kiegyensúlyozott, önfejlődésre képes modellhez. A többletráfordítások újabb és újabb forrásait kellett feltárni és „kirabolni”. *A modell — öngerjesztő!*
— Magyarországon a többletráfordítások legfontosabb forrásai a mezőgazdaság, az infrastruktúra, az emberi erőforrások, a környezet és a külföldi hitelek voltak.
- ⁸ Pl. 1988-ban Budapesten valósult meg az ún. „nem-anyagi ágak” beruházásainak 50,2%-a, a távközlés beruházásainak 43,3%-a, itt működik a távbeszélőállomások 50,1%-a, a fővárosban szállt meg a szállodák külföldi vendégeinek 52,6%-a, itt tanult az egyetemi és főiskolai hallgatók 41,4%-a stb. Mindez lehetővé tette a társadalmi elit, a felső rétegek, a magasan kvalifikált munkaerő számbeli növekedését, magas arányának kialakulását. Egy, a 80-as években végzett empirikus vizsgálat szerint az „elit” és a „városi felső” rétegek aránya Budapesten 30%, országosan viszont 12,8%. A tudományos minősítéssel rendelkező kutatók négyötöde dolgozik Budapesten, s a közelmúltig egy sor városi funkció — mint pl. a könyvkiadás, filmkészítés, tv-stúdiók, külkereskedelmi vállalatok, külföldi valutát kezelő bankok stb. — *kizárólag* Budapesten fordult elő. A főváros, mint hatalmi központ, élvezte a nagyfokú újraelosztás előnyeit. Az 1970-es évek elején — akkor volt Budapest a legkedvezőbb helyzetben az újraelosztási piacon — az egy lakosra jutó „központi” fejlesztési támogatások és hitelek az országos átlag 220–225%-át tették ki, s a 80-as években 190–192% körül állandósult ez az érték. Az ún. tanácsi beruházások terén — tehát a direkt városfejlesztési szektorban — is meghaladta ez az arány a 170%-ot.
- ⁹ Nyomasztó lakáshiány, a belső városrészek leromlása, a nagy- és világvárosi intézmények, funkciók méltatlan elhelyezése (tudományegyetem, nemzeti színház, televízió székházai, hangversenytermek hiánya stb.), „telefonhelyzet” stb.
- ¹⁰ *Szűkös* = a társadalom struktúrájában elfoglalt helyzet a birtokolt tulajdon, a vagyon, a jövedelmi viszonyok, a hatalomból való részesedés alapján.
Pozíció = az egyén helyzetét a társadalmi struktúrában motiváló tényezők: iskolázottság, etnikai csoporthoz tartozás, tradíciók, fogyasztási szokások, értékrend, lakóhely stb.
- ¹¹ Fejes Endre „Rozsdametemetőjében”, a „reálszocializmus” korai (1963) és nagyhatású kritikájában, a „rendszer” bírálatát épp a proletárok-félproletárok életének, életvitelének, társadalmi viszonyrendszerének a regényben ábrázolt *változatlansága* jelentette.
- ¹² Az alábbi táblázat forrása: Ekler Dezső—Hegedűs József—Tosics Iván (1980): A városfejlődés társadalmi-térbeli összefüggései Budapest példáján, Budapest.

A budapesti társadalom munkajelleg-csoportjai

Társadalmi rétegek	Százalékos előfordulások Budapesten	Előfordulások az aktív keresőkön belül
Vezetőállású, értelmiségi	13,7%	19,7%
Alkalmazott szellemi, adminisztratív munkakörű	11,8%	17,0%
Alkalmazott fizikai dolgozó (kereskedelmi, közlekedési, közszolgálati alkalmazott)	12,7%	18,2%
Szakt munkás	21,3%	30,6%
Segéd- és betanított munkás	6,7%	9,6%
Egyéb kereső	3,4%	4,9%
Nyugdíjas szellemi	9,0%	—
Nyugdíjas fizikai	21,4%	—
Összesen:	100,0%	100,0%

¹³⁻¹⁴ A modell alapfeltevése, hogy a társadalom tagjainak társadalmi helyzete a következő hét dimenzióban mutat legmeghatározó különbségeket;

1. a munkamegosztásban elfoglalt hely;
2. a jövedelem és vagyon;
3. a fogyasztás;
4. a lakás;
5. a lakóhelyi környezet;
6. a kultúra és életmód;
7. az érdekérvényesítési képesség vagy hatalom.

A hét dimenzióban elfoglalt helyzetet hét-hét fokozatba sorolva, klaszteranalízis segítségével 12 státuszcsoporthoz alakították ki (ld. az alábbi táblázatot).

Az egyes státuszcsoporthoz tartozók arányai Budapesten és az országban

Státuszcsoporthoz	Országos arányuk	Budapesti arányuk	Vidék-Budapest arány (%)
1. Elit	7,2	17,7	245,8
2. Városi felső	10,1	22,8	225,8
3. Falusias felső	7,3	3,1	42,5
4. Fogyasztói közép	4,6	7,5	163,0
5. Városi jómódú munkás	7,1	16,7	235,2
6. Rossz anyagi helyzetű közép	8,1	10,5	129,6
7. Falusias közép	8,9	1,8	20,2
8. Érdekérvényesítő alsó	9,9	0,7	7,1
9. Jó anyagi helyzetű falusias alsó	6,5	2,8	43,1
10. Városias alsó	7,4	14,9	201,1
11. Enyhén deprivált	8,4	6,7	79,8
12. Deprivált	14,4	0,7	4,9

Forrás: Kolosi Tamás (1987): Tagolt társadalom, Gondolat, Budapest.

¹⁵ A szerzők a legfelsőbb szintbe (elit) az 1. státuszcsoporthoz, a második szintbe (felső réteg) a 2., 3., 4. és 5. státuszcsoporthoz, a harmadik szintbe (középréteg) a 6. és 7. státuszcsoporthoz, a negyedik szintbe (alsó réteg) a 8., 9., 10. és 11. státuszcsoporthoz, végül az ötödik szintbe (depriváltak) a 12. státuszcsoporthoz sorolták.

- ¹⁶ Kolosi T. i. m.
- ¹⁷ Szelényi I. (1990): Új osztály, állam, politika, Európa Kiadó, Budapest.
- ¹⁸ Szelényi I. (1991): Rendiség a romokon, Magyar Hírlap, 1991. aug. 17. (V. Bálint Éva interjúja.)
- ¹⁹ A legjelentősebb helyi adót, az ún. „iparüzési adót” a vállalatok a *központjuk* szerinti önkormányzatnak — Budapest esetében a kerületeknek — fizetik. Így egyes kerületekben — pl. az V. kerületben, ahol egy sor nagy bank, nagyvállalat központja található — ezen adóból az 1 lakosra jutó érték többszázszorosa egyes külső kerületek (pl. a XVII. kerület) hasonló értékének. Ezen adóbevétel valamiféle újraosztása tehát a főváros harmonikus üzemeltetéséhez, fejlesztéséhez feltétlenül szükséges. A központi költségvetésből származó egyes, konkrét intézmények üzemeltetéséhez nem kötött fejkvótákat ill. a személyi jövedelemadóból való részesedést is meg kell osztani a főváros és a kerületek között, s e megosztás törvényileg nincs szabályozva — következésképp ismétlődően potenciális érdekellentét-forrást jelent.
- ²⁰ Pl. néhány kerületen belül, lokális tudattal, felismert érdekekkel rendelkező városrészekben létrejöttek lokális szerveződések, melyek bizonyos fokú *autonómiát követelnek a kerületeken belül*. Ezen törekvéseket a kerületek többnyire ellenségesen figyelik, miközben maguk még nagyobb autonómiára törekednek a fővároson belül. A „hivatalos szféra” — állami, önkormányzati intézmények — a maga bürokratikus nagyszervezeteivel nehezen tudja az olyan társadalmi problémákat kezelni, mint az alkoholizmus, kábítószeresítés, hajléktalanság stb. Civil szervezetek viszont még nem alakultak kellő számmal e feladatokra (néhány egyházi intézmény tevékenykedik e területen). Budapestben a zöldeknek sincs igazi súlyuk.
- ²¹ Bill Lomax, a magyar viszonyokat jól ismerő angol politológus-történész írta 1991 szeptemberében: „Ez — ti. a civil társadalom lassú formálódása — nekem nagy csalódás Kelet-Európában 1989 után. A 80-as években az egész kelet-európai ellenzéknek az volt a fő mondanivalója, nem a hatalom a fontos, hanem a civil társadalom. Nem lehet demokráciát csinálni, ha nincs egy eleven, civil társadalom. Mostanában csak a társadalomtudósoktól lehet hallani a civil társadalom kialakulásának igényéről, a politikusoktól nem.” (Magyar Hírlap, 1991. szeptember 21.)
- ²² „Azért tartom ezt veszélyesnek (ti. a populizmust), mert úgy gondolom, hogy Közép-Európa strukturális szempontból hasonló helyzetben van, mint Latin-Amerika volt a 40-es és 50-es években, vagy Spanyolország a 30-as évek végén, a 40-es évek elején. A helyzet hasonlósága abban áll, hogy egy korai tőkés átalakulás fázisában vagyunk, s ez nagy társadalmi árat igénylő átalakulási folyamat.” (Szelényi Iván: Magyar Hírlap idézett interjúja.)
- ²³ A szállodák színvonal szerinti összetétele arra utal, hogy a tehetősebb — külföldi — vásárlóközönségnek épültek. Az olcsóbb szállodák aránya a legalacsonyabb. Nem az a kifogásolható, hogy az ötcillagos szállodák a magyar vendégek számára megfizethetetlenek — a hivatalosan megállapított minimálbér egy napi tartózkodás sem tesz lehetővé e szállodákban — hanem az, hogy olcsóbértű szállodák nem épülnek, s a meglévőkben a minimálbér 2–3 napos tartózkodás tesz lehetővé. Ez mutatkozik a budapesti szállodák vendégkörében; a vendégéjszakákból a hazaiak 5,7%-kal rendelkeznek. Budapest „világvárosi” szolgáltatásai a polgárok többsége, ill. a vidékiek többsége számára elérhetetlenek. Ez az ország „szétszakadásának” veszélyét is felidézti.
- ²⁴ Mindenekelőtt a több mint félmillió nyugdíjas helyzete tűnik megváltoztathatatlan; hatalmas passzív tömböt alkotnak a változások közepette. Nő a létminimum alatt, vagy annak közelében élők száma, a normális életvitelre alkalmatlan körülmények között élők száma (sokgyermekesek, munkanélküliek, hajléktalanok, albérlők, ágybérlet stb.), oly „balasztot” képezve, amely visszafogja a modernizációt (oly módon is, hogy az önkormányzat a piaci szempontokat alá kell hogy rendelje a szociális szempontoknak, pl. a közszolgáltatások díjainak megállapításakor).
- ²⁵ Itt természetesen nem a pártok szerinti polarizációra gondolok, hanem a társadalmi válság megoldási módjairól való vélekedés eltéréseire (új-paternalizmus, etatista megoldások, „rendpárti” fellépés igénye, liberális, „piackonform” módszerek stb.). A megközelítések e különbségei nem kötődnek egyértelműen egy-egy párthoz.

Irodalom

- Beluszky P. (1992) Budapest társadalmi modernizáció útján, Társadalmi Szemle. No. 7.
- Bernát T.—Bora Gy.—Fodor L. (1972) Budapest társadalmának és gazdaságának száz éve, 1872—1972, Kossuth Kiadó — Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Conti, S. (1990) The city effect: Central and Eastern Europe, — Torino. (kézirat)
- Csanádi G.—Ladányi J. (1987) — Budapest — a városszerkezet történetének és a különböző társadalmi csoportok városszerkezeti elhelyezkedésének vizsgálata, Szociológiai Műhelytanulmányok 4., Budapest.
- Csanádi G.—Ladányi J. (1992) Budapest térbeli-társadalmi szerkezetének változásai, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Cséfalvy Z.—Fischer W. (1990) Cigányzene és lakáshiány — sztereotípiák és a valóság ellentéte a Budapest-képben, — Földrajzi Értesítő, Nos. 1—4.

- Cséfalvy Z.—Pomázi I. (1990) — Az irányított dzsentrifikáció egy budapesti rehabilitációs program példáján, Területi Kutatások 9. Budapest.
- Ekler D.—Hegedűs J.—Tosics I. (1980) A városépítés alkalmazott társadalmi-gazdasági modelljének elméleti és módszertani kérdései. A városfejlődés társadalmi-térbeli összefüggései Budapest példáján, I-III. BUVÁTI. Budapest.
- Gerelyes E.—Horváth M. (szerk.) (1980) Budapest története 5. A forradalmak korától a felszabadulásig, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gyáni G. (1992) — Bérkaszárnya és nyomortelep, Magvető, Budapest.
- Györi P. (1982) Budapesti városrészek társadalma, Medvetánc, No. 4.
- Haltenberger M. (1942) — Budapest városföldrajza, Budapest.
- Hanák P. (1984) Polgárosodás és urbanizáció. (Polgári lakáskultúra Budapesten a 19. században.), Történelmi Szemle, Nos. 1–2.
- Hegedűs J.—Tosics I. (1982) Lakásosztályok és lakáspolitikák, Mozgó Világ.
- Konrád Gy.—Szelényi I. (1969) Az új lakótelepek szociológiai problémái, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Preisch G. (1969) Budapest városépítésének története I—III., Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Princz Gy. (1913) Budapest földrajza, Budapest.
- Probáld F. (1974) A Study of Residential Segregation in Budapest, Annales, Budapest.
- Ránki Gy. (1990) Budapesti polgárság, Tér és Társadalom, Nos. 3–4.
- Siklóssy L. (1931) Hogyan épült Budapest? (1870—1930) A Fővárosi Közmunkák Tanácsa története, Budapest.
- Spiro Gy.—Vörös K. (szerk.) (1978) Budapest története 4. A márciusi forradalomról az őszirózsás forradalomig, — Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szelényi I. (1990) Új osztály, állam, politika. Európa Kiadó, Budapest.
- Szelényi I. (1991) Rendiség a romokon, Magyar Hírlap, aug. 17. (V. Bálint Éva interjúja).
- Budapest kiemelt középtávú fejlesztési céljai, Budapest. 1992.
- Budapest főváros problématerképe, Budapest, 1992.

BUDAPEST AND THE CHALLENGES OF MODERNIZATION

PÁL BELUSZKY

The study summarizes the characteristic features of the society of the capital city of Hungary, Budapest, in the transformation period, the suitability of the society for modernization, the conflicts resulting from the modernization process, and the conflicts taking place in the urban structure and the urban land use resulting from the spread of market economy.

The society of Budapest has been a very specific phenomenon in Hungary since the mid-19th century, namely the acceleration of the development of bourgeois society and economy. After the so-called Compromise (1867 — the compromise agreement between the Habsburg dynasty and the Hungarian political factors on the parital re-establishment of national self-determination, and the establishment of dual monarchy), the previously limited conditions for economic growth and bourgeois development had become highly favourable. The last third of the 19th century and the years around the turn of the century resulted in the most dynamic economic development of the country. *Budapest had a very special role in this modernization process: the capital city became the bridge-head of technical civilization, the institutions of capital development, the innovations, the new artistic movements and social ideas, and — last but not least — of the domestic and foreign capital.* The position of Budapest was strengthened by the national intentions which aimed at turning Budapest into an „equal” partner of Vienna. The population of Budapest, which had become a real city by the turn of the century, had been increasing rapidly (187 thousand in 1857, 716 thousand in 1900, and close to 1 million in 1914).

The above specific situation was reflected in the society of the capital city as well, as it was a *unique formation in the country*.

The characteristic features of this society were the following:

— *Being different*: Budapest was the only place in the whole country where *the civil, bourgeois society developed completely*: the population of the capital city was decisively of foreign origin (in 1870, only 46% of her population had Hungarian as mothertongue).

— *Irregular structure*: the society of Budapest *differed* from the mature societies of the European capital cities. The most striking differences were the *small number* and economic and political *weakness of the middle social strata*, the poverty of the petit bourgeoisie, and their little chance to get into the middle class. (This is very well reflected, for example, in the housing stock of Budapest: the proportion of the flats with one room was 54,7% in 1911.)

— In this period, *the elements of „market” (class) and feudal organizations co-existed* in the society of the capital city.

The attempt of Budapest to join up the West came to a sudden stop as a result of the First World War. As a consequence of the peace treaties ending the War, the situation of Budapest changed fundamentally, whereas the structure of the society stayed to be almost the same.

The geopolitical changes taking place after the Second World War fundamentally changed the position of Budapest: *Hungary became the periphery of the Soviet Union*. Her position was determined by the conditions granted by the socialist order (dictatorship in the society and in economic management, termination of private ownership, forced economic development, lack of capital, etatism. etc.). However, the position of Budapest stayed to be favourable inside the country: the concentration of the material and intellectual resources continued to exist. As a power-centre, the capital city enjoyed the advantages of extensive redistribution.

The society of Budapest became more homogenous after 1948. The ownership, property and power basis of the previous social structure ceased to exist. Almost all the citizens of the capital city became civil servants. The declared *egalitarian ideas* of socialism, especially until 1956; exerted considerable influence on social practice. During the decades of the so-called Kádár-consolidation (after 1963—1964), the state facilitated certain *limited, individual ways* of enrichment. The majority of them, however, were related to the *second economy*. These were exactly the ideological, political and legal acknowledgement, and the spread of the different forms of the second economy which shaped the special situation of Hungary within the countries of the Soviet block. In the early 1980s, the proportion of the families participating in the second economy was 64—65% in Budapest. Relationship with the first and the second economies, or — in other words — with the civil and market formations, was not separated at personal, and even less at family levels.

The above model of social structure is in transition these days. *Gradual separation of the two different principles of organization*, and the spread of market organizations are the most striking features of this process. The market sector itself also has two different sides: it is growing rapidly in the first economy, but also continues to exist as a second economy. In 1992, *one-fifth* of the active earners worked in the first economy.

The society of Budapest is also Janus-faced: As certain elements of market organization continued to exist during the socialism as well (mostly limited within the frameworks of the second economy), and as certain petit-bourgeois-type of social changes continuously took

place, *this society is suitable for and open to modernization and bourgeois development in many respects*. On the other hand, however, the society's conditions, knowledge, reactions, etc. are also hinderous factors, and put up a limit to this development, making the bourgeois development a long process this way.

The modernization of the society of Budapest also results in several conflicts: extensive, „*non-market inclusions*” *continue to exist*, and these are also reflected in spatial terms (development of slums and ghettos).

During the period following the political transformation, the *changes in the property and ownership relations* exert the biggest influence in terms of the urban structure; the regulatory mechanisms of the real-estate market have regained their significance.

This forces out the spread of functions which are characteristic of the words „location” or „place”. The process of city development gained new impetus, and the city is growing primarily in horizontal direction. However, this is partly a spatial process; the city, in narrow terms, primarily grows Southwards, partly in the revitalized sidestreets, and finally in the cellars, and courtyards. The value of the end of the city had been upgraded due to the extremely high real estate prices of the city centre (this is further promoted by the construction of the new highway that will avoid the city). Segregation is increasing. The „socialist” characteristics of segregation were the result of the fact that *this primarily meant the move of the better-to-do* into the parts of the city with higher social prestige. At the same time, the concentration of „poverty” was kept under control exactly by low rents and low maintenance and utility costs. All these resulted in the fact that the zones of poverty did not so much develop by the mobility lines, but much more by the autochthonous deterioration of the housing stock and the neighbourhood.

A BUDAPESTI BÉRLAKÁSSZEKTOR PRIVATIZÁCIÓJÁNAK TÁRSADALMI- ÉS VÁROSSZERKEZETI HATÁSAI

(Spatial aspects of the privatization of state housing in Budapest)

KOVÁCS ZOLTÁN

Bevezetés

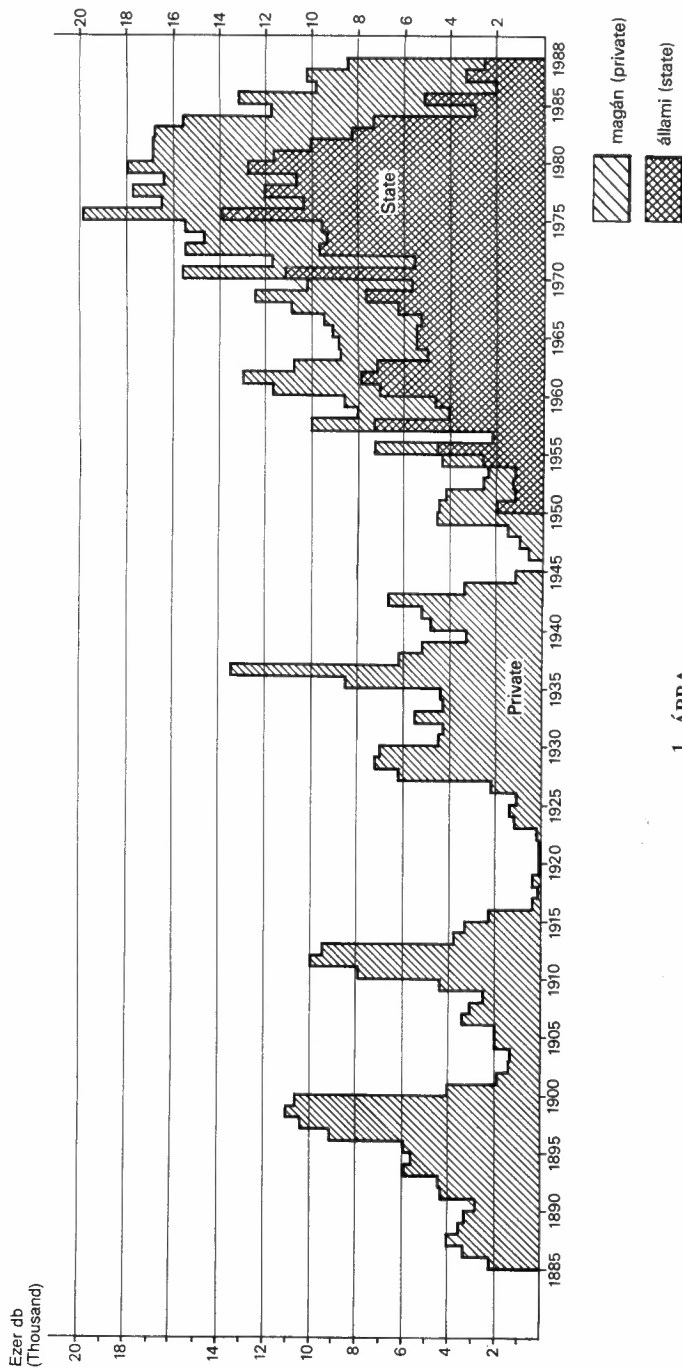
A kelet-európai újszülött demokráciák közös jellemvonása a gazdasági élet eltérő ütemű, de folyamatosan zajló átalakítása, mely az államnak a gazdasági élet különböző területeiről történő fokozatos visszavonulásában, a korábban állami tulajdonban levő javak teljes vagy részleges privatizációjában nyilvánul meg. A termelő szféra tulajdonviszonyainak átalakítása mellett érthetően nagy hangsúlyt kap a lakás- és ingatlanszektor részben már megkezdett privatizációja, az ország évi költségvetésének többszörösét kitevő állami bérlakásszektor sorsa.

A tanulmány célja, hogy rövid áttekintést adjon a szociális lakásgazdálkodás II. világháborút követő fejlődéséről¹, rámutatva a szocialista időszak lakáspolitikájának legszembevetőbb el-
lentmondásaira és a privatizáció várható városszervezési következményeire.

A városfejlődés nagy korszakai és az állami bérlakásszektor kialakulása Budapesten

A lakásépítkezések ütemét, valamint a város fizikai növekedését tekintve három nagy korszakot különböztethetünk meg Budapesten. A városnövekedés első dinamikus szakasza („városrobbanás”)² a 19. század utolsó évtizedeire tehető, amikor viharos népességnövekedés és a nyomában járó nagyarányú lakás- és közműépítkezés jellemezte a város fejlődését (1. ábra). Az ekkor épített lakások jelentős hányada a virágzó telek- és ingatlanspekuláció jóvoltából műszakilag alacsony színvonalú volt, sokszor nélkülözve a kor követelményeinek megfelelő komfortot. A századfordulót követően az általános recesszió eredményeként mélypontra esett vissza az építkezési ütem, ami azután az I. világháborút megelőző néhány évben ismét a korábbi szintre emelkedett.

A város, és ezen belül a lakásállomány, fejlődésének második nagy szakaszát a két világháború közötti időszakokkal azonosíthatjuk, amikor a főváros növekedése az országos demográfiai folyamatokkal összhangban lelassult, s térbeli terjeszkedésének súlypontja előbb a külső kerületekbe, majd az 1930-as évektől kezdve az agglomerációra tevődött át. Budapest fejlődésének harmadik nagy periódusát a II. világháborút követően számíthatjuk. Ez a korszak a romok eltakarításával vette kezdetét, majd a 70-es évek soha nem látott méretű paneles építkezéseinek át-
napjaink lakáspiaci recessziójáig húzódik.

I. ÁBRA
 Az újonnan épített lakások száma Budapesten
 (New dwellings constructed in Budapest)

A II. világháborút megelőzően az állami bérlakásszektor a szó mai értelmében nagyon fejletlen volt. Voltak ugyan nagy állami vállalatok (pl. MÁV, BSZKRT.), melyek saját dolgozóik számára kedvezményes szolgálati lakásokat tartottak fenn, de a bérlakások döntő hányada magánkézben volt, s a lakbéreket is elsősorban a piac határozta meg. A II. világháború befejezését követően az új rendszer egyik legfontosabb tennivalói között szerepelt a korábbi lakásviszonyok átalakítása, s ezen belül a társadalmi szegregáció legfőbb okának tekintett tőkés bérlakásszektor megszüntetése. A gyors kisajátítások révén az állam vált — legalábbis a nagyobb városokban — az első számú ingatlantulajdonossá. Az új lakáspolitikát, amely ingyenes lakáshozjutásban és jelképes lakberekben öltött testet, az új rendszer legfőbb szociálpolitikai célkitűzését, jelesül a társadalmi homogenizációt, hivatott szolgálni.

Ennek tükrében érdemes megfigyelni, hogyan alakult az állam részesedése a budapesti lakásállományon belül (*1. táblázat*). Pontos adatok először csupán 1950-re állnak rendelkezésünkre, amikor Budapest lakásainak már közel 30%-a volt állami kézben. Minthogy a háborús károk kijavításán túl új építkezésekre 1945—50 között központi forrásból lényegében alig került sor, a bérlakások számának hirtelen növekedése tisztán a kisajátításoknak volt köszönhető. A kisajátítási hullám elsősorban a belváros bérházait és a Budai-hegyvidék nagy értékű villáit érintette, s voltak kerületek ahol szinte a teljes épületállomány állami kézbe került (V., VI., VII. kerület). Az állami lakások aránya 1955-ig rohamosan növekedett, s megközelítette a 80%-ot. Az állami szektor gyors terjeszkedése mellett a szocializmus korai szakaszát a lakásszegregáció háború előtti méreteinek gyors ütemű mérséklődése, a korábbi elit lakónegyedek társadalmi felhígulási folyamata jellemezte.

1. TÁBLÁZAT

Az állami lakások aránya Budapesten, 1950—1990
(*Proportion of state housing in Budapest between 1950—1990*)

1. Év	2. Lakások száma összesen (ezer)	3. Állami lakások száma (ezer)	4. Aránya (%)
1950	410	140	29,9
1951	470	176	37,4
1952	473	358	75,7
1953	475	367	77,2
1954	477	372	77,9
1955	480	376	78,3
1960	536	384	71,6
1970	619	389	62,8
1980	709	408	57,5
1990	789	410	51,9

1. Year
2. Total No. of flats (000)
3. No. of state-owned flats (000)
4. Proportion of state-owned flats (%)

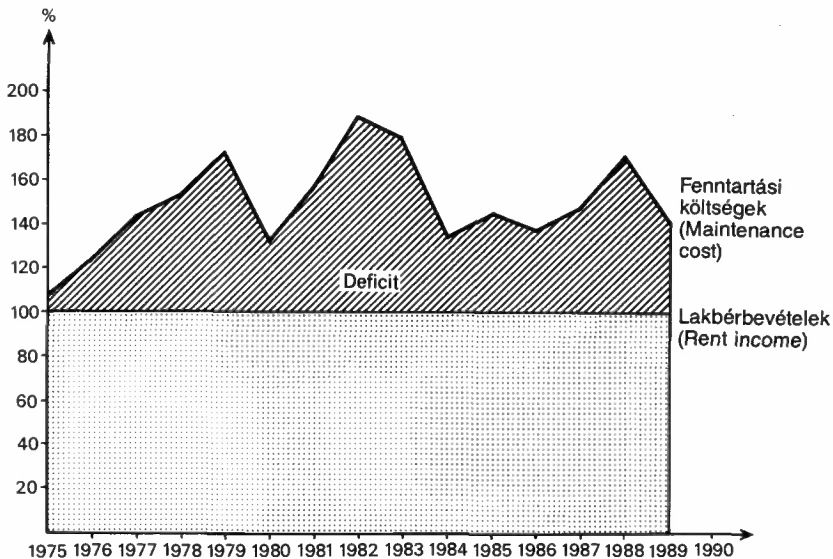
A lakásépítkezések elhanyagolása és a háborút követő nagyarányú népességbevándorlás krónikus lakáshiányhoz vezetett Budapesten, amit az orosz példa alapján részben a társbérleti rendszer meghonosításával, részben pedig az uralkodó osztály tagjainak erőszakos kitelepítésével véltek enyhíteni a hatóságok.

1956-ot követően az államosítások beszüntetésével, valamint a magánerős építkezések újbóli engedélyezésével a tanácsi lakások aránya a lakásállományon belül csökkenni kezdett. Nagyobb léptékű állami lakásberuházásra csak 1960-tól, a 15 éves lakásépítési terv elfogadása után, kerülhetett sor. A terv 1 millió lakás építését irányozta elő országosan az 1960-tól 1975-ig terjedő időszakra, melyből 250 ezret Budapesten kellett felépíteni. A terv teljesíthetősége érdekében a városfejlesztés — és ez nem csak Budapestre érvényes — egyre inkább lakótelep-centrikus lett. 1975-re már négy hatalmas házgyár működött Budapesten 15 000 lakásos évi kapacitással³. Ez az erősen koncentrált építőipar az 1960-as évek végétől panel lakótelepek egész sorát emelte a főváros peremén, amely a város múlt század végi expanziójához hasonlatos gyors térbeli növekedést eredményezett. Az ekkor épült alvóvárosok kétszobás „egyenlakásaikkal” a szocializmus hatalmas olvasztótégelyét képezték. A fénykornak is tekinthető 70-es évtizedben minden három épített lakásból kettő tanácsi volt. 1975-ben egy újabb optimista 15 éves lakásépítési terv került elfogadásra, amely a korábbinál is több (1,2 millió) lakás felépítését tűzte célul maga elé, ez azonban már nem valósulhatott meg. Az 1970-es évek végétől, a 80-as évek elejétől, az ismert gazdasági nehézségek következtében az állam visszavonulót fűjt a lakásépítkezések terén is, s korábbi lakáspolitikájának átgondolására kényszerült. Többszörös lakbéremelés, a magánszektorban tett engedmények, a beruházások erőteljes visszafogása jelezték az állam szorult helyzetét. A központilag épített lakások száma viharos gyorsasággal csökkent, míg a magánépítkezések számában a válság ellenére növekedést figyelhettünk meg. Az újonnan épített lakások száma 1981 és 1986 között 50%-kal csökkent, ami a folyamat drámai gyorsaságát jelzi. Előzetes adatok szerint 1991-ben mindössze 100 darab állami lakás épült Budapesten az 1975-ös 15 000-rel szemben, s ez egyértelműen jelzi a szocialista lakáspolitikai csendes kimúlását. A privatizáció megindulása előtt, az 1980-as évek elején, a bérlakások aránya már csupán 57% volt, melyet az évtized végén végrehajtott első privatizációs hullám tovább csökkentett, egészen 50%-ig.

Szocialista lakáspolitikai csőd, de miért?

A budapesti lakásállomány az elmúlt negyven év során közel megkétszereződött, ami döntően az állam építőtevékenységének volt köszönhető, hiszen az állami bérlakások mellett a szövetkezeti és az OTP öröklakások is lényegében állami pénzen, központilag irányított és kivitelezett beruházások keretében valósultak meg. A látványos számbeli növekedés ellenére a háború utáni időszak egyik legfontosabb jellemzője az állandósult lakáshiány volt. Ebben az évtizedekig tartó krónikus lakáshiányban, valamint a szocialista lakáspolitikai végső bukásában számtalan ok játszott közre, gazdasági és társadalmi jellegűek egyaránt. A *gazdasági oldalon* az élre kívánkozik a központilag alacsonyan tartott lakbérének tulajdonítható pénzügyi csőd. Ugyan a szociális lakásellátás sehol a világon nem tartozik a jövedelmező vállalkozások közé, de a magyar

bérlakás-szektor még arról a kevés bevételről is lemondott, amit egyébként minden nehézség nélkül, komfort és városrész szerint differenciált piaci lakbérékkel be tudott volna hajtani. Ez a lakbérpolitika, amely a lakbéréket igen alacsony szinten tartotta, a szocialista lakásgazdálkodás korai időszakáig vezethető vissza, amikor az olcsó lakáshoz való jogot, legalábbis papíron, általánosnak ismerte el az állam. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy a lakásprobléma megoldásának költségét az állam kiemelte a fizetések közül, s elviekben magára vállalta. Minthogy azonban az állam még a legnagyobb ütemű lakásépítkezések idején sem volt képes valamennyi arra rászoruló lakást biztosítani, az eredeti elképzelés a gyakorlatban annyit jelentett, hogy az állam a népesség egy viszonylag szűk rétegének jelentős támogatást juttatott, mégpedig olcsó bérű lakás formájában. Összehasonlító vizsgálatok tanúsága szerint az 1948-ban meghatározott lakbérek a II. világháború előttinek mindössze egyharmadát tették ki, s az idők folyamán ez a különbség az infláció következtében csak tovább nőtt. Jóllehet 1971-ben, az új gazdasági mechanizmus szellemében, 160%-os központi lakbéremelést hajtottak végre, mindez nem jelentette a folyamat végét, s hatása csak időlegesnek bizonyult. Az állami lakásszektor deficitje 1982-ig növekedett, ámde akkor ismét közel duplájára nőttek a lakbérek⁴. Az említett lakbéremelések ellenére a hazai lakbérek — a nyugati országok gyakorlatától eltérően — a szocialista időszak során mindvégig meglehetősen alacsony szinten maradtak, s egy átlagos család havi jövedelmének mindössze 8—10%-át tették ki. Ennek eredményeként a lakbérek formájában befolyt összeg még a minimálisan szükséges karbantartási és állagmegőrzési költségekre sem volt elegendő, ami egyébként az épületállomány műszaki állapotának gyors hanyatlásában igen szembetűnően megnyilvánult (2. ábra).

2. ÁBRA

A bérlakásszektor éves költségvetési mérlege Budapesten, 1975—1989
 (Annual budget of social housing in Budapest between 1975—1989)

A bérlakásállomány gazdasági csődjében a merev, bürokratikus *management* is közrejátszott. A hatalmas vízfejjé növekedett ingatlankezelő vállalatok képtelenek voltak a gondjaikra bízott több tízezer lakás gazdaságos üzemeltetését ellátni, és az időszerűvé vált rekonstrukciós munkálatokat elvégezni⁵. Az amúgy is alacsony lakbérékből befolyt összeg jelentős része, egyes becslések szerint a fele, pedig az ingatlankezelő vállalatok életbentartására, a gépezet működtetésére folyt el.

Egyes vélemények szerint az ingatlankezelő vállalatok pénzügyi helyzetének megrendülésében elsődlegesen külső okok játszottak szerepet, nevezetesen, hogy a lakbérék központilag, az első gazdaságban kialakult értékviszonyoknak megfelelően kerültek kialakításra, ugyanakkor a karbantartással kapcsolatos költségek egyre inkább a második gazdaság és ezzel együtt a piac befolyása alá kerültek. Ezzel kapcsolatos számítások szerint az építkezési költségek az elmúlt 40 év során a tízszeresükre emelkedtek, mialatt a lakbérék „csupán” megnégyszereződtek⁶.

Az elmúlt négy évtized lakáspolitikája *szociális szempontból* sem volt különösebben sikeres. Az eredeti elképzelések szerint ugyanis az állam az arra rászoruló szegényebb rétegeket, ezen belül is a fiatal és több gyermekes családokat, volt hivatott olcsó állami lakással ellátni, míg a tehetősebbeknek, valamint a falun élőknek maguknak kellett megfelelő hajlékról gondoskodni. Ezzel szemben a valóságban az történt, hogy a rendszer által kedvezményezett új, szocialista középosztály tagjai (munkahelyi vezetők, értelmiségiek, párt és tanácsi alkalmazottak stb.) rendre előnyben részesültek a lakáskiutalásoknál, s számukat jóval meghaladó arányban voltak reprezentálva az új lakótelepeken⁷. Az újonnan épült lakások érdemek alapján történő szétosztása amellett, hogy ajándéktárgyat faragott az egyébként fogyasztási cikknek számító lakásból, jogtalanul előnyben is részesítette a társadalom egy privilegizált rétegét a többiek rovására.

Nem váltak valóra azok az elképzelések sem, hogy a szocializmusban, részint a lakáspolitikai jóvoltából, a szegregáció fokozatosan megszűnik. Pedig a szegregáció elleni harc, a társadalmi különbségek lakóhely szerinti összemosására tett kísérlet, a szocialista városfejlesztés egyik vezérmotívumává vált. Ezt célozta a különböző tulajdonformájú lakások térbeli kombinálása, az eltérő társadalmi helyzetű családok összeköltöztetése, s lényegében ehhez szolgáltatott funkcionális keretet a nagy homogén lakóegységek (t. i. lakótelepek) kialakítása is. A szocializmus kezdeti időszakában ugyan valóban a szegregáció látványos csökkenésének lehettünk szemtanúi, ez azonban a 1970-es évek végétől a visszajára fordult. A lakótelepek ekkorra sokat veszítettek korábbi népszerűségükből, s a középosztály tagjai szép számmal hagyták el korábbi lakóhelyüket. Ez a folyamat jól nyomonkövethető volt a magánlakásépítkezések hirtelen felfutásában, a káderdülők és más elit lakónegyedek szaporodásában. A szegregáció illetén elszabadulását a 80-as évek elejétől a második gazdaság fokozatos megerősödése, és a nyomában járó erőteljes vagyoni differenciálódás még tovább fokozta, s a 80-as évtized vége felé már egyes nyugati városokat is megszégyenítő szegregációs különbségeket tapasztalhattunk a „szocialista” Budapesten⁸.

A budapesti bérlakásállomány területi jellemzői

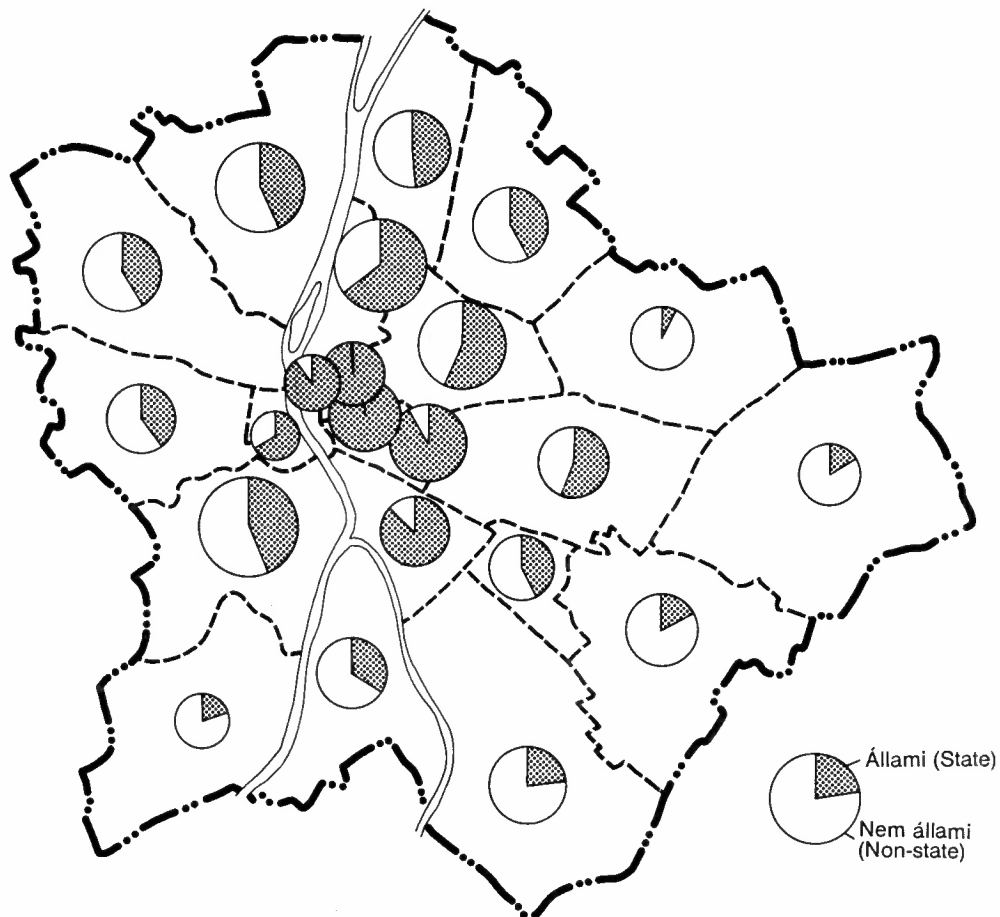
Budapest lakásállományának még több mint 50%-a van állami kézben, s ez a bérlakásállomány mind minőségi színvonalát, mind a bennük lakó bérlők társadalmi státuszát tekintve területileg roppant heterogén képet fest.

A kb. 400 ezer állami lakás többsége (78%-a) a pesti oldalon található, s arányuk különösen a belső kerületekben ér el kiugróan magas értékeket (95—97%). Ezzel szemben világosan körvonalazható egy Rákosszentmihálytól—Nagytétényig húzódó városperemi öv, amelyben a bérlakások aránya 15—20% alatt marad, s az itt található városnegyedeknek napjainkig sikerült megőrizniük túlnyomórészt kertvárosi jellegű beépítésüket (3. ábra).

Városszerkezeti összevetésben a tanácsi lakások két jelentős térbeli tömörülése ismerhető fel Budapesten: 44%-ukat a belváros, 33%-ukat pedig a II. világháború óta épült lakótelepek koncentrálják. A fennmaradó 24% a belváros és a lakótelepi zóna közötti vegyes funkciójú, ún. átmeneti városövben oszlik szét. A belső és a lakótelepi külső bérlakásállományról, a privatizáció várható jelentőségét is szem előtt tartva, külön is érdemes említést tenni. Jelen vizsgálataink során a belváros fogalmát a szokásosnál némileg tágabban értelmeztük. Lehatárolásában a lakások építésének kora, s az így fellelhető műszaki homogenitás játszott az elsődleges szerepet, s nem a hagyományos városökológia és funkcionális-morfológia szabta szempontok. Ezért a belső városrészt Pesten a Dózsa György út — Mező Imre út — Haller utca, Budán a Villányi út — Alkotás u. — Mártírok útja által körülhatárolt területtel azonosítottuk. Ez a terület a központi üzletnegyed (CBD — *Central Business District*) mellett az első lakóhelyi övezetet, sőt a második munkahelyi öv belső, idősebb részét is magába foglalja. Budapestnek ez a része már az I. világháború előtt beépítésre került, s az itteni épületállomány igen jelentős része a korábban is említett múlt század végi „városrobbanás” folyamatnak volt az eredménye. Ez az a terület, amely jellegzetes négy-öt emeletes, belső udvaros házaival ma is meghatározza a főváros arculatát. Az itteni bérlakásállomány műszaki színvonalát a kerületi Ingatlankezelő Vállalatok adatai alapján határoztuk meg. Alacsony komfortfokozatba soroltuk a hivatalosan „komfort nélküli”-nek, továbbá a „félkomfortos”-nak minősített lakásokat. Az alacsony komfortfokozatú tanácsi lakások IKV körzetek szerinti arányát tekintve jelentős különbségeket figyelhetünk meg az egyes belső negyedek között (4. ábra).

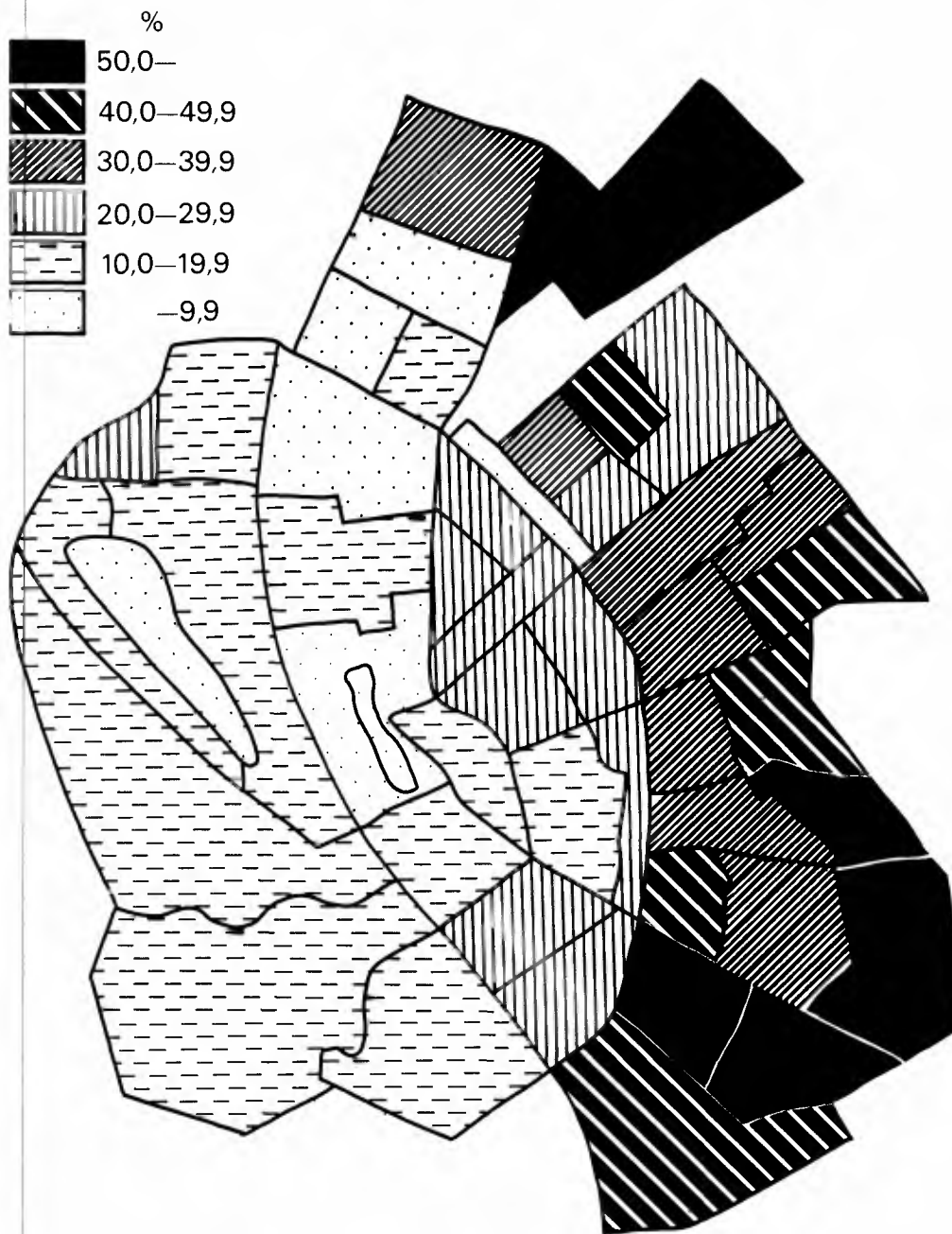
A nagy különbségekre jellemző, hogy amíg egyes belső városrészek lakásállománya a minőségi mutatók tekintetében is állja a versenyt a város újabb negyedeivel szemben, s őrzi hagyományosan magas társadalmi presztízsét (pl. a Várnegyed, Lipótváros), addig a Terézváros, Józsefváros és Ferencváros Nagykörúton kívül eső részeiben az alacsony nivójú lakások aránya helyenként az 50%-ot is meghaladja, s ezeken a területeken a gettósodás kézzelfogható jeleivel találkozhatunk. Ez nem csak azért jelent problémát, mert ezek az erősen lepusztult negyedek a város legértékesebb belső területeit foglalják el, hanem azért is, mert a faji alapon történő gettósodással számos nehezen orvosolható társadalmi feszültség is a felszínre kerül.

A bérlakások kereken egyharmada található a lakótelepeken, s mind a lakásállomány színvonalát, mind az itt élő népesség társadalmi és életkor szerinti tagozódását tekintve sokkal kiegyenlítettebb képet találunk, mint a belvárosban. Budapesten összesen 270 ezer lakás épült fel telepszerűen az 1950-es évek eleje óta, s ezek 52%-a van állami kézben. Az első kisebb lakótelepek az 1950-es évek elejétől kezdve épültek, s ezek kis helyigénye még a beépített terü-

3. ÁBRA

A lakások tulajdon szerinti megoszlása Budapesten, 1988
(Dwellings by ownership in Budapest in 1988)

4. ÁBRA

A komfort-nélküli és fél-komfortos tanácsi lakások aránya Budapest belvárosában, 1988
(Ratio of substandard dwellings in Budapest inner-city in 1988)

leten belül kielégíthető volt. Később az előregyártott technológia elterjedésével a lakótelepek mérete, és ezzel együtt térigénye, is növekedni kezdett, ami arra kényszerítette a tervezőket, hogy az új lakótelepeknek a városszéli parlagterületeken találjanak helyet. Ez a város gyors fizikai expanziója mellett a korábban fennálló ökológiai szerkezet módosulásával is járt⁹.

A lakótelepi lakások népszerűsége az 1980-as évek elejétől rohamosan csökkent, ami a tartósan stagnáló ingatlanárakban is jól megmutatkozott. A lakótelepek szerepe egyre inkább leértékelődött, s ma már sok fiatal család számára csupán átmeneti megoldásként jön szóba, a kezdeti lakás gondok orvoslására.

A bérlakások privatizációjának területi jellemzői az ingatlanárak tükrében

A privatizációval kapcsolatos szakirodalom két irányzatra különül aszerint, hogy a szerzők a jelenséget csupán leegyszerűsítve, egy direkt gazdasági privatizációként értelmezik, mely során állami tulajdonban levő javak magántulajdonba mennek át, avagy a fogalmat szélesebb értelemben használják. A privatizációt szélesebb értelemben használó szerzők a magánszektorban az állami szféra rovására tett engedményeit is a privatizáció részének tekintik, ennél fogva a direkt denacionalizáció mellett több jelenséget is a privatizáció kategóriájába sorolnak¹⁰. Szerintük a privatizációt szolgálja, ezért a privatizáció részének tekinthető, a gazdasági liberalizáció éppúgy, mint az állami támogatások és szociális kiadások megkurtítása, a magánszektor által nyújtott szolgáltatások és javak fogyasztására történő ösztönzés stb. A lakásszektor vonatkozásában ilyen szempontból a privatizáció részének tekinthető például a lakbéremelés, a kedvezményes lakossági építési hitelprogram, az építőipari vállalatok privatizációja, illetve a magánépítkezések serkentése is.

Az állami lakások privatizációját Magyarországon először a 32./1969. sz. kormányrendelet szabályozta, amely mind a mai napig érvényben van. A jogi lehetőség ellenére azonban 1982. előtt mindössze 2200 lakás cserélt gazdát, s a direkt privatizáció 1988-ig meglehetősen alacsony szinten maradt (2. táblázat). Ebben az időszakban a privatizációt az indirekt formák jellemezték, mint például a magánlakásépítések serkentése, vagy az állami lakásépítkezések elszorítása¹¹.

A privatizáció csak 1988 végétől 1989 elejétől gyorsult fel igazán, amikor a kerületi tanácsok a törvény szabta kereteken belül szabadon rendelkezhetek a területükön található bérlakások felett. Ekkor kevesebb mint két év leforgása alatt kerekén 100 ezer bérlakás került kijelölésre elidegenítés céljából, aminek részint a rendszerváltás, részint a privatizáció körüli közfelháborodás vetett véget, egy moratórium formájában. A privatizációra szánt lakások aránya területileg jelentős eltéréseket mutat (5. ábra). A budai oldal egyes magasabb presztízsű kerületeiben (II., XII, I. kerület) az eladásra kijelölt bérlakások köre 1990 végére meghaladta az 50%-ot. Ugyanakkor a város kevésbé frekvenciált munkáskerületeiben (Kőbánya, Csepel, Újpest stb.) ez az arány 10% alatt maradt, ami alól csupán Pesterzsébet és Kispest jelentett kivételt.

2. TÁBLÁZAT

Az állami lakások évenkénti privatizációja Budapesten
 (Annual privatization of state housing in Budapest)

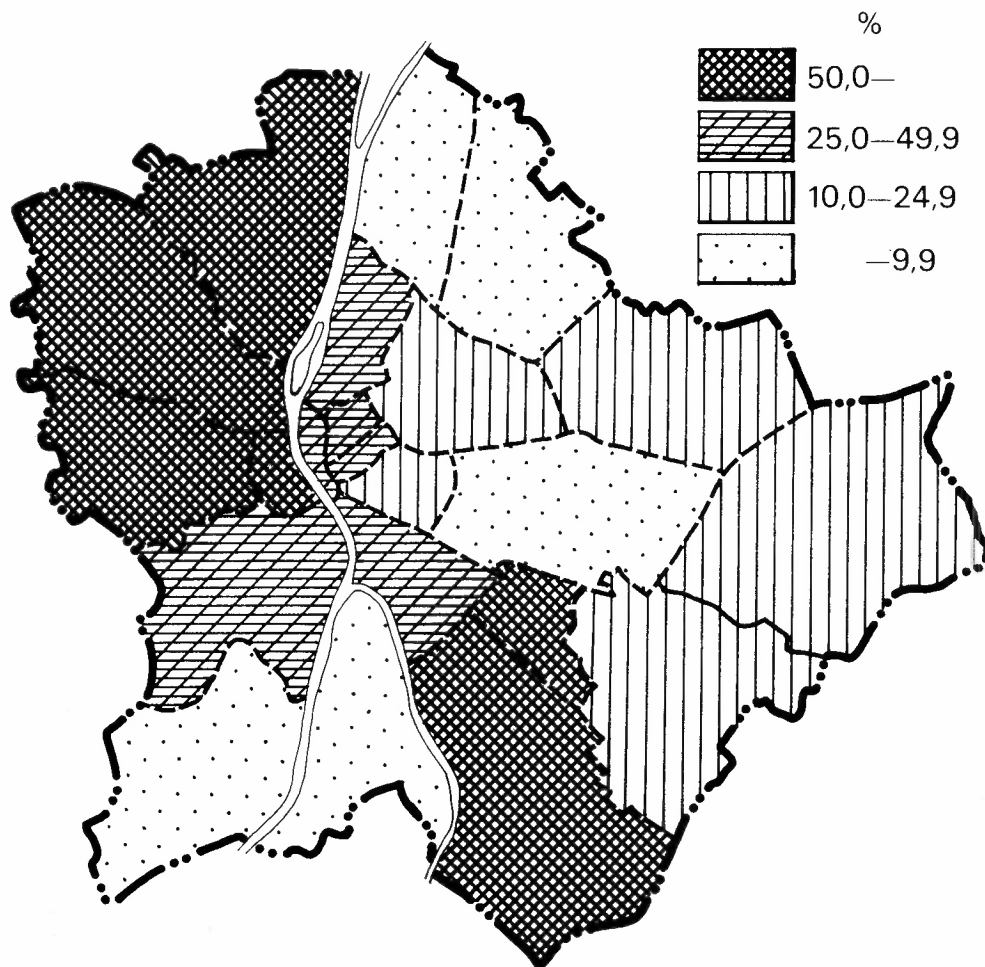
	1. Vételi igény	2. Eladásra kijelölve	3. Eladott lakások
1982 előtt	—	—	2.200
1982	361	161	83
1983	1.804	964	224
1984	2.811	3.103	350
1985	1.999	2.578	494
1986	1.735	1.044	711
1987	2.619	1.913	933
1988	13.853	6.160	1.854
1989	44.221	28.131	6.232
1990	74.545	71.792	26.709
4. Összesen	143.948	115.846	39.790

1. Demand to purchase
2. Designated for sale
3. Sold flats
4. Total

A privatizáció területi intenzitása meglehetősen szoros korrelációt mutat az 1990-ben regisztrált budapesti ingatlanárak¹² területi szóródásával (6. ábra). Ez az egybeesés közel sem véletlen, s az indokok alapvetően a város társadalmi-ökológiai szerkezetére, valamint a lakásprivatizáció technikájára vezethetők vissza. A tanácsi bérlakások privatizációja során ugyanis vételárnak a lakások forgalmi értékének 15%-át tekintették, ha az elmúlt 15 évben teljes felújításban nem részesült az épület (a fővárosban ez az általános). A vevőnek azonban nem kellett a teljes vételárat kifizetnie, elegendő volt annak 10%-át egy összegben letennie, és a maradékot 35 évi részletben, 3%-os kamattal fizethette.

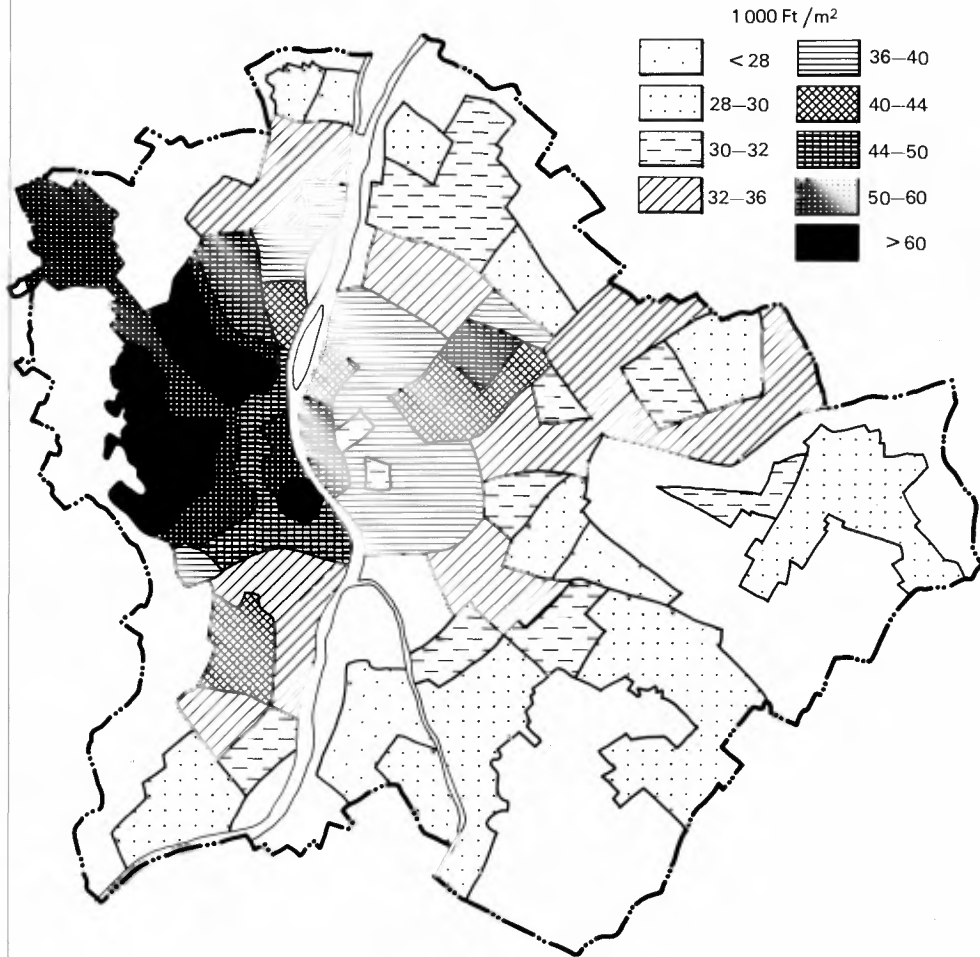
Ha a vevő nem kívánt tartozni, hanem egy összegben akarta kifizetni a lakás árát, akkor a 10%-on felüli részre 40% kedvezményt kapott. Ebben az esetben lakását a forgalmi érték 9,6%-áért, tehermentesen megvásárolhatta. Ez alapján kiszámolható, hogy például egy 2 millió Ft forgalmi értékűre becsült bérlakást 192 ezer forint befizetésével tehermentesen meg lehetett vásárolni. Ezt a nagylelkű privatizációs előírást még tovább enyhítette, hogy a kerületi tanácsoknak a valós piaci árakról csupán áttételes információik voltak, így a számítás alapját képező forgalmi érték is igen gyakran nagyságrendekkel eltért az ingatlan valós értékétől. Ismertté vált olyan XII. kerületi eset, amikor egy 450 ezer forintért vásárolt (tehát 4,7 millióra becsült) ingatlant 50 millióért adott tovább újdonsült tulajdonosa.

Mindezek ismeretében látható, hogy minél kedvezőbb fekvésű és minél értékesebb volt egy ingatlan, annál nagyobb haszonnal járt az adott feltételek szerint végrehajtott privatizációja a korábbi bérlő (az új tulajdonos) számára. A bérlakások privatizációjának első fázisában ugyanakkor az értékesítésből származó egyszeri bevételek a tanácsok költségvetésében nem hoztak jelentős növekedést, viszont sikerült a bérlakások legértékesebb részét áron alul elkótyavetyélni.

5. ÁBRA

A privatizálásra kijelölt állami lakások aránya, 1990
(The ratio of state dwellings designated to privatization, 1990)

6. ÁBRA

A lakásárak területi szóródása Budapesten, 1990
(Apartment prices in Budapest, 1990)

A privatizáció társadalmi és városzerkezeti következményei

A szociális lakásgazdálkodás nem kommunista találmány, s valamilyen formában régóta létezik a fejlett világ legtöbb országában. Még csak azt sem mondhatjuk, hogy az állami lakások aránya Budapesten túlzott lenne, hiszen 50%-ot megközelítő, vagy azt meghaladó (tehát jelentős) bérlakásszektor található számos nyugat-európai nagyvárosban is (pl. Glasgow, Manchester, Berlin). Véleményünk szerint a szociális bérlakáspolitikai hazai csődje nem annak eredeti elképzeléseiben, hanem pártállami megvalósításában gyökerezik.

A lakásprivatizáció további szükségessége elvitathatatlan, de ennek nyíltan, szigorúan piaci feltételek mellett kell történnie. Az 1989/90 során sebtiben végrehajtott első privatizációs szakasz ugyanis a tények ismeretében inkább ajándékozási aktusnak tekinthető, semmint privatizációnak. Olyan ajándékozásnak, mely során a megajándékozottak immár másodszer részesültek az ajándékozó (voltaképp az állam) kegyeiben. Az első akkor történt, amikor az állam a bérlőnek utalta ki a lakást, gyakorlatilag ingyen, s éveken át megkímélte őt az alacsony lakbérpolitikával a társadalom nagyobbik felére nehezedő súlyos kiadásoktól. Most másodszer is ajándékozott az állam, lehetővé téve a drága, nagy értékű ingatlanok áron alul történő megvételét. Erre még az sem mentség, hogy a helyi önkormányzatok rá voltak szorulva a privatizációból befolyó összegekre, és az állam is szabadulni akart a bérlakásállomány fenntartásának terheitől.

A jövőben privatizálásra kerülő lakásoknál figyelembe kell venni nem csak a lakás műszaki állapotát, hanem annak földrajzi elhelyezkedését is. A Sváb-hegy és Soroksár közti különbségeket szükségtelen e helyütt hangsúlyozni. Ahol ez indokolt, a lakás ára a forgalmi érték akár 50–60%-át is elérhetné, s természetesen a forgalmi értékek megállapításánál is a reális piaci adatokra kell támaszkodni. A privatizáció mellett továbbra is szükséges azonban, hogy az állam, a helyi önkormányzatokon keresztül, szociális lakással segítsen az arra rászorulóknak. Ma még nehéz megmondani, hogy mi lenne az optimális arány, de Budapesten a lakásállomány 15–20%-át mindenképpen indokolt lenne szociális lakás céljából visszatartani. A szociális célú lakások jövőbeni koncentrációja elsősorban a lakótelepi övezet lesz, amely a jövőben várhatóan tovább veszít amúgy is rohamosan csökkenő népszerűségéből.

A lakásprivatizáció amellet, hogy hangsúlyozott jelentőséggel bír a társadalom egyre gyorsuló vagyoni differenciálódásában, meghatározza Budapest egész további fejlődését is. A privatizáció révén egyszerre nagy mennyiségű lakás kerül be a lakás piacra, ami amellet, hogy élénkíti a ma még meglehetősen alacsony lakásmobilitást, egész városnegyedeket szabadít fel az állami tulajdonlás okozta fejlődési kényszerpálya alól. A magánszféra megerősödése és a tőkés ingatlanforgalom ismételt meghonosodása a föld és ingatlanértékek tisztázódásával jár együtt, ami a város jelenlegi ökológiai szerkezetét is rövid idő alatt újrarajzolja majd. Ez távlatilag annyit jelent, hogy a belváros és általában a központhoz közelebb fekvő negyedek felértékelődnek, s egy átmeneti periódus során, tisztán állami tulajdonból — a középületek és közhivatalok kivételével — magántulajdonba mennek át. A belváros felértékelődésében nagy szerepet játszik az üzleti élet, a külföldi cégek és vegyesvállalatok részéről megnyilvánuló kitüntetett figyelem. Budapest 1918. előtti regionális üzleti szerepköre, amely kiterjedt a Kárpát-medencén túl a Balkán és az Orosz Birodalom egyes részeire is, ma szemmel láthatóan újjászületőben van. Erre utal egyebek mellett a multinacionális cégek irodanyitási láza is. Márpedig a jelenlegi súlyos

irodahiány folytán Budapest belvárosa ma még alkalmatlan arra, hogy kiszolgálja a világcégek érdeklődésébe került ország igényeit¹³. Nehéz bármit is megjósolni, de az már most látható, hogy a belváros a privatizáció révén funkcionális konverzió elé néz, ami a lakófunkció zsugorodásával, az üzleti, idegenforgalmi és szolgáltató funkció robbanásszerű fejlődésével, vagyis a city-képződés felgyorsulásával jár¹⁴.

A city-képződési folyamat — a lakónépeség látványos csökkenése mellett — várhatóan a helyi társadalom kicserélődésével, egy fiatal, magasabb társadalmi státusú népesség megjelenésével, közismert nevén a dzsentrifikációval jár. A dzsentrifikációról az 1970-es évek közepétől jelentek meg az első nagyobb lélegzetű tanulmányok a fejlett országokban, főleg geográfusok és városszociológusok tollából¹⁵.

Maga a folyamat a leromlásnak indult slumosodó belvárosi részek, elhagyott ipar- és raktárnegyedek társadalmi és fizikai revitalizációját jelenti, vagyis azt a folyamatot, amikor az említett városnegyedeket megszállja a posztfordi gazdaság sikerein megzimosodott úrgazdag értelmiségi, -menedzseri (*yuppie*)¹⁶ réteg. A dzsentrifikáció tehát valójában a lakóhelyi szegregáció egyik módja, melynek során új, dinamikus társadalmi réteg nyomul be egy korábban elhagyott vagy alacsonyabb státusú réteg által lakott területre, és fokozatosan kiszorítja onnan az eredeti lakosságot. Ehhez kényszerítő eszközül a lakás- és ingatlanpiac szolgál, rohamosan növekvő, a helybeliek számára előbb vagy utóbb megfizethetetlen áraival.

A dzsentrifikáció budapesti megjelenésével kapcsolatosan ma még meglehetősen szkeptikus hangvétel jellemzi a szakmai közvéleményt, bár egyféle „szocialista” dzsentrifikáció kimutatására már ezt megelőzően is történtek kísérletek¹⁷. Annyi bizonyos, hogy a jelenség műszaki-materiális háttere, a nagy kiterjedésű, potenciálisan értékes, ugyanakkor rendkívül lepusztult belvárosi lakónegyedek képében már ma is rendelkezésre áll. A tőkeerős, saját miliőre vágyó középosztály ugyan ma még csak csíráiban létezik, de ha a polgárosodás hazai ütemét, és a jobbközép kabinet ez irányú intencióit figyelembe vesszük, minden bizonnyal rövidesen nálunk is megjelenik a fehér-galléros dzsentri réteg.

A belváros szerepének ártértékelődése, illetve a meginduló társadalmi és fizikai regeneráció a korábbi szocialista városökológiai modellt is alaposan átformálja. Mint arra Szelényi rámutatott, a magyar és általában a kelet-európai városok ökológiai szerkezete az elmúlt négy évtized szocialista várostervezése nyomán eltérő jegyeket mutat a kontinens nyugati felén tapasztalt irányoktól. A nyugat-európai városokban, miként nálunk is, a II. világháború előtt a lakosság társadalmi státusa a belvárostól a városok széle felé haladva fokozatosan csökkent. Ezzel szemben a szocialista városokban a társadalmi struktúrát jelző görbe V betűhöz vált hasonlatossá, ami azt jelentette, hogy a városközpont hagyományosan magas társadalmi státusa az első lakóhelyi övben (Budapesten hozzávetőleg a Kis- és Nagykörút között) hirtelen lecsökkent, hogy azután a város szélei felé haladva, az új lakótelepek gyűrűjében, ismét meredeken emelkedjen¹⁸. A lakásprivatizáció és a nyomában járó belső migráció a fentiekben leírt ökológiai görbét visszajára fordítja, s a jövő évszázad elegáns negyedeit a belvárosban, míg slum negyedeit minden bizonnyal a lakótelep zónában kell keresnünk. Budapest a bérlakásszektor privatizációja révén fejlődésének egy újabb fordulópontjához érkezett. A szocialista várostervezés krelta városmodell ideiglenes jellegű volt, s ha a jelenleg tapasztalható társadalmi-gazdasági folyamatok a továbbiakban is zavartalanul érvényesülhetnek, négy évtized kitérő után a városfej-
lődés és városgazdálkodás terén is visszatérhetünk az európai normákhoz.

Jegyzetek

- ¹ Lsd. Hegedűs J. — Tosics I. (1981), Kovács Z. (1990b).
- ² Csupán egyetlen évtizedben, 1890 és 1900 között, 45%-kal gyarapodott Budapest népessége, s az európai városok népességi rangsorában 1870 és 1900 között a tizenhetedik helyről a nyolcadik helyre lépett előre. A hirtelen növekedésnek indult metropolisz tervszerű fejlesztéséért az 1870-ben létrehozott Közmunkák Tanácsa felelt, melynek jótékony hatása napjainkig érezhető. Erről a korról számol be izgalmas könyvében John Lukács (1991).
- ³ Lsd. Hegedűs J. (1987).
- ⁴ A lakásfinanszírozási rendszer az infláció erősödése miatt elviselhetetlen terheket rótt a költségvetésre. A költségvetés 1986—1989 között duplájára növelte lakáscélú kiadásait, s 1989-ben már 80 milliárd Ft-ot fordított kedvezményes lakásépítési hitelekre, valamint a lakbérek illetve a tanácsi lakások fenntartási kiadásainak támogatására. Ebből 11 milliárd Ft volt az effektív lakbértámogatás, ami annyit jelentett, hogy az állam a bérlakások lakbérének minden forintjához 1.50 Ft-ot tett hozzá.
- ⁵ Becslések szerint Budapesten 107 000 tanácsi bérlakás szorul sürgősen nagyobb felújításra.
- ⁶ Lsd. Hegedűs J. (1989).
- ⁷ Lsd. Szelényi I. (1990).
- ⁸ Lsd. Ladányi J. (1989).
- ⁹ Lsd. Szelényi I. (1990).
- ¹⁰ Lsd. Duke V., Edgell S. (1983).
- ¹¹ Lsd. Tosics I. (1987).
- ¹² A térkép elkészítésénél egy már korábban is alkalmazott módszer szerint, az Expressz hirdetési újság ingatlan rovatában kiválasztott, és telefonon lekérdezett ingatlanárakat vettük figyelembe. Az adatfelvételezést először 1988 elején végeztük el, majd 1990 tavaszán megismételtük. Lsd. Kovács Z. (1989).
- ¹³ Ma még sokakat elriasztanak a Béccsel és Párizssal vetélkedő, rendkívül magas budapesti irodabérleti díjak (minimum 25 \$ négyzetméterenként havonta).
- ¹⁴ Ebben a folyamatban nagy előrelépést jelent majd a privatizáció következő szintje, a külföldiek ingatlanszerzésének küszöbön álló liberalizációja.
- ¹⁵ Lsd. Jackson, P. (1985), Short, J.R. (1989), Smith, N. (1982), Smith, N., Williams, P. (szerk.) (1986).
- ¹⁶ Az angol-amerikai szlengben a *yuppie*, „*young upwardly mobile professional person*” rövidítéséből származik, s a társadalmi ranglétrán gyorsan fölfelé törő, fehérgalláros fiatalokra utal. A *yuppie*-k többsége magasan iskolázott, s jelentős részüket az üzleti és pénzügyi szolgáltatásokban, az információs szektorban, a bank-, hitel-, és biztosító életben, vagy a divatiparban dolgozik. A *yuppie*-k nemcsak lakóhely, de életmód, divat, nyelvhasználat, egyszóval életstílus tekintetében is elkülönülnek a társadalom többi tagjától, jóllehet önmagában véve nem egy homogén társadalmi csoportról van szó. A társadalom egészéhez képest viszonylag felülreprezentáltak körükben a férfiak, a bankmenedzserek, a művészek, a homoszexuálisok, a környezetvédők és a vegetáriánusok stb. Ennek megfelelően egy dzsentrizetett területen belül különféle csoportjaik térbelileg elkülönülve, sajátos szimbólumaik révén, jól megkülönböztethető társadalmi miliót hoznak létre. Pl.: karrier-orientált milió, technokrata-liberális milió, alternatív baloldali milió stb. Mindez érthetően rányomja bélyegét a városképre is. Arra, hogy mely csoportjuk adott újra életet egy városrésznek, könnyen rájöhettünk az épületek külső festéséből, díszítéséről, az utcákon parkoló kocsik típusából, az alternatív élelmiszer üzletek vagy a pénzkadó automaták jellegéből és gyakoriságából. Ebben a témakörben lásd még Kovács Z. (1990a).
- ¹⁷ Lsd. Cséfalvay Z. — Pomázi I. (1990).
- ¹⁸ Részletesen lsd. Szelényi I. (1990).

Irodalom

- Cséfalvay Z. — Pomázi I. (1990) Az irányított dzsentrifikáció egy budapesti rehabilitációs program példáján, *Területi Kutatások*, 9.
- Duke, V. és Edgell, S. (1983) Public expenditure cuts in Britain and consumption sectoral cleavages, *International Journal of Urban and Regional Research*.
- Hegedűs J. — Tosics I. (1981) Lakáspiac és lakásrendszer, *Valóság*, 7.
- Hegedűs J. (1987) Reconsidering the roles of the state and the market in socialist housing systems, *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 11, No. 1.
- Hegedűs J. (1989) The state-rental sector in the inner part of the socialist city, A „Social Theory and the Production of the Built Environment” c. konferencia anyaga, *Noszvaj*.

- Jackson, P. (1985) Neighbourhood change in New York: the loft conversion process. — *Tijdschrift voor Econ. en Soc. Geografie*, 76.3.
- Kovács Z. (1989) A lakásmobilitás társadalomföldrajzi vizsgálata Budapest példáján, *Földrajzi Értesítő*, 1—2.
- Kovács Z. (1990a) A posztfordizmus hatása a nagyvárosok társadalmára, *Területi Kutatások*, 9.
- Kovács Z. (1990b) Rich and poor in the Budapest housing market. In: C.M. Hann (szerk.). *Market economy and civil society in Hungary*, (London, Frank Cass).
- Ley, D. (1986) Alternative explanations for inner-city gentrification: a Canadian assessment, *Annals of the Association of American Geographers*, 76.4.
- Lukács J. (1991): Budapest, 1990 — A város és kultúrája, Budapest, Európa Kiadó.
- Ladányi J. (1989): Changing patterns of residential segregation in Budapest, *International Journal of Urban and Regional Research*.
- Short, J. R. (1989): Yuppies, yuffies and the new urban order, *Transactions of the Institute of British Geographers*, 14.
- Smith, N. (1982) Gentrification and uneven development, *Economic Geography*, 58.
- Smith, N. — Williams, P. (szerk.) (1986): *Gentrification of the city*, London.
- Szelényi I. (1990) Városi társadalmi egyenlőtlenségek, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tosics I. (1987) Privatization in housing policy: the case of the western countries and that of Hungary, *International Journal of Urban and Regional Research*, 11, 1.

SPATIAL ASPECTS OF THE PRIVATIZATION OF STATE HOUSING IN BUDAPEST

ZOLTÁN KOVÁCS

A common feature of the emerging East-European democracies is the introduction of market economy. Although the social and economic development of these countries have had significant differences in the past, each of them considers privatization as the key element of the current economic and social transformation. Beside the privatization of the productive sector, which goes on rapidly now, great attention is paid to the privatization of housing, which influences the living conditions in a more direct way. The aim of this paper is to provide an overview about the development of housing in Budapest, with special attention to the most recent phenomena and trends (i.e. privatization).

In the case of Budapest, we can identify three major periods in the history of housing construction and the physical expansion of the city. The first dynamic phase of urban development dates back in the last decades of the 19th century, when the present urban structure was shaped. Due to the rapid growth of population, housing construction was dominated mainly by speculative builders during this period. As a consequence, a huge private rented sector emerged in the inner part of the city, in the form of low-quality four- and five-storey tenement blocks which housed mainly low-income and — to a lesser extent — middle-class families.

The next extensive phase of urban development can be identified with the inter-war period when the main path of city development shifted outwards, to the peripheral zone. Housing construction in this period remained at a fairly low standard and only a relatively small part of the city, mainly on the Buda side, was built according to the new architectural principles of the 1920s and 1930s. A great deal of residential segregation persisted, even within the rapidly expanding industrial suburbs where great barriers could be observed, between elite workers

who were provided with flats in workers' colonies set up by large-scale firms, and the mass of immigrant proletarians.

A radical shift came about in the housing policy at the end of the 1940s, as part of the socialist transformation of the country. Capitalist production and distribution of housing, which were blamed for the previous inequalities, was effectively abolished. Instead, the state became the dominant force in urban housing, owning most of the housing stock indirectly through the local authorities. The new rent system, the nationalization of housing and the constant state intervention into the allocation process were to abolish the old forms of social inequality according to the principal goal of the Stalinist regime.

At the same time, housing construction and public infrastructure received very low priority in the economic plans of the 1950s, the growth of the publicly rented sector could be attributed merely to nationalization at this time. Most of the property and dwellings of the old ruling class were confiscated by state and redistributed to members of the working class, party apparatus and armed forces. Due to excessive nationalization, the ratio of state sector rapidly grew up to 75 per cent within three years.

Large-scale state housing construction could only take place after 1956, when housing became a significant element of the living-standard policy of the Kádár regime. The new housing policy was embodied in the Fifteen Year National Housing Development Plan, which projected the construction of 250.000 new dwellings in Budapest alone (one million in the country as a whole) between 1960—1975. The following years saw a rapid increase in state housing expenditure and construction, a dynamism almost comparable to that of the late 19th century. The share of state dwellings in new housing rose from 50—55 per cent to 70—72 per cent by the mid-1970s.

As in the other state socialist countries, the housing industry in Hungary was based mainly on prefabricated technology and the newly established housing factories churned out a vast number of almost identical, two-roomed flats on large housing estates from the late 1960s.

Another important feature of this period, the one following the introduction of the New Economic Mechanism in 1968, was that a new housing policy was implemented which realized the role of the market and encouraged the private sector. The Fifteen Year National Housing Development Plan was eventually fulfilled, though only thanks to a 50 per cent overshoot in private construction.

In Budapest, direct privatization of housing was negligible before 1982, and it remained at a very low level until 1988. Yet, we could observe the relative growth of the weight of the private sphere from the early 1960s. This could be attributed, on the one hand, to the general liberalization of the economy which included the housing sector too, and, on the other hand, to the gradual state withdrawal from housing construction especially beginning with the late 1970s. At the end of the 1970s, the economy and the living standards began to stagnate, while the inflation rate increased. Hungary entered the longest economic crisis in its modern history, and consequently state housing construction began to fall.

In 1986, the state constructed 2.100 dwelling units in Budapest which was only 18 per cent of what it had been six years earlier. According to the latest information, only 100 new dwellings will be built by the state in 1991 in Budapest. As the large-scale state housing projects came to an end, most of the state-owned building companies also went bankrupt.

Denationalization of state housing has been officially recognized and regulated in Hungary since 1969. The original decree of the government still operates and constitutes the legal basis for the present privatization. Despite the legal opportunity, Budapest city council had agreed to privatize only 2.200 dwelling units until 1982. Between 1982 and 1989, this figure slowly grew and reached almost 16.000. Nevertheless, privatization could speed up only after 1989, when district councils became responsible for the local state housing stock again. Consequently, an additional 100 thousand state dwellings were designated for privatization in Budapest during the years 1989—1990. If the speed of privatization remains at this level, another 100 thousand state apartments will be designated for sale by the end of 1991. It means that the share of state-housing will be reduced to 25 per cent, and it is doubtful at the moment, whether the process will stop at this point or will accelerate further.

The scale of the privatization of state housing shows remarkable differences within Budapest. For example, in the 2nd and 12th districts, more than half of the state housing stock had already been privatized by the end of 1990. These are the posh areas of Budapest with the highest prices per square meter. On the other hand, the pace of privatization remained quite modest (less than 10 per cent) in the traditional working-class areas such as Újpest, Kőbánya or Csepel.

In fact, local governments privatize state housing at extremely low prices. According to the law, a public flat can be sold to its renter for 15 per cent of the flat's market value if it has not been restored in the last 15 years. However, the new owner does not have to pay the total price in one sum, but only 10 per cent of it. The remaining part of the price can be paid in monthly instalments over a maximum period of 35 years. Since the overwhelming majority of the council flats in Budapest have not been renovated during the last 15 years, most of the flats are being privatized according to these soft criteria.

If the apartment has gone through renovation within the last 15 years, the price is going to be 30 per cent of the current market price. However, given the lack of accurate information we found that local governments are not aware of real market prices and they calculate the apartment prices 10—20 per cent below the real value. Moreover, if the renter pays the calculated amount in one sum, he can get 40 per cent discount from the original price. It means that one can buy a flat in Budapest for 11 per cent of its market value.

We can easily understand, that the higher the values of the flat, the bigger profit can be made. Indeed, the wealthiest strata of the society, those who occupy the most expensive areas of the city (i.e. 2nd and 12th districts) were the first to realise this, thus the level of privatization is most advanced in these districts. It can be anticipated that social housing will shortly disappear in these parts of Budapest.

Obviously, this kind of privatization is very irritating for those who have not had access to state housing in the past. Since most of them are lower class people they feel that the same people are privileged by the new regime who were privileged by the old one, and enjoyed free accommodation as a "state gift" earlier. Privatization at this price means a second gift, an undeserved subsidy for them again. Local governments are in a difficult situation. The Budapest city council and the local district councils are ruled by liberals who are in opposition in the Parliament. The centre-right conservative government cut public expenditure, and left local authorities without any central subsidy. Therefore there is a great demand at local governments to make money by means of privatization.

Translated by Zoltán Kovács

GONDOLATOK A KÖZÉPSŐ-JÓZSEFVÁROS REHABILITÁCIÓJÁNAK TÁRSADALMI ÖSSZEFÜGGÉSEIRŐL

(City rehabilitation in Central-Josephstadt in Budapest)

LADÁNYI JÁNOS

A Középső-Józsefváros (a VIII. kerületnek a József körút és Fiumei út közötti része) a főváros egyik legrégebb, egyre erősebben leromló állapotú és egyre alacsonyabb státusú népességet tömörítő területe. A részletes rendezési tervhez* készült várostörténeti vizsgálatok igen alaposan tártják fel e városrész és a városrészen belüli különböző területi egységek kialakulásának körülményeit. E vizsgálatok azonban lényegében csak a városegysítés koráig követik nyomon a Középső-Józsefváros történetét. Való igaz egyfelől, hogy egy-egy városrész kialakulásának körülményei jelentős hatással vannak annak út-, telek- és tömbhálózatára, beépítettségi viszonyaira. Másfelől azonban az is elmondható, hogy Budapest, de a Középső-Józsefváros városfejlődésének zöme is a városegysítés utáni időszakra esik. A városegysítés után épült az itt található lakások túlnyomó többsége, és még a korábbi itt maradt házak esetében is indokolt feltenni a kérdést: mi magyarázza azt, hogy ebben a városrészben ilyen szokatlan magas arányban maradtak fenn korábban épült, többnyire földszintes épületek? Könnyen belátható, hogy a Középső-Józsefváros kialakulásának mikéntje valóban nagy jelentőséggel bír annak későbbi fejlődése szempontjából, de ettől a Középső-Józsefváros a városegysítés után még igen sokféle irányba fejlődhetett volna. Ezért érdemesnek tűnik röviden összefoglalnunk a városrész későbbi társadalmi fejlődésére jelentős befolyást gyakorló városépítési szabályozásra vonatkozó korábbi kutatásainkat.

Véleményünk szerint, a városegysítés utáni építési szabályozás történetének ismeretében megállapítható, hogy a budapesti övezetek nem a szó klasszikus értelmében vett „természetes övezetek”, hanem alapvetően várostervezési produktumnak tekinthetők. Nem utolsósorban azonban éppen az övezetes szabályozás idézett elő, vagy erősített fel egy sor, az övezetek fizikai és társadalmi értelemben vett heterogenitásának irányába mutató folyamatot. Látnunk kell ugyanis, hogy a városegysítés utáni időszakra jellemző övezetes szabályozás, amelyik a város egész területét építési területnek tekinti, amelyik a város szerkezetét lényegében a város központjából kifelé haladva csökkenő beépítési intenzitással, homogén övezetek rendszereként képviseli el, jelentős mértékben önmaga megvalósulása ellen hatott.

Az „extenzív városfejlődés” elkerülése érdekében a Közmunkatanács ugyanis egy sor intézkedést hozott. Ezek az intézkedések a külső területeken igen magas telekminimumot, a város belső övezeteiben pedig nagy telekszélességet és telekmélységet írtak elő, amelyek szinte lehetetlenné tették, hogy családi házak épüljenek a város akkori területén belül. Ez rendkívül magas

*A területre a Józsefvárosi Önkormányzat megbízásából a VÁTI munkatársai, Perczel Anna vezetésével, részletes rendezési tervet dolgoztak ki.

laksűrűséget és egy házra jutó lakásszámot eredményezett. Jelentős mértékben hozzájárult ahhoz is, hogy a város főútvonalai és az ezekhez közeli telkek viszonylag gyorsan és viszonylag egységes stílusban épüljenek be. Mindez azonban az egyes övezetek heterogenitásának irányába hatott. Mivel az építési szabályzat Budapest akkori, a mainak csak mintegy harmadát kitevő területén 5—6 millió lakos elhelyezését tette volna lehetővé, még a kor igen gyors lakásépítési üteme sem eredményezhette, hogy a belső területek mellékutcáinak túlnyomó többsége, valamint a bérházasnak nyilvánított külső építési övezetek bérházakkal épüljenek be. A fentiek eredményeként létrejött területeken hézagos beépítés vált jellemzővé, ami Budapestet a „tűzfalak városává” tette. Sokkal fontosabb azonban számunkra az, hogy mindez az övezetek város szerkezeti mintaként való érvényesülésének ellenében hatott, amennyiben fokozta az egy-egy övezeten belüli főútvonalak és egyéb utcák ház- és lakásállományának különbségét. Ezt a hatást erősítették azok a rendelkezések is, amelyek egy-egy főútvonal, ritkábban tér gyorsabb és egységesebb stílusban való kiépülése érdekében rövidebb-hosszabb távra adómentességet biztosítottak az itt építkezőknek. A Nagykörút esetében például ez az új házak 15 évi teljes és 15 évi részleges adómentességét jelentette.

Ugyanebbe az irányba — az övezetek város szerkezeti mintaként való érvényesülése ellen — hatott az is, hogy mivel az építési szabályzatok az egész várost építési területként kezelték, a nagyváros expanziója nem „klasszikus módon” zajlott le. Többemeletes bérházak mellett földszintes, esetenként falusias házak, üres, később raktározás, garázsok, vagy ipar céljaira igénybe vett telkek maradtak meg.

A Közmunkatanács kisházellenes intézkedéseivel kapcsolatban igen valószínűnek tűnik, hogy ebben nemcsak az „extenzív városfejlődés” elleni harc igen magasztos — egyébként ma is időről-időre felmerülő és korántsem csak várostervező ideológiák által motivált — szempontjai játszhattak szerepet. Ez a politika odavezetett, hogy Budapesten a családirház-építés aránya az első világháborúig igen alacsony és csökkenő tendenciájú volt, továbbá, hogy sorházak és kislakásos bérházak szinte egyáltalán nem épültek. Ez minden bizonnyal mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy a magyarországi polgári fejlődés megkésett és ellentmondásos jellege miatt nem voltak elég erősek azok a rétegek, amelyek a bérházépítő földbirtokos- és pénzarisztokrácia érdekeivel szemben sikeresen tudták volna képviselni saját érdekeiket. A családirház-építésnek a városból való kiszorításában a földbirtokos arisztokrácia egyes csoportjai azért is érdekeltek voltak, mert ily módon a várost körülvevő területeken megemelkedett a telekár, és emelkedtek a parcellázások révén megszerezhető összegek. A családirház-építés jelentős része tehát ebben az időszakban a város akkori területén kívülre szorult, a budapesti kisegzisztenciák pedig szűk, körfolyosós bérházak szoba-konyhás lakásaiba kényszerültek.

A Budapesten a városegysítés táján kialakult építési szabályozás persze az idők során, részben az övezetek lehatárolása, részben az előírások szigorúsága tekintetében, elég gyakran és sokat változott, a normatív városépítési szabályozás ezen módszere azonban még sokáig lényeges hatást gyakorolt a város szerkezetére.

Hosszú harcok után tehát végülis csak az I. világháború előestéjén született meg a gyökereken új építési szabályzat. Ez annyiban mindenképpen előrelépést jelentett, hogy míg a korábbi szabályozások elsősorban a városkép esztétikai megjelenésére, a mindenáron való nagyvárosias jellegre koncentráltak, az 1914-es szabályzatban már a korábbiaknál sokkal határozottabb szociális és egészségügyi intézkedések is felfedezhetők voltak. A bérházak esetében csökkent a

telek beépíthetősége és növekedett az udvar minimális alapterülete, egyszersmind megjelent a hátsó építési vonal fogalma, ami a keretes beépítés előfutárának tekinthető. Javultak a kötelező utcai légtérarányok is, ami valamivel kevésbé zsúfolt beépítést tett lehetővé. Témánk szempontjából legfontosabb következménye a szabályzatnak azonban az, hogy létrehozott egy új, családiházaz övezetet.

Alig néhány hónappal később azonban kitört az I. világháború, aminek következtében a lakásépítési tevékenység szinte teljesen megszűnt. A vesztes háború után a Monarchia felbomlott. Magyarország területe egyharmadára csökkent. Az elcsatolt területekről hatalmas tömegek érkeztek a fővárosba, lakás híján sokan szükség-táborokba, vagy vagonokba kényszerültek költözni. Ez, valamint a két világháború közötti igen alacsony magyarországi gazdasági növekedési ütem, nagy szegénység és minimális lakásépítési kedv, az építési hatóságokat különféle engedményekre kényszerítette. A helyzet sem a budapesti kertvárosias városrészek kialakulásának, sem olyan, korábban már beépült városrészek átépülésének nem kedvezett, mint amilyen a Középső-Józsefváros is volt.

Viszonylag keveset változtatott a Középső-Józsefváros arculatán a két világháború közötti időszak legerősebb építési konjunktúrája, ami a 30-as évek második felére, a 40-es évek legelejére esett. E területen várostervezési szempontból a legjelentősebb változást az jelentette, hogy a két világháború között még mindig alkalmazott körülépített udvaros beépítést lassan újfajta, kedvezőbb beépítési mód váltotta fel. Már az 1914-es építési szabályzatban megjelent a hátsó építési vonal fogalma, aminek továbbfejlesztése az ún. csatlakozó-udvaros beépítés, amelyről rövidesen az ún. keretes beépítésre tértek át. Mindez a korábinál jóval kedvezőbb légtérarányok kialakulását tette lehetővé. Szociológiai szempontból azonban sokkal lényegesebb ennél, hogy az ilyen módon épült bérházakban praktikusán megszűnt a lakók ugyanazon épületen belüli szegregációjának kiváltó oka, az a hatalmas különbség, ami a korábban épült körfolyosós bérházak utcai és udvari lakásainak mérete, komfortja, stb. között mutatkozott.

A 30-as évek közepétől érvényesülő építési konjunktúra azonban mindenekelőtt a „telepítéspolitikai” irányelvek és az azok érvényesítését elősegítő adómentességi rendeletek által preferált területeken jelentkezett. Túl későn indult be, és túlságosan rövid volt ahhoz, hogy számottevően megváltoztassa a Középső-Józsefváros jellegét. Inkább csak néhány jól sikerült épületet vagy épületegyüttest hozott létre, például a Népszínház utcában, vagy a Köztársaság-téren. A beindult, de nem városfejlődési okok miatt megrekedt konjunktúrális folyamat azonban máig szembetűnő bizonyítéka annak, hogy a Középső-Józsefváros és az ezt körülvevő terület napjainkban tetőző, fokozatos leromlása nem a nagyvárosi expanzió egyedül lehetséges eredménye, csak a városfejlődés egyik lehetséges alternatívája volt. A világháború kitörése, majd a város- és lakásgazdálkodás rendszerének 1945 utáni radikális megváltozása tulajdonképpen egy meg lehetőségen későn, de mégiscsak beindult városrehabilitációs folyamatot szakított meg.

A Középső-Józsefváros térbeni-társadalmi szerkezetéről összegzésként tehát elmondható, hogy e terület uralkodó háztípusát a többemeletes, körfolyosós bérházak különféle típusai jelentik. Azonban — mivel ez a városrész nem körfolyosós bérházakkal épült be első ízben, hanem különböző mértékben ugyan, de már a múlt század első évtizedeiben is beépült, zömében földszintes vagy egyemeletes épületekkel, és e területen sohasem volt elég konjunktúra ahhoz, hogy a városrész teljesen átépüljön, de a városrész átépülése mégiscsak megindult — a domináns többemeletes, körfolyosós bérház itt egyéb típusokkal is kiegészül. Így tehát napjainkban

megragadható városszerkezetei egységek éppen azáltal válnak el egymástól, hogy a domináns típus mennyire egyeduralkodója az egyes területeknek. A vizsgált területen kétféle szegregációs minta figyelhető meg: részben a körfolyosós bérházak utcai és udvari frontjainak lakásai közötti státuskülönbségek, részben a különböző háztípusok adott területen belüli keveredésének arányai szabályozzák a különböző társadalmi, demográfiai és etnikai csoportok térbeni elkülönülését.

A Középső-Józsefvárosra is oly jellemző többemeletes körfolyosós bérházak uralkodóvá válását szociológiai értelemben az tette lehetővé, hogy az egyes társadalmi osztályok közötti politikai és egzisztenciális különbségek Budapesten nem voltak olyan óriásiak, mint a kelet-európai nagyvárosokban — amelyekre ezért, a nagy létszámú szolgahad állandó jelenlététől eltekintve, a magas státusúak lakóhelyeinek éles térbeni elkülönülése volt jellemző —, de a nyugat-európai állapotokhoz képest elég nagyok és elég merevek voltak ahhoz, hogy a társadalmi jellegű különbségeket ne kelljen éles térbeni elkülönüléssel is szimbolizálni. A körfolyosós bérházak lakóinak heterogenitása valószínűleg már az I. világháború után csökkenni kezdett. A tömegközlekedés elterjedése, majd a motorizáció térhódítása mellett ez valószínűleg mindezekelőtt azzal magyarázható, hogy csökkentek a szociális távolságok és valamelyest enyhült a társadalmi hierarchia egyértelműsége, ugyanakkor fokozódott a társadalmi konfliktusok élessége. Mindezek következtében a magasabb státusú csoportok számára egyre növekedett annak fontossága, hogy „másságukat” térbeni elkülönüléssel is szimbolizálják, hogy e „másság” jelentőségét más városrészbe való elkülönüléssel fokozzák. A városrész hanyatlása tehát már az I. világháború táján megindult, de — mint ezt korábban már említettük — a 30-as évek második felében újabb, sajnos elég hamar elvetélt lehetőség adódott a hanyatlás megállítására.

Az I. világháború után beindult folyamat azonban lényegesen felgyorsult a város- és lakásgazdálkodás szocialista rendszerére való átállás következtében. Míg ugyanis az államosítások többnyire nem érintették a város peremterületeinek kisebb családi házait, a bérházakat államosították. A 40-es évek végén, az 50-es évek elején az e házakban lévő nagyobb lakások tekintélyes részébe még legalább egy családot költöztettek, és a lakást „társbérletesítették”, illetve a régi lakókat különböző módszerekkel lakásuk leválasztására kényszerítették. A házak karbantartását és felújítását elhanyagolták, így azok állapota fokozatosan leromlott. Ezzel párhuzamosan fokozódott a magas státusú népesség eláramlása erről a területről. Ez előbb főleg a budai hegyvidék szintén államosított villalakásai felé történt. Az ezen a területen fekvő villák többnyire a korábbi rendszer leggazdagabb családjainak tulajdonát képezték, most pedig a magát elsősorban szociális érvekkel legitimáló állami lakáselosztási szisztéma — burkolt elosztási csatornán keresztül — az új rendszerben leginkább privilegizáltakat juttatta itt lakáshoz. Aki viszont tehetett, elköltözött a slumosodó bérházas területekről, hiszen itt új lakások nem épültek, még a régi épületek állapotának megőrzésére sem törekedtek. Jószerivel csak a korábban létrehozott értékek felélése folyt — és folyik ma is. A bürokratikus elosztási rendszerben kisebb privilégiumokkal rendelkező családok elsősorban új lakótelepeken jutottak lakáshoz, míg az ilyen privilégiumokat nem élvezők, de szerény saját ház építéséhez szükséges anyagiakkal és igyekezettel bírók, főleg szakmunkások, felismerve, hogy a bürokratikus elosztási rendszer által belátható időn belül nem juthatnak lakáshoz, valamelyik külső kerületben családi ház építésébe kezdtek. A pesti bérházakban lakó értelmiségiek többsége — korábban már ismertetett okok

miatt — szintén az állami lakáselosztás keretein kívül próbált szerencsét. Ők a 70-es évek közeptől kezdve egyre gyorsuló ütemben „vonultak ki” a többnyire a budai hegyvidéken épülő, társasházi lakásokba.

A fentiek következtében a belső pesti városrészek társadalmi összetételének heterogenitása tehát nagymértékben csökkent. Ezt a folyamatot erősítette fel, hogy az elköltöztek helyére egyre alacsonyabb státusú családok költöztek be. Az erősen centralizált, bürokratikus elosztási rendszer ugyanis főleg itt juttatta lakáshoz azokat a családokat, akiknek telepi vagy leromlott külvárosi területeken fekvő lakásait megszüntette, de akiket új lakáshoz nem tudott vagy nem akart juttatni. Itt jutott lakáshoz azon nagy létszámú, sokgyerekes családok egy része is, akik számára a hatóságok nem tudtak az új lakótelepek többnyire kisméretű, nem elégséges szobaszámú lakásaiban megfelelő elhelyezést biztosítani. De itt jutottak lakáshoz például azok az alacsony jövedelmű családok vagy egyedülálló öregek is, akik nem lettek volna képesek az új lakással járó költségeket fedezni.

Egy leromló városrész életében a magasabb státusúak elköltözése és az alacsonyabb státusúak beáramlása mindig egymást kiegészítő, sőt egymást kölcsönösen felerősítő folyamatokat jelentenek. Az általunk most tárgyalt bérházás városrész slumosodásának folyamatában minőségileg új fejezet kezdődött a cigány népesség tömeges beáramlásával. Cigányok ugyanis mindig laktak ezen a területen, de viszonylag kevesen és viszonylag lokalizáltak. Ezek a családok is a cigányság legfelső rétegeit képezték, többnyire zenész cigányok voltak. A cigányok tömeges beáramlása csak valamikor az 1970-es évek közepén, a cigány- és szegénytelepek felszámolásával, majd a külső kerületekben folyó „buldózeres” városfelújításokkal párhuzamosan indult meg és vált egy idő után öngerjesztő folyamattá.

Korábbi kutatásaink során különböző módszerekkel igyekeztünk bebizonyítani, hogy a szegény népesség és a hátrányos helyzetű etnikai kisebbségek nagyvárosokon belüli lakóhelyi szegregációjának mintája alapvetően eltér egymástól. A különböző társadalmi csoportok szegregációjának esetében olyan tendencia érvényesült, hogy a magas státusúak inkább kevés, rendszerint nagy kiterjedésű és térben is összefüggő területre vagy területekre különülnek el, míg az alacsony státusúak rendszerint inkább több, kisebb területű és térben össze nem függő „mikroszegregátumban” tömörülnek. Ezzel szemben a hátrányos helyzetű etnikai kisebbségek esetében inkább az a tendencia érvényesül, hogy az ilyen kisebbségek által szinte egyáltalán nem, illetve igen magas arányban lakott városrészek egyaránt igen nagy kiterjedésű, térben összefüggő területeket alkotnak.

A fenti összefüggés kimutatható Budapesten is az egyetlen nagy létszámú hátrányos helyzetű kisebbség, a cigány népesség térbeni elkülönülésének esetében. Míg a belső pesti kerületek egyre jobban slumosodó, zömében régi állami bérlakásokkal beépített területein a budapesti cigány népességnek csaknem a fele él, és ez az arány igen dinamikus növekszik, a budai hegyvidék magas státusú, zömében új, magántulajdonú társasházakkal beépített részein szinte egyetlen cigány család sem lakik.

A budapesti cigány népesség térbeni elhelyezkedésének változásait — jobb adatok hiányában — az általános iskolák alsó tagozatos osztályaiba járó cigány gyerekekről összegyűjtött adatokkal vagyunk kénytelenek bemutatni. Ezek szerint az 1971. és 1986. között eltelt 15 év alatt Budapesten pontosan megduplázódott, 1,2%-ról 2,4%-ra emelkedett a cigány tanulók aránya. Ezzel szemben a belső pesti kerületekben (VI.—IX. ker.), ahol ez az arány már a 70-es évek

legelejen is 2,7% volt, 1986-ra több mint megháromszorozódott, 8,3%-ra emelkedett a cigány tanulók aránya. Ezek persze csak nagy területekre vonatkozó átlagadatok. Már a 80-as évek közepén, és éppen az általunk vizsgált Középső-Józsefvárosban, voltak olyan kisebb lakóhelyi körzetek, ahol a cigány tanulók aránya 25%-nál is magasabb volt, és mivel az iskolai szegregáció a lakóhelyi szegregáció erősségének mértékét is felülmúlta, már akkor volt a városrésznek olyan általános iskolája (Erdélyi utcai általános iskola), ahol a cigány tanulók aránya megközelítette az 50%-ot.

Az 1991/92-es tanévben megismételtük a budapesti általános- és kisegítő iskolák alsó tagozataiba járó cigány gyerekek összeírását. Ezúttal azonban a pedagógusok által szegénynek, legalább egy munkanélküli gondviselős családból származónak, mondott, továbbá azon gyerekek adatait is összeírtuk, akik nem Budapesten születtek vagy nem fővárosi iskolába is jártak.

1. TÁBLÁZAT

A szegény, a cigány, a vidékről frissen felköltözött, valamint a legalább egy munkanélküli gondviselőjű tanulók aránya az általános és kisegítő iskolások körében (%)
(The proportion of those pupils in the primary schools and special schools for mentally retarded children whose parents are poor, Roma, have recently moved to Budapest from the countryside, or have at least one unemployed parents, %)

	1. Budapest	2. VIII. ker.	3. Középső-Józsefváros
4. Szegény	10,2	18,4	24,5
5. Cigány	4,9	24,3	31,2
6. Vidéki	5,2	11,2	13,4
7. Munkanélküli	5,1	9,7	11,8

1. Budapest
2. District VIII.
3. Inner-Josephstadt
4. Poor

5. Roma
6. Of rural origin
7. Unemployed

Adataink tanúsága szerint a különböző városrészek státusát és stabilitását igen jól mérő mutatóink mindegyike jóval magasabb értéket mutat a Józsefvárosban, mint a főváros egészére. Figyelemre méltó azonban, hogy míg a szegények, a vidékiek (értsd: vidéken született és/vagy vidéki általános iskolába is járt alsó tagozatos gyermekek) és a munkanélküliek józsefvárosi arányai csak mintegy kétszer olyan magasak, mint a fővárosi átlag, a cigány tanulók aránya esetében az eltérés már ötszörös. Mindez annak az általunk korábban már részletesen leírt tény-

nek tulajdonítható, hogy Budapesten a cigányok lakóhelyi szegregációja jóval erősebb és alapvetően más mintát követ, mint az alacsony státusú népességé. Hasonló tendencia mutatható ki, ha a Józsefváros egészének adatait a vizsgáladásunk szűkebb területét képező Belső-Józsefváros adatainak alakulásával is összevetjük. Megemlítendő azonban, hogy a cigányok aránya a kerületi átlagnál minden szempontból jóval kedvezőtlenebb helyzetű Középső-Józsefvárosban már lényegesen meghaladja a szegények arányát.

Korábban már bemutattuk, hogy milyen erősen felülprezentált a cigány népesség a Józsefvárosban és különösen annak középső területén. Meglehető állandóságot mutatnak viszont a szegények, a vidékiek és a munkanélküliek cigány népességen belüli arányai az általunk vizsgált különböző területeken.

2. TÁBLÁZAT

*A szegények, vidékről frissen felköltözöttek és a munkanélküliek
cigány népességen belüli arányai (%)*

(Proportion of poor, of rural origin and unemployed in the Roma population, %)

	1. Budapest	2. VIII. ker.	3. Középső-Józsefváros
4. Cigány összesen (fő)	3948	670	100,0
5. Ebből szegény	50,7	41,3	43,0
6. vidéki	25,9	25,8	26,0
7. szegény és vidéki	14,5	11,2	11,3
8. munkanélküli	24,7	22,5	22,8

1. Budapest

2. District VIII.

3. Inner-Josephstadt

4. Roma total (head)

5. Of them poor

6. of rural origin

7. poor and of rural origin

8. unemployed

A fenti táblázat látszik bizonyítani, hogy a Józsefvárosban, sőt ennek általunk vizsgált középső részén is, a budapesti átlaghoz nagyon hasonló belső összetételű cigány népesség él. Nem mondható ugyanez el, ha a budapesti szegény népesség (pontosabban a korábban leírt módon mintánkba került gyermekcsoport) belső összetételét vizsgáljuk meg.

3. TÁBLÁZAT

*A cigányok, vidékről frissen felköltözöttek és a munkanélküliek
szegény népességben belüli arányai (%)*
(Proportion of Roma, of rural origin and unemployed in the poor population, %)

	1. Budapest	2. VIII. ker.	3. Középső- Józsefváros
4. Szegény összesen (fő)	8237	508	100,0
5. Ebből cigány	24,3	54,5	54,8
6. vidéki	13,5	21,4	20,2
7. cigány és vidéki	7,0	14,7	14,4
8. munkanélküli	26,0	29,9	29,2

1. Budapest
2. District VIII.
3. Inner-Josephstadt
4. Poor total (head)
5. Of them Roma
6. of rural origin
7. Roma and of rural origin
8. unemployed

Adataink szerint míg a budapesti szegényeknek csak kevesebb mint egynegyede, a józsefvárosi szegényeknek már több mint a fele cigány származású. Jelentős, bár kisebb mértékű az eltérés a vidékről frissen felköltözöttek arányának tekintetében is, míg a vidéktől frissen felköltözött cigányok józsefvárosi felülreprezentáltsága a szegények körében — a korábban elmondottaknak tulajdoníthatóan — lényegében megegyezik a cigány népesség józsefvárosi felülreprezentáltságának mértékével. A Középső-Józsefváros adatai e csoportra vonatkozóan sem térnek lényegesen el a VIII. kerület adataiból. Újból hangsúlyoznunk kell azonban, hogy adataink nem a budapesti cigány és szegény népességre általában vonatkoznak, hanem csak az alsó tagozatos általános iskolás korú népességre. Ez a magasabb differenciális termékenység és az alacsonyabb átlagos életkor miatt viszonylag jó közelítést jelent a cigány népesség egészére vonatkozóan, a fenti okok, valamint a belső városrészek rohamos előregedése miatt viszont semmiképpen sem tekinthető a szegény népesség egészére elfogadható közelítésnek. Az előbb elmondottak értelmében a legszámottevőbb eltérést az okozta, hogy felvételünkből kimaradtak az idős, és a gyermektelen szegény népesség csoportjai, amelyek pedig igen jelentős kategóriáit képezik a belső pesti városrészek szegény társadalmának.

Vizsgáljuk most meg részletesebb területi bontásban is az idáig felhasznált mutatók alakulását a Középső-Józsefvárosban. Az elemzéshez először azokat a nagyobb, térben összefüggő területi egységeket használjuk fel, amelyeket a VÁTI munkatársai alakítottak ki az ott található épületek állapota, a lakások nagysága és komfortfokozata alapján. Tájékoztatásképpen közöljük még a VIII. kerület legmagasabb státusú része, a Belső-Józsefváros (a VIII. kerületnek a József körúton belüli része) megfelelő adatait is.

4. TÁBLÁZAT

*A szegények és a vidékről frissen felköltözötték cigány népességen belüli arányai
 a VIII. kerület egyes területein (%)*
 (Proportion of the poor and of those who have recently come from the countryside
 in the Roma population in certain parts of district VIII., %)

	1. Középső-Józsefváros				2. Belső- Józsefváros
	A	B	C	Összesen	
3. Cigány összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
4. Ebből szegény	30,9	43,5	55,3	43,0	34,0
5. vidéki	33,3	25,0	19,7	26,0	26,6
6. szegény és vidéki	11,1	13,0	9,2	11,3	11,3

1. Central-Josephstadt
2. Inner-Josephstadt
3. Roma total
4. Of them poor
5. of rural origin
6. poor and of rural origin

5. TÁBLÁZAT

*A szegények és a vidékről frissen felköltözötték szegény népességen belüli arányai
 a VIII. kerület egyes területein (%)*
 (Proportion of the poor and of those who have recently come from the countryside
 in the poor population in certain parts of district VIII., %)

	1. Középső-Józsefváros				2. Belső- Józsefváros
	A	B	C	Összesen	
3. Szegény összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
4. Ebből cigány	38,5	55,3	72,4	54,8	36,0
5. vidéki	23,1	18,8	19,0	20,2	24,0
6. cigány és vidéki	13,8	16,5	12,1	14,4	12,0

1. Central-Josephstadt
2. Inner-Josephstadt
3. Poor total
4. Of them Roma
5. of rural origin
6. poor and of rural origin

Az adatok tanúsága szerint a Középső-Józsefváros itt elemzett különböző területei mind a cigány, mind pedig a szegény népesség belső összetétele tekintetében jelentősen eltérnek egy-

mástól. Az épület- és lakásállomány szempontjából legmagasabb státusú területen (A), a Rákóczi út—Fiumei út—Népszínház utca által határolt háromszögben, a József körút valamint a Baross utca menti, Horváth Mihály tér mögötti tömbjeiben nemcsak a cigányok és szegények arányai alacsonyabbak, de alacsonyabb a szegények cigányokon, és a cigányok szegényeken belüli aránya is. Ezen mutatók szempontjából is középső helyzetet foglalnak el a Középső-Józsefváros belsejében lévő tömbök (B), míg az épület-, lakásállomány, valamint a cigány és szegény népesség arányai szempontjából is legalacsonyabb státusúnak a Középső-Józsefváros külső, Erdélyi utca—Mátyás tér—Koszorú utca—Baross utca—Fiumei út által határolt része (C) tekinthető. A Középső-Józsefváros legmagasabb státusú térségének (A) státusa lényegében megegyezik a VIII. kerület legjobbnak tartott területével, a Belső-Józsefvárossal.

Mint korábban már említettük, az 1986/87-es tanévben a mostanihoz hasonlóan egyszer már összeírtuk a cigány tanulók adatait. Ezért módunk van arra, hogy felmérjük a cigány tanulók arányainak elmúlt öt év alatti változását az általunk vizsgált területen.

6. TÁBLÁZAT

*A cigány tanulók megoszlása a Középső-Józsefváros
különböző státusú területein
(Distribution of Roma pupils in different parts
of district VIII.)*

	A	B	C	I. Összesen
1986/87	32,1	33,8	34,1	100,0
1991/92	30,6	40,7	28,7	100,0

I. Total

Az adatok tanúsága szerint a cigány tanulók aránya a vizsgált időszakban a Középső-Józsefváros legmagasabb státusú területén valamelyest, a legalacsonyabb státusú területen ennél valamivel nagyobb arányban csökkent, ugyanakkor a közepes státusú területen viszont számottevően emelkedett. Ehhez hozzátehetjük, hogy míg az 1986/87-es tanévben a vizsgált három területen még lényegében megegyező számú cigány tanuló lakott, 1991/92-ben már egyértelműen a B-vel jelölt területen volt a legmagasabb a cigány tanulók száma.

Mindezek az adatok azonban egyben azt is mutatják, hogy a legszegényebb, munkanélküli népességnek az ország leginkább válság sújtotta területeiről történő feláramlása még éppen csak elkezdődött, és hogy a felköltözők még többnyire család vagy legalábbis gyermekek nélkül érkeznek. A Középső-Józsefvárosban belül kialakított kisebb területek közötti mérsékelt különbségek magyarázata másrészt feltehetőleg az, hogy még az általunk itt elemzett kisebb területek is viszonylag heterogénnek tekinthetők, finomabb folyamatok megragadására ezért kevésbé alkalmasak. De véleményünk szerint ez arra is felhívja a figyelmet, hogy a várostervezőnek ebben a térségben igen óvatosnak kell lennie a várostervezés szempontjából többé-kevésbé homogénnek kezelhető területek kialakításával, hiszen e területen az épített környezet és a lakók

társadalmi összetétele szempontjából leglényegesebb státuskülönbségek egyrészt a körfolyosós bérházak utcai és udvari frontjai között húzódnak, másrészt pedig a különböző időszakokban épített földszintes, egy- és többemeletes háztípusok adott területen való keveredési arányainak megfelelően alakulnak. Mindezek miatt véleményem szerint a várostervezőnek ezen a területen inkább egy-egy épületben, utcaszakaszban, legfeljebb háztömbben, mint nagyobb összefüggő területekben érdemes gondolkodnia. Nagyléptékű beavatkozásról egyébként azért sincs értelme töprengeni, mert igen nehezen képzelhető el, hogy a jelenlegi gazdasági helyzetben belátható időn belül pénz lenne nagyszabású várostervezői beavatkozásra. Inkább a még menthető mentésére érdemes koncentrálni, továbbá olyan kisebb rehabilitációs projektekkel lehet kísérletezni, amelyek következtében legalább a rehabilitáció közvetlen környezetében megindul a terület felértékelődése.

A Józsefváros, illetve a leromló belső pesti városrészek problémája egyébként véleményem szerint aligha kezelhető csupán a helyi önkormányzatok csekély mobilizálható pénzeszközeiből. Mint láttuk, nem egyszerűen kerületi, hanem budapesti, sőt országos problémák jelennek meg ezen a területen halmozott formában.

A kialakulófélben lévő, nagy kiterjedésű, alacsony státusú etnikai gettó teljesen új jelenség Budapesten. Létrejöttének ténye különösen akkor elgondolkodtató, ha figyelembe vesszük, hogy a budapesti cigányok aránya ma csak töredéke az észak-amerikai nagyvárosok többségében élő etnikai kisebbségek arányának. Magyarországon ma körülbelül 400—450 ezer cigány él. Feltéve, hogy ez a népesség egytől-egyig a fővárosba költözne (ami a cigányok által magas arányban lakott területek munkanélküliségét, az életkörülmények rohamos ellehetetlenülését figyelembe véve, sajnos nem teljesen képtelen feltételezés), Budapesten a cigányok aránya még mindig csak alig haladná meg a 20%-ot. Chicagóban például 40%-nál is magasabb a fekete bőrűek aránya, amihez még 35% körüli spanyol anyanyelvű népesség és számos más, igen népes etnikai kisebbség (kínaiak, vietnamiak, koreaiak, lengyelek, ukránok, stb.) adódik hozzá. Képzelnék el, ha 3,5 százalék körüli budapesti cigány népesség megjelenése ilyen előrehaladott gettószódási folyamatot eredményez, ilyen mértékű szociális és etnikai feszültségeket vált ki, mi várható akkor, ha a cigány népesség fővárosba áramlásának folyamata — mint ez igen valószínű — a közeljövőben nemcsak folytatódni, hanem még erősödni is fog? Mi várható akkor, ha — mint ennek kezdetei már megfigyelhetők — a fővárosba áramló cigányok mellett még nagyszámú, nem cigány szegény népesség indul meg a főváros felé, nem is beszélve most a határainkon túlról érkező különböző menekülthullámok fővárosra zúdulásáról? Mi várható akkor, ha — mint ez igen valószínű — ezen menekült áradatok jelentős része éppen a cigányok által úgyszólván magas arányban lakott területeken települ meg átmenetileg vagy tartósan?

E folyamatoknak a főváros életére gyakorolt kedvezőtlen hatása persze nyilvánvalóan nem akadályozható meg városgazdálkodási és várostervezési eszközökkel, a kedvezőtlen hatások csökkentésére és kezelhető keretek között való tartására azért talán lehetőség van.

Véleményünk szerint a Középső-Józsefvárosban kialakulófélben levő gettószódási folyamat várostervezői-városigazgatási kezelésének a következő három alternatívája lehet:

1. A már beindult folyamatokat „spontánnak” és „megváltoztathatatlannak” tekintve, további, még szabadabb teret lehet engedni az utóbbi két-három évtizedben a területen egyre erőteljesebben érvényesülő tendenciáknak. Legfeljebb arra kell törekedni, hogy a városrész leginkább látható területein megfelelő mederbe legyen terelve a gettószódási folyamat. Ezen alternatíva

megvalósulásának a legjobbak az esélyei. Ha nem sikerült megállítani a magasabb státusú népeségnek a kerületből való eláramlását (a magasabb státusúak eláramlását gyorsította egyebek mellett az az intézkedés is, amely egy időre leállította a bérlakások eladását), ha nem sikerül meggátolni a cigány népeségnek a területre való beáramlását, ha rövid távú haszon reményében továbbra is engedélyezik a prostitúcióhoz kapcsolódó különböző üzletágaknak a területre való beáramlását (miközben az önkormányzatot érő veszteségek sokszorososan haladják meg az ebből származó adóbevételekből adódó hasznot, hiszen a környék lakásainak piaci értéke így igen gyorsan csökken), valóban igen beszűkülnek a várostervező lehetőségei. Igazodva a korszellemhez, ide is lehet tervezni egy „vigalmi negyedet”, ami, ha egyáltalán megvalósul belőle valami, leginkább a nyugat-európai vagy észak-amerikai nagyvárosok *China-town*-jainak valamilyen közép-kelet-balkáni változata lesz. Gondolkozni lehet persze arról is — és ilyen törekvések, sajnos, valóban léteznek —, hogy e *Gipsy-town* körül most már igazán gyors ütemben leromló területeken hol kellene például „autós utcát”, vagy valami hasonló agyrémet létesíteni, esetleg lebontani néhány tömböt, hogy oda a leginkább rászorultaknak olcsóbéru szociális lakásokat lehessen építeni, ami mindenhol a legjobb módszere egy városrész teljes tönkretételének.

A korábban beindult folyamatok folytatódásának tehát igen jók az esélyei, annak ellenére, hogy a városrész slumosodásának felgyorsulása — véleményünk szerint — egyáltalán nem spontán folyamatok miatt következett be. A városrész rohamos leromlását szerintünk az itt található lakások zömének államosítása, majd a szükséges felújításoknak egy egész emberöltőn keresztül való elmaradása okozta. Az állami tulajdonú lakások által dominált területek leromlása — hasonlóan mindenfajta állami kezelésbe került tulajdon leromlásához — ugyanis a város csaknem minden pontján bekövetkezett. A város térbeni-társadalmi szerkezetét alapvetően befolyásoló, nagy kiterjedésű folyamatként ez azonban csak a belső pesti kerületekben játszódtott le, hiszen az állami tulajdonba került bérházak túlnyomó többsége itt található meg.

A nagy kiterjedésű etnikai gettó kialakulása tehát egyáltalán nem látszik szükségszerű és megállíthatatlan folyamatnak. A folyamatot a leginkább leromlott területek rehabilitációjával lassítani lehet, sőt, kedvező esetben lehetőség van a gettósodási trend megállítására vagy megfordítására is. Ez nem képzelhető el a fővárosi és az érintett kerületi önkormányzatok átgondolt és egymással is összehangolt tevékenysége nélkül. A lelegezettebbek számára szociális lakásokat és szubvencionált lakbéreket kellene kialakítani, és törekedni kellene olyan antiszegregációs lakáspolitikai intézkedések kidolgozására, amelyek legalább azt céloznák, hogy a cigányság által legnagyobb arányban lakott területeken ne növekedjék tovább a cigányok aránya. Emellett a jelenlegi slumterület legnagyobb részén már „csupán” olyan körülmények megteremtését kellene megcélozni, amelyek mellett a magántőkének is megéri, hogy beáramoljon erre a területre. A nemzetközi tapasztalatok szerint egy-egy városrész megújulása gyakran azzal jár, hogy az ott lakó legszegényebbek kiszorulnak onnan. A különböző cigány szervezetek képviselőinek ezért a rehabilitációs programok lelegejétől kezdve részt kellene venniük ezek kidolgozásában, lebonyolításában és ellenőrzésében, ügyelve arra, hogy a rehabilitáció mindenekelőtt a már ott lakók érdekeit szolgálja.

A Középső-Józsefváros valódi (nem vigalmi-negyed jellegű) rekonstrukciója a gettósodási folyamat várostervezői-városigazgatási kezelésének további két alternatíváját veti fel:

2. Kiindulva abból, hogy ebben a városrészben a legmagasabb Budapesten a cigány népesség aránya, hogy viszonylag kicsiny területen itt él a legnagyobb számban a hazai cigányságnak a középosztályosodás útján már elindult rétege, hogy ebben a városrészben vertek leginkább gyökeret a cigányság különböző szervezetei, és a cigány szervezetek többségét tömörítő Roma Parlament székhelye is itt található, a városrész ökológiai rehabilitációjával kapcsolatban meg lehet fogalmazni egy olyan célkitűzést, hogy a Középső-Józsefváros váljon a magyarországi cigányság egyfajta oktatási, kulturális, politikai, stb. központjává. Kézenfekvő e megoldás és viszonylag kedvezőek a feltételek is arra, hogy például cigány középiskola, cigány művelődési központ, színház, stb. települjön ebbe a városrészbe, hogy ide települjenek azok a termelési és értékesítési magánvállalkozások és szövetkezetek, amelyek például a munkanélküliség által leginkább sújtott területeken maradt kihasználatlan munkaerő és a nagyvárosi cigányság körében meglévő kereskedelmi tapasztalatok és a kedvezőbb értékesítési lehetőségek összehozását valósíthatnák meg. Mindez, megfelelő iskolarendszerrel, szociális hálózattal és szociális lakáspolitikával párosulva, megfelelőbb életesélyeket teremtené a városrész igen nagyszámú cigány lakosságának.

3. Számos érv szól azonban az előző pontban ismertetett alternatíva ellen. Ezek közül a legfontosabbnak az látszik, hogy amennyiben a fent említett intézmények és szociális lehetőségek többsége ilyen, viszonylag kicsiny és amúgy is cigányok által magas arányban benépesített városrészben koncentrálódik, igen nagy az esélye annak, hogy tovább folytatódjon, esetleg meggyorsuljon a cigány népességnek e városrészbe való beáramlása és a gettósodási folyamat tovább folytatódjon, sőt felgyorsuljon. Erősen hátrányos helyzetű etnikai kisebbségről lévén szó, további beáramlás és koncentrálódás nyilvánvalóan kedvezőtlen társadalmi folyamatokat indukál, ami a „pozitív diszkrimináció” eredményeit igen rövid idő alatt a visszájára fordíthatja. De még abban a nem nagyon valószínű esetben is, ha mindez nem következik be, féltő, hogy csak későbbi időpontra tolódik el a gettósodási folyamat felerősödése. A hátrányos helyzetű etnikai kisebbségek sikeres, középosztályosodó tagjai ugyanis egy ideig úgy költöznek egyre jobb lakásokba, hogy a gettón belül változtatják lakóhelyüket. Bizonyos idő után azonban mindenhol a világon, ahol ezt a kisebbségekkel szembeni diszkrimináció egyáltalán lehetővé teszi, elköltöznek a gettóból. Amennyiben pedig nagyon magas az etnikai kisebbség aránya a területen és nagyon rossz állapotok vannak ott, nem lesz olyan társadalmi csoport, amely az így támadt űrt betölthetné, hanem a gettósodási trend most már egyre gyorsuló ütemben tovább fog folytatódni.

Mindezek miatt véleményem szerint célszerűbb lenne a fent említett intézmények és szociális lehetőségek térben dekoncentrált megvalósítása. Az üres lakásoknak rászorulóik részére történő kiutalásával, a legrosszabb minőségű lakások lebontásával, a leromlott lakások felújításával, semmiképpen sem alacsony komfortfokozatú, silány minőségű, hanem viszonylag jó minőségű, piacon kelendő új lakások építésével, stb. törekedni lehetne arra, hogy megálljon a legalacsonyabb státusú népességnek a területre való beáramlása. Utcánként, ha kell, blokkonként végiggondolt antiszegregációs lakáspolitikával lépéseket lehetne tenni a terület etnikai heterogenitásának fokozására. Az iskolai körzethatárok átrajzolódásával (az ezen a területen levő iskolák igen közel vannak egymáshoz) csökkenteni lehetne az iskolai szegregációt. Mindenképpen ügyelni kellene azonban arra, hogy a rehabilitáció semmiképpen se hozza hátrányos helyzetbe az ott lakó népességet, továbbá arra, hogy az ott élő lakosság a program egész időtartama alatt részt vehessen a célkitűzések kialakításában és a lebonyolítás ellenőrzésében.

CITY REHABILITATION IN CENTRAL-JOSEPHSTADT IN BUDAPEST

JÁNOS LADÁNYI

The present study was written on the basis of the papers that were prepared by the author on the rehabilitation of Central-Josephstadt as contributions to a detailed urban plan.

In the first part of the study, the author gives a historical overview of the urban regulations influencing the development of this part of the city. As a summary of his historical argumentations, the author states that the beginning of the “slummification process” cannot be considered to be the direct consequence of the ecological position of this part of the city. In order to support the above statement he declares that speeded-up “slummification” was not caused by spontaneous tendencies, but rather by the nationalization of the majority of flats in this district as a first step, and then by neglecting the necessary reconstruction works for more than 50 years. Though the above tendencies were typical of other parts of the capital city, they took place as widespread processes fundamentally influencing the socio-spatial structure of the city only in the districts of Inner Pest, primarily because the decisive majority of the nationalized flats can be found in this part of Budapest.

After the historical overview, the author presents and analyzes his data on that part of the population in this area who are poor, gypsy, unemployed and migrated from the countryside only recently. These data are compared with those of the Central-Josephstadt as a whole, with some parts of this area, and with the averages of the whole capital city.

In the last part, the study deals with the possible alternatives handling the “slummification process” by means of urban planning and urban management, with the chances of their realization, and with their expected social consequences.

Translated by Júlia Mészáros

A KÖZÉP-JÓZSEFVÁROS ÉSZAKI TERÜLETÉRE KÉSZÜLŐ RÉSZLETES RENDEZÉSI TERV PROGRAMJA

(Detailed plan and program of the Northern part of
Central-Josephstadt in Budapest)

PERCZEL ANNA *

A Közép-Józsefváros északi területének részletes rendezési terve a Józsefvárosi Önkormányzat megbízásából készül a VÁTI Műemléki és Építészeti Tervező Irodáján.

A terv a József körút—Rákóczi út—Fiumei út—Baross utca által határolt, rendkívüli módon leértékelődött, hajdan népszerű városrészrel foglalkozik.

A tervet készítő munkacsoport tagjai:

Vezető építész: Perczel Anna

Munkatársak: Rab Ildikó, Varga Nóra

Fővárosi szerkezeti összefüggések: Miklóssy Endre

Műemléki tanácsadó: Korompay Katalin

Fotók: Lábass Endre

Társadalmi összefüggések: Dr. Berey Katalin, Ladányi János

*A városszerkezeti-közlekedési problémák és összefüggések című fejezet szerzője Miklóssy Endre.
A fotókat Lábass Endre készítette

Közgazdasági-gazdálkodási összefüggések: Vasi Ildikó, Varga Ö. Béla
Környezetvédelem és zöldterület: Gyarmati Edit
Közlekedés: Heckenast Judit
Közmű: Turányi Gáborné
Irodaigazgató: Dr. Máté Zsolt

A jelen cikk az 1992-ben elkészült program azon részeit tartalmazza, melyek a nagyobb, általánosabb összefüggéseket, javaslatokat érintik.

Bevezető-előszó

A főváros Nagykörúton kívül elhelyezkedő városrészeinek sorában a legnehezebb helyzettel és problémákkal kell szembenéznie a Józsefváros e középső részének, ahol oly jellegzetes — terekhez is kapcsolódó — „világok” találhatók, mint a *Rákóczi tér*, a *Mátyás tér*, a *Teleki tér* vagy a *Köztársaság tér és környéke*.

Olyan városrészeiről van szó, ahol a határoló főútvonalak, a József körút, Rákóczi út, Baross utca, Népszínház utca, egységes és nagyvárosias beépítése mögött különleges hangulatú kisvárosias, olykor falusias jellegű utcák, tömbök, beépítések találhatók, ma már építészeti szinten egyedül képviselve a főváros e XIX. századi kisvárosiasabb korszakát. A városrészben e különleges, egyedülálló adottság mellett ugyanakkor a legfeltűnőbb állapot a romlás, a pusztulás, a leépülés és az ezzel szorosan összetartozó, egyre gyorsabban terjedő szlömösödés és társadalmi erózió. Évtizedek óta ide gyűlik, itt talál menedéket a leromlott lakóépületek e helyen tömegesen rendelkezésre álló komfortnélküli lakásaiban a vidéki munkanélküliség elől menekülők (szakképzetlenek, szegények, cigányok) igen nagy része, de itt található a főváros egyetlen, területileg is meghatározható prostituált negyede is.

Mindezzel összefüggésben — mint minden hasonló, leértékelődő helyzetű városrészben tapasztalható, folyamatos és rendkívül erős, a jobb helyzetű, tanultabb polgári családok elköltözése, és az itt maradók elöregedése.

A különböző beépítési módok, a középületek és lakóépületek sokfélesége és minőségi változatossága ugyanakkor a józsefvárosi élet hajdani sokszínűségére, tagoltságára utal, és arra az időre emlékeztet, amikor a Józsefvárosnak ezt a részét még mozik, kávéházak, kertvendéglők, iparegyletek és munkáskörök sokasága jellemezte.

A magyar, német és szlovák ajkú iparosok mellett itt élt a pesti zsidóság jelentős, bár szegényebb része, és mellettük itt élt a fővárosi cigányság egy része is, elsősorban a cigányság felső rétegeihez tartozó muzikus cigány családok. De írók, művészek is nagyszámban laktak abban az időben a Józsefvárosnak ezen a részén. Kávéházait, kertvendéglőit és kocsmáit pedig a főváros más részeiből is felkeresték.

Ezekben az időkben az itt élő józsefvárosi polgárság, az itt élő és itt működő iparosok, vállalkozók, szervezett munkások egyaránt jelen voltak és fontos szerepet játszottak a kerület és a főváros életében.

Ma azonban mindennek szinte nyoma sincs, vagy csak töredékében van jelen, és egyre nyilvánvalóbb az a tény, hogy a fővárosnak ezen a területén nagyvárosi gettó van kialakulóban.

Mindez látszólag a Józsefvárosnak csak ezen részére korlátozódik, de látni lehet, látni kell, hogy magából a városból is egyre nagyobb területet hódít meg, és e folyamatnak igen erős kihatása van és lesz a fővárosra, annak életére, társadalmi békéjére, abban az esetben, ha továbbra sem történik semmi, ami oldaná ezt a rendkívüli helyzetet.

Hogyan történhetett, mi az oka annak, hogy a fővárosnak ezen a jelentős, Belvároshoz oly közepes részén ilyen mértékű a leépülés, és mi az, ami megfordíthatná ezt a rendkívül kedvezőtlen, egyirányú folyamatot?

E program javaslatainak megfogalmazásakor a fenti kérdések megválaszolásával próbálkoztunk, bár nyilvánvaló, hogy e rendezési terv a válaszok megadására önmagában nem elegendő. Arra alkalmas, hogy segítségével a városrészben rejlő, a kimozdulást elősegítő városépítészeti lehetőségeket végig lehessen gondolni.

A városrész történetét, kialakulását, fejlődését mai helyzetét is megismerve, megőrzendő értékeinek és megoldandó problémáinak feltárása, majd e program kialakítása szociológusokkal és közgazdászokkal együtt, közös munkaként történt. Azért van különleges jelentősége ennek a közös munkának, mert úgy véljük, hogy ennek a valamikor izgalmasan sokrétű, de sohasem könnyű helyzetű városrésznek a megújulása — a leépülés ilyen stádiumában — csak az egész területre kisugárzó rehabilitációs átalakulással oldódhatna meg. Itt a csak egy-egy épületre, telekre, kisebb területekre szóló változás nem segít. Ezért e rendezési terv programjának kialakítása során már szinte minden javaslatunk a rehabilitáció előkészítésére is vonatkozik.

A rehabilitációt a városrésze jellemző adottságokra és értékekre építve, léptékéhez igazodva képzeltük el, a városrész lakóinak részvételével — többségük ittmaradására számítva —, de egyben építészeti és környezeti, társadalmi és gazdasági megújulásra is gondolva.

Mindez így együtt egyáltalán nem könnyű, de ehhez az ideálhoz kellene közeledni, hiszen ez a rehabilitáció lényege.

Ugyanakkor tudjuk, hogy egyetlen rendezési terv sem lehet tökéletes. Ezért különösen fontosnak tartanánk, ha ezek a javaslatok egy állandóan megújuló, tehát nem merev, hanem élő programmá—tervvé, illetve együttgondolkodássá alakulnának, melyhez ez a munka lehetne a kiindulópont.

Az együttgondolkodásban az önkormányzat képviselői mellett egyaránt számítunk a városrész lakóira: bérlőkre és tulajdonosokra, az itt működő intézményekre, iskolákra, egyházakra, vállalatokra, iparosokra, üzlettulajdonosokra, társadalmi- és kisebbségi szervezetekre, de külső vállalkozókra, bankokra is. Ezen kívül, a városrész fővárosban elfoglalt központi fekvése, összefonódó kapcsolatrendszere, de a városrész leépülésének mértéke miatt is, szoros együttgondolkodásra és együttműködésre van szükség a fővárossal is.

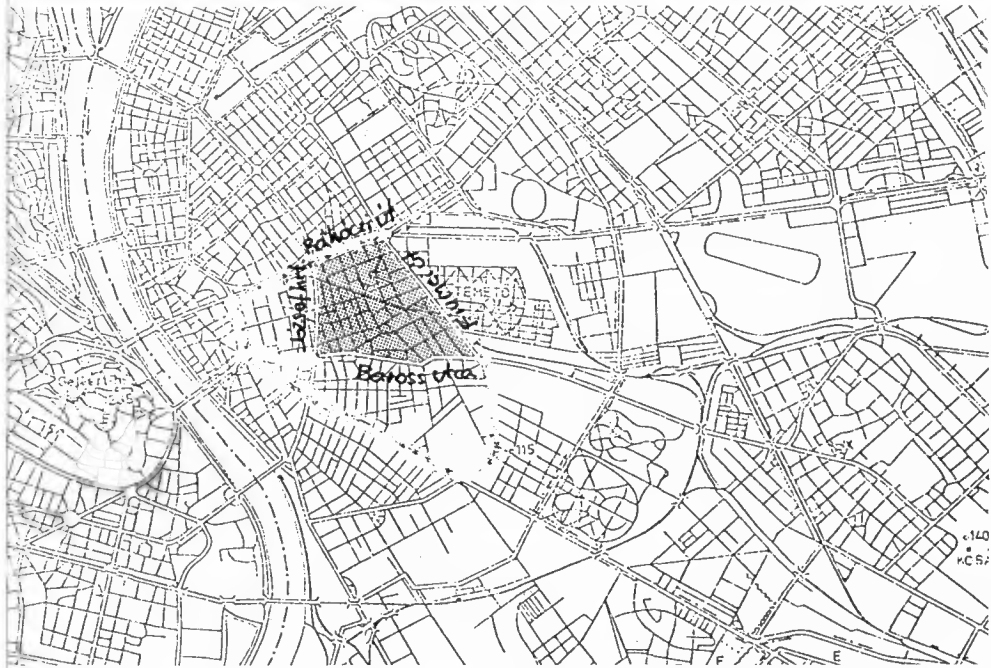
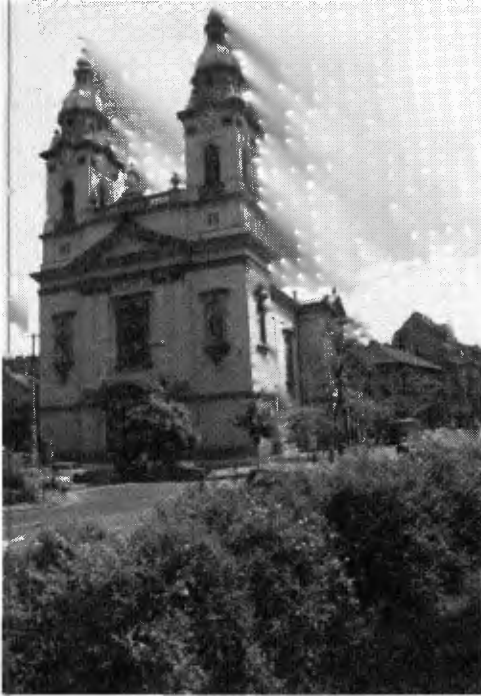
Mindez nemcsak azért fontos, hogy előrelátó, megfontolt és érzékeny terv születhessen, hanem a rehabilitáció megvalósíthatóságának esélye miatt is elengedhetetlen. A leépülés ilyen fókán ugyanis nem tartjuk elképzelhetőnek a csupán vállalkozói alapon történő rehabilitációt! Szükség van az együttgondolkodásban résztvevők aktív részvételére, de elsősorban a jól előkészített és megszervezett programok alapján a főváros, és esetleg a kormány által is támogatott hosszúléjratú hitelek felvételére. De szükség van különleges, a rehabilitációt érintő, ezen belül új lakások építését és a régiiek rendbehozását egyformán inspiráló, jogi-, pénzügyi- és adóügyi szabályozásra is, mert enélkül a felvázolt helyzet oldása nem lehetséges.

Ez az élő és változó terv egy követhető értékrendet is feltételez.

Az az *értékrend*, melyhez javaslataink kialakítása során igazodtunk, részben a régi európai városok hagyományaira épül, melyekre — mint a hajdani Józsefvárosra is — jellemző a sokféle városi funkció: a lakás—munka—közlekedés—művelődés—szórakozás—pihenés egymás melletti lehetősége, a kulturális és szociális sokféleség: mely egyúttal a legkülönbözőbb helyzetű, életkorú és foglalkozású emberek együttélését is jelenti/jelentette.

Másrészt a mai kor új kihívásainak is meg kell felelnie, hiszen választ kell találni ezen a városrészben belül is, a környezetet súlyosan terhelő, a közösségi élet színtereit felemészítő, a gépkocsi által diktált új rend és a természetes emberi környezet között feszülő ellentmondásra, a „gettó” negatív jelenségeinek csillapítása mellett az etnikai szigetek védelmére, a történelmi és kulturális folyamatosságot jelentő és biztosító épületek és társadalmi szisztémák megőrzése mellett a mai kort képviselő építészeti és az új vállalkozások megvalósítására is.

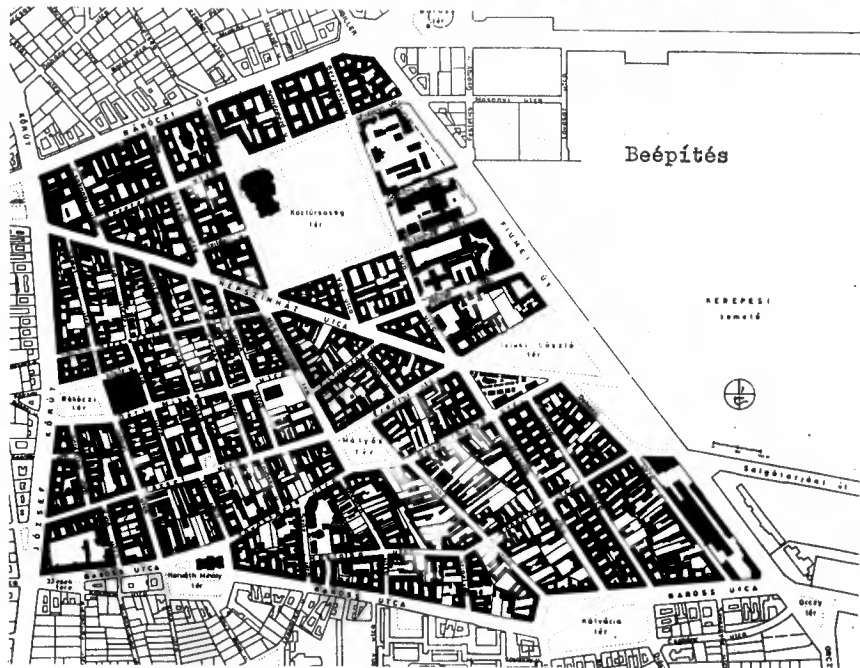

A városszék elhelyezkedése a fővárosban

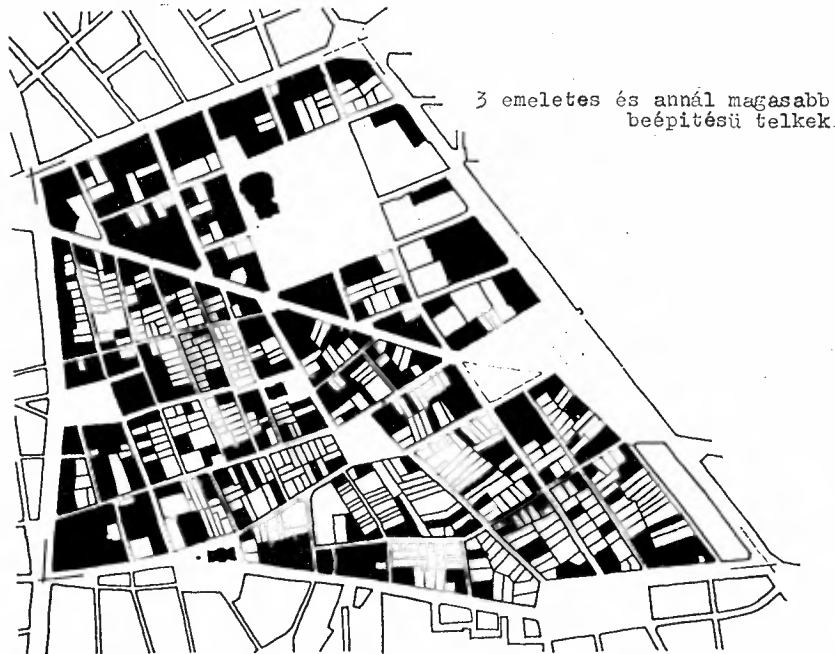

Út- és telekhálózat

Beépítés

A városrész szerkezete és beépítése

A beépítés karaktere

A Közép-Józsefváros a nagy kontrasztok városrésze, ahol egyszerre van jelen a nagyváros, a kisváros és a falu

A városrész mai helyzete, jellegzetességei

A Józsefvárosnak e Nagykörúton kívül fekvő északi része, melyet két városból kivezető hajdani országút, a mai Rákóczi út és a Baross utca, valamint két körút, a hajdani városárok, város-határ mentén húzódó mai Fiumei út és a József körút határol, különös és feltűnően ellentmondásos világot képvisel a fővárosban, de a Józsefvárosban belül is.

Addig amíg a Belső-Józsefváros szinte homogén, egységes városrésznek tekinthető mind kialakulásában, mind beépítésében, mind társadalmi tradícióiban, addig a Közép-Józsefváros északi része határozottan többféle, egymástól sokszor teljesen eltérő, bár egymáshoz szervesen illeszkedő, egymást átható és végülis összetartozó negyedből, környékből áll.

Ezek között van olyan is, mely egyedül csak itt található az egész fővárosban és olyan is, amely a szomszédos városrészekkel rokon, azonos. De az északi rész nemcsak a Belső-Józsefvárostól különbözik ezáltal, hanem a Közép-Józsefváros déli részétől is, annak ellenére, hogy kialakulásuk, egész fejlődésük, sőt városközpontjuk is közös volt, beépítési karakterük általában rokon.

Mi az, ami az egész Közép-Józsefvárosra általánosan jellemző?

A József körút mentén még a Belvárost jelentő és folytató városrész a Fiumei út — Orczy tér környékén már a körút polgári világától élesen különböző várost, munkások és hajléktalankok világát idézi.

A nagy kontraszt nemcsak a Közép-Józsefváros két pólusa között, de a városrész egy-egy utcáján, tömbjén belül is jellemző.

Igen gyakori kép a belső utcákban és terek körül a négy-ötemeletes szecessziós bérház tövében álló, múltszázad végéből ittmaradt földszintes polgárház, majd a háromemeletes eklektikus lakóépület mellett húzódó telephely, üres telek, üzemi épület és az „előkelő” múltra visszatekintő polgári bérház mellett sorakozó „munkás-bérkaszárnya” is.

A lakóépületek, bérházak kapuján belépve a különleges szépségű és hangulatú belső terek, udvarok, olykor gazdag növényzetű, elvarázsolt kertek mellett ott találhatók a kétségbeesetten sivár, sötét és dohos udvarok is.

Az országosan és fővárosi szinten is jelentős közintézmények, iskolák nagy száma is különös kontrasztot kölcsönöz ennek a leépülést sugárzó városnegyednek.

Akár jó és akár rossz, akár „előkelő” és akár „szegény” világot jelentő környékről, beépítésről, épületről van szó, a belső utcákra egyformán jellemző az elhanyagoltság, a leépülés. Mindenütt láthatók a városi élet elsorvadásának különféle jelei: a bezárt vagy raktárnak használt volt üzletek, műhelyek, vendéglők, kávéházak nyomai, sokszor üresen álló üzemi épületek. A leépülés látványához szorosan hozzátartoznak a tönkretett, díszektől megfosztott épületek homlokzatai, belső terei, a vizes pincék, a leomló vakolat, a beszakadó-beázó tetők, az aládúcolt függőfolyosók és lakások is.

Mi az ami sajátos, és csak erre a városrésze jellemző?

A tradicionálisan megkülönböztethető negyedek, beépítések sokfélesége, melyeket elsősorban a foglalkozás és életforma határozott meg, és határoz meg esetleg még ma is.

A volt zsidó negyed / Teleki tér és Népszínház utca környéke

A prostituált negyed / Rákóczi tér és Mátyás tér környéke

A Rákóczi tér és környéke a századforduló óta a főváros legnépesebb prostituált negyede, eredetileg sokkal kisebb területet érintett. A Conti utcától északabbra a József utcától délebbre már nem volt jellemző. Ma Rákóczi tér—Mátyás téri súlypontokkal az egész környék területét behálózza.

A józsefvárosi gazdálkodók és iparosok lakó- és munkahelyei / Korai földszintes polgárházak, udvaron műhelyépülettel, istállóval

Külön negyede az iparosoknak ugyan a városrészben nincs, de a falusiasabb, kisvárosiasabb részeket jellemzi, ahol továbbra is megmaradt a sajátos józsefvárosi iparoság egy része: asztalos, bútorkészítő, kárpitos, lakatos, kőfaragó, hangszerkészítő stb.

Jellemző, hogy elsősorban olyan iparos szakmák találhatók itt ma is, amelyek gyakorlására udvarra van szükség. Ez itt ma még mindig megtalálható.

Vállalkozók, kereskedők lakó- és munkahelyei / Udvarházak, külvárosi paloták, udvaron álló kisüzemekkel, istállókkal stb.

A középosztály lakóhelyei / polgári bérházak

Az egységesebben, nagyvárosiasan beépült utcákban, a Köztársaság tér és a Népszínház utca környékén, a József körúton, a Rákóczi úton, a Baross utca egyes szakaszain, de gyakran elszórtan és önállóan is fellelhetők a Belváros bérházaival vetélkedő igényes, gazdagon díszített lakóépületek komfortos, tágas, jó lakásokkal.

Munkások lakóhelyei / munkásbérkaszárnnyák.

A külvárosok, elsősorban Kőbánya gyáraiban dolgozó munkások egy része ezen a területen jutott olcsóbéru lakáshoz. A Népszínház utcától délre, a Nagyfuvaros utca—Dankó utca vonalától a Dobozi utcáig terjedő területen szoba-konyhás lakások tömegét építették fel az 1880-as évektől az első világháborúig. Ezek a sokszor 80 szoba-konyhás lakást is magukba foglaló munkásbérkaszárnnyák — komfort nélküli lakásaikkal, de azóta sokkal leromlottabb állapotban — ma az egyik alapvető, megoldandó problémáját jelentik a területnek.

Városszerkezeti kettőssége

A városrészt élesen kettéhasítja a Népszínház utca erőteljes átlós vezetése, mely térbeli és időbeli határvonal is egyben.

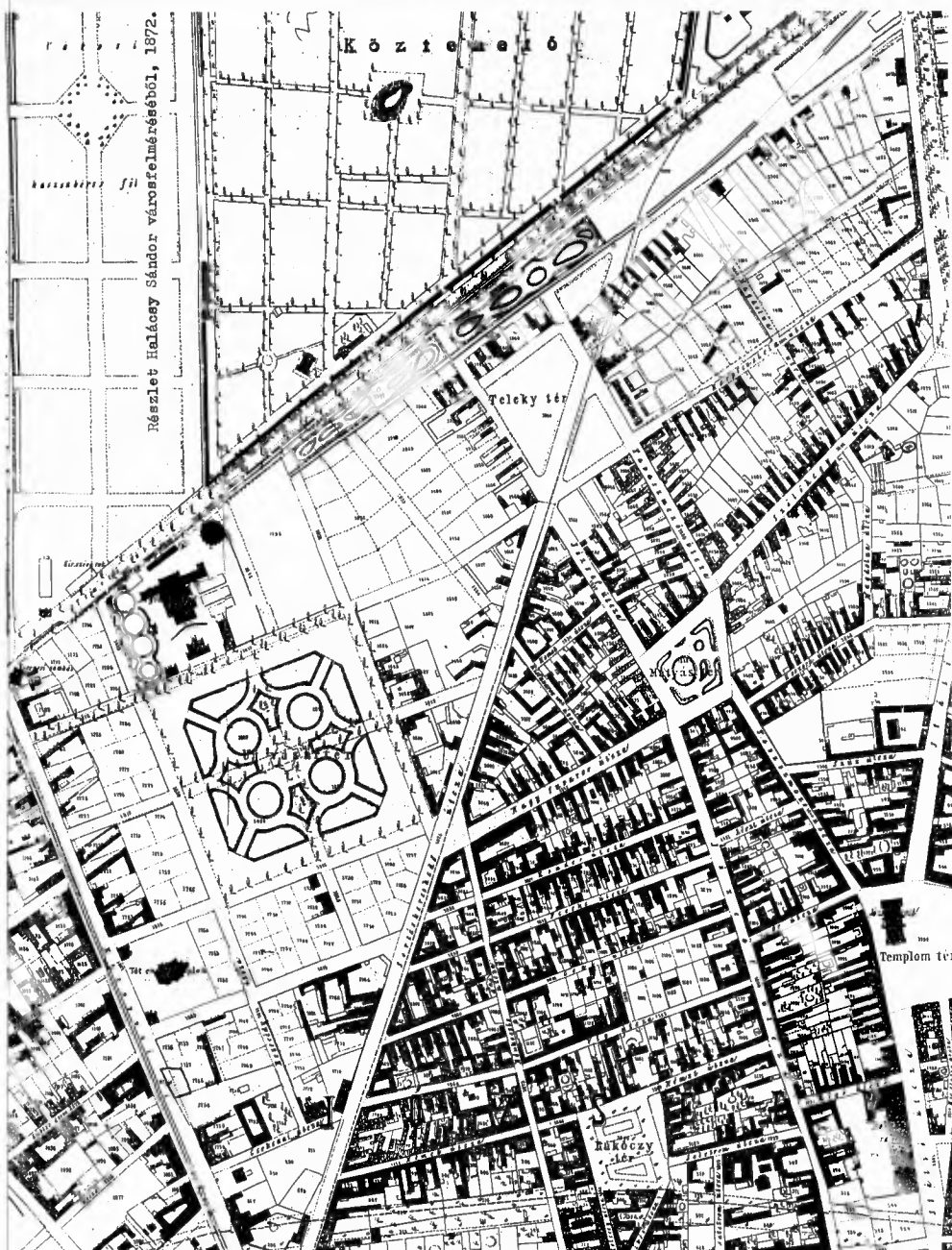
A Népszínház utca—Fiumei út—Baross utca—József körút által határolt terület

Az organikus városfejlődés során a XVIII. században kialakult utcavezetésével, tereivel, tömb- és telekosztásaival rendkívül izgalmas összetett, és sűrű világot képvisel és önmagán belül még 4 szerkezetileg jól megkülönböztethető területből áll.

A Népszínház utca—Fiumei út— Rákóczi út által határolt háromszögű terület

Tudatos városrendezési-szabályozási elképzelések szerint alakult ki a volt állatvásár majd piactér területének felparcellázásakor a XIX. század közepén.

Széles utcáival, derékszögű utcahálózatával, nagyméretű telkeivel, nagyvárosias, nagyvonalú beépítésével, közintézményeivel és közparkjával, a mai Köztársaság térrel, már a modern nagyvárost képviseli, és ezáltal az összes környező városrésztől különböző.

Halácsy Sándor 1873-as térképén kialakulásában jól látható a Közép-Józsefváros északi részének kettős szerkezete, az állatvásár területének már szabályozott, de még beépítetlen területe és az organikusán beépített városrész

A Keleti pályaudvar és a Józsefvárosi pályaudvar közelsége

A városrész fejlődésére mindkettő nagyhatású és meghatározó volt. Ma már ez a Józsefvárosi pályaudvarra egyáltalán nem mondható el.

A Keleti pályaudvar kisugárzó hatása ma is érvényesül, elsősorban a Rákóczi út mentén.

A városias beépítés kontinuitásának teljes hiánya a Fiumei út túloldalán

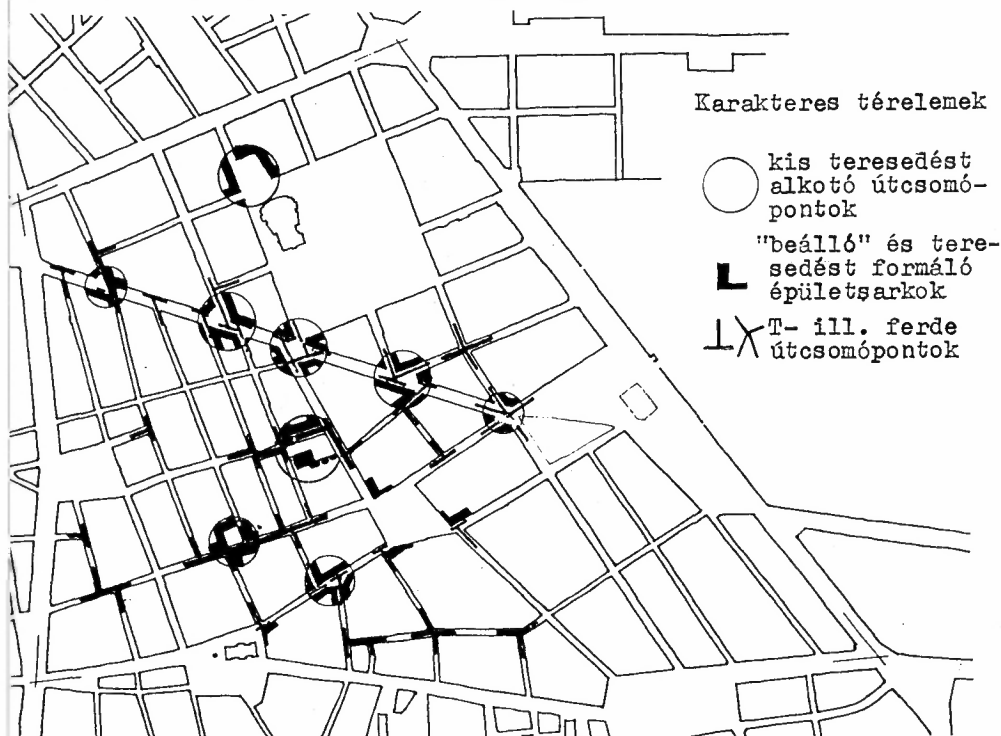
A városrész különleges helyzete nem pusztán belváros és külváros közötti elhelyezkedésének kontrasztjából fakad, de abból is, hogy a Közép-Józsefváros északi része a külvárossal érintkező Fiumei út túloldalán nem felparcellázott, városias beépítésű területekből áll, henem szinte a szabadba fut ki. Itt jó időre megszakad a városias kontinuitás, mert a városfejlődés adott szakaszában e hajdani városhatáron kívüli területeket olyan nagy helyigényű, közcélú városi funkciók foglalták el, mint a Keleti pályaudvar — Tattersaal — Lóversenypálya — Kerepesi úti Köztető — Józsefvárosi pályaudvar — Ganz Vagon és Gépgyár. A városrész utolsó házsorával szemben itt a temető fala húzódik.

A városi terek és parkok sokasága és sokfélesége, mely igen szokatlan jelenség a sűrűn beépített pesti oldalon

A szomszédos városrészek, de az egész pesti oldal is városi térben, parkban szegény. Itt ezen a viszonylag kis területen több, még az organikus városfejlődés során kialakult (Orczy tér, Kálvária tér, Teleki tér, Mátyás tér, Horváth Mihály tér) és több városrendezési eszközökkel szabályozott tér, illetve park is található (Blaha Lujza tér, Baross tér, Teleki tér, Rákóczi tér, Köztársaság tér, Harminckettesek tere).

Ez mégsem jelenti azt, hogy elegendő park és zöldterület lenne itt, hiszen a terek közül csak a Köztársaság tér az, amely már komoly, ökológiailag-környezetileg is jelentős hatású zöldfelület.

Városszerkezetet gazdagító kisebb térelemek igen nagy száma

A III emeletes bérházak dominanciája

Ebben erőteljesen eltér az északi rész a délitől, ahol a II emeletes épületek vannak túlsúlyban. Ez talán a Rákóczi út és Üllői út közötti presztízis, vonzerő közötti különbségre vezethető vissza.

Tradicionális kisüzemek, műhelyek

Bár ez általánosan jellemző az egész Közép-Józsefvárosra, itteni sajátosság, hogy ezek a kisüzemek többnyire nem az utcáról nyílnak, hanem az utcai lakoszárny mögötti udvarból. Gyakran üresek vagy raktározásra használják őket.

Az üres, beépíthető telkek igen magas aránya

Ez egyedülálló lehetőséget teremt a megújulásra, a meglévő épületek nagyobb részének megtartása mellett is.

A Népszínház utca

Az egész városban egyedülálló kialakulásával (az Alföldről a dunai révhez vezető marhahajtó útvonal volt) átlós és határozott, a Körúttól a Teleki térig, majd a Temetőig vezető vonalvezetésével, hegyes és tompaszögű útkeresztezéseiéinél kialakult teresedéseivel, különleges saroképületeivel, üzleti életével, villamosával.

Különös az a helyzet is, mely építészeti nagyvonalúsága és mindennapi életének külvárosiasága között feszül és az az éles határoló szerep, mely az új — modernebb és a régi — hagyományosabb városrészek közötti helyzetéből fakad.

Éles határoló szerepe mellett ugyanakkor nyílegyenes utat is jelent a Nagykörút belvárosi forgatagából a gyárak és a temető világa felé.

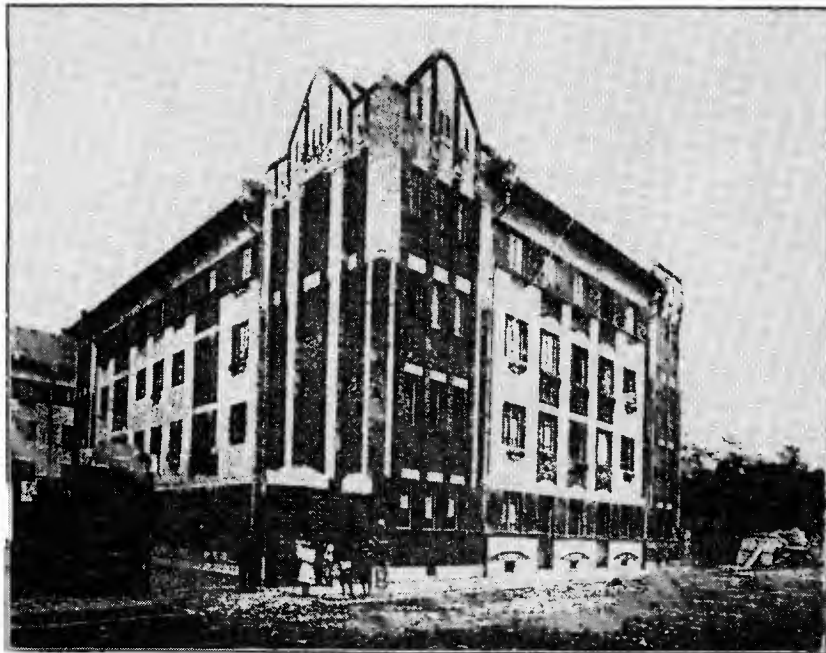
A „városi házak”

Az állatvásár felszámolása, kiköltöztetése után kialakult szabad területek egy részét a város megtartotta. Ezen a Köztársaság tér és Fiumei út közötti területen a főváros üzemelését és egészségügyi, szociális ellátását is szolgáló intézményeken kívül szociális bérlakásokat épített a főváros az 1910-es években. Ezek voltak a „városi házak”. Annak ellenére, hogy olcsó bérű lakásoknak épültek, igényesek és korszerűek voltak. Ilyen akciókra szükség lenne ma is.

A villamos

Talán egyik körúttól kifelé elhelyezkedő városrésznél sem jellemző ennyire a villamos látványa és a villamoshoz kapcsolódó élet.

Ennek oka, hogy a városból kivezető fő közlekedési utakon, például a Rákóczi úton, Üllői úton is megszüntették a villamosjáratokat, de itt a Népszínház utcában szerencsésen megmaradt.

A „városi házak” az Alföldi utcában és a Fiumei úton

Lakóépületek és lakásviszonyok

A városrész különössége-sajátossága lakóépületeinek egyedülálló és szokatlan változatossága is. Ez a változatosság igaz beépítésük, szintszámuk, építészeti koruk-stílusuk-értékük, lakásösszetételük vagy társadalmi megítélésük szempontjából egyaránt. De igaz belső kertjeik vagy annak hiánya, sötét udvaraik vagy tágas belső terek tekintetében is.

Mindez azt jelenti, hogy itt, a főváros közepén, feltűnően változatos, sokszor a szomszédos városrészekről is teljesen eltérő lehetőségek adódnak a meglévő lakóépületek adottságai révén. De a lakóépületek nagy részét minden szépségük és építészeti értékeik ellenére, az igen erős leépülés, rossz állapot és a lakások jelentős részének komforthiánya teszi elfogadhatatlanná, olykor taszítóvá.

A lakosság kb. 45%-a 15—30 m²-es komfort nélküli, vagy szükséglakásban él, sokszor vizes, — sötét, lakásnak nem is nevezhető helyiségekben!

Építészeti—történeti—városképi szempontból azonban nem lehet másképp gondolkodni, mint a lakóépületek többségének megtartásával. Gazdaságilag sem valószínű, hogy ma kb. 15 600 db lakásnak közel a felét egyszerre csak meg lehetne szüntetni.

Nem lehet ilyen durván cselekedni azért sem, mert a romlás ellenére sem lenne szerencsés jól működő társadalmi kapcsolatokat, szomszédtságokat szétverni. Összetettebben kell végiggondolni, mi is lehet a jövője e városrész lakóépületeinek—bérházainak és ezáltal lakóinak?

Mindez nemcsak a várható rehabilitáció, de a már zajló lakáseladások, privatizációs eljárások során is differenciáltabb döntéseket igényel.

A társadalmi folyamatok vizsgálatai során egyértelműen kiderült, hogy a városrész leépülésében döntő és egyre nagyobb szerepet játszik a lakások itt tömegesen előforduló komforthiánya. Egy évszázaddal ezelőtt, de még a háború utáni években sem volt ez a tény oly anakronisztikus és elfogadhatatlan, mint ma, a XX. század végéhez közeledve.

Sőt, a mai helyzet sokkal rosszabb, hiszen ezeket a tulajdonosaiktól elvett épületeket az elmúlt 50 év során egyszerűen sorsukra hagyták, kitéve őket a folyamatos, egyre gyorsuló pusztulásnak.

A megújulás lehetősége ebben a városrészben ezért meghatározóan a lakóépületek és lakások rehabilitációján múlik.

Ahhoz azonban, hogy valódi változásokra lehessen itt számítani, nemcsak régi lakóházak és lakásaik rendbehozására, de nagyszámú új lakás építésére is szükség lesz.

A lakóépületek—bérházak sorából már itt is fel szeretnénk hívni a figyelmet a városrész legelső, — későklasszicista—romantikus — koraeklektikus korszakának feltétlenül védendő, de veszélyeztetett helyzetű földszintes és I. emeletes épületeire. Megtartásuk a Józsefváros sajátos hangulatának — karakterének megőrzése mellett, a lakólehetőségek egyedülálló sokszínűségét is jelentené.

Elegáns nagyvárosi bérház a Közép-Jozsefvárost övező, egységesen beépített főútvonalon

Andrássy út környéki épületekkel vetekedő nagyvárosias polgári bérház (Bezerédi utca 6.)

Háború előtt épült „modern” bérház a Vásárcsarnok mögött (1932) (Víg utca 20., 22., 24)

*A Rákóczi útról nyíló Luther udvar „előkelő” komfortos
és a Mátyás tér „szegény” szoba-konyhás világa*

*A kisvárosias időszak megmaradt beépítése szoba-konyhás lakások sorával (1875)
(Lujza utca 2.)*

*II tengelyes „iparos ház”, széles telken, mély udvarral, komoly műhelyépülettel,
kevés és jó lakással (1885) (Magdolna utca 4.)*

Árvíz utáni utcafeltöltések előtt épített u.n. elsüllyedt lakóház, falusias hangulat, komfortnélküli lakások (1857 körül) (Lujza utca 34.)

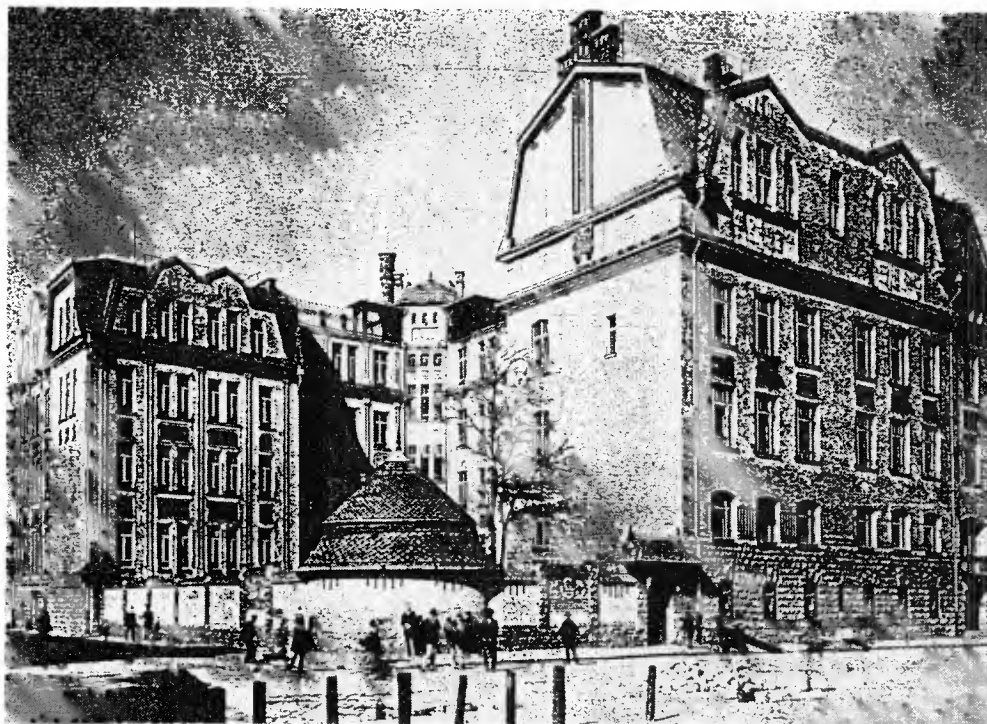
Földszintes magánház, komfortos lakás, oázisszerű életlehetősége a nagyvárosban belül (Auróra utca 21.)

Középületek, intézmények, ellátás

E leépülést sugárzó városnegyednek további paradoxonja középületeinek, intézményeinek, iskoláinak nagy száma, igényessége és feltűnően változatos struktúrája.

Ez szinte egy önálló város!

Van pályaudvara és temetője, feltűnően sok iskolája*, szállodája. Van temploma, vásárcsarnoka, piaca, de van színháza, mozija, sőt operája és börtöne is.

A városrész iskoláinak egyik legszebbike a Köztársaság tér sarkán épült fel szecessziós stílusban

*A városrész iskoláiba járó diákok száma több mint 11 ezer, a városrészben élők száma 35 600 fő.

Területén helyezkedik el az egész főváros működését szolgáló közüzemek központjainak nagy része. Itt található az Országos Baleseti Intézet, az Országos Társadalombiztosító Székháza, a Józsefvárosi Telefonközpont, de a Nemzeti Oktatási Továbbképzés Központja, és a főváros Pedagógiai Továbbképző Intézete is.

Elgondolkodtató, miért van az, hogy mindezen jelentős közintézmények jelenléte mégis igazán hatással a városrész sorsának alakulására, az itt élő emberek életére? Nem értékelik fel környezetüket, szinte szigetszerű elzártságban működnek egy számukra idegen világban!

Miként lehetséges, hogy miközben a Józsefvárosban működik a főváros legjobb, legkiemelkedőbb gimnáziuma, ez az a városrész is, ahol a legalacsonyabb a fővárosban az értelmiségiek, szellemi foglalkozásúak aránya?

Elsősorban a Józsefváros, de az egész főváros kialakulására is jellemző sajátos, szaggatott, meg-meginduló, majd mindig elakadó városfejlődés vezetett oda, hogy miközben e városrészben megépültek e jelentős közintézmények és mellettük elszórtan megindult a nagyvárosias bérházak kiépülése is, a városrész teljes átalakulására sohasem kerülhetett sor.

Különösen igaz ez a századforduló előtti és utáni évek nagyszabású városfejlesztési elképzeléseire, majd az ezt követő, a két világháború közötti időszakra eső, teljes stagnálásra. A háború utáni államosítások és politikai—társadalmi átalakulások pedig szinte teljesen elorvasztották és felszámolták éppen azokat a kisebb, a városrész mindennapi életéhez kapcsolódó sokszínű ellátást, mely élő módon egészíthetné ki, kapcsolhatná össze e komolyabb intézmények életét a városrész lakóinak életével. De egyben kicsúszott ezek alól az intézmények alól pontosan az a társadalmi-polgári háttér is, melyre felépítették őket.

A mai helyzet végülis az, hogy e rendkívül sokféle és jelentős középület jelenléte mellett *hiányzik szinte minden, vagy csak hiányosan van jelen mindaz, ami a városrész lakóinak életéhez közvetlenül kapcsolódhatna.*

— Egyáltalán nincs például bölcsőde, rossz vagy hiányos a szociális ellátás. Az öregekről való gondoskodás bár létezik, de nem elegendő és sokszor erre a célra alkalmatlan üzemhelyiségekben található.

— A helyi kisebb közösségeknek szóló kulturális lehetőségek egyszerűen nem léteznek többé.

— Feltűnő, hogy az itt különösen nagy számban élő cigány kisebbségnek nincs valódi otthona, központja!

— Óvoda ugyan van, de nem jó területi elosztásban, és általánosan 20%-os túlerheltséggel működően.

— Ugyanez mondható el az általános- és a középszintű iskolákról is, ahol ezen kívül sokszor nincs udvar, kert és tornaterem!

— Nem látjuk megfelelőnek az orvosi rendelők elhelyezkedését sem. A városrész közepén, az Auróra utcában, ugyan felépült egy új központi rendelőintézet, de véleményünk szerint, több kisebb, elszórtabban elhelyezkedő rendelőre is szükség lenne ebben az igencsak előregedett városrészben.

— A hajdani híres vendéglátásnak nyoma sincs. A belső utcákban szinte semmilyen vendéglő, kávéház, cukrászda nem található, csak újonnan nyitott pince-borozók.

— A szolgáltatások, üzletek lassan majd újra birtokba veszik a belső utcák élettelen földszintjeit, de feltűnő, hogy mennyire ritka és csak a főútvonalakon található a mindennapi élet olyan kelléke, mint a gyógyszertár és a posta.

A Fővárosi Tűzoltóság épülete (1895)

Az Országos Társadalombiztosító Intézet Székháza (1912—1932)

A Józsefvárosi Telefonközpont és a Józsefvárosi Plébánia templom

- A lakások kb. 45%-a komfort nélküli, mégsincs közfürdő!
- Hiányzik minden, ami a sporttal kapcsolatos!
- A városrész leszakadó részén (C-jelű területén) pedig egyáltalán nincs semmi óvodán, éjjeli szálláshelyen és öregek otthonán kívül. Itt még általános iskola sincs. Ez egyértelműen a „harmadik világ”.

Új jelenségek

— Az egyházi visszaigénylések révén több épület kerül vissza eredeti tulajdonosához, eredeti funkciójába, melynek során nemcsak iskolákkal, óvodákkal, kollégiumokkal bővül, gazdagodik majd ez a városrész, de a különböző egyházak jelenlétének erősödése is pozitívan hathat majd.

— Az utóbbi két évben több társadalmi, vallási közösség kért és kapott helyet itt. Közülük a legjelentősebb a Metodista-egyház evangéliumi egyházközösségének Dankó utcai elhelyezkedése.

— A Szigetvári utcában a Baross utcához közeli két telken most épül fel két új külföldi érdekelttségű irodaház.

— Egyre-másra nyílnak újra a bezárt vagy lakásnak, raktárnak használt, földszinti volt műhelyek és üzletek. (Ez azonban elsősorban az A jelű területre jellemző.)

— Nem feltétlen pozitív jelenség — különösen nem főútvonal esetében — a PEEP-SHOW-k, játéktermek egyre nagyobb száma. Igen nagy bajnak tartjuk ezt olyan esetben, ha volt kávéház, vendéglő, és abszurd módon *templom* kerül ebbe a helyzetbe (BINGÓ TEREM)!

— Többszörös metamorfózison esett át — „megfelelően” képviselve a változó időköt — a József körút hajdani híres két kávéháza, a SIMPLON és a BODÓ kávéház is, ahol az ötvenes években önkiszolgáló étterem-büfé, most McDONALD étterem nyílt. E legutolsó átváltozás különös tragédiája csak az, hogy a környéken élő embereknek végképp megszűnt minden lehetőségük az olcsó étkezésre.

— Feltűnő új jelenség az egész városban, de itt is, a kínai vendéglők megjelenése.

— A belső utcák leggyakoribb „új eseménye” a lakóházak pincéiben nyitott pinceborozó. Úgy tűnik, ma ez helyettesíti a hajdani híres kertvendéglőket és hangulatos kocsmákat.

A városrész megújulásának fővárostól is függő nagy kérdései — javaslatok

A Józsefváros, és ezen belül a Közép-Józsefváros északi része is — mint minden hasonló, Nagy Körútra fűződő városrész, a legtermészetesebb módon ezer és ezer szállal kötődik és kapcsolódik a főváros életének minden területéhez.

Mégis a Józsefváros esetében ez a tény talán még nagyobb jelentőségű, részben, mert ez a városrész Budapest közepén, szinte annak geometriai tengelyében helyezkedik el, másrészt a főváros komoly közüzemei, szociális intézetei, iskolái működnek itt, a Keleti- és a Józsefvárosi Pályaudvar közelségéről nem is beszélve. Végül arról a felelősségről sem szabad megfeledkezni, mellyel a főváros tartozik egyik leghátrányosabb helyzetű területéért.

— A fővárost is érintő, vagy a fővárosra tartozó problémák-javaslatok egy része szerkezeti-közlekedési-környezetvédelmi természetű, az Általános Rendezési Terv szintjén is megoldandó, ma még nyitott kérdés.

— A fővárost érintő feladatok másik köre a főváros tulajdonosi szerepéből fakad.

— Néhány olyan kérdésre is szeretnénk felhívni a főváros figyelmét, ami a főváros többi kerületét is érintő, de ebben a kerületben is jelentkező probléma.

— Végül a legnehezebb kérdés a főváros szerepe a városrész belső rehabilitációjában, lakóházainak, lakásainak, környezetének megújulásában, az elviselhető és elfogadható városi élet kialakításában.

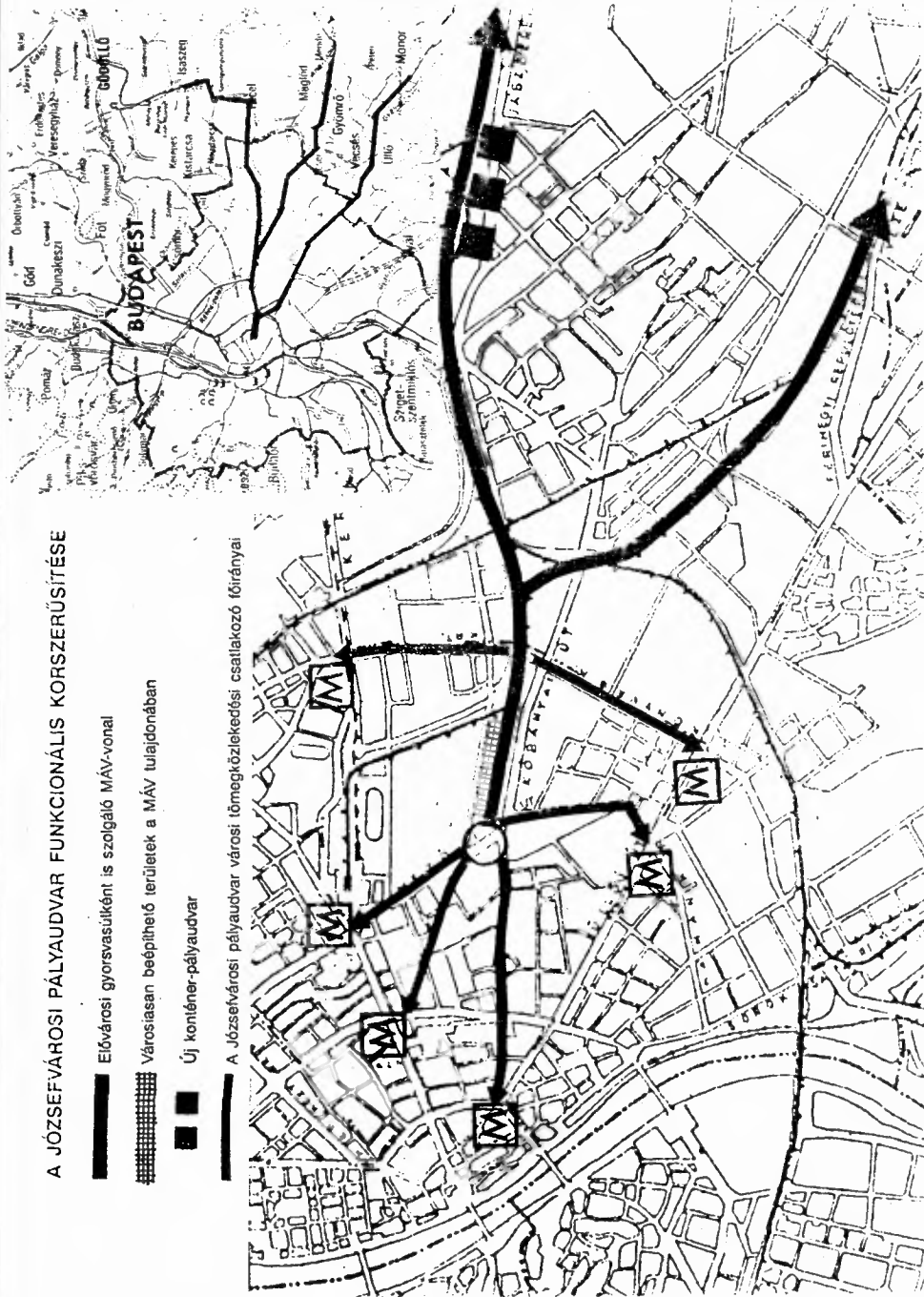
*Fővárosi városszerkezeti-közlekedési problémák és összefüggések.
A javítás lehetőségei józsefvárosi nézőpontból*

E fejezet szerzője Miklóssy Endre

A Józsefvárosi Pályaudvar

A város második „indóháza” volt (1858), és bár a későbbi fejlődés perifériakussá változtatta, kiváló vasút-szerkezeti adottságai a mai napig megmaradtak. A városszerkezeti adottságok — ettől eltérően — elég kedvezőtlenek ugyan, de a fejlesztésnek a fő célja éppen ezen adottságoknak az alapvető megjavítása.

Tervezési területünknek — a külső Józsefvárosnak — ugyanis a meghatározó fontosságú pontja ez a pályaudvar.

— vasútüzemi szempontból a Keleti bővítése drága és nehézkes, jóval egyszerűbb a távolsági forgalom egy részének az ideterelése;

— a pályaudvar alkalmas arra, hogy a legkedvezőbb fogadója legyen az *elővárosivá* átalakuló vasúti forgalomnak. Elsősorban a Gyömrő—Nagykátá vonal jön itt számításba, amelynek a *fővároson belüli jelentősége* sem csekély, ugyanis a legkedvezőbb és legolcsóbb megoldása a rákosi (XVIII. kerületi) tömegközlekedésnek;

— ez a funkcionális felértékelődés pedig hallatlanul *fontossá* teszi az egész kapcsolódó területet — az Orczy tér például néhány éven belül a főváros egyik legfrekvenciáltabb pontja lesz. Annál inkább így van ez, mivel a terület mai beépítési viszonyai — eltérően olyan jelenlegi forgalmi centrumoktól, mint pl. a Baross tér, meglehetősen elavultak. Vagyis sok lehetőséget kínálnak az *átépítésre*, és az ezáltal bekövetkező *ingatlan-felértékelődésre* is.

Magát a pályaudvart a következők szerint célszerű korszerűsíteni:

— Meg kell szüntetni a konténer-pályaudvart. Ez a főváros kellős közepén egyébként sincs szerencsés helyen. Ki lehet telepíteni valamelyik jó közúti kapcsolattal rendelkező pályaudvarra, talán valamelyik rákosira.

Az így előálló terület — kedvező beépítés esetén — a *vasút* számára is komoly értéket jelenthet;

— Az elővárosi forgalom számára állomást kell kialakítani a Hungária körúti, nagy tömegközlekedési jelentőségű, kiépülő csatlakozáshoz;

— Magát a pályaudvari épületet célszerű műemlékként kezelni, és a forgalomátalakulás és korszerűsítés számára ehhez illeszkedő megoldásokat találni.

Az Orczy tér

Értékelhető közterekben Budapest hallatlanul szegény, és ettől nem tér el az Orczy tér sem, ami nem egyéb valamiféle útkereszteződésnél. *Forgalmi* szerepe azonban nem csekély, és további, szinte beláthatatlan funkció-növekedés előtt áll. Mivel eme funkciók nagyrészt a Józsefvárosi Pályaudvarral kapcsolatban alakulnak ki, jó ha a tér ezt építészetiileg is értelmezni tudja.

Megítélésünk szerint a pályaudvar ma már patinás főépülete, az előtte fekvő tágas, funkcionálisan és esztétikailag is igen jól felhasználható teresedéssel igen jó kiinduló alap lehet mindehhez.

Az elvi tér-konstrukció azonban itt elég bonyolult — eme „névtelen” térhez kapcsolódik egyik oldalról maga az Orczy tér, a mögöttes Kálvária és Golgota terekkel, másik oldalon pedig a Teleki tér, a maga térbővületeivel.

Ez az együttes — amelynek, még egyszer hangsúlyozni kell, igen nagy a jövőbeni funkcionális szerepe — egyúttal óriási potenciális *urbanisztikai értéket* is jelent. Célszerű volna ennek a feltárására városépítési *tervpályázat* kiírása, amely kellő menedzselés esetén, a konjunktúrális érdeklődésére is kedvező hatással volna.

Az ügy kritikus, „kardinális pontja” a villamosremiz, amivel ezért érdemes külön is foglalkozni.

A villamos remiz

Jelenlegi helyén komoly akadálya minden érdemi fejlesztésnek. Lehetőség van viszont a remiz *áthelyezésére* egy kevésbé értékes területre, és ezáltal a jelenlegi telek felszabadítására — jóval értékesebb és hasznosabb funkciók elhelyezése céljából.

A „városárok-körút” kialakításáról

Ez a Fiumei út—Orczy út—Haller út — egykori városárok vonalban alakult ki, elemeiben létező, de egészében sem közlekedésileg, sem városépítészetiileg nem eléggé kihasznált lehetőség. Mivel azonban nagyrészt kiépült, viszonylag olcsón, egyszerűen kifejleszthető — és a külső Józsefváros számára valósággal létfontosságú — szerkezeti elem.

A Világkiállításal is kapcsolatban van, ugyanis a legkézenfekvőbb összeköttetés az EXPO-terület és a Keleti Pályaudvar között. Ezért a kiépülése a következő évek során mindenképpen várható. Azzal a fejlesztő hatással együtt, amit a tervezési területünkre és az imént leírt kulcsfontosságú területekre (mindenekelőtt az Orczy téri tér-rendszerre) gyakorol majd.

Szükséges, de jelen munka keretében nem egészen tisztázható, e körút összefüggésrendszere. Részben a déli szakaszon (Ferencváros és Buda felé), részben pedig az északon (a Teréz- és Erzsébetváros felé). Itt a kapcsolati elemek mintha adottak lennének. A Rottenbiller utca és a Baross téri felüljáró ebből a szempontból igen fontosak, de komoly forgalmi és szociális vizsgálatok kellene ezek optimális kialakításához.

Ez a helyzet a Baross térrel is, amiről egyértelműen kiderül, hogy jelenlegi formája nem kedvező, de korszerűsítése komoly tervezési feladat. Annyi azonban világos, hogy eme új „körút” tömegközlekedésének a kulcsa a *korszerűsített villamos*, és ennek a villamosnak közvetlen *forgalmi* kapcsolatban kell állnia a Mosoni utcán keresztül a Thököly úti villamosjáratokkal. Külön vizsgálatot igényel az a kérdés, hogy mekkora a forgalom, és miképpen menjen a Rottenbiller utcán át az Erzsébetvárosba.

A Rákóczi út forgalma

A jelenlegi kedvezőtlen helyzet egy hajdani elhibázott koncepció eredménye. Ez a koncepció a Rákóczi út autósztrádává való átalakításával akarta itt keresztülvezetni lényegében az egész ország kelet-nyugati forgalmát. Felhasználta ehhez a Rákóczi út alatt épülő tömegközlekedési fővonalat, a kelet-nyugati METRO-t, és erre hivatkozással 40%-kal *megegyeztetve* a közúti forgalmi kapacitást, mégpedig a villamosforgalom megszüntetésével, és a helyenkénti árkádosítással. (A további kapacitásnöveléshez már háztömbök és utcatorok lebontása lett volna szükséges, ezért nem került rá sor.)

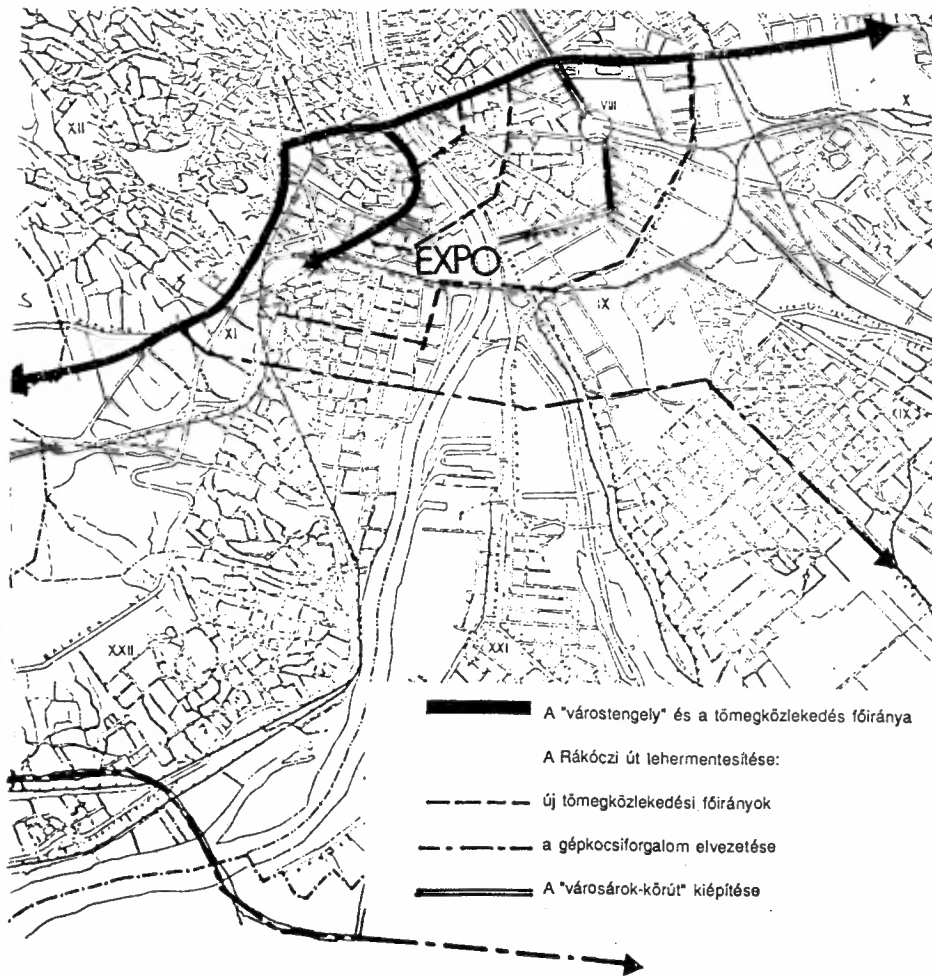
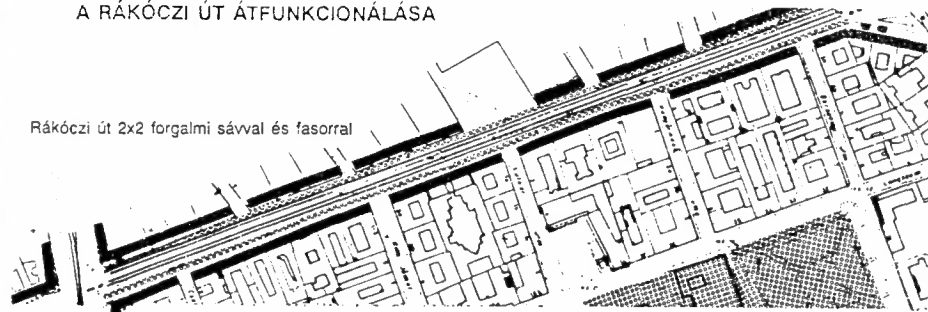
A METRO viszont — többféle okból — mégsem elég a tömegközlekedés lebonyolítására, ezért ki kellett alakítani a Rákóczi úton a 7-es autóbussz-rendszert is, amelynek a szállítási kapacitása vetélkedik a METRO-éval. E buszok ugyanakkor hatalmas forgalmat vonzanak erre a területre, és igen komoly környezetterhelést és szennyezést jelentenek. (A megoldáshoz javasolt újabb METRO-vonal a Rákóczi út alatt nyilvánvalóan csak a jelenleg buszok által lekötött forgalmi kapacitást szabadítaná föl más gépjárművek számára.)

A Rákóczi út jelenlegi forgalmát a város, vagy az érintett városrészek szempontjából élesen kétféle lehet választani.

— *Alapvetően káros* minden átmenő forgalom. Legyen az országos és nemzetközi, vagy pedig a főváros kerületrészei közötti. A tranzitforgalom megszűnése nem várható mástól, mint a városmenti körgyűrű megépülésétől, ami lehetővé teszi e forgalom más irányba történő elterelését. A fővárosi kerületrészek közötti forgalom átalakítása pedig komplex városfejlesztési probléma. Nézetünk szerint két meghatározó eleme van:

A RÁKÓCZI ÚT ÁTFUNKCIONÁLÁSA

Rákóczi út 2x2 forgalmi sávval és fasorral

- A "várostengely" és a tömegközlekedés főiránya
- A Rákóczi út lehermentesítése:
- - - új tömegközlekedési főirányok
- - - a gépkocsiforgalom elvezetése
- A "városárok-körút" kiépítése

*az egyik, hogy a teherforgalom, amelynek *célja* a város belső része — legyen az akár ipari forgalom, akár raktározási, akár pedig a városi kereskedelem ellátására szolgáló — csakis *kívülről*, a várost feltáró gyűrű-elemekről legyen lebonyolítható;

*a másik a belső városrészben lakók személyi forgalma is lehetőleg inkább más irányba terelődjék.

Nagyon kedvezőtlen ebből a szempontból az a kiépült „ország-tengely”, ami a Kerepesi út—Rákóczi út—Erzsébet híd—Hegyalja út—Budaörsi út nyomvonalán át vezet.

Ez ugyanis egy óriási kapacitású, tehát igen nagy forgalmat vonzó közlekedési tengely. Forgalmát csakis úgy lehet csökkenteni, ha

— csökkentjük a kapacitást (a közlekedési sávokat); és

— *más irányba* vezető kapacitásokat teremtünk.

Itt ismét a gyűrű irányú útkapacitások bővítése a megoldás.

— *Alapvetően hasznos az a városi forgalom*, ami ebbe a térségbe irányul. A Rákóczi út városi funkciója ma is igen jelentős, egyfajta „*Avenue des Champs-Élysées*”-vé alakítható, ha urbanisztikai környezete megjavítható. A javítás módjai a következők lehetnek:

*olyan városi tömegközlekedés kialakítása, ami nem az átmenő forgalmat szolgálja, hanem főképp az itteni városrészek kapcsolatát;

*a gyalogosforgalom feltételeinek az általános javítása;

(Ebbe egyrészt a járdaszélesség bővítése tartozik, másrészt pedig a városi környezet, a bérház-földszintek passzázs-rendszerű átalakítása.)

*az általános városi környezet *javítása*.

A Rákóczi út kibővítésének annyi haszna legalábbis van, hogy igen barátságos fasor telepíthető ide, persze csak ha a forgalmat sikerül jelentősebb mértékben máshová irányítani.

Hogy ez az *átalakítás* mennyire növelné a kereskedelmi és egyéb itteni funkciók értékét, hogy az abból származó bevételeket és bérleti jövedelmeket miképpen szorozhatná, azt még felmérni sem lehet.

A 7-es autóbusz kiváltása-helyettesítése a forgalom alábbi átrendezésével valósítható meg:

*a Dél-Buda felé menő forgalommal kiépülő körút-rendszerre terelése;

(A meglévő Kis- és Nagykörút mellett ide tartozik a — megerősített — „Városárok-körút” «Fiúmei út—Orczy út—Haller út», és a kilépő, nagy hatékonyságú tömegközlekedéssel rendelkező Hungária körút.)

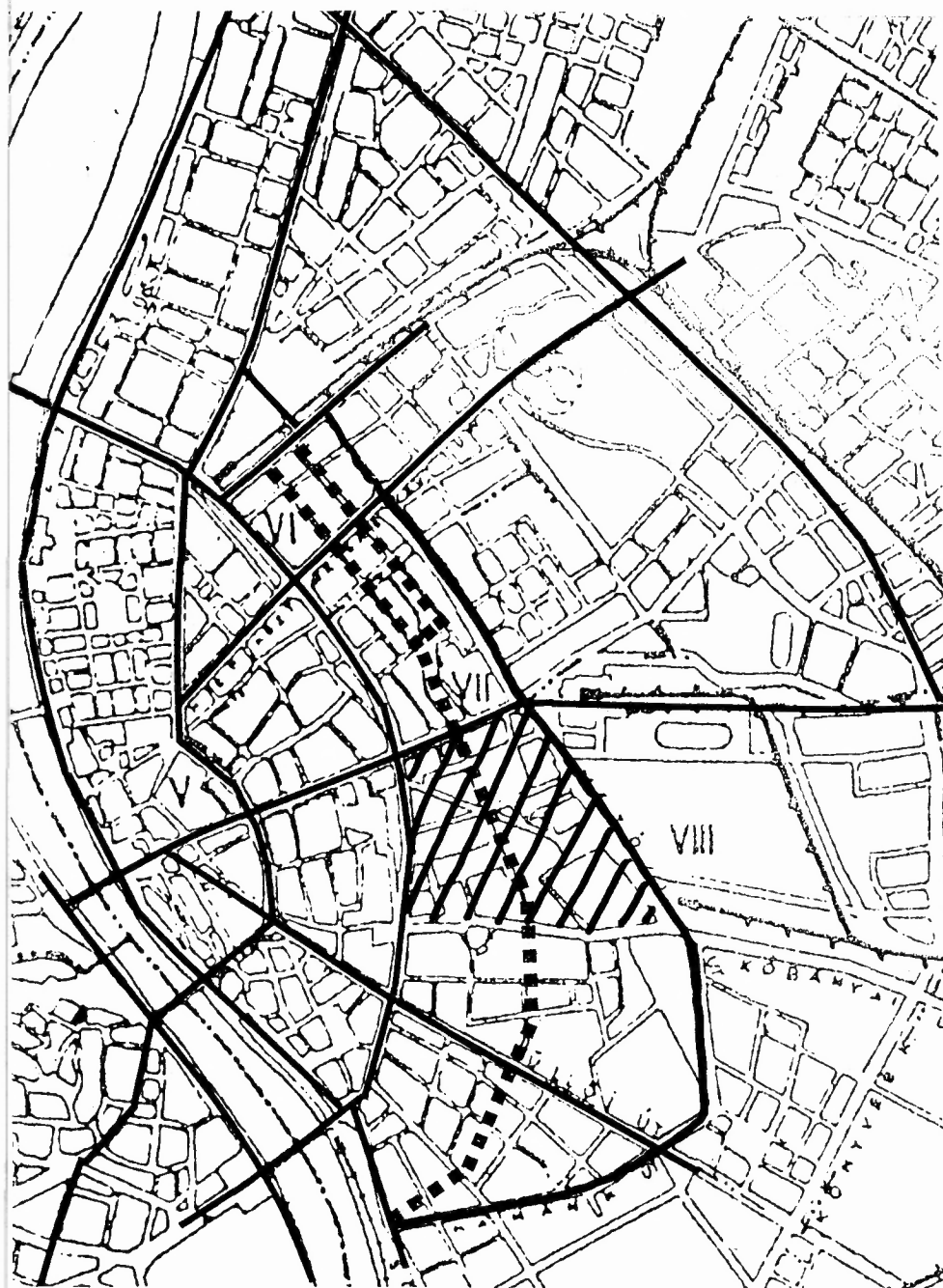
*A hegyvidék és Őrsöd *trolibusz* kapcsolatának a kiépítése a Hegyalja úton és az Erzsébet hídon keresztül.

A Baross utca forgalmi viszonyainak javítása

Az utca jelenleg hallatlanul túlterhelt. Ez két komoly hátránnyal jár:

— igen lelassul a forgalom, ami főképp a *tömegközlekedés* minőségi paramétereit (menetsebesség) rontja. A tervezési terület és az ezen városrészre kidolgozott fejlesztési koncepció szempontjából ez igen kedvezőtlen, mert a közlekedés egyik fő irányban, a Belváros felé vezető útvonalon, jelent akadályt;

— az irdatlan forgalom a nem hozzá méretezett keskeny utca *funkcionális* felhasználásának a lehetőségeit is csökkenti.

■■■ A „rekonstrukciós körút” tervezett vonala

A gépkocsiforgalom Baross utcai csökkenése lehetővé tenné, hogy a környezetbarát trolibusz-közlekedés minősége jelentős mértékben javuljon ezen a fontos kerületi útvonalon. Ez azonban az utca *funkcionális* szerepét is *felértékelné*: ily módon a városi élet valóságos tengelyévé alakulhatna át, javulna az üzlethelyiségek-irodák felhasználhatósága, piaci értéke, amit a bérleti díjakon is le lehet mérni.

Ezen a közvetlenül kínálkozó hasznon túlmenően a Baross utca illetén felértékkelődése döntő befolyással lehet az egész Józsefváros rekonstrukciójára is.

A „rekonstrukciós körútról”

Régi gondolat ez, és évtizedek óta helyet kap a főváros mindenkori rendezési terveiben anélkül, hogy tényleges megvalósítása érdekében túl sok történt volna.

A Nyugati Pályaudvar falánál kezdődne, átmenne a Teréz- és Erzsébetváros közepén, érintené a Köztársaság teret, majd egy sor lakótömb elbontása után átvetne a Közép Ferencvárosba, s végződne egy másik pályaudvari fal, a Dunaparti Teherpályaudvaré előtt, a Soroksári útnál.

A koncepció megvalósítása hallatlanul drága volna — nyilván ezért nem is kezdtek érdemben hozzá (csak a Práter utcai bulldózeres lakótelepen épült meg egy szakasza), városszerkezetiileg pedig rendkívül értelmetlen, mivel sehonnan-sehová nem vezet. Igazából nem tudni, mi célt is szolgálna. Egyes föltevések szerint azért kell, hogy ha egyszer a főcsatorna felújítása miatt le kell majd zárni a Nagykörutat, akkor annak a forgalmát ide lehessen terelni. Ez azonban így értelmetlenség. Valószínűbb, hogy a kétségkívül túlszűfolt „spekulációs bérház övezet” fellazítására szánhatták. De ez az elgondolás nem jó. Funkciótlan, és városszerkezetiileg értelmezhetetlen holtávot jelentene (amellett, hogy létrehozásához a szükséges anyagi erőforrásokat belátható időn belül nem lehet előteremteni).

Vitán fölül áll viszont e koncepció két alapeleme:

- a bérház-övezet fellazításának szükségessége; és
- egy közbenső, a Nagykörút és Hungária körút közötti körút kedvező volta.

Jelen tervünkben, amely a Külső-Józsefvárosra készült, más úton kerestük a két alaprobléma megoldását:

- a „fellazítást” a terek és térrendszerek új építészeti koncepciójával, az utak tehermentesítésével, és a zöldfelületek lehető legnagyobb mértékű kiterjesztésével kívánjuk megoldani;
- új körúttá pedig a volt „Városárok vonalában fekvő útrendszert akarjuk fejleszteni (Rottenbiller utca—Fiumei út—Orczy út—Haller út).

Koncepciónk e kérdésköröket részletesen is kifejti.

A rekonstrukciós körutat azonban, mivel szabályozási korlátaival nehezíti a városrész rehabilitációját, tönkreteszi kialakult szerkezetét, törölni kell a város Általános Rendezési Tervéből.

A főváros különleges felelőssége

Ennek a városrésznek, mint azt a bevezetőben már jeleztük, a fővárosban egyedülálló módon súlyos helyzettel kell szembenéznie, hiszen mindazt ami a modern nagyvárosok hagyományos és új, de mindenképpen „kemény” problémáit jelenti, itt egy helyre koncentráltan lehet megtalálni.

FŐVÁROSI TULAJDONÚ
 TERÜLETEK, UTAK,
 ÉPÜLETEK ÉS VÁLTOZÁSAIK

JELMAGYARÁZAT

- Főútvonalak
- Közpark (Köztársaság tér)
- Köztemető
- Fővárosi tulajdonú épület
- Funkcióváltásra javasolt épület vagy terület
- Tervpályázat szükségessége

1. Bezerédi utcai Szakközépiskola
2. Gázművek
3. Tolnai Lajos utcai Szakközépiskola
4. Rákóczi téri Csarnok
5. Rákóczi téri Szakközépiskola
6. Auróra utcai rendezőintézet
7. Fővárosi Pedagógiai Továbbképző Központ
8. István Kórház Alföldi utcai elfekvője
9. Fővárosi Tűzoltó Parancsnokság
10. István Kórház Kun utcai égési osztálya
11. Fővárosi Közterületfenntartó Vállalat
12. Fővárosi Gyermek és Ifjúságvédelmi Intézet
13. Teleki téri piac
14. BKV Baross remiz

A társadalmi—történeti—szociológiai vizsgálatok szerint az itt gyülekező problémák okai időben és térben is messzire vezetnek. Az egész ország történelme és jelenlegi helyzete is erősen befolyásolta és befolyásolja ma is azt, ami itt történik. Egyértelmű ezért, hogy a feloldással, tehát a valóságos és érzékeny rehabilitációval járó terheket nem lehet csupán a kerületre hátrítani. A fővárosnak feltétlenül vállalnia kell a sokszorososan hátrányos helyzetű területét, és komolyan meg kell fontolnia, milyen módon és milyen gyorsan tud segíteni? Valószínűleg nincs túl sok idő a gondolkodásra! Hiszen itt, a főváros közepén, a Nagykörútra fűződően, és a szemünk láttára, a hasonló helyzetű belső városrészek leépülését komolyan meghaladó, prostituált negyeddal is terhelt, nagyvárosi gettó van kialakulóban.

A fővárosnak és a kerületnek akkor kell megtennie a kimozdulást elősegítő első lépéseket, amikor az állam teljesen kivonul a lakásépítésből, és minden felelősségvállalásból is, ami a városokra vonatkozik. Akkor, amikor sem az önkormányzat, sem a városrész lakói nem rendelkeznek fölösleges pénzekkel, nincsenek megfelelő rehabilitációt segítő törvények, jogi- pénz- és adóügyi szabályozások és kedvezmények sem a régi épületek felújítására, sem új lakások építésére. Mégis lépni kell az itt élő emberek érdekében is, de azért is, mert az itt kialakuló helyzet nem áll meg a városrész határainál, hanem — túllépve rajta — először közvetlen környezetére, majd az egész városra is kisugárzik.

A rehabilitáció előkészítése, megszervezése, gazdasági háttérének kialakítása a kerülettel együtt megoldandó, hosszú, bonyolult folyamat.

Itt néhány olyan gondolatot sorolunk fel, melyekkel a főváros az előkészítési folyamatot és a kiinduláshoz szükséges első lépéseket segíthetné.

a) Az előkészítési folyamat során — a részletes rendezési terven túl, melyet a kerület készített — véleményünk szerint szükség van:

— *teljeskörű szociológiai tájékozódásra-vizsgálatra*, majd a tervek készítése során — még az elfogadás előtt — az itt élők szembesítésére a programmal, a részletes rendezési tervvel, és a rehabilitációs elképzelésekkel;

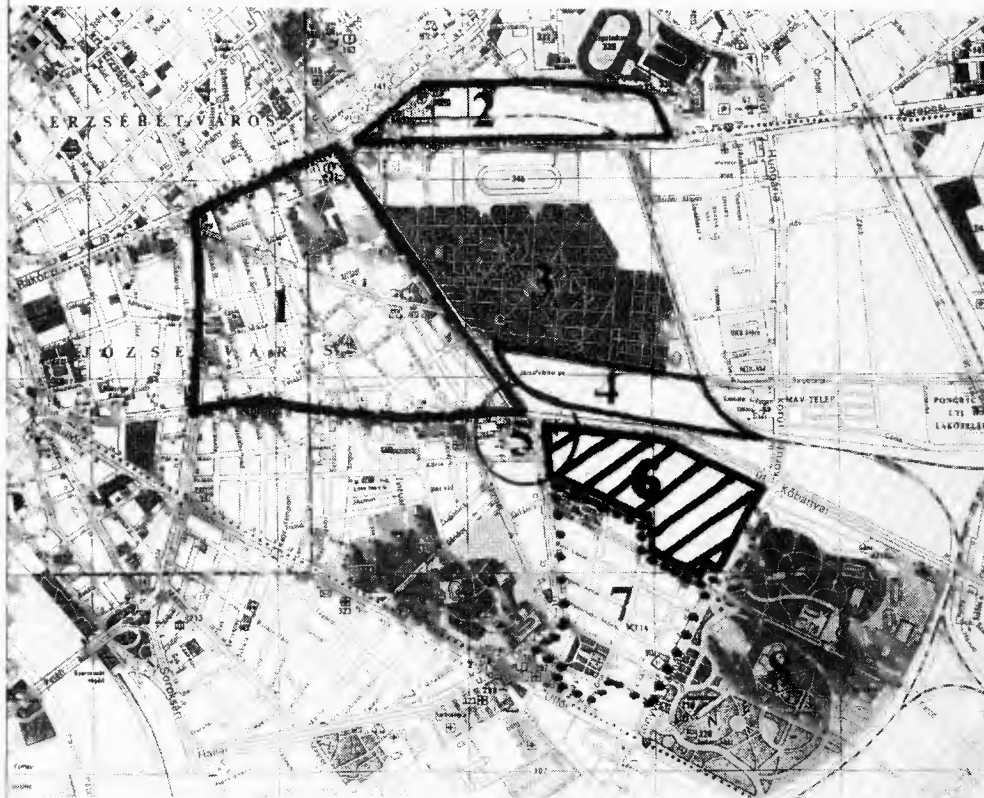
— egy-egy induló project vagy akcióterület alternatív beépítésénél a megfelelő választás, döntés érdekében *összehasonlító gazdasági elemzésre*;

— a városszerkezetileg legfontosabb, vagy a városképileg legérzékenyebb helyeken *tervpályázatok meghirdetésére*.

b) A kimozdulás, a rehabilitáció esélyét komolyan befolyásolja az *új lakások építésének lehetősége a rehabilitációs területen belül, és a rehabilitációs területen kívül is*.

Ebben az esetben a hatékony lakásépítési konstrukciók kialakítása, és a megfelelő külső helykiválasztás és helybiztosítás lenne elengedhetetlenül fontos. Itt komolyan el kellene gondolkozni azon is, nem lehetne-e a századforduló utáni lakásépítési akciókból tanulni? Részben Bárczy István polgármester lakásépítési programjára gondolunk, melynek során a főváros összes nehéz helyzetű kerületében hosszúlejárható külföldi kölcsönökből épültek fel az ún. városi házak, melyek közül ebben a városrészben is található néhány, másrészt olyan szövetkezeti rendszerű, szintén városi támogatást élvező lakásépítési akcióra, mint a nem is olyan távoli Tisztviselő telep, vagy a „Pap-házak” példája.

c) A rehabilitációt segítő általánosabb, más kerületekben is jelentkező problémák megoldásához szükséges lenne, hogy a főváros foglalkozzon:

A lakásépítés lehetősége a közelben a Ganz Mávag egy részének felparcellázásával

1. A Közép-Józsefváros északi része
2. Keleti pályaudvar
3. Köztemető
4. Józsefvárosi pályaudvar
5. Orczy tér
6. Ganz-Mávag területe
7. Tisztviselőtelep
8. Népliget

— *A pesti oldalon immár több évtizede tartó folyamatos talajvízszint emelkedéssel, és annak következményeivel.*

Részben: korszerű és hatékony szigetelési eljárások kikísérletezésére, másrészt a talajvíz felhasználásának különböző lehetőségeire (ipari használat, úttest takarítás, locsolás, autómosás) gondolunk.

— *A települési, fővárosi értékek meghatározásával, számbavételével, és a védelem feltételeinek megteremtésével, mert enélkül esetleges módon alakul és pusztul mindaz, amit óvni, védeni kellene.*

Ez azt jelentené, hogy nemcsak a román, a gótika, a barokk és a klasszicizmus, de az eklektika, a szecesszió és a modern építészet kiemelkedőbb beépítéseit, épületeit is számon kellene tartani. Ezen túl védeni a hagyományos városszerkezetet, a városképet, parcellakiosztásokat, a növényzetet, jellegzetes veszélyben lévő funkciókat, mesterségeket, de hangulati elemeket is.

Addig míg itt Budapesten, és most konkrétan itt ebben a kerületben is, nincs kidolgozva, felmérve és számontartva a települési értékeknek ez a szélesebb köre, mindezen pótolhatatlan értékek veszélyeztetett helyzetben vannak, és egyáltalán nem kizárt teljes vagy részleges megsemmisülésük. Lásd intő példaként Óbuda megsemmisülését!

— *A város karakterét jelentő történelmi korszakok nem védett épületeinél átalakítás, tatarozás, rehabilitáció során támasztható elvárások és feltételek meghatározásával.* Mindez az igényesség bevezetése lehetne a jelenlegi igénytelenséggel, és elsvárosodással szemben.

A városnegyed eltérő jellegű területeihez igazodó javaslataink

A Közép-Józsefváros északi területe *három* jellegzetesen eltérő, egymáshoz hol határozott különbséggel, hol átmenettel csatlakozó részből áll.

Ez a karakter-különbség éppúgy érzékelhető a beépítettség jellegén és minőségén, mint a városrész társadalmi tradícióin, mai társadalmi rétegződésén, környezeti állapotán, és a mind-ezt önmagában is jelző lakáshelyzetén. De köztisztviselőknek, kereskedelmi életének csoportosulásai, vagy hiányai, a városrészt annyira jellemző kisiparosság elhelyezkedése, vagy éppen az üres telkek aránya is jelzi ezt a különbséget.

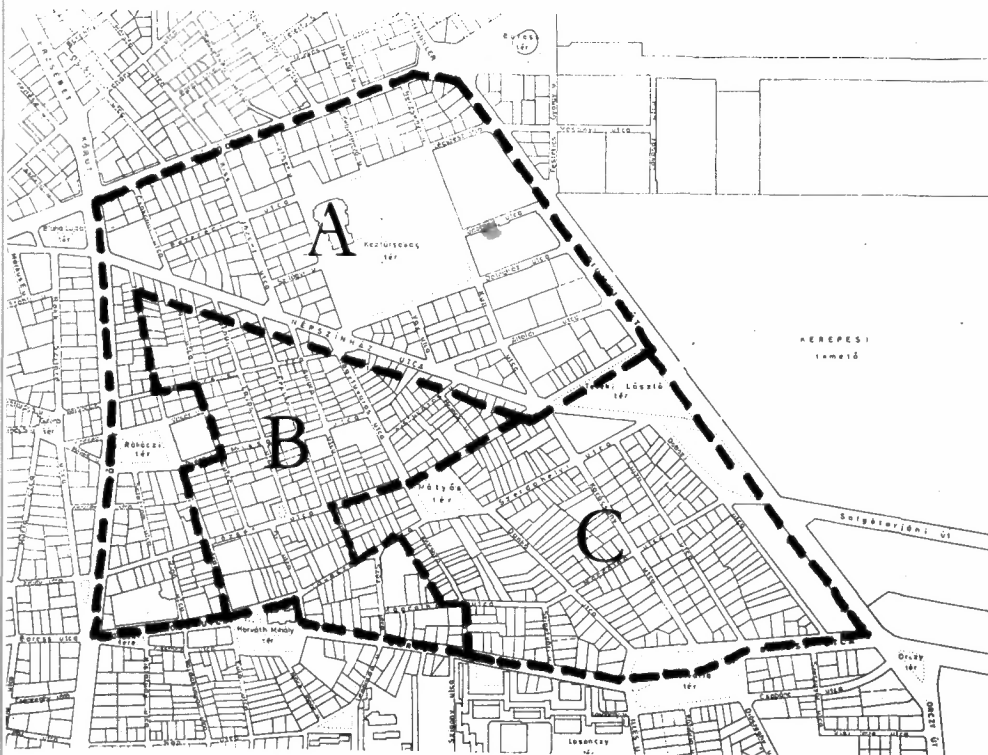
A városi élet minőségét így összességükben és alapvetően meghatározó, térbelileg is megfogalmazható határok kijelölésével azonban nem akarjuk a városnegyedet szétszabdalni, csak az eltérő rehabilitációs problémákra és lehetőségekre szeretnénk felhívni a figyelmet. Hiszen jól látható, hogy a területi elkülönülésen belül szigetszerűen találhatók egészen eltérő helyzetű tömbök, utcaszakaszok, és az is, hogy a különbözőség ellenére szerves és igen erős a kapcsolat, az összefonódás.

A Közép-Józsefváros északi részének eltérő jellegű területei:

A A nagyvárosias, polgári rész
(A jelű terület)

B A nagyváros és a kisváros ke-
veredése (B jelű terület)

C A leszakadó harmadik rész, mely már egy-
értelműen külváros, ahol egyszerre van je-
len a nagyvárosias, munkásbérkaszárnnyák,
mellett a kisvárosias és falusias beépítés
(C jelű terület)

A terület

A belvároshoz közelítő nagyvárosias, polgári rész

A Rákóczi út és a Népszínház utca közötti terület a Köztársaság tér környékével, a József körút—Rákóczi tér környéke, és a Baross utca kezdeti szakaszát övező tömbök területe.

Jellemzői:

Ez a polgárisult fővárost leginkább képviselő, egységesen, nagyvárosiasan beépült utcák, tömbök területe, részben még a Belső-Józsefváros folytatása. A területet szinte minden irányból főútvonalak, és az azokból nyíló terek határolják. Ezeken a városrészt U-alakban keretező, egységesen beépült részekben, a beépítés döntően háromemeletes, századvégi vagy századforduló

A belvároshoz közelítő nagyvárosias polgári rész épületei ...

1. Vay Ádám utca. 2. Népszínház utca—Vay Ádám utca sarok. 3. Magdolna utca 6.
4. Népszínház utca—Tolnai Lajos utca sarok.

... és belső terei

1. Salétrom utca 10. 2. Mátyás tér 12.

Különleges sarok-teresedés a Népszínház utca—Kiss József utca sarkán

után épült, jó minőségű bérházakból áll. A bérházak mellett itt található a felső- és középfokú intézmények zöme, megfelelő vagy igen jó az ellátás, élénk a kereskedelmi élet, kevés a bontható épület, szinte nincs üres telek.

A lakásviszonyok itt a legkedvezőbbek, a komfortos lakások aránya több mint 75 %, az egyszobás lakások aránya 40%. Jellemző, hogy a városnegyedben az utóbbi két évben eladott lakások is szinte mind itt találhatóak.

Ugyanakkor a beépítettség, a laksűrűség rendkívül intenzív. Kevés a belső kert, a szabad terület. A főútvonalak elviselhetetlenül nagy és rosszminőségű forgalma következtében a levegő szennyezettsége és a zaj mértéke sokszorosa a megengedettnek. Ez alól itt csak a Köztársaság-tér környéke kivétel. Az elviselhetetlen légszennyezés mellett a főútvonalak mentén és az azt szegélyező terek közelében szinte megoldhatatlan gondot jelent a parkolás.

Javaslataink:

Az egységesen beépült főútvonalak, utcák, tömbök mentén és azok területén nagyobb beavatkozás nem lehetséges. A hangsúly itt a forgalom lehetséges korlátozásán, a környezet minőségének javításán, és a városrészt övező főutak sarokpontjain és teresedések közelében a parkolás kérdésének megoldásán van, mert az egyre súlyosabb környezeti hatások könnyen elindíthatnak kedvezőtlen folyamatokat.

Nagyobb változás csak az itt található, sokszor rosszul használt középületek vagy lakóházak funkcióváltozásától várható.

Ugyanakkor ez az a terület, ahol a kereskedelem a főútvonalak mentén látható módon húzódik a bérházak udvarai, pincéi felé. Ennek a folyamatnak a további növekedésére számítani lehet és kell is, így komoly földszinti funkcióváltások várhatók, vagy szükségesek (lakás helyett üzlet, vendéglátás, szolgáltatás, üvegezett passzázsok). Szükség lehet még ezen túl is bizonyos arányú, bár kisméretű, lakásszámcsökkentésre, a rendkívül zárt és levegő nélküli tömbbelső egészségtelen helyzetű lakásainak levegőhöz, fényhez juttatása miatt. A csökkentés azonban igen óvatosan és csak a 25% körüli komfortnélküli lakások rovására történhet.

Itt található a 6 hektáros összefüggő zöldterületével különlegesen értéket jelentő Köztársaság tér, mely egyben a főváros legnagyobb köztéri parkja, és a főváros életében a jövőben egyre nagyobb szerepet játszó Fiumei út is.

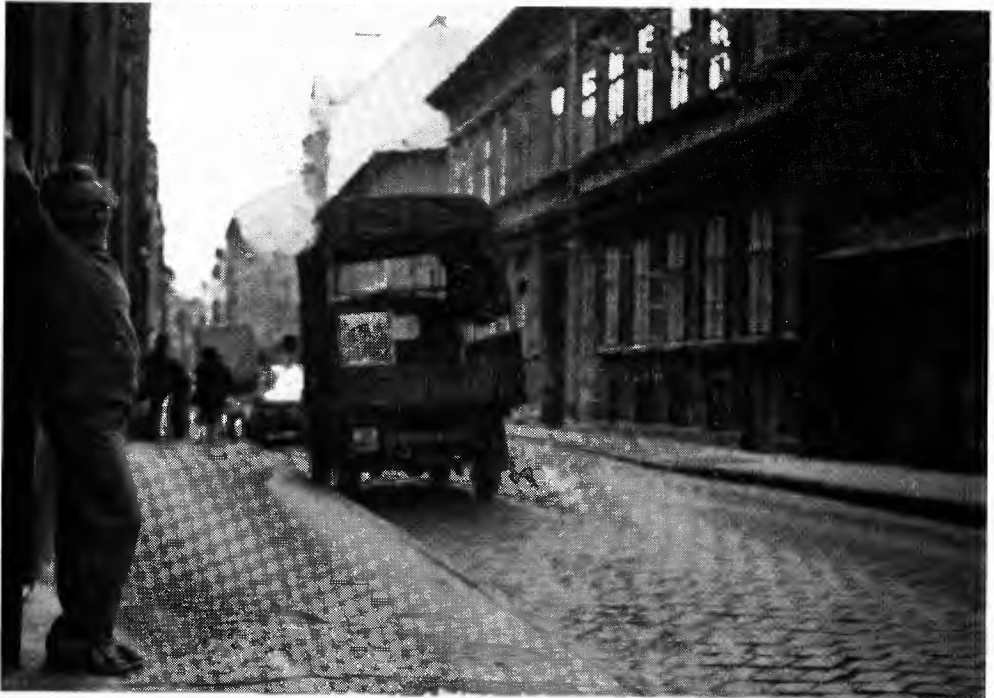
A Fiumei út és Köztársaság tér közötti terület — melyet a város eredetileg a fővárosi közüzemek használatára szánt és használ ma is — a város bekövetkezett fejlődése miatt — komolyan felértékelődik.

Ezért az értékéhez képest rosszul használt területek egy részénél más típusú területhasználatot, funkcióváltást, vagy funkcióváltással egybekötött új, nagyvonalú beépítést javasolunk. A rosszul, vagy városképileg is zavaróan használt területek legnagyobb része fővárosi tulajdonú. (Fővárosi Gázművek, Fővárosi Köztisztasági Hivatal, Baross Remíz stb. .)

B terület

A nagyváros és a kisváros keveredése

A Német utca és Bacsó Béla utca—Népszínház utca—Erdélyi utca—Mátyás tér—Koszorú utca—Baross utca által határolt belső városrész

A nagyváros és a kisváros keveredése a városrész középső részén.

1. Az Auróra utcai rendelő mellett megbontott Nagyfuvaros utca. 2. A Bérkocsis utca.

A nagyváros és a kisváros keveredése a város középső részén

1. A Mátyás tér egyik sarka, ahol egyszerre van jelen egy-egy értékes épülettel a városrészt jellemző három korszak. 2. Tipikus eklektikus bérház-részlet a szerényebbek közül (Kisfuváros utca 4.).

Jellemzői:

Ez a városnegyed közepe. Szűk utcák hálózata közé zárt, keskeny, párhuzamos tömbök jellemzik a terület nagyobb részét, sokszor igen kisméretű, keskeny telekosztással. Ezekben a szűk utcákban általában a múlt század közepéről ittmaradt földszintes házak váltják egymást a múlt század második felében épült két-háromemeletes bérházakkal, egy-egy üzemi jellegű épülettel, üres telekkel, telephellyel, téglaburkolatú iskolaépülettel, néhol egy-egy sarkon kiugró IV–V emeletes szecessziós bérházzal.

A közlekedés fő irányai ugyan elkerülnek, de megközelíthetősége mégis jó. Belső keresztutcai viszonylag csendesek, hosszirányú utcai forgalmasabbak.

A hiányos, szaggatott beépítésű területen a lakóházak mellett elsősorban helyi jelentőségű közintézmények találhatók: iskola, óvoda, rendelő, rendőrkapitányság, stb. A régiek mellé az utóbbi években újabbak is épültek.

A jellemző sok üres telek, telephely mellett a beépített telkek nagymértékben kihasználtak, ami azt jelenti, hogy igen kevés a belső kert, kisméretűek a belső udvarok. *Hiányzik a park, a zöld, a játszótér!*

A lakások kb. 45%-a komfortnélküli és egyszobás!

A Rákóczi tértől keletre fekvő tömbök és utcák életére rányomja bélyegét az egyre nagyobb területre kiterjedő prostitúció.

Ezen a környéken, talán a kis telekméreteknél köszönhetően, a régi földszintes házak közül sok maradt meg magántulajdonban. Az utóbbi években igen sok kft., kissovetkezet költözött részben a magántulajdonban lévő házakba, részben a bérházak földszintjére, pincéjébe. A pincék átalakulására még az újonnan kialakított borozók nagy száma is jellemző.

Javaslataink:

Ez a terület a városnegyed közepe. Az igen nagyszámú üres telek, telephely és viszonylag sok bontható, elsősorban földszintes épület lehetőséget ad nagyobb számú lakóház építésére. Ez azért is fontos, mert még a meglévő lakóépületek többségének megtartása esetén is lakásszám csökkenés várható, hiszen a meglévő lakások kb. 45%-a komfort nélküli vagy szükségglakás. De lakásszámcsökkenés várható a kiemelt lakóépületek funkcióváltása miatt is. A beépítési arányokat és magasságot, az épületek léptékét az utcák keskenysége, és a viszonylag kis telekméreteket azonban korlátozzák.

A lakóépületek mellett alkalmasnak tartjuk a területet kisebb szállodák, irodaházak elhelyezésére. Kedvező ez a terület a kisvállalatoknak is.

Egy dologra azonban fel szeretnénk hívni a figyelmet. Az iskolák általában helyhiánnyal küzdenek, és többnyire nincs megfelelő közösségi termük, tornatermük, udvaruk. *Ezért a meglévő iskolák melletti üres vagy megüresedő telkeket elsősorban iskola-bővítésre, és az iskolához csatlakozó park kialakítására javasoljuk felhasználni.*

A terület nemcsak a helyi szintű közintézmények, de a józsefvárosi iparosság kisüzemeinek is a helyszíne volt. Az oly gyakran előforduló, lakóház-udvarból nyíló, elhagyott, de építészeti-leg értékes kisüzemeket, műhelyépületeket a jövőben újra munkahelyteremtő lehetőségként lehet számontartani, hiszen a munkahelyteremtés rendkívül fontos a régi, leértékelődött városrészek újjászületése esetén.

A terület felértékelődését elősegítheti a *forgalomcsillapított közlekedési zóna* bevezetése, és a *tervezett új parkok kialakítása* is. A sűrű beépítés oldásának lehetősége a Déri Miksa utca—Fecske utca—Auróra utca találkozásánál magától kínálkozik. Az itt bontásból keletkezett, Rendelőintézet előtti teresedéssel együtt ez a rész átvezethet a Mátyás tér felé, bővítve ezzel a városi életben újra egyre fontosabbá váló és felértékelő hatású köztéri zöldterületet. Ez egyben esztétikai értelemben is segíthet feloldani ezt a lakótelepi stílusban megfogalmazott, ide nem illő tér-bővületet.

Városszerkezeti szempontból megkülönböztetett szerepe van a Déri Miksa utca mellett a József utcának is, hiszen ez az egyetlen — a Belső Józsefvárosból induló és a Fiumei útig végigfutó — hosszirányú belső utcája nemcsak ennek a területnek, de az egész városrésznek is. A korábbi tervek és elképzeléseink szerint is forgalomcsillapított esetleg sétáló és kerékpáros utca lehetne a prostituált negyed jelenlegi „főutcájából”.

Nyitott és egyenlőre nem megválaszolható kérdés az eredetileg korlátozott területen működő prostituált negyed egyre korlátlanabb terjeszkedése és ennek következményei.

Olyan, a nagyvárosok életéhez tartozó hagyományos jelenségről van szó, ahol a városépítéssel nem sokat tehet. Igazgatási—rendészeti—szociális—önkormányzati egyeztetések során talán sikerülhet e súlyos területleértékelő helyzetnek a lokalizálása. A városnegyedben élő lakók véleménye szerint a Baross utca irányába húzódó terjeszkedés egyértelműen a József utca és a Tavaszmező utca egyirányúsításával kezdődött. Ekkor alakult ki az ún. „kocsisor”. Szerintük a forgalom szervezésével a terjeszkedés befolyásolható. Ezért a József utca és a Tavaszmező utca, de valójában a környező utcák esetében is a forgalomcsillapítás, gyalogos elsőbbség, vagy akár az átmenő forgalom korlátozása a szokásos környezet javító hatáson túl is hasznosnak bizonyulhat.

C terület

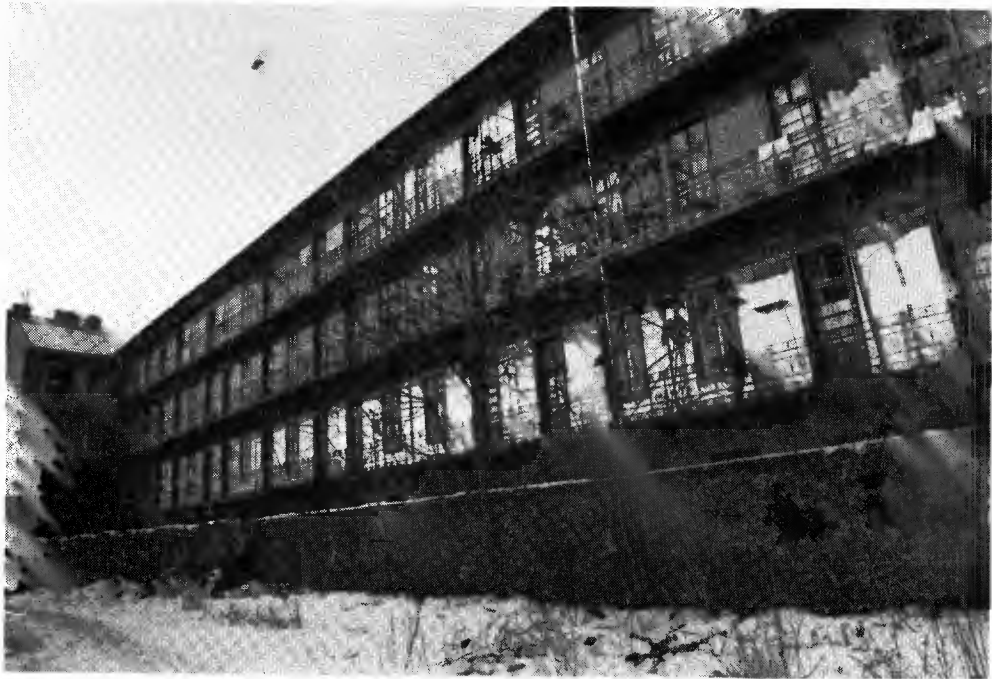
Nagyvárosi munkásbérkaszárnnyák, üres telkek, telephelyek és a falu keveredéséből alakult külváros, a leszakadó „harmadik világ”

A Koszorú utca—Baross utca—Kálvária tér—Dobozi utca által határolt városrész, és a Mátyás tér—Teleki tér környéke

Jellemzői:

Ez a terület sok szempontból már valódi külváros. A spontán városfejlődés idején kialakult utca- és térrendszer volt majorsági földek területét tagolta. Ennek megfelelően a területre a széles utcákkal határolt nagymélységű és nagyszélességű, szabálytalan trapézalakú, igen nagy méretű tömbök a jellemzők, melyek egyes helyeken keskeny, igen mély telkekkel tagoltak. A bérházas beépítéshez nehezen idomítható telekosztás és telekarányok sokáig itt tartották a más-honnan már kiszorult gazdálkodókat, iparosokat. Így a mai napig is számos földszintes lakóház maradt meg, melyek közül jelentős a magántulajdonban levők aránya.

A többnyire tekintélyes külsejű, földszintes lakóházak igen nagy, tágas kertekkel is rendelkeznek, ahol régi kertvendéglők nyomai is fölfedezhetők. Ezt a földszintes beépítést leggyakrabban háromemeletes munkásbérkaszárnnyák váltják váltakozva az üres telkekkel, telephelyekkel, elhagyott üzemépületekkel. Tehát a beépítés a nagy léptékváltások mellett rendkívül hiányos is.

A leszakadó „harmadik világ”

Nagyvárosi és kisvárosi jellegű munkás bérkaszárnnyák (Dankó utca 16., József utca 47.).

A leszakadó „harmadik világ”

1., 4. Dobozi utca 45., a világ vége, ahol mégis lehet élni. 2. Magdolna utca 40., a Zsibárusház előtti utca, a játék területe. 3. Karácsony Sándor utca 21., előkelő bérház a munkásbérkaszárnnyák és falusias épületek között.

*A leszakadó „harmadik világ”:
Munkásbérkaszárnya és a falu idillje egymás mellett.*

Feltűnő ezen a területen, hogy szinte az egyetlen közintézmény a Főváros Éjjeli Átmeneti Szálláshelye volt. Még általános iskola sincs.

A lakáshelyzet itt a legrosszabb, szinte Dickens-i világba illő, hisz *a lakások kevesebb mint 35%-a a komfortos; 70%-a egyszobás!*

Ez olyan arány, és olyan súlyos probléma, ami helyi szinten már nem kezelhető. Paradox módon azonban épp ez a legrosszabbnak tűnő terület az, amely a levegő minősége tekintetében kedvezőbb helyzetben van, mint a szomszédos városrészek.

A területnek feltűnően nincs üzleti élete sem, de ugyanakkor a városnegyed iparosságának, mesterembereinek jelentős része él ma is itt (elsősorban a Magdolna utcában és annak környékén). Kivétel ez alól a Teleki tér környéke, melynek életét bár megtépázva, de még mindig meghatározza a kiskereskedelem, és maga a piac.

A terület építészeti és szociális leromlása ellenére az utóbbi években — talán a szerkezeti struktúra és a környezeti adottságok miatt — három nagyobb társasház is épült a környéken. Ugyanakkor az is jellemző, hogy a rossz lakások miatt egyetlen lakás megvételére sem került itt sor.

Mégis úgy véljük, hogy a Közép-Józsefváros ma e leghátrányosabb helyzetűnek tűnő része komoly, a kimozdulást segítő potenciális lehetőségekkel rendelkezik.

— változás várható az Orczy tér irányából, mely ma még lehangolóan városszéli közlekedési csomópont csupán;

— felértékelő hatású lesz, illetve lehet erre a területre a Józsefvárosi Pályaudvar tervezett átalakulása: a jelenlegi konténerpályaudvar-szerep megszűnése; és az elővárosi személyforgalom megerősödése, növekedése.

— a területet a Fiumei út felől lehatároló, és kibontakozását egyben gátló, Baross Remiz funkcióváltása, ennél megfelelőbb területre költözése, felértékelő hatású lehet nemcsak az Orczy térre, de a környék egészére is;

— igen nagy potenciális építési lehetőséget jelent a területen nagy arányban található beépíthető üres telek, telephely, melyek mértékét még az elbontható épületek viszonylag nagy száma is növeli.

Javaslataink:

— Ez az a terület, ahol a szokásosnál is súlyosabb a társadalmi—környezeti leépülés, ritkaságszámba megy a komfortos lakás. Itt gyülekeznek az ún. munkásbérkaszárnnyák, itt a legnagyobb méretű a szlóm, a szegregáció. Kisebb területfelértékelő beavatkozások, akciók önmagukban itt egyáltalán nem segítenek. Radikális, de igen meggondolt és differenciált cselekvés, beavatkozás szükséges. Az eddigi imereteink alapján úgy gondoljuk, hogy ebben az esetben „új típusú” lakásépítési akciót kellene végiggondolni. Még az értékesebb épületek megtartása esetén is bőséges hely áll majd rendelkezésre nagyobb számú magasszínvonalú bérlakás, társasház, és ún. „városi ház” megépítésére. A rendkívül tágas, nagyméretű tömbökben a széles utcák mentén a lakásépítést vonzóvá teheti a levegő jobb minősége, a nagyobb összefüggő belső zöldterületek, vagy egyéni kertek kialakításának lehetősége. De esélyessé teszi ezt a területet az egyre nagyobb értéket jelentő közterek, parkok, zöldterületek közelsége is (Teleki tér, Mátyás tér, Kálvária tér, Köztemető).

Az azonban bizonyos, hogy a leépülés ilyen dimenziója pusztán helyi, önkormányzati erővel nem oldható fel!

Ahhoz, hogy valóban elinduljon itt ez a „új típusú” lakásépítés, például szükség lesz a már most is hiányzó általános iskola, óvoda, bölcsőde, rendelő, stb. építésére, vagy kialakítására is. Ugyanakkor itt nyílik lehetőség az egész városrész életét is komolyan felértékelő nagyobb területigényű sportolási létesítmények pl.: uszoda elhelyezésére. A nagyobb területű és mélységű telkek, a funkcionálisan vagy minőségileg átalakítható földszintes, egyemeletes lakóépületek jó lehetőséget kínálnak kisebb környezetbarát (ipari) vállalkozások idevonzására is.

Az egész terület jövőjét, de különösen a Dobozi utca menti igen nagy tömb további sorsát meghatározóan befolyásolja a Baross Remiz kiköltöztetése a jelenleginél alkalmasabb területre. Ha ez megtörténne, a városrésznek ez a leszakadó területe fellélegezne, kinyílna, és végre hozzákapcsolódhatna a város életéhez. A Remiz helyére, a csarnoképület egy részének felhasználásával, esetleg átkerülhetne a Teleki téri piac, míg az Orczy tér felőli területén kereskedelmi központ is kialakítható lenne, ami feltűnően hiányzik a városnak ezen a pontján.

A Dobozi utca elképesztő világvége jellege mellett a városrész legrosszabb helyzetű, ám XIX. századi beépítését legteljesebben őrző utcája a *Lujza utca*. Különleges utcának tartjuk még itt a törtvonalú *Koszorú utcát és Magdolna utcát* is. *Ez a három utca a jellegzetes józsefvárosi földszintes és egyemeletes házak sorát őrzi még.* Védelmükkel, új élettel való megtöltésükkel a városrész különleges, első beépülési korszakát képviselő utcáiként idegenforgalmi szerepet is betölthetnek majd.

A nagyobb elhatározásoknál, vállalkozásoknál könnyebben megvalósítható területfelértékelő lehetőségek ez esetben is a közlekedés rendjének átgondolásában, a szélesebb utcák (Dankó utca, Karácsony S. utca) fasorral történő beültetésében, új zöldterületek kialakításában rejlenek, első bízható, kiinduló lépésként.

A terek megkülönböztetett jelentősége a rehabilitációs folyamatban: akcióközpontok

A városi terek és parkok különleges helyet jelentenek, és megkülönböztetett szerepük van a városok, a városban élő emberek életében.

Itt, a Józsefvárosnak ezen a részén, a fővárosban egyedülálló módon igen nagyszámú tér és park található szinte egyenletesen elhelyezkedve és egymáshoz is kapcsolódva. *A közterek és parkok ily nagy száma és egymástól oly eltérő, különböző jellege különlegesen értékké és izgalmassá teszik a városnak ezt a részét.*

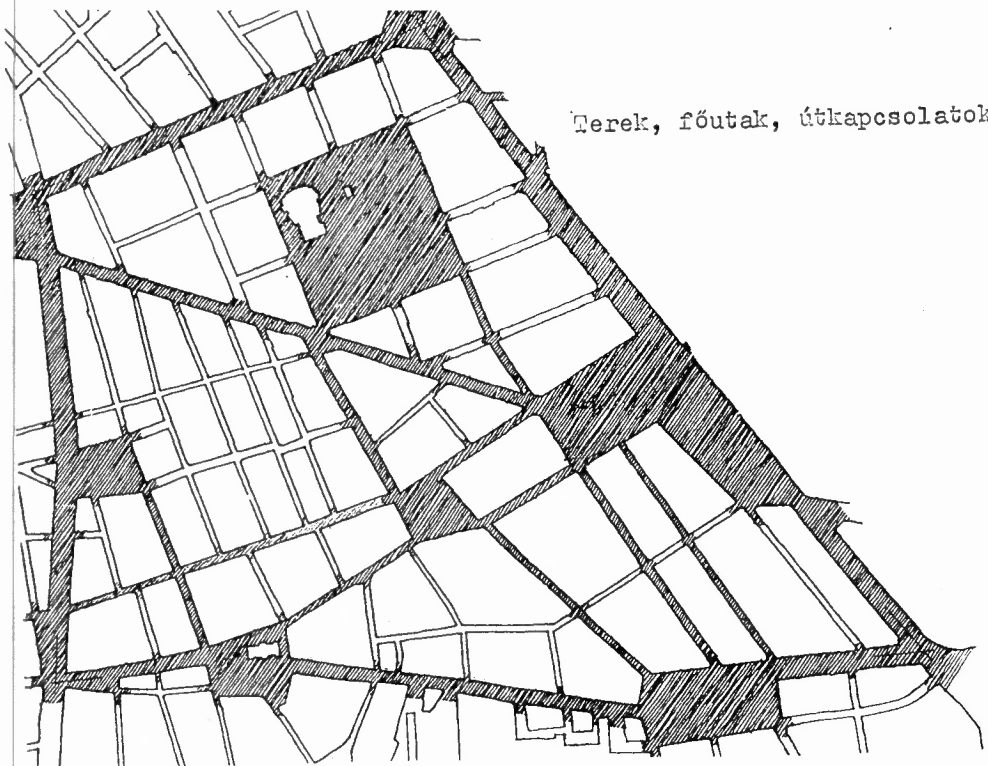
Mégis minden adottságuk, szépségük és egyediségük ellenére e városrész tereinek többsége nem tölti be azt a vonzó, sugárzó, felértékelő szerepet, ami általában sajátja a városi tereknek.

Más a helyzet a főútvonalakhoz kapcsolódó tereknél, hisz esetükben elsősorban az óriási méretű, kíméletlen, rosszul szervezett, és elfogadhatatlan minőségű forgalom zilálja szét, teszi eleve alkalmatlanná őket arra, hogy városi „agora” szerepüket betölthessék.

Más a helyzet a belső, zártabb terek esetében, ahol egyértelműen a terület szaggatott fejlődésének és fokozódó leértékelődésének okai hatnak oly erővel magukra a terekre is, hogy nem, vagy csak félig-meddig tudják betölteni azt az elementárisan fontos városi funkciót, amire ki lettek találva.

Ezeknek a tereknek a beépítése — egy-két kivételtől eltekintve — még a mai napig is oly hiányos, hogy kivételes építési-vállalkozási lehetőségeket is nyújtanak.

Az egész városnegyed helyzetét, életét felértékelő folyamatok elindításában ezért kiemelkedő jelentőséget tulajdonítunk a terekkel összefüggő akcióknak. Egyáltalán nem mindegy milyen célra, milyen összefüggésben, milyen színvonalon, milyen funkcióval épülnek majd be az üres telkek. Példaként négy egymástól igen különböző helyzetű és karakterű teret emelünk ki, hogy rávilágítsunk mire is gondolunk.

Terek, főutak, útkapcsolatok

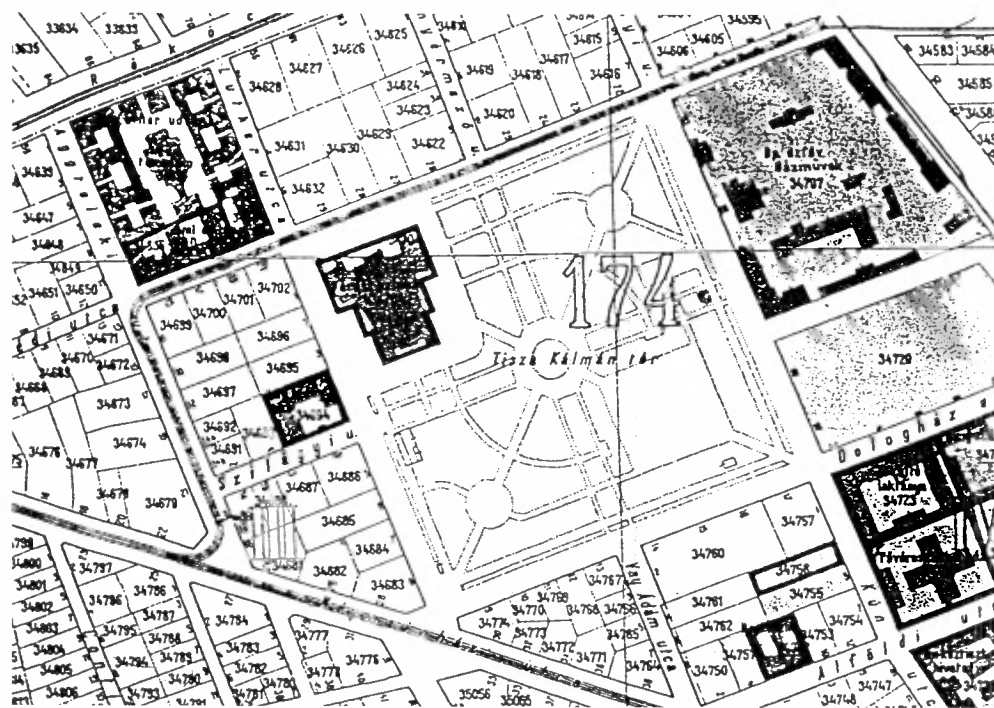

Hétköznapi délután a Köztársaság téren.

A Köztársaság tér fái.

Köztársaság tér

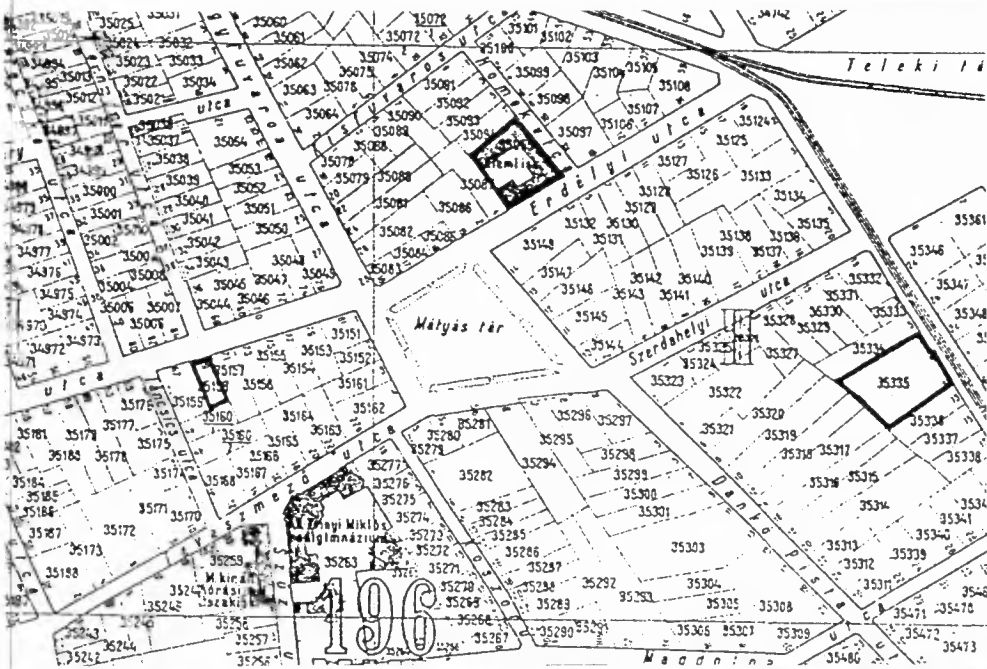
A hajdani lóvásár majd piactér 6 hektáros területét 1897-ben parkosították. Budapest legnagyobb köztéri parkja városszerkezeti és városépítészeti jelentős alkotás. A kertépítészeti hagyományait követő geometrikus elrendezésének teljes gazdagságban történő helyreállítása, a környező funkciók elsősorban kulturális többlettel való feltöltése a főváros legértékesebb helyeinek egyikévé emelhetné az ökológiai és társadalmi szempontból már ma is igen jelentős teret.

Mátyás tér

Ez a tér a városrész közepe, szíve, és bár még tömegközlekedés szempontjából is előnyös helyzetben van, a teljes leépülés jellemzi. Foghíjak, tűzfalak, üres területek, kiemelkedően magas öt-hatemeletes, századfordulón épített bérházak, és földszintes épületek váltakozása jellemzi. Bérházainak építészeti kvalitásai sok esetben a Népszínház utca bérházaival azonosak.

Ez az a tér is, amelyikről szinte az összes többi tér felé utca vezet.

Nagyszámú beépítetlen telke lehetővé teszi olyan új funkciók kialakítását is, mely egyszerre szolgálná az itt élő embereket, de egyben vonzó lehetne akár az idegenforgalom számára is. A tér méretei azt is lehetővé teszik, hogy megerősödjön, illetve lehetővé váljon a közterek egyik legfontosabb funkciója: a pihenés-séta-játék lehetősége is. A ma igen kopottas és elhanyagolt park növényzetének kiegészítése, játszóterének gazdagítása akár azonnal is lehetséges, mint első biztató lépés az önkormányzat részéről.

Mátyás tér.

A Mátyás tér a pesti oldal talán egyedüli megmaradt pléhkrisztusával.

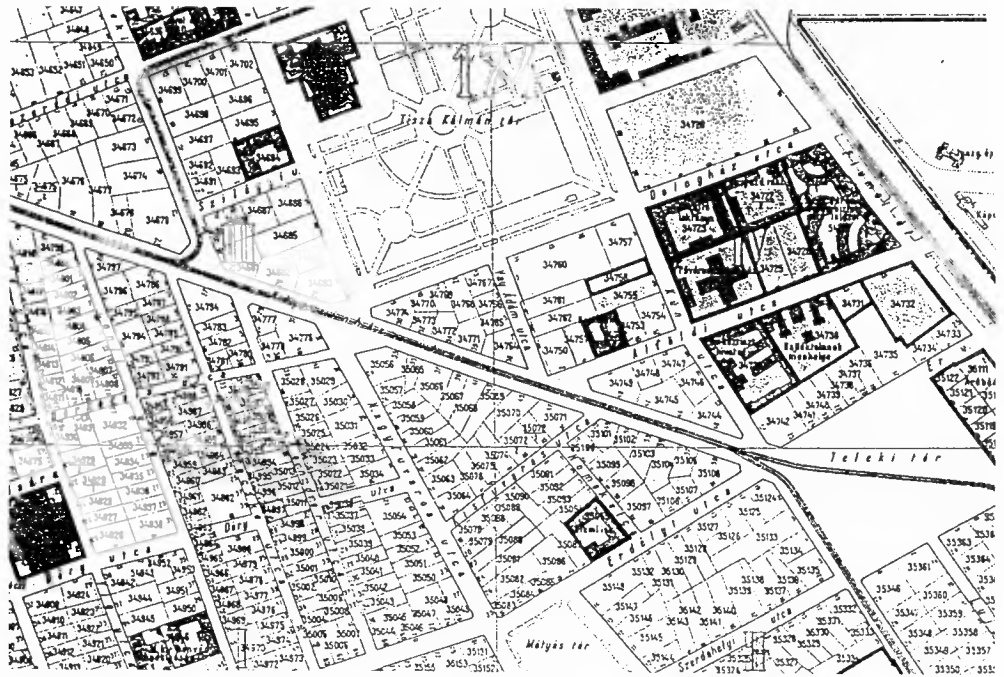

Népszínház utca

Mint tiszteletbeli tér, fórum, tengely, különleges szerepet tölt be a „régí” és az „új”, a „polgári” és a „szegény” világ, a bel- és külváros között.

Századfordulón épült bérházainak karaktere és építészeti minősége — túlnő még a Köztársaság tér környékének beépítési színvonalán is. Ez az egyik legnagyobbvárosiasabb utcája a Józsefvárosnak, talán a fővárosnak is, időnként a századforduló Chicagójára emlékeztető. Vizuális és funkcionális térkapcsolatát a Blaha Lujza térrel azonban fel kellene erősíteni, meg kellene oldani. *Legyen fórum, sétatér, korlátozott forgalommal, hátrahúzott villamos végállomással, kisebb klubok, egyesületek számára kulturális célra felajánlott termekkel, mozikkal, vendéglőkkel és természetesen üzletekkel!*

A Népszínház utca szerepének felértékelődése ugyanakkor szoros összefüggésben van a Teleki térrel is, annak felértékelődése pedig hiányzó beépítésén túl a piac jövőbeni szerepével sorsával.

A Népszínház utca szokatlan, átlós vezetése és körüli torkolata.

A Népszínház utca különleges saroképületeinek egyike. (Lajta Béla, 1912).

Rákóczi tér

Ez itt az a szinte egyetlen, teljesen kialakult, beépített városi tér és park, ahol a környező lakóházak földszintjei ma is a városrész lakóinak életéhez kapcsolódnak.

Tehát leépülése és zűrzavaros állapota ellenére élő, valóságos városi tér maradt, talán a Nagykörút közelségének és a Vásárcsarnok jelenlétének együttes hatására. Leépülését azonban nem lehet tagadni, melyhez hozzájárul az is, hogy hajdani park jellegét megbontva játszótérre változtatták át. Mindez a városnak e rettenetesen szennyezett levegőjű, védtelen helyén elfogadhatatlan! A csarnok mögötti új park, játszótér kialakításával szeretnénk ezen változtatni úgy, hogy helyette helyreálljon a tér századfordulón kialakult jellege: középen szökőkút, szoborcsoport, körös-körül alacsony öntöttvas kerítés, sok fa és zöldfelület.

A közösségi és félközösségi terek jelentősége

Nemcsak a terek és parkok, de az utcák, tömbbelsőik, udvarok, kertek, sőt függőfolyosók (gangok) is fontos színterei a városi életnek, a közlekedés és vásárlás mellett a találkozásoknak, sétának és pihenésnek.

Nyári délutánokon ebben a városrészben gyakran lehet látni az udvaron, kertben, függőfolyosón ülő, egymással beszélgető embereket, kertekben játszó, vagy a kevésbé forgalmas utcákban ugróiskolázó gyerekeket, de még a kapu előtt a járdán ülő lakók látványa sem ritka.

Ezért ezeknek a köztes-összekötő tereknek a helyzete szintén igen fontos és meghatározó a városrész lakói számára, segítheti vagy ronthatja a városi élet elviselhetőségét.

Ebben a városrészben azért is tulajdonítunk ennek megkülönböztetett figyelmet, mert az itt élő emberek, családok nagy részének más kapcsolódási-pihenési-nyaralási lehetősége nincs!

Az iskolaudvarok és az utcák városi sivataga ...

... és a földszintes és I. emeletes lakóházak belső tereinek oázisai.

A kulturális élet kibontakozásának és megerősödésének meglévő építészeti lehetőségei

Egy városrész vagy városnegyed belső életének felértékelődése, külső irányból is vonzóvá válik, szorosan összefügg azzal is, mi mást vagy többet tud nyújtani a többi városnegyedhez képest. Úgy gondoljuk, hogy a kultúra szerepe ilyen szempontból elsődleges és meghatározó, de csak akkor, ha nem csupán kívülről vonzza ide az érdeklődőket, hanem a városnegyedben élő emberek számára is megfelelően alakul, változatos és sokrétű.

A részletes vizsgálatok alapján e program kialakítása során ezért különös figyelmet fordítottunk volt mozik, színház-kabaré, egyesületi székházak dísztermei vagy műhelyépületek, kisüzemek kulturális célra is alkalmas tereinek feltárására, rosszul, vagy bántó módon használt kivételes vagy különleges épületekre.

A munkahelyteremtés építészeti adottságai

A lakás és a kultúra nagy kérdéskörei mellett, régi, leértékelődött városrészek felértékelésének, újjáélesztésének fontos eleme a munkahelyteremtés lehetőségének, ezen belül legváltozatosabb formáinak feltárása.

Itt, a Józsefvárosnak ezen a részén, különlegesen sok olyan építészeti tér, régi bezárt, vagy raktárnak használt műhely vagy kisüzem található, melyek ilyen célra kiválóan alkalmasak.

A városrészben nagy számban található üres telkek egy részén is mód nyílik azonban olyan kisebb vállalkozások beindítására, melyek a lakókörnyezetet nem terhelve max. 10—25 fő alkalmazásával, elszórtan és változatosan munkalehetőséget adhatnak majd.

Dankó utca II.

A program legfőbb ajánlásai

1. A városrész történelmi kialakulását, karakterét képviselő sajátos-egyéni varázsát jelentő beépítések, építészeti-természeti-kulturális értékek széles körére vonatkozó védelem (a települési érték fogalmának bevezetése).
2. A városrész adottságaiban rejlő ma még kialakítható környezetet felértékelő lehetőségek hosszútávú biztosítása: játszótér, gyalogos átjárók, sportolási terület, új zöldterület, park, új iskolai terület — udvar, parkolóház, vagy szint alatti parkoló kialakításának lehetősége.
3. A rehabilitációs folyamatól függetlenül viszonylag kis költséggel is megtehető környezetet felértékelő lépések azonnali elindítása: fásor, vagy fák ültetése, gyalogos prioritású utcák kialakítása, terek kertészeti rehabilitációja, köztisztaság biztosítása, vizuálisan is környezetet zavaró és leértékelő utcai tárgyak, bódék, reklámok fokozatos visszaszorítása, közvilágítás radikális javítása.
4. A meglévő értékek és a környezetet felértékelő jövőbeli lehetőségek biztosítása mellett a városrész kibontakozását, újjáéledését is segítő szabályozás.
5. A lakossággal történő jobb kapcsolat biztosítása, a nyilvánosság megteremtésére *információs iroda kialakítása a helyszínen*, a tervek megismertetése, a rehabilitáció fogalmának bevezetése majd elindítása érdekében.
6. Az új építkezések építészeti-városképi színvonalának emelése, de meglévő régi épületek színvonalas átalakítása érdekében is *kerületi építészeti zsűri felállítása*, annak véleménye-ajánlása alapján történő engedélyezés. Kiemelkedő, hangsúlyos helyzetű telkek beépítése esetén *tervpályázat* kiírása.
7. A jövőbeli rehabilitáció megkönnyítése érdekében a városrész életében oly fontos szerepet játszó, de hiányzó alapvető kisebb szociális, kulturális, szolgáltató funkciók biztosítására a legkönnyebben megoldható *funkcióváltások megindítása*.
8. Részben a funkcióváltások, részben a lakás komfortosítások miatt szükséges ideiglenes vagy végleges új lakás biztosítása érdekében *rotációs ház kialakítása vagy építése*.

Fővárosi összefüggéseket érintő javaslatok összegzése

- Baross tér:* nagyméretű szint alatti parkoló kiépítése a Keleti pályaudvar mindkét oldalán a Rákóczi út és a belváros tehermentesítése érdekében,
a tér kertépítészeti-városképi rendezése,
a híd elbontása.
- Orczy tér:* a főváros szerkezetében elfoglalt jelentőségének megfelelő funkcionális-közlekedési-városképi átértékelés,
nagyméretű szint alatti parkoló kialakítása a Baross utca és a Belváros tehermentesítésére a Józsefvárosi pályaudvar oldalán,
a nagyszabású új építési lehetőségek összehangolása a mögöttes területek rehabilitációjával és átalakulási lehetőségeivel, gazdasági-társadalmi elemzés,
tervpályázat kiírása.

- Józsefvárosi p.u.:** a konténer pályaudvar megszüntetése illetve kiköltöztetése, elővárosi pályaudvarként történő használat, Hungária körúti vasúti megállóhely kiépítése, az épületegyüttes műemléki védelme.
- Baross remiz:** a Remiz áthelyezése a Salgótarjáni útra, vagy más erre alkalmas területre, a felszabaduló rendkívül értékes terület és épületek hasznosítása: piac, bevásárló központ, zöldterület kialakítására.
- Rákóczi út:** az átmenő forgalom megszüntetése, a gyalogosforgalom erősítése, a megszüntetett villamos visszaállítása, járdaszélesítés, fasorültetés, az útvonal teljes hosszában és mindkét oldalán városképi elemzés és terv készítése, a további árkádosítás kérdésének felülvizsgálata.
- Fiumei út:** forgalmi szerepének tisztázása, körút jellegének erősítése, a már hosszabb szakaszon létező zöld sáv és belső út hiányzó szakaszainak megvalósítása, belső kerékpárút-korzó kialakítása.
- Baross utca:** a közlekedési zsúfoltság oldása az átmenő forgalom megszüntetésével, a fasor teljes rehabilitációja, portálok védelme, a közvilágítás világvároshoz igazodó kialakítása.
- Rekonstrukciós körút terve:** ÁRT szintű felülvizsgálat, az érvényben lévő 1988-i RRT és szabályozás érvényességének megszüntetése, olyan terv kidolgozása, mely sem városszerkezet rombolásával, sem épületek tömegének bontásával nem jár.

Összefoglaló gondolatok

A Közép-Józsefváros északi része a leértékelődés, szlömösödés és társadalmi erózió olyan stádiumába jutott, ahol már egy-egy telek, egy-egy utcaszakasz vagy tömb szigetszerű átalakulása önmagában döntő változást nem eredményezhet.

Ezért e városrendezési program kialakítása során az egész városrészre vagy annak egy-egy nagyobb egységére is kizugázó rehabilitációs folyamatban gondolkodtunk.

Az átalakulás és a felértékelődés elindítása a leépülés ilyen fokán tisztán vállalkozói alapon vagy tisztán önkormányzati erőből elképzelhetetlen, nem működik. Elfogadhatatlan az az út is, amikor a rehabilitáció a területen élő emberekkel nem számolva, azok elköltözésére épít.

De azt az utat sem tartjuk járhatónak, melynek során a városrész sajátos jellegét, karakterét jelentő beépítések — építészeti értékek vagy zöldfelületek eltűnése árán — történne a változás.

A leértékelődött történelmi városrészek esetében a nyugateurópai tapasztalatok is mind a rehabilitáció összetett (kormány-önkormányzat- lakossági- vállalkozói) finanszírozását és érzékeny társadalmi és építészeti megközelítését igazolják.

Mindezt figyelembevéve e rendezési terv készítése során, — már a jövőendő és elkerülhetetlen rehabilitációra is gondolva, szociológusokkal és közgazdászokkal együtt alakítottuk ki építészeti-, városrendezési javaslatainkat, a városrész karakterének és helyzetének megfelelő összetettségre és érzékeny megközelítésre törekedve és felhasználva a szociális ajánlásokat és a gazdálkodási program által vázolt kitörési lehetőségeket is.

A rehabilitációt, a kimozdulást a városrésze jellemző történelmi-építészeti-természeti kulturális értékekre építve, a beépítés léptékéhez és a folytatandó tradíciókhoz igazodóan, a városrész lakóinak részvételével, többségük maradására számítva képzeltük el, ugyanakkor társadalmi-környezeti-építészeti megújulásra is gondolva, hiszen *ez így együtt* a rehabilitáció lényege.

Erre az ún. „óvatos” rehabilitációra esélyt ad:

— a városrészben található, bontás nélkül is beépíthető üres telkek-telephelyek igen nagy száma (a telkek 15%), de az építészeti-városképi értéket nem képviselő, rossz állapotú, környezetet is zavaró, így bontható épületek viszonylag magas aránya is. (5—9%)

— mindez egyformán ad lehetőséget vállalkozás jellegű építkezéseknek, nagyobb lakásépítési akcióknak, de foghíjyszerű beépítéseknek is anélkül, hogy a meglévő értékes, történelmi folyamatosságot is biztosító épületeket, vagy akár lakóközösségeket komolyabban meg kellene bolygatni,

— az üres vagy üressé váló telkek magas aránya nemcsak új építkezéseknek, de új parkok, játszóterek, iskolaudvarok vagy iskolai kertek, sportterületek, tehát a környezetet komolyan felértékelő-javító megoldások számára is lehetőséget ad,

— a megújulásban szerepet játszhat a városrész igen előnyös központi elhelyezkedése a főváros szerkezetében, a városrészhez közvetlenül kapcsolódó pályaudvarok, nagykiterjedésű zöldterületek, de a belső parkok-közterek szokatlan nagy száma is,

— a városrész sajátos fejlődéséből következően megmaradt, ezért egyéni karakterét jelentő, egyben első beépülési korszakát is képviselő *földszintes és I. emeletes falusias, illetve kisvárosias jellegű lakóépületek és beépítések megőrzésével és védelmével* lehetőség nyílik a sűrűn beépített pesti oldal bérházai között a személyesebb — kisvárosiasabb életvitelre is, vagy közülük egy-egy épület funkcióváltásával a városrészben annyira hiányzó kisebb szociális — kulturális — szolgáltató funkciók kialakítására, akár az itt hajdanán hagyományosnak számító vendéglátás ill. vendéglők kialakítására — visszaállítására,

— e városrész másik sajátossága, védendő jellegzetessége *a lakóházak udvarán itt oly gyakran előforduló műhelyépület, hajdani kis gyár* is ragyogó lehetőség a szelíd de hatékony változásra, hiszen alkalmas új munkahelyek kialakítására vagy iparosok, művészek befogadására..

A rehabilitáció során ugyanakkor itt olyan rendkívül súlyos problémákkal kell szembenézni, mint:

— a komfortnélküli és rossz állapotú sötét-vizes lakások tömeges jelenléte (45%) és a lakóépületek többségének erőteljesen leromlott állapota,

— a belső utcák elsorvadt élete: sem üzlet, sem szolgáltatás, sem vendéglátás, csak kosz, elhanyagoltság, rossz közvilágítás, újabban pince-borozó, peep show, bingo terem,

- az indokolatlanul elbontott régi házak helyére települt környezetet terhelő, zavaró és leértékelő, talajt szennyező telephelyek, gépkocsitárolók rendkívül nagy száma,
- a prostituált negyed egyre korlátlanabb területhódítása,
- a városrész lakóinak életéhez közvetlenül kötődő szociális-kulturális-szolgáltató funkciók hiányos jelenléte, olykor teljes hiánya, (több mint 10 000 diák mellett),
- az általános iskolák, óvodák komoly túlterheltsége (~ 20%) és teremhiánya mellett a rossz körzeti elosztás és sok esetben hiányzó udvar, park, tornaterem, közösségi terem,
- kevés és egészségtelen, szennyezett levegőjű játszótér,
- a sportolási lehetőség teljes hiánya,
- e szociális területen igencsak segítségre szoruló és egyben előregedett városrészben a szociális ellátás hiányos jelenléte és az erre szolgáló építészeti terek alkalmatlansága.

Mindezek következtében

a perifériára szorult, hátrányos helyzetű emberek családok (szegények, munkanélküliek, cigányok) egyre gyorsabban növekvő jelenléte, az itt élők előregedése, a jobbmódú, tanultabb polgári családok elköltözése, — a gettósodási folyamat felgyorsulása.

Az itt felsorolt igencsak súlyos belső problémákat további külső, elsősorban a főváros hatáskörébe tartozó, a kibontakozást nehezítő gondok terhelik, melyek közül a legjelentősebbek:

- a városrészt övező főútvonalak elfogadhatatlan mértékű és minőségű forgalma, az ezzel együttjáró levegőszennyezettség, zaj, rezgés és porterhelés,
- a megoldatlan parkolási kérdések a főútvonalak környezetében, de belső utcákban is,
- Orczy tér és környékének városszerkezeti, közlekedési, városképi, funkcionális megoldatlansága,
- a Baross Remiz kibontakozást gátló, zavaró jelenléte,
- a Gázművek területének környezetet leértékelő használata,
- a Józsefvárosi-pályaudvar leértékelt kezelése, fejlesztési lehetőségeinek kihasználatlansága.

A modern nagyvárosok itt láthatóan egy helyre koncentrálódó összes hagyományos és új, de mindenképpen „kemény” problémái mellett a Józsefvárosnak ez a része építészeti értékekben, tradícióban meglepően gazdag, rendkívül változatos és egyben hihetetlenül ellentmondásos világot képvisel.

A változatosság és ellentmondásosság éppúgy megnyilvánul a városrész szerkezetében, beépítettségében, mint lakóépületeinek vagy belső udvarainak, kertjeinek sokféleségében, de társadalmi rétegződésében is.

Feltűnő az az ellentmondás, az a kontraszt is, amely a városrészben található igen nagyszámú közintézmény iskola magas színvonala, jelentősége és a városrész pusztulást sugalló, leépült mai helyzete vagy külső megítélése, presztízse között fennáll.

Mindez nagyrészt e városrész szaggatott és ellentmondásos fejlődéséből, s e meg-megújuló, majd mindig elakadó fejlődésnek sokszor ellentmondó városrendezési szabályozásból-, de belváros és külváros közötti köztes helyzetéből is fakad.

Ma egyszerre van itt jelen a polgári világ a munkás bércaszárnyák és a külváros világával, a nagyváros a kisvárossal, olykor a falu világával is, keveredve.

Ez a József körút mentén még Belvárost képviselő városrész a Dobozi utca — Orczy tér kör-

nyékén már a körút polgári világtól élesen különböző külvárost, munkások és hajléktalanok világtát idézi.

A nagy kontraszt, ellentét nemcsak a városrész két pólusa között, de a városrészen belül egy-egy utcában, tömbön belül is jellemző.

Igen gyakori kép a belső utcákban és terek körül az V–VI. emeletes szecessziós bérházak tövében álló múlt századból ittmaradt földszintes lakóház, majd a III. emeletes eklektikus bérház mellett húzódó telephely, üres telek, üzemi épület és az „előkelő” múltra visszatekintő polgári bérház mellett sorakozó „munkásbérkaszárnya” is.

A lakóépületek, bérházak kapuján belépve a különleges szépségű és hangulatú belső terek — udvarok olykor gazdag növényzetű elvarázsolt kertek mellett ott találhatóak a kétségbeejtően sivár, sötét és dohos udvarok is.

A program javaslatait ennek a változatos és ellentmondásos helyzetnek megfelelően fogalmaztuk meg, egyrészt a történelem során eltérően alakult városszerkezeti egységek és a rehabilitáció szempontjaiból más- és más stratégiát igénylő területek, másrészt az egymástól különböző tömbök utcák, épületek esetében.

Azonban minden összetettség és különbözőség ellenére az egész városrészt érintően egyformán alapvetőnek és fontosnak tekintettük:

— a városrészt alakító, egymás mellett fellelhető három nagy történelmi stílus-korszak jellegzetes, vagy építészeti szempontból kiemelkedő épületeinek, beépítéseinek számbavételét — megőrzését — védelmét, a történelmi folyamatosság biztosítását,

— a parkok és fasorok növényzete mellett, a városrészt érintő jellemző belső kertek megőrzését, befuttatott tűzfalak, értékes növényzet védelmét, értéküként történő számontartását,

— az elviselhető városi élet érdekében: a forgalomcsillapított vagy gyalogos-elsőbbességű utcák hálózatának kialakítását, a forgalmi rend javítását, a zöldterületek minden lehetséges formában történő növelését,

— az iskolák, óvodák közvetlen szomszédságában lévő üres vagy felszabadítható telkek iskolabővítésére, iskolaudvar vagy kert kialakítására történő felhasználását, illetve tartalékolását,

— a környezetet előreláthatóan legkevésbé terhelő parkolási lehetőségek területi biztosítását,

— az értékének és jellegének nem megfelelően, méltatlanul, rosszul vagy zavaróan használt különleges épületek, nagyobb belső terek funkcióváltását,

— sötét lakóudvarok földszinti lakásainak átalakulását, lakásként történő használatának megszüntetését.

Ezen túl különös jelentőséget tulajdonítottunk a városrész teljes területén:

— a közösségi élet szintereinek: tereknek, parkoknak kivételes utcáknak,

— a félközösségi tereknek: tömbbelső, udvar, kert és telek használatának,

— a kulturális élet kibontakozását, megerősítését segítő, rosszul használt építészeti terek feltárásának,

— a munkahelyteremtésre felhasználható épületek megőrzésének,

— a jelenleg elsősorban üzemhelyiségekben történő öregekkel való foglalkozás megfelelőbb, emberibb lehetőségek feltárásának, elsősorban erre alkalmas földszintes-kertes épületek funkcióváltására gondolva.

RÁKOSMENTE LAKÓINAK SZOCIÁLIS HELYZETE, ÁLLAMPOLGÁRI KÖZÉRZETE

(Social conditions of the residents of Rákosmente)

BŐHM ANTAL — SZÓGYI LENKE — SZPIRULISZ ILDIKÓ

1992 őszén a XVII. kerületi önkormányzat megbízta a MTA Politikatudományi Intézetének Helyi társadalom és önkormányzat csoportját, hogy szociológiai felmérést készítsen a kerület lakosságának szociális helyzetéről, életmódjáról, életminőségéről.

A kérdőíves felvételekre 1992 október—novemberében került sor. A felvétel mintájába 499 család került, eredeti terveink szerint az egyes városrészeknek megfelelő reprezentatív arányban. A mintát — véletlen mintavételi módszerrel — az önkormányzat Népeségnyilvántartó osztálya bocsátotta rendelkezésünkre.

Budapest legnagyobb kiterjedésű — 54,36 km² — kerülete 1950 január 1-jével keletkezett. A városrész két ősi település, Rákoscsaba és Rákoskeresztúr, valamint a századfordulás alapítá-sú Rákosliget és Rákoshegy közigazgatási egybeolvasztásával jött létre.

Létrejöttkor Budapest leghátrányosabb helyzetű infrastruktúráját vallhatta magáénak, 1945-ben 6 km burkolt út, 63 km-es vízhálózat és 83 km-es villanyvezeték volt a településen. Akkoriban falusias életmód, kertés házak jellemezték. 1945-ben 36 ezren éltek ezen a területen. Az elkövetkező évtizedekben sem iparosodott, egyetlen nagyüzeme az Egyesült Vegyi Művek, és itt működik a Hungarocamion központi telephelye, valamint a Budapesti Tejipari Vállalat. A kerületnek termelősövetkezetei is voltak, s a kertés részeket mezőgazdasági kultúra jellemzi ma is.

A városiasodás útján a XVII. kerület az 1970-es években indult el. Ekkor lakossága 50 ezer főre tehető. 1980-ra lakossága 54 ezer főre nőtt, s ezután a lakótelep kiépülésével komolyabb, főként a bevándorlásból származó népesség-növekmény alakult ki, s így 1990-ben már 72 500 ember élt a városrészben. A lakótelep kiépülésével az életmódban jelentékeny elkülönülés következett be a 30%-nyi lakótelepen élő és a 70%-nyi, főként kertés, családi házban élő lakos között. A lakótelepi építkezés, s így azt 1980-as évtized, az infrastruktúrában is számottevő javulást hozott. Már 311,9 km-es az ivóvízhálózat, 221,4 km-es a gázvezeték, a kerület villamosítottnak tekinthető.

Felmérésünkből világossá vált az is, hogy mindennek ellenére az infrastruktúra hiányai mindmáig gondot okoznak, természetesen elsősorban a kertés részekben lakó 70%-nyi lakoságnak.

A XVII. kerületi lakosság munkahelye Budapest más részein, vagy a város környékén van, tipikus az eljárá, bejárá életmód.

Az életminőség, a szociális helyzet alapmutatói

A XVII. kerület a főváros jobb szociális helyzetű kerületei közé sorolható. A lakosság anyagi helyzete, a segélyezettek, a munkanélküliek viszonylag alacsony száma bizonyos fajta kiegyensúlyozottságra, polgári társadalmi viszonyokra utal.

A mintánkban szereplők között 7% nyolc általánosnál kevesebbet végzett, nyolc általánosa 19%-nak van, 29% rendelkezik 8 általánossal és szakmunkás bizonyítvánnyal, 32%-nak van középiskolai és 13%-nak főiskolai vagy egyetemi diplomája. Nyolc általánosnál kevesebbet végzők legtöbbször a rákoskertiek között voltak (13%). A lakótelepiek között ugyanakkor nem volt olyan válaszoló, akinek ne lett volna meg a nyolc általánosa. Legtöbb szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkező a rákoskertiek (36%) és a lakótelepiek (33%) között volt. Diplomával rendelkező viszont Rákosligeten (21%) és Rákoshegyen (15%) fordult elő a legnagyobb arányban, legkevesebb Rákoskerten (9%) és a lakótelepen (10%).

A megkérdezett családfők és feleségeik körében a legtöbb értelmiségi Rákoshegyen (18%) és Rákoskeresztúr kertvárosában (15%) élt. Szintén ezekben a kerületekben a legmagasabb a nyugdíjasok száma: Rákoskeresztúr kertvárosában 27%, Rákoshegyen 25%. Legkevesebb a nyugdíjas a lakótelepen (9%).

Fizikai foglalkozású a rákoskertiek 54%-a, a rákoscsabaiak 47%-a, és a lakótelepiek 40%-a. Rákoshegyen csak 22% volt fizikai foglalkozású a vizsgáltak körében.

A mintában szereplő családfők és feleségeik között legtöbbször a rákoskertiek (19%), majd a rákoskeresztúriak (18%) születtek a kerületben. A rákoscsabaiak és a rákoshegyiek 17-17%-a született a kerületben, a lakótelepieknek csak 5, a rákoskeresztúriaknak pedig csak 3%-a. A legtöbb budapesti születésű a lakótelepiek körében fordul elő (63%), a legkevesebb pedig a rákoskertiek között (27%).

A rákoshegyiek (átlagidő: 21,7 év) és a rákoscsabaiak (átlagidő: 20,3 év) élnek legrégebben a lakásaikban, míg a legrövidebb ideje természetesen a lakótelepiek (átlagidő: 7,3 év).

A XVII. kerületben jellemzőek az aktív keresős családok. A családok 25,7%-ában van egy, és 16,9%-ában két nyugdíjas. A rokkant nyugdíjasok 12%-os arányban találhatók. A megkérdezett családok felének nincsen gyermeke, 21,4% az egy gyermekesek, 20,4% a kétgyermekesek, és 4,0% a háromgyermekesek aránya.

A főjövedelemforrás a családokban a főállásból szerzett jövedelem, és ezt általában két kereső szerzi meg. A családok bevallott átlagos havi nettójövedelme 33.525,— Ft. (A bevallásnál sok volt a pontatlanság, őszintétlenség.) A tipikus kertés családházias életmód önellátással és bizonyos árueladással társul.

A családok kiadásainak kb. 60%-át köti le az élelmiszerekre és a lakásrezsire fordított összeg. A lakótelepieknél nagyobb súlyú az élelmiszerkiadás, a kertés házakban lakóknál a lakásrezsi. A családok 64,3%-a jelzett autó üzemeltetésével kapcsolatos kiadásokat, 83,6%-a számolt be arról, hogy biztosítással védi ingó és ingatlan vagyonát. Nagyon alacsonyak az oktatásra, kultúrára fordított kiadások, s ezeknél többet költenek élvezeti cikkekre. A családok napi gondjait jelzi, hogy ha tehetnék, elsősorban többet költenének élelemre és ruházzkodásra, s azután utaznának. A családok 60%-a nem ismeri a pihenés (üdülés) fogalmát. Az esetleges szabadságot is egyre többen töltik munkával.

A családok kiadásainak nagysága, megoszlása (csökkenő sorrendben)
(Size and distribution of family expenditures — in decreasing order)

	1. Ft átlag	2. max.	3. Család száma
4. Élelmiszerek	13 196	45 000	471
5. Lakásrezsi (gáz, villany, lakbér)	7 146	30 000	482
6. Gépkocsi üzemeltetése	5 799	50 000	307
7. Lakáskölcsön	3 805	16 700	140
8. Más kölcsön	3 697	20 000	118
9. Ruházkodás	2 175	60 000	337
10. Oktatás	1 781	13 500	194
11. Élvezeti cikkek (cigaretta, ital, kávé)	1 730	20 000	326
12. Más, állandó kiadás	1 658	18 000	130
13. Biztosítások díja	1 367	15 000	395
14. Utazási bérletek	1 266	8 600	336
15. Szabadidő, sport	1 229	8 000	119
16. Újság, könyv, lemez, kazetta	716	8 000	393

1. HUF (average)

2. Maximum

3. No. of families

4. Food

5. Utilities (gas, electricity, rent)

6. Cost of using a car (e.g. petrol)

7. Loan for the flat

8. Other loans

9. Clothing

10. Education

11. Consumer goods (coffee, alcoholic drinks, cigarettes)

12. Other, constant expenditure

13. Insurance fees

14. Monthly tickets to travel

15. Leisure time, sports

16. Books, newspapers, cassettes, discs

A család életmódjának színvonalát jelzi, hogy milyen *tartós javakkal rendelkeznek*:

Van-e a családban? (%)
(Does the family have? (%))

1. Telefon	19,6
2. Autó	64,3
3. Kiskert, telek nyaralóval	14,2
4. Kiskert, telek nyaraló nélkül	15,8
5. Színes TV	88,6

1. Telephone

2. Car

3. Small garden, plot with weekend house

4. Small garden, plot without weekend house

5. Colour TV

A színes TV közismerten családi tömegfogyasztási cikk. Már a kiadások esetében is láttuk, hogy jelentékeny az autós családok aránya, s különösen a rákoscsabaiakra jellemző ez. Valószínű, hogy a kerület családirházas jellegével függ össze a kiskert- és nyaralótulajdon viszonylag alacsony aránya. Ez esetben a rákoscsabai rész vezet; azaz itt van a legtöbb család, amely nem rendelkezik a fentiekkel. A telefonhálózat a kerület e téren mutatkozó hiányait, elmaradottságát jelzi.

Sajátos, a kerületre jellemző a lakások megoszlása a tulajdonjog szempontjából.

A megkérdezettek 94,6%-a saját tulajdonú lakásban lakik.

*Ezen arányt árnyalja, erősíti
a lakás típusa (%)
(Type of flats, %)*

1. Magas lakótelep	2,2
2. 3—4 emeletes lakótelep	9,2
3. Emeletes	0,6
4. Családi ház	84,6
5. Villa	0,2
6. Szükséglakás	0,2

1. High-rise block of flats
2. 3—4-story block of flats
3. Multi-story building
4. Family house
5. Villa
6. Temporary, low-standard accomodation

A lakások zöme 2—2,5 szobás (42,5%), illetve 3,5 szobás (28,7%), és 3,4 fő jut egy lakásra. Az átlag lakásnagyság 82—88 m². A lakások komfortosak, a központi fűtés 84,2%-ban, a vezetékes gáz 87,0%-ban jellemző. Magas a lakáshelyzetükkel elégedettek, illetve bizonyos fejújítás esetén elégedettek aránya, és a lakosok közvetlen lakókörnyezetüket is kedvelik.

A családok 86,9%-a rendelkezik kerttel, ami 1000—1500 m² átlagos területű földet jelent.

A lakosság elégedettsége a kerületi infrastruktúrával

Az infrastruktúrával kapcsolatos mutatókból képzett *elégedettségi átlagérték* szerint a lakótelepek a legkevésbé elégedettek (2,91), utána következnek Rákoskeresztúr kertváros lakói (2,95), majd átlagértékkel a rákoscsabaiak, a rákosligetiek és a rákoskertiek, és viszonylag a legelégedettebbek a rákoshegyiek, 3,20-as átlagértékkel.

Lényeges információnak tartottuk a válaszolók arányát az egyes szolgáltatások, létesítmények osztályozásánál. Nyilvánvaló, hogy a válaszolók azokat a tárgyköröket minősítették elsősorban, amelyek a legszorosabban kapcsolódnak a mindennapjaikhoz. Szinte mindenkit érint a tömegközlekedés, az utcák, járdák állapota, tisztasága, a közművesítés, a levegő tisztasága, a közbiztonság, a szemétszállítás, az orvosi ellátás, az üzletek megléte illetve hiánya. Ezeket a megkérdezettek 90—99%-a minősítette. A szabad orvosválasztást a megkérdezettek 89,1%-a,

az orvosi rendelők felszereltségét 85,1%, a lakáshelyzetet 75,0%, az általános iskolák működését pedig 74% osztályozta. Kevesebbet érintett a családsegítés (38,1%), a segélyezés (46,9%), az öreggondozás (48,9%), a bölcsődék (50,1%), az óvodák (62,5%), a könyvtárak (66,7%) és a sportlétesítmények (66,1%) működése, vagy esetleges hiánya.

Az általános elégedettségi mutatók (elégedettségi átlagérték) természetesen az objektív állapotot is tükrözik, de emellett más tényezők, pl. a válaszolók igény szintje, elvárása, foglalkozása, életkora, közérzete, lakóhelyi kötődése, mind-mind befolyásolja, motiválja a vizsgálatok-

Kerületi infrastruktúra sorrend a lakosok szemszögéből
 (Rank of infrastructural supply in the district set up by the inhabitants)

	23. Elégedettségi átlagérték	24. A válaszolók %-ában
1. Utak, járdák állapota	2,10	99,20
2. Közbiztonság	2,23	99,20
3. Sportlétesítmények	2,53	69,14
4. Orvosi rendelők felszereltsége	2,68	85,17
5. Tömegközlekedés	2,70	96,99
6. Ruházati és iparcikk üzletek	2,73	93,79
7. Lakáshelyzet	2,80	74,95
8. Utcák tisztasága	2,81	97,39
9. Családsegítés	2,86	38,08
10. Segélyezés	3,01	46,89
11. Könyvtárak	3,05	66,73
12. Közművesítés	3,10	98,40
13. Betegkártya, szabad orvosválasztás	3,20	89,18
14. Általános iskolák	3,24	73,95
15. Orvosi ellátás színvonala	3,33	91,38
16. Öreggondozás	3,34	48,90
17. Levegő tisztasága	3,36	99,00
18. Orvosi rendelők	3,53	94,59
19. Bölcsődék	3,54	50,10
20. Óvodák	3,55	62,53
21. Élelmiszerüzletek	3,59	98,80
22. Szemétszállítás	4,08	99,20

1. Condition of roads and pavements	13. Medical insurance cards, free choice of medical doctors
2. Public safety, crime	14. Primary schools
3. Sports facilities	15. Level of medical services
4. Facilities at medical centres	16. Care about elderly people
5. Public transport	17. Air pollution
6. No. of clothing and industrial appliances shops	18. Health-care centres
7. Housing conditions	19. Nurseries
8. Cleanness of roads	20. Kindergartens
9. Family-help centres	21. Food stores
10. Allowances	22. Waste disposal
11. Libraries	23. Average satisfaction value
12. Public utilities	24. In the percentage of questiones

ban felsorolt tárgykörök minősítését. Nem valószínű, hogy a lakótelepiek infrastruktúrális ellátottsága sokkal rosszabb lenne, mint a rákoshegyieké, de lehet, hogy rosszabb a közérzetük (lakótelepi szindróma), kisebb a lakóhelyi kötődésük, nagyobb az elvárásuk a külső segítség iránt, más az életmódjuk, stb.

A kerületi infrastruktúra-sorrend azonban *objektívebb mutató*, hiszen itt ugyanazon a „szűrön” keresztül mérettettek meg a felsorolt létesítmények, szolgáltatások. Eszerint a leelégedetlenebbek a kerület lakói az utak, járdák állapotával (2,10%), a közbiztonsággal (2,23%) és a sportlétesítményekkel (2,53%).

A lakosság gondjai, megoldandó problémái

Kérdésünk így hangzott: „Melyek azok a legfontosabb problémák, amelyeket a kerületi önkormányzatnak kellene megoldania”? — lakókörzeti és kerületi szinten. A nyitott kérdésben három válaszlehetőséget adtunk. A válaszok:

A lakosság legfontosabb problémái lakókörzeti szinten (Most important problems of people at local level)

	10. Az említések gyakorisága			4.Össz.	%
	1.Elsősorban	2.Másodsorban	3.Harmadsorban		
5. Utak, úthálózat	245	185	32	462	50,1
6. Közbiztonság	42	56	22	120	13,0
7. Tömegközlekedés	31	37	21	89	9,7
8. Környezetvéd., köztisztaság	31	24	18	73	7,9
9. Közbiztonság	17	12	15	44	4,8

1. Primary	6. Telephone
2. Secondary	7. Public transport
3. Tertiary	8. Environmental protection, cleannes of environ
4. Total	9. Public safety, crime
5. Roads, road network	10. Frequency of mentioning

Kerületi szinten (at district level)

1. Tömegközlekedés	131	50	9	190	24,5
2. Utak, úthálózat	92	42	11	145	18,7
3. Közbiztonság	32	38	9	79	10,2
4. Telefon	25	23	7	55	7,1
5. Környezetvéd., köztisztaság	16	24	6	46	5,9

1. Public transport
2. Roads, road network
3. Public safety, crime
4. Telephone
5. Environmental protection, public sanitation

Lakókörzeti szinten összesen 921, kerületi szinten 777 problémát említettek meg, a fenti táblázatban csak a leggyakrabban említett problémák szerepelnek (összesen, illetve az összes probléma százalékában). Mindkét esetben az utak, a telefon, a közbiztonság, a tömegközlekedés és a köztisztaság szerepel — érdekes módon — más-más sorrendben. Mindenesetre az utak, az úthálózat és a tömegközlekedés állapota jelenti a legnagyobb gondot. Minden más problémaforrás nagy mértékben szóródik.

A problémákra vonatkozó kérdést feltettük a *fővárosra és a kormányra* vonatkozólag is. A válaszok gyakorisága:

*A lakosság legfontosabb problémái
 (Most important problems of people)
 fővárosi szinten
 (at metropolitan level)*

	9. A válaszok gyakorisága				%
	1. Elsősorban	2. Másodsorban	3. Harmadsorban	4. Össz.	
5. Tömegközlekedés	157	45	9	211	37,6
6. Közbiztonság	19	22	9	50	8,9
7. Köztisztaság	21	17	12	50	8,9
8. Utak	19	18	11	48	8,6

1. Primary
2. Secondary
3. Tertiary
4. Total
5. Public transport
6. Public safety, crime
7. Public sanitation
8. Roads
9. Frequency of answers

*kormány szinten
 (at government level)*

1. Gazdasági helyzet	228	110	42	380	51,1
2. Idősek helyzete	70	63	27	160	21,5
3. Közbiztonság	16	5	5	26	3,5

1. Economic conditions
2. Conditions of the elderly
3. Public safety, crime

Fővárosi szinten összesen 560, még kormányzati szinten 743 problémát jelöltek meg a megkérdezettek. Fővárosi szinten a tömegközlekedés emelkedik ki a gondok közül, országos szinten pedig a gazdasági helyzet és az idős korúak problémája. Minden más problémaforrás erősen szóródik. A fővárosi és a kormány szintű gondokat nem találtuk célszerűnek városrészenként bontani.

A megkérdezettektől a *régi és az új vezetés összehasonlítását* is kértük kerületi, fővárosi és kormányzati szinten. A válaszok (százalékban):

*A régi és az új kormányzat összehasonlítása
 (Comparison of the previous and the present regimes)*

	1. Jobban működik	2. Ugyanúgy működik	3. Rosszabbul működik
4. A kerületi önkormányzat	20,6	37,5	25,7
5. A fővárosi önkormányzat	14,7	36,1	27,3
6. A kormány	13,9	14,5	68,2

1. Operates better
2. The Same
3. Operates worse
4. Local government of the district
5. Local government of the capital city
6. The government

Míndez azt mutatja, hogy a megkérdezettek leginkább a kerületi önkormányzattal, majd a fővárosi önkormányzattal elégedettek, a kormány tevékenységét viszont igen kritikusan ítélik meg.

Ugyanezt úgy is megkérdeztük, hogy a mintában szereplők *osztályozzák* 1—5-ig a kerületi, a fővárosi önkormányzatot, valamint a kormányt. (Az osztályozás az iskolai osztályzatoknak megfelelően történt: egyes a rossz, és ötös a jó osztályzat.)

*A kerületi és a fővárosi önkormányzatok, valamint a kormány működésének
 osztályozása (1-től 5-ig)
 (Ranking the operation of the district local government, the local government
 of the capital city, and the government (1- the worst, 5- the best)
 Az osztályzatok (százalékban)
 (Ranks, %)*

	1	2	3	4	5	1. átlag
2. A kerületi önkormányzat	9,2	20,2	53,9	14,5	2,0	2,80
3. A fővárosi önkormányzat	8,3	27,3	52,0	11,3	0,2	2,65
4. A kormány	36,3	34,0	21,9	6,6	0,8	2,01

1. Average
2. Local government of the district
3. Local government of the capital city
4. The government

A rangsor teljesen megfelel a fõntieknek, a kerületi önkormányzat átlagos osztályzata 2,8, a fővárosié 2,65, viszont a kormányé 2,01. Míndez aligha igényel kommentárt.

A jobb és a rosszabb válaszokat összevonva a városrészek lakóinak a kerületi önkormányzatról, a fővárosiról, valamint a kormányról alkotott véleményeit szemlélhetjük meg, amennyiben a lakosság többsége úgy vélekedett, hogy jobb mint a régi, annyiban pozitívak, ellenkező esetben negatívak a vélemények.

*Vélemények a kerületi önkormányzatról, a fővárosiról,
 és a kormányról*
 (Opinions on district local government, local government
 of the capital city, and the government)

1. Rákoskeresztúr kertváros	—22,0	—8,4	—64,9
Rákoskeresztúr lakótelep	—14,6	—24,4	—69,8
Rákoscsaba	0	—17,2	—54,3
Rákosliget	13,5	6,9	—48,7
Rákoshegy	11,5	16,7	—42,5
Rákoskert	3,1	5,2	—60,5

1. Parts of the district

Jól látható, hogy a kerületi önkormányzattal leginkább a rákosligetiek és a rákoshegyiek elégedettek: legkevésbé viszont a rákoskeresztúri lakótelepiek és a kertvárosiak. A fővárossal a rákosligetiek a legelégedettebbek, a rákoskeresztúri lakótelep és kertváros, valamint a rákoscsabai lakosság viszont inkább elégedetlen. A kormányt minden városrészben nagyon negatívan ítélik meg.

Lakossági vélemények a munkanélküliek és más rászorulóknak segélyezéséről

A munkanélküliek segélyezésével kapcsolatban különböző állításokat kínáltunk föl egyetértésre ill. elutasításra, valamint arra kértük a megkérdezettet, hogy jelölje meg azt a két állítást, melyekkel a leginkább egyetért. A válaszok megoszlása (%).

	A. Egyetért	B. Nem ért egyet
1. A segélyeket jobbra olyanok kapják, akik nem érdemlik meg	51,7	48,3
2. Sokkal kevesebben kapnak segélyt, mint ahányan rászorulnak	81,9	18,1
3. A segélyekre szánt pénzt hasznosabban is el lehetne költeni	48,1	51,9
4. A segélyre szorulóknak túl kevés pénzt kapnak	71,1	28,9

A. Agrees with

B. Does not agree with

1. The allowances and benefits are usually granted to people, who do not deserve it
2. Much less people are given allowances and benefits than the number of those who really need it
3. The money spent on benefits and allowances could have been spent more usefully
4. Those who need benefits and allowances receive little money

	A. Egyetért	B. Nem ért egyet
5. A munkanélkülieket támogatni kell, mert nem önhibájukból maradtak munka nélkül	70,7	29,3
6. Aki igazán rászorulna a támogatásra az úgy sem kap segítyt	82,4	17,6
7. A nagycsaládosokat jobban kellene támogatni	72,7	27,2
8. Aki nem dolgozik nem érdemel támogatást	54,0	46,0
9. Ha valaki nagyon akar dolgozni, talál magának munkát	75,3	24,7
10. Akik segítyt kapnak, jobbára csak elherdálják, elisszák a pénzt	40,4	59,6

A. Agrees with

B. Does not agree with

5. The unemployed should be supported and helped because it is not their fault that they cannot work
6. Those who really deserve allowances and subsidies do never get any
7. Families with many children should have been helped to a much bigger extent
8. Those who do not work, do not deserve allowances
9. Those who really want to work, can find a job
10. Those who are given allowances usually misuse that, and spend on alcohol

*Az egyetértés sorrendje (az egyetértés és az egyet nem értés különbsége alapján)
 (Rank of agreeing with the statement — on the basis of the difference
 between agreeing with and disagreeing with)*

6. Aki rászorulna úgysem kap segítyt	64,8
2. Sokkal kevesebben kapnak...	63,8
9. Ha valaki nagyon akar dolgozni...	50,6
7. A nagycsaládosokat jobban kellene támogatni	45,5
4. A rászorulók túl keveset kapnak	42,2
5. A munkanélkülieket támogatni kell...	41,4
8. Aki nem dolgozik, nem érdemel támogatást	8,0
1. A segítyeket az érdemtelenek kapják	3,4
3. A segítyekre szánt pénzt jobban is...	— 3,8
10. Akik segítyt kapnak, elisszák a pénzt	—19,2

6. Those who really deserve allowances and subsidies, do never get any
2. Much less people are given...
9. Those who really want to work
7. Families with many children should have been helped to a much bigger extent
4. Those who need benefits and allowances receive little money
5. Unemployed have to be helped...
8. Those who do not work, do not deserve subsidies and allowances
1. The allowances and benefits are usually granted to people who do not deserve it
3. The money spent on benefits could have been spent better...
10. Those who are given allowances and subsidies usually misuse that, and spend on alcohol

A túlnyomó többség a 6. és a 2. állítással értett egyet, valamivel kevesebben — de még mindig nagy többségben — értettek egyet a 9., 7., 4. és 5. állítással, csekély többség értett egyet a 8. és az 1. állítással, és a többség elutasította a 3. és a 10. állítást. Ha tartalmilag elemezzük a válaszokat, akkor egyértelműen a *lakosság szociális érzékenységét* konstatálhatjuk, hiszen az elég gyakran hallható demagóg állításokat nagyrészt elutasították (pl.: a segélyezettek elherdálják, elisszák a pénzt).

Meg kell jegyeznünk, hogy a megkérdezettek nagy többsége állást foglalt a fenti kérdésekben, a válaszolók száma 398 és 454 között mozgott, azaz a választ megtagadók aránya 9—20,2%, vagyis nem túlságosan magas.

Lényegében hasonló kérdést fogalmazhatunk meg néhány jellegzetes társadalmi csoportról, s arra kértük a mintában szereplőket, hogy ítélik meg: több vagy kevesebb segílyt érdemelnének-e. A válaszok megoszlása (%):

	1. Kevesebbet	2. Éppen eleget kapnak	3. Túl sokat
4. A nyugdíjasok	81,9	9,9	0,2
5. Pályakezdő fiatalok	78,2	8,2	0,2
6. Az alacsony fizetésből élők	75,7	5,3	0,2
7. A rokkantak, betegek	73,3	5,4	—
8. A nagycsaládosok	56,9	25,4	4,1
9. Menekültek	11,1	32,5	30,1
10. Cigányok	6,7	30,4	39,8

1. Do people get less

2. Just enough

3. Too much allowances and subsidies

4. Pensioners

5. Those starting their career

6. Those with low salaries

7. Disabled and sick people

8. Families with many children

9. Refugees

10. Romanies

A nyugdíjasok, a pályakezdő fiatalok, az alacsony fizetésűek és a betegek, rokkantak iránt egyértelműen magas rokonszenvet tapasztalunk, a nagycsaládosok iránt viszont már kisebbit, míg a menekültekkel és cigányokkal szemben egyértelmű az ellenszenv: túl sokat, illetve éppen eleget kapnak — válaszolja a nagy többség. Erre a kérdésre 6—10% nem válaszolt és további 8—26% „nem tudom”-mal válaszolt. Ez utóbbi legmagasabb arány a menekültekhez kapcsolódik. A fentiekén túl, 23% más támogatásra szoruló rétegeket nevezett meg. A válaszokban kevesedik a szociális érzékenység és az előítéletesség.

Kik a felelősek a megoldandó problémákért?

Ki a felelős a munkanélküliség, az egészségügy, az oktatás stb. ügyében — így szólt a következő kérdéssünk. (Elsősorban és százalékban):

1. Felelősség elsősorban	2. Kormány	3. Kerület	4. Főváros	5. Más szerv.	6. Lakosság
7. A munkanélküliségért	94,8	1,8	0,8	1,6	0,8
8. Az egészségügyért	73,6	16,5	7,2	2,3	0,4
9. A lakáshelyzetért	67,6	15,8	13,5	0,4	2,7
10. A szegények támogatásáért	65,5	22,4	7,8	4,2	—
11. A közbiztonságért	57,7	24,9	9,1	6,8	1,4
12. A környezetért	45,5	27,3	9,4	7,1	10,8
13. A közművesítésért	19,2	54,2	24,4	1,7	0,6
14. Az oktatásért	56,1	23,5	9,1	11,0	0,2
15. A tömegközlekedéséért	29,0	17,5	50,1	3,1	0,2
16. A szabadidőért	10,4	33,7	3,0	9,5	49,4

1. Who are primarily responsible for the problems?	9. For housing
2. Government	10. For helping the poor
3. District	11. For public safety and crime
4. Capital city	12. For the environment
5. Other bodies	13. For public utilities
6. The people	14. For education
7. For unemployment	15. For public transport
8. For public health care	16. For leisure time

1. Felelősség másodsorban	2. Kormány	3. Kerület	4. Főváros	5. Más szerv.	6. Lakosság
7. A munkanélküliségért	4,9	34,9	23,5	32,2	4,6
8. Az egészségügyért	18,8	46,2	34,2	7,9	0,8
9. A lakáshelyzetért	8,7	42,3	39,7	5,6	3,7
10. A szegények támogatásáért	10,8	49,2	19,7	18,1	2,2
11. A közbiztonságért	18,7	42,3	26,5	15,3	5,2
12. A környezetvédelemért	0,0	34,3	12,1	16,1	29,5
13. A közművesítésért	7,5	42,7	31,8	12,0	5,9
14. Az oktatásért	9,8	42,9	23,0	23,0	1,4
15. A tömegközlekedéséért	8,2	47,9	29,7	14,2	—
16. A szabadidőért	7,6	24,8	10,6	18,5	38,5

1. Secondary responsibility

A válaszok paternalista szemléletre utalnak, szinte mindenért elsősorban a kormány, másodsorban a kerületi önkormányzat a felelős. Kivétel a tömegközlekedés, ahol elsősorban a kerületi önkormányzatot, valamint a szabadidő tartalmas eltöltése, ahol első- és másodsorban is a lakosságot terheli a felelősség. Ugyanakkor érdemes figyelembe venni az arányokat, amelyeken belül sajátos különbségek figyelhetők meg. Mindazonáltal a lakosság véleménye szerint a kormány, a fővárosi és a kerületi önkormányzat viseli a legnagyobb felelősséget, más szervezet alig-alig jöhet számításba, és a lakosság felelőssége is meglehetősen alacsony.

Mindenesetre a döntéshozatalnál és az irányítás minden területén igencsak figyelembe veendőek ezek a lakossági elvárások. Mindez különben teljesen megfelel más területeken, más min-tákon végzett szociológiai felvételeink tapasztalatának.

Lakossági kooperáció és kezdeményezések

A lakópolgárok otthonosság-érzetének egyik lényeges összetevője, hogy mennyire képesek önmagukat megszervezni, aktivizálni egy-egy közös cél érdekében. Ezért megkérdeztük, hogy tudnak-e arról, hogy az emberek összefogtak és megvalósítottak valamit a környéken. A kérdésre a kerületben 56,1% válaszolt. Ebből 16,4% úgy tudta, hogy nem volt ilyen, a többiek (a 499-ből, 282 fő) meg tudtak nevezni ilyen kezdeményezést, amelyek az alábbiak szerint oszlottak meg:

	n = 282 %
1. Gázbevezetés	54,7
2. Út, járda, csatorna	20,2
3. Parkosítás	7,8
4. Környezetszépítés	7,1
5. Telefon	2,1
6. Egyéb	8,1

Give a list of the results of common, communal activities in the neighbourhood

1. Gas supply
2. Roads, pavements, sewage
3. Parks
4. Environmental activities
5. Telephone
6. Others

A fenti táblázatból látható, hogy az ún. *önerős közműfejlesztés* teszi ki a lakossági összefogás háromnegyed részét. A parkosítás, környezetszépítés, takarítás ehhez képest lényegesen kevésbé tudta közös akcióra buzdítani a lakosságot. Megnéztük azt is, hogy kerületrészenként hol és miben a legnagyobb a *kooperáció*.

A megkérdezettek közül legtöbben a *rákoskertiek* közül (63%) tudtak lakossági kezdeményezésekről. Náluk is a közműfejlesztés teszi ki a megnevezett akciók zömét, (51-ből 36-an erre gondoltak). Az egyéb válaszok között szerepelt náluk az ivóvízellátás kiépítése, az iskolai felújítási munkák, a Vida-dombi sportpálya építése és sportrendezvények szervezése. A *rákoscsabaiak* 60,7%-a tudott ilyen kezdeményezésről, náluk is a gázbevezetés sarkallta elsősorban összefogásra a lakosságot (99-ből 67-en ezt említették), de a járdaépítést is többször említették. Az árokásás, az iskolai karbantartás, műhelyépítés, utcarendezés, egymás segítése az építkezésben, stb. kerültek az egyéb válaszok közé. A *rákosligetiek* közül 43-ból 25-en tudtak válaszolni erre a kérdésre. Többen említették a gázbevezetést, járdaépítést, az úttest javítását, a sportpálya rendbehozatalát és volt, aki a Művelődési Társaság megszervezését is ide sorolta.

A *rákoshegyiek* 57,4%-a tett említést lakossági összefogásról; nekik is a gázbevezetés volt a legfontosabb akciójuk. Többen említették a telefonbevezetést, a faültetéseket, utcatakarítást, a műholdas antennaépítést és a zsidótemető rendbehozását.

Az 53 rákoskeresztúri megkérdezett közül 29 válaszolt (54,7%) a kérdésre. Itt is a gáz és műholdas antennaépítés, járdakészítés, vízlevezető árok ásása volt a lakossági összefogás alapja.

A lakótelepiek önszerveződő képessége kisebb (35,1%) a többi kerületrésznél. Igaz itt nem volt szükség gáz és csatorna építésre. A parkosítás, környezetszépítés, játszótér, park rendben tartás viszont itt szerepel legtöbbször. Alakult „biztonsági csoport”, és a közös összefogás eredménye volt a zárható bejárati kapu is.

Egy másik, állampolgári magatartást vizsgáló kérdésünkben arra voltunk még kíváncsiak, hogy a megkérdezetteknek van-e tudomásuk arról, hogy az emberek, a környezetükben együttesen tiltakoztak-e valami ellen, vagy kiálltak-e valami mellett. Mindössze 20,2% tudott ilyen esetről. Miután a válaszolók aránya ilyen kevés volt, nem számítógépen dolgoztuk fel a válaszokat, hanem kigyűjtöttük. Ezekből idézzük a legjellemzőbbeket. Voltak akik az országos tiltakozó megmozdulásokat is itt említették. Pl. taxisblokád, a vízlépcső, a pedagógusok béremelése, kamatadó, egészségügyi felvonulás, stb. Többségében azonban helyi jellegű tiltakozásokat soroltak fel, pl. a rákoshegyiek közül nagyon sokan tiltakoztak a repülőtéri zaj ellen, a rákoskerti-ek az M 0-ás korgyűrű ellen, és követelték a vasútállomás megtartását. A rákosligetiek tiltakoztak a szemétbánya ellen, a területhasználtság jelenlegi formája ellen, a posta megszüntetése miatt és azért, mert a KÖZÉRT-ből játékermet akartak csinálni. Szóvá tették azt is, hogy az iskola ne legyen váltakozó rendszerű.

A rákoskeresztúriak felháborodtak amiatt, hogy a „szippantósok” tilos helyre hordták a szennyet és azért is, mert meg akarták szüntetni a Mazsola-utcai óvodát. Néhányan visszaélést gyanítottak a Lakás kissovetkezethnél, és ellenőrzést kértek. Szót emeltek az éjszakai szórakozóhelyek lármája ellen is. A lakótelepiek tiltakoztak az ellen, hogy a sportpálya helyén bevásárlóközpont legyen, és panaszt tettek a képviselő révén a Vízműveknél, mert hibásan számolták el a vízdíjat. A rákoscsabaiak jogtalanak tartották a községfejlesztési adót. Tiltakoztak a Dózsa Művelődési Ház megszüntetése ellen, valamint a Rákospatok melletti birkanyáj legeltetése miatt. Ezek a válaszok fordultak elő a leggyakrabban, valóság tartalmukat nem állt módunkban ellenőrizni.

Talán a fenti példák is érzékeltették, hogy milyen sokrétű, változatos az emberek igénye, elvárása a környezetükkel szemben.

Ide kapcsolódik az a kérdésünk, amelyben válaszalternatívákat felkínálva azután érdeklődünk, részt vennének-e a megkérdezettek valamilyen állampolgári tiltakozó akcióban.

Az első két állításban pozitív válasz fogalmazódik meg, ezeket 43,5% választotta. A másik három különböző okokra hivatkozva a passzív magatartással azonosul, ezek az állítások összesen 41,8%-ot kaptak.

Végül idézzük a kérdőívek hátoldalára írt lakossági észrevételekből:

— A kerületi Polgármesteri Hivataltól azt várjuk, hogy a lakosság széles rétegeivel való tárgyalás, ismertetés alapján kialakított fejlesztési koncepciókat határozottan, gyorsan, szakszerűen hajtsák végre, az intézmények kapjanak nagyobb önállóságot (kulturház, könyvtár, iskolák, bölcsődék) a kerület rendjének biztosításában hatékonyan vegyenek részt. (A környezetvédelem terén is.)

*Részvétel állampolgári tiltakozó akcióban
(Would you participate in any
civil protest activities?)*

	n = 484
	%
1. Igen	12,8
2. Elképzelhetőnek tartom	30,7
3. Nekem nincs időm ilyesmire	9,0
4. Ezen a környéken nem lehet, mert mindenki csak a saját dolgával tö- rődik	9,0
5. Távol áll tőlem az ilyesmi	23,8
6. Nincs válasz, nem tudja	14,7

1. Yes
2. Probably
3. Have no time for that
4. It is impossible here, because everybody deals with his/her own problems
5. I am not interested
6. No answer

— Kevés a kérdések száma. Többször kell kérdezni a lakosságot, pl. azt, hogy 10 évvel ezelőtt hogyan éltünk. Az életszínvonalat is össze kell hasonlítani, tíz év alatt a dolgozók életszínvonalát nagyon visszszorították. MIÉRT? A jelenlegi helyzetben vannak-e meddő kiadásai az államnak úgy, mint 10 éve? (nincs munkásőrség, a szovjet csapatok kivonultak). A fő problémát a pénz beosztása okozza a kormány részéről. Minden évben meg kell kérdezni a lakosokat a véleményükről.

— Kevesebbet politizáljanak és többet foglalkozzanak a kerület gazdasági helyzetével és a lakosság közérzetével! — Igyekezzenek közelebb kerülni a lakossághoz, ismerjék meg problémáikat, közvetlenebb kapcsolatot teremtsenek!

— A nyugdíjasok fizetésével cserélhetnének a honatyák. Megértenék, hogy nehéz ebből kijönni. Ez üzenet a kormánynak.

— Megvárjuk a következő választást. Addig nem üzenünk semmit sem a kormánynak.

VÁTI Rt.

Magyar Regionális Fejlesztési, Urbanisztikai és Építészeti Részvénytársaság a **regionális** tervezési, kutatási és tanácsadói tevékenységének erőteljes fejlesztéséhez keres

i r o d a i g a z g a t ó t .

Olyan pályázók jelentkezését várjuk, akik a területfejlesztés és a területi kutatás területén már bizonyították felkészültségüket, szervezői, vezetői készségüket és lehetőleg angolul tárgyalóképesek.

Az irodaigazgató feladatkörébe tartozik egy 20 – 25 szakemberről és munkatársaikból álló iroda vállalkozásainak, szakmai tevékenységének és gazdálkodásának irányítása, nemzetközi kapcsolatainak továbbfejlesztése.

A feladathoz és felelősséghez – teljesítménnyel arányos – egy millió forinton felüli jövedelmet biztosítunk.

Ha ambíciót érez az országos, regionális és kistérségi fejlesztésben mind jelentősebb tevékenység térinformatikával is támogatott megújítására, egy sikeres tervezői-kutatói műhely kifejlesztésére, adja be pályázatát. (Önéletrajz, bizonyítványmásolat, referenciák.)

Postacímünk:

VÁTI Rt.

1016 Budapest, Gellérthegy u. 30 – 32.

A HATALOM MEGOSZTOTTSÁGA

(The divided power)

HORVÁTH M. TAMÁS

*A fővárosi testületek és tisztségviselők közötti hatalommegosztás problémái**

A saját fejlődés nem kevésbé fontos a fővárosi önkormányzat szervezeti alakulásában, mint az új önkormányzati törvény, vagy éppen az 1990. évi első szabad helyi választások. Most, a ciklus közepén, a struktúrakialakítás kezdeti nehézségeire amolyan nehézsülésként tekintenek vissza, melyet a szervezeti és működési szabályzat többmenetes megalkotása követett. Az átalakítás végül 1992 nyarára látszott nyugvópontra jutni.

A választásokon kialakult politikai felállás a következő.

1. TÁBLÁZAT

A közgyűlési tagok megoszlása pártállásuk és megbízatásuk módja szerint, fő
(Distribution of assembly-members by parties and the way of their assignment)

	1. Választással	2. Kerületi delegálás	3. Összesen	4. Közgy.tagjainak %-ában
5. SZDSZ	25	10	35	40
6. FIDESZ	13	10	23	26
7. MDF	20	2	22	25
8. MSZP	5	—	5	6
9. KDNP	3	—	3	3
10. Összesen	66	22	88	100

1. Elected
2. Delegated by the district
3. Total
4. In percentage of assembly members
5. Alliance of Free Democrats
6. Alliance of Young Democrats
7. Hungarian Democratic Forum
8. Hungarian Socialist Party
9. Christian Democratic Party
10. Total

*A tanulmány a „Fővárosi reform” javaslat előkészítése keretében készült, Budapest Főváros Önkormányzata Polgármesteri Hivatal Koordinációs Irodájának megbízásából 1992 végén.

Tekintve, hogy a FIDESZ koalíciós partnerséget nem vállalt, a szabaddemokraták kisebbségi kormányzásra kényszerültek.

A közgyűlésnek 16 bizottsága van. Egy kivételével 9 tagból állnak, akik főszabályként a képviselők közül kerülnek ki.

A bizottságok proporcionális összetételűek. Az SZDSZ mindegyikbe 3, az MDF és a FIDESZ 2-2, az MSZP és a KDNP 1-1 tagot küldött. Kivételt képez a Pénzügyi Ellenőrző Bizottság, amely paritásos alapon épül fel: 5 főből áll, mindegyik közgyűlési párt 1-1 képviselője foglal benne helyet.

Rendhagyó esetként előfordul, hogy a pártot a bizottságban külső tag, illetve folyamatosan, helyettesként, szakértő képviseli (utóbbi esetben szavazati jog nélkül).

A bizottsági tisztségek a következőképpen oszlanak meg.

2. TÁBLÁZAT

A bizottsági tisztségek megoszlása (Distribution of committee functions)

	1. Elnöki helyek db	2. Alelnöki helyek db	3. Összesen
SZDSZ	6	8	14
FIDESZ	5	2	7
MDF	3	4	7
MSZP	1	—	1
KDNP	1	2	3
Összesen	16	16	32

1. No. of presidencies
2. No. of deputy presidencies
3. Total

Az egyes pártok bizottságelnöki és alelnöki posztjai tehát együtt hozzák, nagyjából aránylagosan, a választási eredményeket.

A választott tisztségviselők mindegyike az SZDSZ jelöltje. A főpolgármester-helyettesek különböző profilokat visznek. Nagyjából „gazdasági”, „művészeti” és „humán” ügyekért való felelősségükkel lehet elhatárolni működésük körét.

A vezetés napi működésében jelenleg, hallgatólagosan, a főjegyző is lényegében meghatározott feladatkörrel rendelkező, speciális főpolgármester-helyettesként működik. Közvetlen vezetése alatt állnak a döntően hatósági tevékenységet végző ügyosztályok, és a hivatal egészét kiszolgáló szervezeti egységek.

Természetesen a főjegyző a jogszabályoknak megfelelően felel a hivatal egészének működéséért is, vezeti a szervezetet, munkáltatja a dolgozókat. A főpolgármester a szorosabb értelemben vett hivatali ügyekben rajta keresztül irányít.

A gazdasági ügyekért felelős főpolgármester-helyettes gyakorlatilag ellátja az első-helyettesi szerepkört is.

A főpolgármester-helyettesek végzik az ügyosztályok felügyeletét, a szervezeti és működési szabályzatban meghatározott módon. A hivatal egységeinek felosztása az említett közvetlen főjegyzői vezetéssel együtt fedi le csaknem a teljes szervezetet. A klasszikus vezetést segítő ügyosztályok közvetlenül a főpolgármester felügyelete alatt állnak.

Egyes ügyosztályok nincsenek besorolva ebbe a munkamegosztási rendbe. Így az Egészségügyi, a Szociálpolitikai és a Lakás ügyosztályok nem tartoznak egyik helyettes közvetlen felügyeleti körébe sem. Itt a megfelelő bizottságok elnökei: az Egészségügyi és Sport, illetve a Szociálpolitikai és Lakásügyi Bizottság vezetője végzi a szakmai-politikai kontrollt. E felelőségi körökben közvetlen kapcsolatban állnak a főpolgármesterrel.

A főpolgármester-helyettesek az osztályfelügyeleten kívül program-menedzsmentet végeznek. Meghatározott feladatokat közvetlenül, szűkebb stábjukkal „maguk” hajtanak végre. Egyikük-másikuk tényleges tevékenységében ez a munka alkalmasint a nagyobb részt teszi ki.

A főpolgármesteri hivatal ügyosztályokra és törzskari szervezetre tagozódik. Jelenleg 25 ügyosztály működik.

A törzskar a tisztségviselők körüli teendőket ellátó kabinet irodákból áll. Vezetésüket az adott tisztségviselő közvetlenül végzi. A kabinet irodákon az adott szakterület meghatározott tartalmi kérdéseikért felelős munkatársak is dolgoznak. Ugyancsak a vezetőket közvetlenül szolgálják ki a kabinetek állományába nem tartozó, de a hivatal által foglalkoztatott tanácsadók, és a hozzájuk esetleg kapcsolódó testületek.

Egyes várospolitikai szempontból fontos ügyek viteléért, menedzseléséért felelős részlegek közvetlenül a törzskarba sorolódtak. Ilyen például a Fővárosi Expo Iroda, amely a gazdasági ügyekért felelős főpolgármester-helyettes közvetlen vezetése alatt áll; a Fővárosi Koordinációs Iroda, amely áttétel nélkül a főpolgármesterhez kapcsolódik.

A közgyűlési bizottságok mellett 2—2 fő hivatali munkatárs dolgozik. Egyikük általában az adminisztratív munkát végzi, a másik szakképesítéssel rendelkező titkár, aki az ülések tartalmi előkészítésével, a határozatok végrehajtásával foglalkozik. A bizottsági alkalmazottak közvetlenül az elnökök vezetésével látják el teendőiket.

Hogyan működik a közgyűlés?

A fővárosi közgyűlés átlagosan kéthetente ülésezik. 1992 nyaratól megpróbálták áttérni a havi gyakoriságra. A rendkívüli ülések, az évvégi tolodások azonban növelik az átlagot. 1991-ben 27, 1992 december 17-ig 23 alkalommal hívták össze a képviselőket.

1992-ben, december elejéig, 252 napirendet vitattak meg. Nem tekintve az egytémájú üléseket, egy átlagos közgyűlés 10—30 közötti napirendi pontot tárgyal. Az ülések reggel 9 órától estig tartanak.

Szemléltetésül hasonlítsuk össze a közgyűlés tevékenységét a hajdan volt előd, a fővárosi tanácséval.

3. TÁBLÁZAT

Fővárosi testületi döntések száma, db
(Number of decisions made by the bodies of metropolitan assembly)

	1. Fővárosi tanács		2. Fővárosi közgyűlés	
	1982	1987	1991	1992. dec.-ig
3. Rendeletek	6	5	33	32
4. Határozatok	161	114	1421	1322

1. Metropolitan council
2. Metropolitan assembly
3. Decrees
4. Resolutions

A különbség önmagáért beszél. Egy átlagos közgyűlésen jelenleg több mint ötven határozat születik.

Érdeemes részletesebben is megnézni a közgyűlési döntések jellegét. Az ezévi 32 önkormányzati rendeletről 14 új jogszabály, 18 pedig korábbi rendelet módosítása.

A határozatok száma szociológiai értelemben magasabb a táblázatban olvashatónál. A köztársasági megbízott észrevétele kapcsán ugyanis az év közepétől nem tekintik határozatnak az előterjesztés elutasítását (leszavazását). Amikor tehát nincs meg a szükséges többség, azt úgy veszik, hogy a közgyűlés nem hozott határozatot. Ha jogilag nem is, tartalmilag ezek érdemi döntések: a közgyűlés (esetleg hosszas vita után) elveti a javaslatot.

Ugyanakkor számos, formajogilag „határozatnak” tekinthető döntésnek nincs különösebb további hatása. Ilyenek az ügyrendi döntések, a saját működésre vonatkozó állásfoglalások, az azonnal teljesülő döntések stb.

A rostán fennmaradó „érdemi” határozatokat talán azzal a formai ismérvvvel lehet definiálni, hogy a határidőt és a végrehajtás felelősét is előírják. Ebből a szempontból a következő megosztást kapjuk:

4. TÁBLÁZAT

Közgyűlési határozatok
(Resolutions of the assembly)

	1991	1. 1992 jan.-máj.*	2. 1992 jún.-okt.	3. 1992 jan.-okt.
4. Összes határozat	1421	713	526	1239
5. Ebből: határidővel és felelőssel	359	139	157	296
6. 2. sor az 1. sor %-ában	25 %	19 %	30 %	24 %

*A május 28-i közgyűléssel bezárólag szerepelnek a számozott határozatok között a nemleges döntések.

1. January — May, 1992
2. June — October, 1992
3. January — October, 1992

4. Resolutions total
5. Of them: with deadline and person in charge
6. The 2nd line in the percentage of the 1st

Elég sok a közgyűlés saját működésével kapcsolatos határozat. Kezdetben minden negyedik, 1992 első félévében csak minden ötödik határozatnak volt tényleges végrehajtásban testetöltő vonzata. Később, nem számítván a nemleges határozatokat, ez az arány kb. egyharmadra javult.

Másfelől, az érdemi határozatok növekménye 1992 júniustól (a határozattá minősítés eltérő értelmezése folytán) mutatja a nemleges határozatok viszonylag számottevő hányadát. Ha feltételezzük, hogy korábban is körülbelül hasonló volt az arány, levonható a következtetés, miszerint a közgyűlés számottevő mértékben maga tölt be szűrőszerepet.

Lehet ezt úgy is értelmezni, hogy a testület valóban érdemi döntéshozó, amelyik alaposan szelektál az eléje kerülő ügyek között. Közvetlenül alakítja napirendjét, uralja és felülbírálja az üléselőkészítést.

Ugyanakkor általában véve fölvetődhet, vajon *elég hatékony-e* a működés. A testület 88 fős létszáma igencsak magas ahhoz, hogy folyamatos, operatív tevékenységet végezzen. Az ülések egésznapos időtartama nyilvánvalóan túl van azon a határon, amit általában hatékonyak lehet tekinteni.

S valóban: elég sok időt rabló esemény történik egy-egy alkalommal. A napirendek vitája ma már talán kezelhetőbb. A közgyűlés túl van már a másfél órás tárgysorozati viták korszakán. Ezzel együtt minden alkalommal ma is téma a tárgyalási rend. A hozzákapcsolódó szavazásokkal ez elég elhúzódó lehet.

Az SzMSz nem ismeri a vita nélküli határozathozatal intézményét. A gyakorlatban ezt — helyesen — megkísérlik alkalmazni. Ugyanakkor intézményes korlátok nélkül nehéz elválasztani a fontos és a kevésbé fontos dolgokat. A vita áradása sokszor részletkérdéseknél hőmpolyög fékezhetetlenül dagályosan. A díszpolgári cím adományozásáról szóló rendeletről például többször tárgyaltak, részletekbe menő alapossággal.

A konszenzusok gyakorta az ülésen jönnek létre. Ez annyiból nem baj, hogy a közgyűlés valóban érdemi döntéshozó fórum lehet, nem csupán már elhatározott verdikteket szentesít. Másfelől viszont talán a szükséges mértékig is hiányoznak az előzetes szűrők. Ezt a funkciót nem képesek betölteni sem a bizottságok, sem a pártfrakciók.

A bizottságok különböző gyakorisággal, átlagosan kéthetente üléseznek. Közgyűlés előtt többségük mindenképpen összejön. A frakciómegbeszélések szintén a közgyűlésekhez kötődnek, bár természetesen szükség szerint is találkoznak.

A képviselők ülésekről való távolmaradásának nincs hivatalos következménye. Van példa az este 6 óra utáni „elszéledésre”. Határozatképtelenség miatt ilyenkor a meg nem tárgyalt napirendi pontokat rendkívüli vagy egyszerűen a soron következő közgyűlés tárgyalja. Az igazsághoz tartozik, hogy egyes frakciók maguk alkalmazznak szankciókat a mulasztókkal szemben.

Sokszor az érdemi vita is határozatlanságba torkollik. Különösen szembetűnő ez a kinevezési ügyek esetében, amikor a közgyűlés a pályázatra jelentkezők között képtelen döntésre jutni. Az újbóli tárgyalás, újbóli meghirdetés azonban rendkívül időigényes. A szóbanforgó intézmények működését pedig nyilvánvalóan nem kedvezően segíti elő a hosszantartó bizonytalanság.

Mi az oka ezeknek a működés hatékonyságát rontó jelenségeknek?

a) Először is a *törvényi szabályozást* kell említeni. Az önkormányzati törvény meglehetősen szigorúan határozza meg a képviselőtestület által másra *át nem ruházható hatáskörök* terjedelmét. Jórésztük indokolt is — egy átlagos hazai települési önkormányzatra vonatkoztatva. Mivel azonban a fővárosi törvény nem disztingvál, ugyanez vonatkozik a budapesti közgyűlésre is.

Az összes hatáskörbe utalt kinevezés, megbízás és választás jelen esetben mintegy háromezred (!) szervezet vezetőjével kapcsolatos döntés meghozatalát igényli. Szemben a saját működéshez kapcsolódó választásokkal, itt számos esetben kizárt, hogy a közgyűlés rendelkezék a döntéshez szükséges érdemi információkkal. 1992-ben októberig a határidővel és felelőssel rendelkező („érdemi”) határozatok több mint 27%-a kinevezési ügyekkel kapcsolatos (ideértve a felmentést, a pályázat kiírásáról való döntést is).

A fővárosi méretek mellett ugyancsak aggályos minden alapítványi hozzájárulásról ezen a szinten dönteni. Pedig ez ugyancsak át nem ruházható hatáskör, még ha aprócska tételekről van is szó.

Az önkormányzati törvény további hibája, hogy át nem ruházható hatáskörként egyértelműen *jelentéktelen ügyeket is* a képviselőtestület által rendelt eldönteni. Ilyen, véleményem szerint, a népi ülnökök megválasztása, a közterületek elnevezése és az emlékmű állításáról szóló hatáskör. (Ezekben az ügyekben a megfelelő eljárási rend elegendő biztosítékot nyújthatna szűkebb testület döntési kompetenciája mellett is.)

Végül a főváros esetében külön probléma, hogy az említett hatáskörök közül a személyi ügyek (választások, kinevezések, megbízások) *a törvény rendelkezésénél fogva minősített többséget*, tehát a megválasztott képviselők több mint felének szavazatát igénylik.

A fővárosi méretek mellett e törvényi előírások nagyon megnehezítik a napi működést.

b) A közgyűlések gyenge hatásfokának további okozója a saját hatáskör-rendezési próbálkozások mérsékelt eredményessége. A *Fővárosi Önkormányzat Szervezeti és Működési Szabályzata*¹ több menetben alakult ki. A választásokat követően először — érthetően — a személyi kérdések és a struktúra kialakítása kötötte le a képviselőket. 1992 tavaszán került sor a hatáskörök rendezésére.

Az új helyhatósági rendszerből következően minden önkormányzati hatáskör a közgyűlésé. Csak kifejezett rendelkezésével kaphatnak más szervek (bizottságok, főpolgármester) helyi közügyben mérlegelési lehetőséget.

A fővárosi közgyűlés többszöri előzetes tárgyalásokat, egyeztetéseket és politikai alkukat követően döntött a hatáskörök átruházásáról. A végeredmény igen érdekes lett. A hivatal és a tisztségviselők nem támogatták a bizottságok által saját jogkörükbe emelni kívánt ügydöntő és egyeztetést megkövetelő hatásköröket. „Cserébe” a közgyűlés kiszavazott a főpolgármestertől néhány kifejezetten végrehajtási jellegű jogosítványt. Összességében tehát negatív konszenzus született.

A tényleges hatáskör-átruházás ezzel együtt fontos lépés volt. Hozzásegített a közgyűlési működés bizonyos javulásához. Érdemes röviden áttekinteni a legfontosabb átadott ügyköröket. Annál is inkább, mert természetesen a különböző szervek és csoportosulások nem egyenlően osztották meg az előnyöket és a hátrányokat egymás között.

Érdemi hatáskör-átruházásnak azt kell tekinteni, amikor a címzett döntési, de legalább egyértékesi jogot kap. Amikor tehát véglegesen lezárhatja az ügyet vagy a végleges határozatra meghatározó befolyást tud gyakorolni. Nemcsak hatalmi oldalról, hanem a közgyűlési hatékonyság fentebb említett értelmezése szempontjából is ez alapvető kérdés.

A *bizottságok* megkapták a feladatkörükbe tartozó intézmények, vállalatok vezetőivel kapcsolatos *munkáltatói jogokat* (kivéve természetesen a vezetőkinevezést, illetve -megbízást és -felmentést). Ez a hatáskör igen jelentős az intézményeket irányító bizottságok esetében.

Az Oktatási bizottság ily módon 190 intézmény fölött gyakorol felügyeletet. Az Egészségügyi és Sport bizottsághoz 25, a Szociálpolitikai és Lakásügyi bizottsághoz 30, a Kulturális bizottsághoz 24 szervezet tartozik.

A vezetővel kapcsolatos munkáltatói jogok gyakorlása fontos jogkör. Ezen keresztül tulajdonképpen az összes legális befolyásolási lehetőség érvényesíthető, attól függően persze, hogy milyen alapossággal és aktivitással élnek vele.

Hasonlóképpen jelentős, hogy a fővárosi önkormányzat *tulajdonosi jogosítványainak* gyakorlását egy bizonyos körben átengedte a bizottságoknak. Az önkormányzati intézmények, közüzemek és a hivatal a használatukban lévő vagyont hasznosíthatják. Az alapító okiratuk szerinti tevékenységi körükön belül az illetékes bizottságot tájékoztatniuk kell, hosszabb időtartamra szóló elkötelezettség esetén a bizottság előzetes hozzájárulása szükséges. A tevékenységi körön kívüli hasznosítás esetén mindig a bizottság ad előzetes jóváhagyást.

Az egyébként eléggé megnyirbált intézmény- és vállalatirányítási jogköröket ez a felhatalmazás némileg korrigálja. A vagyonnal való rendelkezés a tulajdonos és nem az irányító jogcímén történik. Ez a csatorna maradt meg az önkormányzatnak, s abban a bizottságok szerepe a fővárosban fontos lett: az egész intézményi—vállalati kapcsolatrendszerben kulcspozíciót nyerhettek. Az önkormányzati vállalatokkal összefüggésben kétszeresen is igaz, hogy e szál maradt meg elsődlegesen a municípium kezében. Az ebbe a körbe tartozó jogosítványok gyakorlása tehát kulcskérdés a belső erőviszonyok szempontjából is.

Hasonló logikán alapul a *Tulajdonosi bizottság* kiemelt szerepe. A fővárosi vagyonnal való gazdálkodás szabályozása kapcsán külön alkuval hozták létre és ruházták fel jogosítványokkal a testületet. A bizottság dönt² a forgalomképes önkormányzati vagyon hasznosításáról 100 millió forint értékhatárig. Az előlotti vagyon hasznosításáról a közgyűlés rendelkezik. Ez utóbbiak tekintetében a tulajdonosi jogosítványok gyakorlását, valamint gazdasági társaságokban az önkormányzati tulajdonú tőkerészesedéshez kapcsolódó tagsági jogok gyakorlását a közgyűlés ugyancsak átruházta. Meghatározott körben a Tulajdonosi bizottság hasznosítja a korlátozottan forgalomképes vagyont is, továbbá a tárgy szerint illetékes bizottsággal közösen gyakorolja az egyéb korlátozottan forgalomképes vagyon fölötti rendelkezési jogot.

A Tulajdonosi bizottság talán a legjelentősebb szűkebb testület, amely számottevő önálló döntési jogosítványokat kapott. Ezzel szemben vannak olyan bizottságok, amelyek megmaradtak a véleményezés, előkészítés, javaslatétel, ellenőrzés „klasszikus” funkciókörében. Mindjárt hozzá kell azonban tenni, hogy ez a kategorizálás önmagában még nem feltétlenül jelöli ki a döntési mechanizmusban ténylegesen elfoglalt helyet.

Miközben tehát a bizottságok helyzetüknek, tevékenységi területüknek, aktivitásuknak és a politikai alkuk kimenetelének megfelelően eltérően részesedtek az érdemi jogkörökből, a *főpolgármesternek* és rajta keresztül a hivatalnak *szűk marokkal* mértek. Jószerevel technikai-végrehajtási feladatokat adtak át csupán. A közgyűlés által közvetlenül végképp nem gyakorolható jogosítványokat a képviselők inkább a saját maguk alkotta bizottságoknak adták tovább, mint sem a hivatalnak.

Ugyanakkor a közgyűlés nem vállalta fel, hogy a bizottságoknak saját munkáját érdemben tehermentesítő szerepkört adjon. A szűkebb testületek, a maguk végrehajtási jellegű jogosítványaival, elsősorban a hivatal konkurensei lettek. A közgyűléshez viszonyítva „gyenge” bizottságok egyidejűleg „erősek” a főpolgármesteri apparátushoz képest.

Mindenből kettő van

A fővárosi közgyűlés működésének fentebb leírt sajátosságai utalnak a döntéshozatali folyamatok egyes konfliktusaira. Valójában az önkormányzati szervezetrendszer egészében több összefüggésben is felmerülnek ellentmondások. Részben „objektívek” ezek, mert az önkormányzati törvény maga is szelet vetett, például a tisztségviselők közötti viszony tisztázatlanságával.

Másfelől az ellentéteket a korábitól gyökeresen különböző helyhatósági rendszer kiépítésének folyamata is szüli, amely természetesen nem lehet nehézségektől mentes.

A szervezeti feszültségekhez ugyanakkor hozzájárultak a közgyűlés saját döntései. A kialakított kompromisszumok közül a hatáskörtelepítés sajátosságai nagy vonalakban kirajzoltak egy felállást. Erre további szervezeti elemek rakódtak rá.

1. Vezetők, vezetési szintek. Az önkormányzati törvény meglehetősen lazán szabályozta a hivatal vezetésének kérdését. Akkoriban úgy tűnt, ez nem feltétlenül törvényhozási probléma. Ennek az lett a következménye, hogy ma az önkormányzatokon belül több szinten is felmerül, ki is vezeti a hivatalt, illetve annak részlegetit.

a) A törvény szerint a polgármester a jegyzőn keresztül irányít, a közvetlen vezetést a jegyző végzi. A problémák azonban már előbb kezdődnek. A *képviselőtestület* ugyanis, mivel bármely ügyben maga dönthet, erősen megkötheti a polgármester kezét. A pénzügyi rendelkezési jog értékhátrányának meghúzásával például akár a napi működést is korlátozni lehet.

Konfliktusok ebből legélesebben nem is a főváros szintjén, hanem a kerületekben jelentkeztek. Nem egy helyen igencsak elmérgesedett a polgármester és a testület kapcsolata. A főpolgármester mozgásterének szabályozásával a fővárosi közgyűlés is élt.

A kerületekben, ahol „végigvitték” ezt a konfliktust, jelentkezett a végső, immár feloldhatatlan dilemma. A testület akár teljesen megbéníthatta a hivatalvezetés működését, de a polgármestert felmenteni mégsem tudja. Ez is szabályozási ellentmondás: ha már ilyen széles a képviselőtestület jogköre, a személyi konzekvenciák levonását is a kezébe kellett volna helyezni.

b) Önkormányzati rendszerünkben általában konfliktusos a *polgármester* (alpolgármester) és a *jegyző* viszonya. Nem mentes ettől a főváros sem.

A probléma lényege, hogy a (fő)polgármester és a (fő)jegyző is elvben egyaránt az egész hivatal működéséért felel. Egyikük a törvény szövege szerint „irányít”, a másik „vezet”³, amit a gyakorlatban nem könnyű aprópénzre váltani.

Ugyanez a konfliktus a főpolgármester-helyettesek szintjén is jelentkezik. Az ő hivatali, tevékenység felügyeletük és a főjegyző általános hivatalvezetése szintén csak különmegállapodások alapján határolható el nagyobb súrlódások nélkül.

A fővárosban a *főjegyző-váltást* követően a felelősségi körök elhatárolása, úgy tűnik, sikerültebb lett. Nagyjából tisztázódott, hogy az ágazatpolitikai tartalmú feladatokért végső soron a főpolgármester-helyettesek, a „hivatali” természetű ügyekért a főjegyző felel. Ez persze együttjár bizonyos párhuzamosságokkal, amit az ügyosztályok nagyon is érzékelhetnek napi munkájukban.

Így például az osztályfelügyelet főjegyzői vonalon is kiépült. Három aljegyző felügyeli megosztott felelősségi körben a hivatali egységeket. A főpolgármesteri hivatal méretei ugyanakkor

indokolhatják is ezt a megoldást. Ha van általános főjegyzői kontroll, márpedig valamilyen szintig jogszabálynál fogva lennie kell, azt érdemben aligha lehet másként megoldani, mint szervezeti módszerekkel.

Hasonló párhuzamosság tapasztalható az értekezleti rendben is. A főpolgármester-helyettesek és a főjegyző a maguk feladatkörében ilyen formában (is) kapcsolatot tartanak az ügyosztályok vezetőivel. A témákat bizonyára nem könnyű elhatárolni, hiszen jogilag is csupán a vezetői „nézőpont” különbözik. Sőt a jelenlegi felállás zökkenőmentességéhez talán éppen átfedésekre, kölcsönös egyeztetésekre van szükség.

c) Helyzetüknél fogva konkurálnak egymással a *bizottsági elnökök* az illetékes *főpolgármester-helyettes*sel, másfelől a felelősségi körükben működő ügyosztályok vezetőivel. „Helyzetüknél fogva” tehát közöttük adott esetben lehet a legfelhőtlenebb személyes kapcsolat. Az együttműködéshez a törvényi és a fővárosi szabályozás nem ad egyértelmű eligazítást.

Az aktívabb bizottságok elnökei közvetlen kapcsolatokat alakítottak ki a megfelelő ügyosztályokkal. Ezek szerint főpolgármester-helyettesi, sőt akár főjegyzői szerepköröket vettek át. Ugyanez az ügyosztály-vezetők részéről úgy jelentkezik, hogy egyszerre több főnökük is akad.

A hivatalvezetés mindenesetre megújuló módon próbálkozik a szervezet egységének megerősítésével, elsősorban a közvetlen bizottság—ügyosztály kapcsolatok korlátozásával vagy legalább mederbe terelésével.

A bizottsági elnökök közül nem egy közvetlenül befolyik a napi operatív végrehajtási munkába. Akár közvetlenül is irányíthatják a hozzájuk tartozó ügyosztályok munkáját. Amennyiben így tesznek, kiváltják lényegében az illetékes főpolgármester-helyetteset. Másfelől egy kicsit kikerülnek az egységes főjegyzői hivatalvezetést.

A dolgot bonyolítja, hogy az „erős” bizottságelnökök fellépése távolról sem minősíthető teljes mértékben illegálisnak. Az a bizottság, amelyik a közgyűléstől érdemi hatásköröket kapott, aligha gyakorolhatja jogait másképp, mint közvetlenül.

Egyes területen — mint említettem — a főpolgármester-helyettesi felügyeletet hivatalosan is bizottságelnökök látják el. Ez esetben a közvetlen kontrollt lehetetlen kizárni.

Talán az utóbbi helyzet tisztábbnak tűnik, bár a hivatalvezetés egységességének problémája itt is visszaköszön. Fontosabb ennél az erős bizottságok státuszában jelentkező ellentmondás. Miközben az operatív végrehajtásban kétségkívül kulcsszerepet játszanak, felelősségük sem politikai, de még kevésbé hivatali értelemben nincsen. A működésért való politikai felelősséget ugyanis ezekben az esetekben is a főpolgármester és helyettesei viselik. A hivatali szervezet vezetői felelőssége pedig a már említettekén kívül a főjegyzőt, munkaköri szempontból pedig az ügyosztály-vezetőket terheli.

A bizottságelnökök túlnyomó többsége főhivatásúként látja el feladatát. Vezetői hivatali munkát végeznek, amelyben a szakmai irányultság együtt jelentkezik a politikai elkötelezettséggel. Az „erős” bizottságelnökök határozott ágazatpolitikát érvényesítenek. Ezzel a pozícióval a hivatali hierarchiában legalább ügyosztály-vezetői vagy deklaráltan a tevékenységi körért való felelősséget viselő főpolgármester-helyettesi státusz lett volna adekvát.

A tiszta következmények érvényesítésének hiányában viszont többen, több szinten látnak el amúgy összetartozó feladatokat. Szervezeti értelemben ez nem kedvező.

Az alapállás dilemmáját a résztvevők különbözőképpen igyekeznek feloldani. Van, ahol a főpolgármester-helyettes és az „erős” bizottsági elnök között hallgatólagos megállapodás van érvényben a szerepek megosztásáról. Másutt az ügyosztály-vezető személyes kötődése, esetleg kapcsolatai oldják fel az ellentmondást. De az eddigi működés folyamán végig voltak olyan helyzetek is, ahol a főpolgármester-helyettes és a bizottságelnök, illetve ez utóbbi és az ügyosztály-vezető között kölcsönösen bevallottan „rossz a kapcsolat”.

2) *Hivatalszervezet.* A hivatal a ciklus folyamán jelentősen átalakult. A személyi állomány több mint fele 2 év alatt kicserélődött. A vezetők körében ennél is nagyobb mértékű volt az őrségváltás: 80%-uk új a posztján. A hivatal struktúrája sem a régi. Osztályok tűntek el, és újak alakultak.

A Főpolgármesteri Hivatal létszáma az 1990 októberi 1325 főről 1992 októberére 1156-ra, vagyis 13%-kal csökkent.

Jelentősebb ennél a hivatalon belüli átstrukturálódás. Az osztályok, szakfeladatokat ellátó szervezeti egységek létszáma 21%-kal lett kevesebb. Növekedett viszont a vezetést, testületi munkát közvetlenül segítő szakértői bázist nyújtó állomány létszáma. Az utóbbiak teljes körben nem is feltétlenül jelennek meg a tisztviselői létszámban.

Az önkormányzat csúcsszerveihez kapcsolódó feladatokat lát el az ún. *törzskar*, amelyik a tisztségviselők közvetlen alárendeltségében álló szervezeti egységeket foglalja magába. Közöttük kiemelésre érdemesek a vezetőnként külön-külön működő kabinetek. Ugyancsak e típushoz sorolhatók a bizottsági stábok, a frakció-alkalmazottak (4 fő). Érdemi szerepet játszanak továbbá a tanácsadók és a tanácsadó-testületek, amelyek közvetlen, szakmai, vezetést segítő szervek.

A *tanácsadó testületek* szerepét az ellenzéki pártok visszatérően bírálták. A közgyűlésen is elhangzott ezzel kapcsolatban a „kamarilla-politika” vádja. Felvetődött, hogy valójában megkettőzik az apparátust. Emögött olyan tartalmú kritika áll, miszerint a tisztségviselők megpróbálják kivonni a hivatal egy részét a bizottságok ellenőrzése alól.

Mindenféle politikai értékítélet nélkül megállapítható, hogy a hivatal valóban két szinten szervezett. Az ügyosztályi struktúra mellett van egy meglehetősen tagolt, vezetést közvetlenül segítő (tágabb értelemben törzskari) hálózat. Szerepe a tisztségviselők közvetlen kiszolgálása, valamint a vezetői döntések szakmai megalapozása. Főleg az utóbbi kört érzik konkurensnek a testületi tagok és az ellenzéki pártfrakciók.

A hivatal ilyen értelmű „megkettőzése” tény. Hozzá kell tenni azonban, hogy — mint a létszám- és szervezeti adatokból kitűnhetett — a főváros nagyszervezet. Meglehetősen nagy a tanácsrendszerhez képest megváltozott feladatai tükrében. Ennek elemzése más tanulmányra vár. Amíg azonban a mai felállás működik, tehát ezer fő fölötti az apparátus, addig a törzskari szervezet kiépültsége, legalábbis részben, indokoltnak tűnik.

Látni kell továbbá, hogy a nem ügyosztályokra tagolt szervezet a fővárosi igazgatási munkában tartalmilag új elemeket hozott, és ezeket folyamatosan erősíti. A politikailag kiemelt programok jó részét ugyanis tisztségviselői szinten menedzselik. Ehhez pedig alkalmasabb forma lehet a rugalmasabb, szakmailag több energiát összpontosító, nem hagyományosan hivatali tagoltságú és nem hierarchikus szervezeti megoldás.

Természetesen a Főpolgármesteri Hivatalban nem kizárólag e tisztségviselői stábok végeznek program-menedzsmentet. A már említetteken kívül némelyik bizottság(elnök) is törekszik

erre. Ez pedig aligha lehetséges másképp, mint ha partnerre találnak a tevékenységi kör szerinti ügyosztály munkatársaiban. Rendeltetésüknél fogva azonban az ügyosztályok mégis elsősorban az ún. rutin ügyekért, vagyis a működtetésért, a feladatellátás folyamatos biztosításáért felelősek.

Akár így, akár úgy vélekedünk is a hivatal kétféleségéről, megállapítható, hogy magában hordoz bizonyos feszültséget nemcsak az apparátuson belül, hanem a politikai döntéshozókkal való kapcsolatban is.

3) *Önkormányzat-politikai döntéselőkészítés.* Az ún. helyi politikai döntéselőkészítésnek két fóruma van: a *bizottságok* és a *frakciók*. Mindkettő „hivatalos” fórum. A frakció is, amelyet ismer és szabályoz a fővárosi SzMSz.

Kettejük között elvileg a következő munkamegosztás áll fenn. A bizottságok alapvetően szakmai—politikai oldalról készítik elő a közgyűlés döntéseit és közreműködnek a határozatok végrehajtásában vagy akár közvetlenül eljárnak. A frakciók ezzel szemben helyi ügyekben párt-politikai döntéseket hoznak.⁴

A gyakorlatban az elhatárolás nem könnyű. Nyilvánvaló, hogy az üléseken összekeverednek a szempontok. Az erős bizottságok elnökeit, illetve a tisztségviselőket saját frakciójuk igyekszik mentesíteni a korlátozások alól. Az említett vezetők nyilvánvalóan amúgy is elvégzik a szükséges pártközi és párton belüli egyeztetéseket.

Az egységes frakciófellépés azonban alkalmasint fontos lehet. A pártok mindegyike tart a közgyűlések előtt ülést, ahol minden politikai szempontból lényeges kérdésről állást foglal(hat)nak. Nem szükségszerűen alakítanak ki egységes álláspontot. Bár a közgyűlés jelen fellépése mellett (kisebbségi kormányzás) bizonyos helyzetekben és meghatározott ügyekben ez nagyon is tanácsos.

A bizottsági, helyesebben a bizottságban ülő saját tagok véleménye általában irányadó a frakció álláspontjának kialakítására nézve. Nem kizárt persze kollízió. A feloldás belső megállapodásoktól és azok betartásától függ.

Frakcióközi megállapodások eddig csak bizonyos kiemelt esetekben vették át egyértelműen a közgyűlési döntéselőkészítő szerepkört, vagyis olyankor, amikor sikerült megállapodásokat tető alá hozni. Az ún. fővárosi összefogás programja, továbbá a szervezet kialakításáról, a vagyongazdálkodás rendjével kapcsolatos megállapodások alkalmával tartalmi kérdésekben születtek politikai állásfoglalások, amelyeket aztán alkuban egyeztettek. A frakciók itt egyértelműen átvették a bizottságoktól az előkészítést.

A többcsatornás előzetes egyeztetési rendszer tágabb lehetőséget biztosít a különböző szempontok felvetésére és érdekek egyeztetésére, lobbizásra egyaránt. Mégis, az erős bizottság képes lenne a pártközi egyeztetés lebonyolítására — nyilvánvalóan teszi is. Amikor viszont a frakcióálláspont domináns, vajon mi marad a bizottságra?

Mindennek az a nem elhanyagolható gyakorlati következménye van, hogy egy jó döntéshez jelenleg talán túl sok egyeztetési kört kell megfutni.

Összefoglalva, a városi önkormányzat szervezetében, belső struktúrájában tehát vannak párhuzamosságok. Akár a vezetési szinteket, a vezetői státuszokat, akár magát a hivatal felépítését vagy a politikai döntéselőkészítést vesszük — egymással konkuráló elemeket, formákat találunk.

Önmagában egyikükről sem mondható, hogy fölösleges lenne. A közgyűlés hatékonyságának növelése szempontjából épp oly üdvös a frakciók operativitásának erősödése, mint a bizottságok érdemi szerepköre. A hivatal merev struktúrájának feloldása is elengedhetetlen a nem hagyományosan felvetődő, a kialakult munkamegosztási hálózaton „keresztülfekvő” témák esetében. S természetesen kedvező, ha a közgyűlésnek tényleg van befolyása a hivatal működésére, ha a bizottságok valóban rálátnak az apparátusi tevékenységre.

Mindez *együtt* mégis *soknak* tűnik. Az egyformán preferált ellentétes értékek lerontják egymást. Nem jó, ha az egyébként még oly kiváló főpolgármester-helyettes, bizottságelnök, ügyosztály-vezető nem az, ami. Rontja a hatékonyságot, ha a szervezeti, döntési integrációt egyszerre több fórumon próbálják azonos intenzitással megvalósítani. Kisebbségi baj csupán, ha közülük egyik vagy másik formálissá lesz, s valamelyik csendben meghatározóvá válik. Problematikusabb, ha patthelyzetek alakulnak ki, amikor sem a hivatal, sem a testületek nem képesek igazán (hatékonyan) kormányozni.

A fővárost ráadásul sújtja még egy további kettősség. A kerületi és a Budapest-szintű önkormányzatok nem egyértelműen lehatárolt felelősségi rendszere. Ennek a problémakörnek a részleteit nem ez a tanulmány vizsgálja. A fővárosi belső viszonyok összefüggésében említtem csupán, hogy a kerületekkel való koordinációban is kifejeződik az egyes szervek és az egyes szereplők eltérő felfogása.

A főpolgármester viszonylag rendszeresen találkozik, fórumok keretében, a kerületi polgármesterekkel, és egyedileg az egyes kerületek vezetőivel. Szakterületükön a főpolgármester-helyettesek is igyekeznek átfogóan egyeztetni. Az aktívabb bizottságok öntevékenyen kezdeményeznek véleménycseréket kerületi partnereikkel, de akár az illetékes osztályok közötti egyeztetéseket is elvégzik. Formalizált rendszert viszont nem lehetett kialakítani, elsősorban a kerületek, azon belül is főleg a testületek, ellenállása miatt.

A bizottságok

Bármennyire furcsa, a fővárosi önkormányzati szervezet strukturális problémáinak közepontjában a bizottságok helyének meghatározása áll. Akár a közgyűlés, akár a tisztségviselők vagy a hivatal működése oldaláról közelítettünk, mindannyiszor a bizottságok ellentmondásokat gerjesztő szerepére lyukadtunk ki.

Az ilyen felfogás sem pozitív, sem negatív megítélést nem tartalmaz. Egyoldalú lenne elítélően állást foglalni, hiszen feszültségek léte akár előremutató is lehet. A tanácsrendszer reformpróbálkozásai kapcsán majd mindenki a bizottságok kulcsszerepéről álmodott: a testületi munka folyamatosságáról, amikor a képviselők amolyan műhelyekben dolgoznak, érdemi döntéselőkészítést és végrehajtást visznek, irányítják a megfelelő osztályokat stb.

Az ítéletalkotásban mindkét véglet egyodalúságra vezetne. Célszerű tehát, amennyire lehet, tárgyilagosságnak maradni.

Kezdjük mindjárt a kulcsszerepkör tartalmával! Közigazgatási intézményi értelemben kell ezt felfogni. Vagyis senki nem állítja, hogy az önkormányzat minden fontos döntése a bizottságokban, netán közülük a fontosabbakban vagy csak ott dőlne el. Ugyanakkor a működés intéz-

ményessége, rendje magától értetődően túlnyúlik a jogi szabályozás keretein, beleértve természetesen a főváros szabályozta, helyi jogosítványokat is.

Az egyes bizottságok szerepe nagyon különböző lehet, mind a stratégiai döntéshozatalban játszott szerep, mind az operatív igazgatásban való részvétel szempontjából. Súlyuk függ „objektív” szerepüktől, azaz profiljuktól, és attól, hogyan definiálta a közgyűlés hatásköreiket. Ezen túlmenően az is fontos, miként oldják fel saját esetükben a végrehajtáson belül jelentkező, már bemutatott kollíziókat. Végül különböző, hogy a közgyűlés mennyire „hagyja rájuk” a döntéseket, milyen mértékig formál jogot magának a közvetlen rendelkezésre. Természetesen a plénumon más az érdeklődés egy fővárosi ismertségű kulturális intézmény igazgatójának személye, mint, mondjuk, egy szociális otthon vezetőjének kiválasztása iránt.

A tényleges szerepkör szempontjából nem közömbös a bizottság saját aktivitása sem. Mennyire aktív, mekkora jelentőséget tulajdonít saját működésének, képes-e érvényesíteni akaratát az osztállyal, tisztségviselőkkel, netán magával a közgyűléssel szemben.

A befolyás foka függhet a helyzettől és az időponttól is. A szervezeti és működési szabályzat egyes változatai megalkotásának idején például a Közigazgatási és Jogi bizottság akár az egész önkormányzati működés szempontjából centrális fórum lehetett: „békeidőben” viszont erre helyzeténél fogva ilyen mértékben nem nagyon van esélye.

Jelen elemzés nem terjedhetett ki a bizottságok teljes körének részletes, mélyreható feltérására. Talán fölösleges és bizonyos értelemben feltétlenül szubjektív lenne kategorizálni. Csak példálózva és kizárólag a további mondanivaló megfoghatósága érdekében említem, hogy a fővárosban mindenképpen az erős bizottságok közé kell sorolni a Tulajdonosi bizottságot, az Oktatási bizottságot, az Egészségügyi és Sport bizottságot, a Szociálpolitikai és Lakásügyi bizottságot, és a Kulturális bizottságot.

Az „erősség” nem feltétlenül a tevékenység minősítése. Sokkal inkább a saját akaratérvényesítésre való esély kifejezése. Lássuk, mik a főbb megnyilvánulási formái ennek a képességnek! Közülük néhányra már utaltam az eddigiekben. Érdemes mégis összefüggéseiben látni az elemeket.

Mitől erős egy bizottság?

(Napi ügyosztály-irányítás) Az erős bizottságok elnökei közvetlenebb kapcsolatban állnak a tevékenységi körüknek megfelelő ügyosztályokkal. E kontaktus lehet személyes viszonyon alapuló, alapvetően együttműködési természetű. Főként akkor van erre esély, ha az osztályvezető vagy/és más munkatársak újonnan kerültek a hivatalba.

Az erőteljesebb pozíciójú elnökök azonban „ellenségesebb” közegben is képesek irányító pozícióba kerülni. Van példa az osztály-ügyiratok teljes körű láttamozására is. Minden ilyen helyzetnek megvan a maga teljesen legális alapja, pl. a közgyűlés részéről fennálló bizalmatlanság, sőt, korrupciógyanu (főleg kezdetben) a városházi osztályokkal vagy vezetőikkel szemben.

A bizottságelnökök testületük felhatalmazásával vagy anélkül sok egyedi ügyben is hivatalból eljárnak. A panaszügyek kivizsgálása révén, mely feladatkör az intézmény- és vállalatvezetőkkel szembeni munkáltatói jogok gyakorlásából származik, lehetőségük van közvetlen informá-

ciókérésre, véleménynyilvánításra, végső soron a folyamatok, közigazgatási döntések befolyásolására, már az ügyosztály szintjén.

(*Politika-alakítás*) A bizottsági munka fontos területe a feladatkör szerinti önkormányzati politika alakítása. Az aktívabb bizottságra jellemző a saját előterjesztések készítése és benyújtásuk a közgyűlés plénuma elé. Ilyenkor a kidolgozást közvetlenül a szűkebb testület meghatározott tagjai, de természetesen leggyakrabban maga az elnök vezeti. Jobb esetben ebbe beépül az ügyosztály munkája, elépzelhető azonban a hivataltól teljesen függetlenül is.

Hiánypótló, amikor olyan ügyekben dolgoznak ki javaslatot, amely kérdéskörök újszerű megjelenésüknél fogva sehogy sem illeszkedtek volna a meglévő osztálystruktúrába. Például a Szociálpolitikai és Lakásügyi bizottság anyagkészítés és javaslatétel szintjén foglalkozott a tömegközlekedés tarifarendszerének módosításával, annak érdekében, hogy érvényre jusson a szociális szempont.

Az ágazati politikák kialakítása és érvényesítése egyébként a bizottságok, elnökeik (alelnökeik) és az illetékes főpolgármester-helyettesek között megoszlik a már említett vegyes megoldások formájában.

(*Intézményirányítás, vagyongazdálkodás*) Az erős bizottságok képesek az önkormányzati intézmények és vállalatok tevékenységének stratégiai befolyásolására. Mint már említettem, alkalmasint nagy tömegű szervezetről van szó. Nem is beszélve például a kórházakról, ahol a vezetői munkáltatás esetenként 3 személyt jelent: az orvosigazgatót, az ápolási és gazdasági igazgatót.

A vagyongazdálkodás kontrollján keresztül az intézmények stratégiai lépéseinek irányítása valósul meg. Minden kezdeményezés ugyanis automatikusan a rábízott önkormányzati vagyon hasznosítását jelenti, amelyben értékhatártól és a hasznosítás módjától függően kell beszerezni a megfelelő testületi állásfoglalásokat. A szakterület szerinti bizottság ebben a mechanizmusban nem kerülhető meg.

Különösen jelentős az önkormányzati vagyonnal való gazdálkodás bizottsági megjelenítése a fővárosi vállalatok felé. A vállalatátalakítás folyamatában ugyanis a közüzemi vállalatok többé nem irányíthatók⁶ a szó hagyományos értelmében. A vállalati tevékenység befolyásolására egyedül a tulajdonos jogán van lehetőség, vagyis vagyongazdálkodás címen.

A bizottságok önkormányzati vagyon felhasználása fölötti kontrollja, befolyása természetesen nagyon fontos lehet a közfeladatok ellátásának biztosítása szempontjából és különösen az az átalakulás viszonyai között indokolt felügyelet érvényesítése okán. Az erős bizottságok ezáltal olyan helyzetbe kerültek, hogy részükről valamely kezdeményezés felvállalása fontos tényező lehet az ügy sikeres keresztülvitele szempontjából.

Az „intézményirányítás” új rendje magával hozta az irányítás tartalmának megújítását. A bizottságok olyan szabályozásokat, technikákat dolgoztak ki és tettek az érintettek előtt nyilvánossá, amelyek régóta hiányzó rendezettséget próbálnak bevinni a szakmai közösségek életébe. Tekintve hogy hosszú ideje tartó és egyhamar teljesen aligha megoldható konfliktusokról van szó, eléggé nem hangsúlyozható e kísérletek jelentősége. Említhető példaként a vezetői jutalmazások rendjének normatív kialakítása több humánszolgáltatási területen; a költségvetési alkuk és elosztások szabályozása az önkormányzati ágazaton belül, az egyes intézmények között; intézményi, szervezeti és működési szabályzatok mintáinak kidolgozása stb.

(*Szervezetfüggetlen politikaérvényesítés*) Az erős bizottságok nemcsak a hagyományos szervezetrányítási rendbe ékelődtek be. Úgy is érvényesítik törekvéseiket, hogy az független a meglévő struktúráktól. Képesek ezáltal generálni a közszolgáltatások működésének új, a maitól eltérő, többszörös rendszerét. A bizottságok és környezetük ezzel a fővárosi közigazgatás megújításának egy további fontos elemét és első gyakorlati eredményeit is magukénak mondhatják.

A főváros költségvetésében több alapot különítettek el⁶. A színházi, a közművelődési, a zenei, a képzőművészeti, a tudományos, a vállalkozásfejlesztési alapok intézményen kívüli szférák támogatását, a kultúra esetében területi mecenatúráját célozzák. Más alapok meghatározott, a meglévő szervezeti struktúrához egy az egyben nem köthető programok finanszírozását szolgálják. A felosztásról a jóváhagyott keretösszeg erejéig a bizottságok döntenek.

(*Általános önkormányzati funkciók átvétele*) A legaktívabb bizottságok az önkormányzat általános szerepkörét is nem egy vonatkozásban igyekeznek érvényre juttatni. A területi koordinációban vállalt szerepükről már volt szó. Ez esetben a strukturálisan nagyon hiányzó integrációt igyekeztek ágazatukban, meghatározott célokhoz kötődően, esetenként általános érvénnyel is érvényesíteni.

Van példa az adott ágazat nagypolitikába való bekapcsolódására is, átvéve azt a közgyűlési szerepkört, hogy az önkormányzat állást foglalhat országos jelentőségű kérdésekben. A leginkább közismert az Oktatási és talán a Kulturális bizottság ilyen típusú konfliktusa a Művelődési és Közoktatási Minisztériummal. E megnyilvánulásoktól a pártszempontokat természetesen aligha lehet leválasztani.

Egyes bizottságok: elnökök és tagok

Külön kell szólni a *Tulajdonosi bizottság* szerepéről. Mint már a dolgozat elején szó volt róla, a közgyűlés idetelepítette a legszélesebb döntési jogkört.

A bizottság a Budapest Fővárosi Vagyonkezelő Központ Rt. létrehozása körüli politikai kompromisszum keretében jött létre mai szerepkörével. 1992 júliusa óta dönt a 100 millió forint forgalmi érték alatti ingatlanok eladásáról. További gyakori döntési típusok a fővárost megillető elővásárlási jog, illetve az arról való lemondás gyakorlása; vállalati közgyűlések összehívása, vagyonátadás, vállalatátalakítás, -privatizációval kapcsolatos döntések, illetve eljárás; a fővárosi tulajdoni részekkel való rendelkezés; kerületekkel való tárgyalás vagyoni tárgyú együttműködési megállapodásokról stb.

A testület politikai jelentőség szempontjából is „első bizottság”, amit kifejez, hogy tagjai sorában az összes frakcióvezetőt ott találjuk. Csak azért nem ún. csúcsembizottság, mert nem átfogó felelősségű, és tudatosan nem is vállal ilyen szerepet. Nem tárgyalnak meg más bizottsághoz tartozó kérdéseket, holott erre legálisan volna lehetőség. Más bizottságok rendszeresen élnek is vele. A közgyűlési előterjesztéseket minden bizottság megtárgyalja. Főleg az elnöktől, de persze a tagok kezdeményezéseitől is függ, hogy mely ügyekben alkotnak véleményt. Az Oktatási bizottság, és hasonlóképpen a Környezetvédelmi bizottság is, például szükségesnek tartották, hogy megtárgyalják és állást foglaljanak a főpolgármester lakástámogatási kérelme ügyében.

A Tulajdonosi bizottság tevékenységének hivatali előkészítése közvetlenül a főjegyzőn keresztül történik.

Érdeemes kitérni a klasszikus értelemben *funkcionális bizottságokra*. Ilyen a Gazdasági és Költségvetési, a Városfejlesztési és Tervezési, a Jogi és Közigazgatási bizottság. Felelősségük átfogó, nem korlátozódik egy-egy szakterületre.

Önálló döntési hatásköreik tulajdonképpen nincsenek. Szerepük elsősorban döntéselőkészítő. Különösen fontossá válhatnak meghatározott közgyűlési döntések előkészítésekor, amelyek átfogóan kihatnak az önkormányzat egész működésére. Így a Gazdasági és Költségvetési bizottság a költségvetés kialakítása, a Városfejlesztési és Tervezési bizottság a különféle rendezési tervek véleményezése kapcsán kap különösen érdemi szerepet. Az egyes előterjesztések jelentős hányada is átáramlik e testületeken, hiszen majd minden igénynek van például költségvetési vonzata stb.

Talán kevésbé készítenek önállóan előterjesztéseket, legalább is a legaktívabb szakterületi bizottságokhoz mérve. A „funkcionális” bizottságok jobban be vannak szorulva a klasszikus hivatali egyeztetés számukra megszabott keretei közé. Alapvetően a közgyűlésen ismerteti az elnök az előterjesztéssel kapcsolatos állásfoglalást. Az anyag tartalmi, érdemi befolyásolására való ráhatás lehetősége függ a szakterületileg illetékes vezetőkhez (főpolgármester-helyettes) való viszonytól és természetesen helyzetfüggő is.

Vannak bizottságok, amelyek különböző okok miatt teljesen a *perifériára sodródtak*. Saját önjellemzése⁷ szerint ilyen a Kereskedelmi és Fogyasztói Érdekvédelmi bizottság. Szemmel láthatóan még mindig a helyét keresi az 1992 áprilisában alakult Foglalkoztatáspolitikai bizottság.

Más bizottságoknak egyszerűen nem olyan jelentős a tevékenységi köre, bár attól az adott tevékenység lehet fontos. Az utóbbi szempont nem mellékes a közgyűlés tehermentesítése szempontjából (pl. Városképvédelmi bizottság).

„Ki” a bizottság? A tagok vagy talán inkább az elnök? Az általában *főállású elnök* szerepe potenciálisan meghatározó. A megkeresések, az ügyiratok hozzá futnak be, intézi a levelezést, vezeti az adminisztrációt, képviseli a bizottságot külső személyek felé, a bizottság nevében kiadmányozási jogkört gyakorol, utalványoz. A folyamatos ügyvitel tehát az ő vállán nyugszik. Összehívja a testületi üléseket, előkészíti — ezzel lényegében meghatározza — a napirendet. Nagyrészt tőle, előkészítő munkája mélységétől függ, hogy a bizottság mennyire „száll rá” egy témára. Felvállalja-e önállóan előterjesztések kidolgozását, vagy csak az eléje tett anyagból dolgozik, azokat véleményezi.

Szociológiailag az elnök jeleníti meg a bizottságot, hatáskörileg azonban a testület gyakorolja a jogosítványokat. E kettősségben önmagában nincs különösebb anomália. Hiszen az ügyeket folyamatosan 9 ember aligha vihetné egyidejűleg a mindennapi intézés-intézkedés szintjén.

A bizottság hatásköri felhatalmazása abból a szempontból is jelentőséget nyer, hogy az elnököt ez a körülmény teszi függetlenné a hivataltól és jogosítja fel az eljárásra.

Ugyanakkor aggályos, hogy a szabályozás sehol sem definiál önálló felelősséget az elnöknek. Ez pedig nem adekvát a kialakult viszonyokkal.

Az elnök szerepéből egy politikai-szociológiai következtetés is adódik. A pozíció jelentősége meghatározó, vagy az lehet, az adott testület működése, hatásköre gyakorlása szempontjából. Ezt az alelnöki poszt nem feltétlenül képes pótolni. Ebből a szempontból jelentőséget nyer a FIDESZ közgyűlési súlyához képest számottevő, 5 elnöki posztja (lásd az 1. és a 2. táblázatot!).

A *bizottsági tagok* aktivitása bizonyára nagyon különböző. A részletekre ez az elemzés nem terjedhetett ki. Az biztos, hogy a tagok sokfélék. Van, akinél az üléseken való megjelenés sem természetes. Mások meghatározott, az őket érdeklő ügyekben rendkívüli aktivitást tanúsítanak, akár lobbiznak is.

A tagok „hadrafoghatósága”, vagyis részvétele az ülések közötti munkában szintén változó lehet. Egy biztos: az elnök nem rendelkezik különösebb eszközökkel, hogy tőlük munkát „be-hajtson”.

Kitörési kísérletek

Érzékelvén az önkormányzati végrehajtásban jelentkező ellentmondásokat, a közgyűlés, a pártfrakciók és a fővárosi vezetés többféle kezdeményezést tett.

A *hatáskörtelepítési vita* idején mindegyik párt érvelt egy-egy lényegében konzisztens modell mellett. Az SZDSZ a főpolgármesternek kívánta adni a jogosítványok zömét. A FIDESZ egy kollektív végrehajtó testületet akart látni, amelyben a politikai csoportosulások proporciónálisan kapnak helyet. A szabaddemokraták magát az intézményt támogatták volna, de csakis többségi, tehát a parlament által támogatott kormány analógiájára. Az MDF mindegyik változatot opponálta, s véleménye szerint a hatásköröket a bizottságokra kellett volna átruházni oly mértékben, amennyire az egyáltalán lehetséges. Végül egyiküknek sem lett igaza.

A konfliktusok leküzdésének további kísérlete volt az az *egyeztető fórum*, amely a tisztségviselők, a frakcióvezetők és a bizottsági elnökök részvételével működött. Ez a megoldás azonban nem volt alkalmas a kétoldalú egyeztetések lefolytatására. Márpedig az alkuk praktikusán nem mindenki között egyformán kötöttek meg, hanem elsősorban a „kormányzó” SZDSZ (vagy tisztségviselői), illetve valamelyik másik partner egyetértésével. Sőt, ezen túl is eléggé egyértelmű, milyen sorrendben kerestek meg az egyes ellenzékben lévő pártok. Mivel erre a taktikázásra a fórum alkalmatlan volt, továbbá az összetétel sem volt valami koncentrált — a kezdeményezés elhalt.

Végül érdemes megemlíteni az 1992 márciusi „fővárosi összefogás programját”, amikor frakcióközi megállapodással döntési csomagot fogadtak el. Ebben többek között szerepelt az SzMSz véglegesítése közös előkészítő bizottság útján, a vagyonkezelő központ rt. létrehozása, a világhiállítás előkészítése és más fontosnak vélt kérdések. Jó részük a továbbiakban napirendre is került, aztán egyenként külön alkuk kötöttek.

Talán még ez utóbbi egyeztetési forma bizonyult a leghatékonyabbnak. Csakhogy ezt nem sikerült stabilizálni. Azaz nem intézményesült, ami elsősorban a hivatalban lévő vezetés érdeke lett volna. Enélkül pedig legjobb esetben is csupán egyedi kompromisszumok soráról lehet szó. Ilyenkor azonban, bár a résztvevő felek egyetértése valahogy biztosítható, a rendszer konzisztenciáját semmi sem védi.

Mit jelent az önkormányzati végrehajtás rendszerének következetes kiépítése? Valamelyik ismert közigazgatási modell mellett tudatos, gyakorlati elkötelezettséget. Mintául a nemzetközi tapasztalatokra kell utalni.

Logikailag eszerint az átruházott hatáskörök címzettjeként alapvetően a következő változatok merülnek fel⁸:

(A) általános felelősségű végrehajtó-szerv

1. bizottságelnökök testülete a főpolgármester vezetésével, a bizottságok egyben irányítják a megfelelő osztályokat;
2. parlamentáris modell: többségi elven választott végrehajtó-szerv, amelyben az egyes szakterületek felelősei egyben vezetik is a hivatal megfelelő egységeit (analóg a kormány és a miniszteriális felelősség rendszerével);
3. parlamentáris modell városigazgatóval: a végrehajtó-testület tagjai közvetlenül nem felelnek az igazgatás viteléért, erre a testület döntése alapján alkalmazott (nem politikus) csúcs-menedzser hivatott egyszemélyben;

(B) egyszemélyi végrehajtó-szerv

4. erős polgármesteri modell: a politikus vezető egyben az adminisztráció feje is, mellette a főpolgármester-helyettesek nyerhetnek érdemi, továbbbuházott végrehajtási szerepkört.

E tanulmánynak nem feladata a fővárosi önkormányzat belső szervezeti rendjére vonatkozóan megoldási javaslatokat kidolgozni. A fenti felsorolással csupán arra az aktuális tanulásra akarok rámutatni, hogy egyik vagy másik modellt lehetőség szerint *következetesen* kell végigvinni. A jelenlegi hatáskör- és hatalommegosztásnak talán éppen az a legnagyobb hiányossága, hogy megoldásaiban nincs tekintettel az összetartozó és az egymástól idegen elemekre. Minden dícséretes invenció ellenére ez a körülmény jelentősen *leronthatja* a fővárosi szintű közigazgatás, mint rendszer, *hatékonyságát*.

Milyen úton lehetne változtatni? Egyrészt az *SzMSz bizonyos korrekciójával*. Ha csak a reálisan szóbjáöhethó kisebb változtatásokat vesszük e körben számba (tehát olyanokat, amik az eddig kialakult hatalmi konstellációt alapvetően nem érintik), mindenképpen célszerű lenne a közgyűlés ütöképességének erősítése. Meg kellene fontolni például a vita nélküli határozathozatal intézményesítésének lehetőségét. Tisztázásra vár az előterjesztések egyeztetési rendje, amelyet jelenleg 41 (!) napos ciklusként szabályoz az SzMSz melléklete, de még így is többen bírálják nem kellő alaposága miatt. Ebben az esetben mechanikus kiegészítéssel nyilvánvalóan már nem lehet megoldani a problémát.

Természetesen mélyrehatóbb változásokat lehet elérni egy új politikai konszenzussal, illetve a következő helyi választások után. Az esetleges stratégiai módosulásoktól itt elsősorban a kisebbségi kormányzás (stabilitásnak nem éppen kedvező) állapotának meghaladását lehet remélni.

Vannak azonban hosszabb távon módosítandó intézményi keretek is. Az *önkormányzati és a fővárosi törvény* számos ellentmondást tartalmaz a belső szervezeti struktúra, illetve speciálisan a főváros viszonylatában. Témámmal összefüggésben csak példaként említem a főpolgármester-helyettesek testületi tagságára vonatkozó nyilvánvalóan hibás szabályozást, a hatásköri rendezés hiányosságait és azon belül a nagyvárosi disztingválás elmaradását.

A szabályozás tévedésein túl, célszerű lenne a fővárosi *belső szervezetre* valóban speciális rendezést alkalmazni. Alapkérdésekben koncepcionálisan is el kellene térni az általánostól.

A modellváltásra az 1994. évi helyi választásokat közvetlenül megelőző időszak látszana legalkalmasabbnak. A fővárosnak a törvényjavaslatról szóló határozatát úgy kell meghoznia, hogy a mai vagy akár az új parlament végleges döntése megelőzze a választásokat.

Ekkor hatalmi szempontból még bizonytalan helyzetre kell tehát szabályozást alkotni. Ilyen döntési környezet talán elősegíthetné jó kompromisszum kialakulását.

A közigazgatásra nézve „jó” az a rendszer, amelyik következetes.

Jegyzetek

- Budapest Főváros Közgyűlésének 15/1992. (VII. 15.) és 21/1992. (VII. 30.) sz. rendeletével módosított 7/1992. (III. 26.) sz. rendelete a Fővárosi Önkormányzat Szervezeti és Működési Szabályzatáról.
- Budapest Főváros Közgyűlésének 17/1992. (VII. 25.) sz. rendelete a Fővárosi Önkormányzat vagyonáról való rendelkezési jog gyakorlásának szabályozásáról.
- 1990: LXV. tv. 35—36. par.
- Lásd az általános, empirikus tapasztalatokról: Horváth M. Tamás: Már a spájzban vannak... Pártok a magyar önkormányzatokban. Valóság, 1992. évi 10. sz. 58—60. old.
- 1991: XXXIII. tv. 38. par. (1) bek.
- Budapest Főváros Közgyűlésének 6/1992. (III. 26.) sz. rendelete a Fővárosi Önkormányzat költségvetéséről, 6. par. (12) bek.
- A Fővárosi Közgyűlés bizottságai 1991—1992. évi tevékenysége. Közgyűlési előterjesztés.
- Horváth M. Tamás: Irányok a nagyvárosi közigazgatásban (Nemzetközi áttekintés). Budapest, 1992. 16—22. old.

THE DIVIDED POWER

TAMÁS HORVÁTH M.

The problems of the division of power between the metropolitan bodies and civil servants.

This study was prepared as part of the analysis initiated for the preparation of the reform of the local-authority system of the capital city of Budapest. One of the main lines in the analysis is the screening of the internal structure of Budapest after 1990. The study analyses with empirical methods the post-transformation development and its consequences.

The general assembly of the capital city practices the rights of the local authority. As opposed to the previous, Soviet-type council, it has a real power. The body which became legitimate at the free, multi-party elections, has the right to develop its own political strategy in order to fulfill its duties and to organize the supply of public services in Budapest. This body is also the „number one” depositor of legal authorities, as it has the right to decide on the relegation of power to one of its bodies, and also on the control of meeting the duties.

According to the experiences, the general assembly took its role seriously. In an annual average, the assembly meets every other week. At an average meeting, 10—30 issues are on the agenda. The meetings are from 9 a.m. to the evening, and accidentally to late at night.

Postponement (continuing the dispute the next day) is also common. During the first two years of the term, more than 50 resolutions were made, on an average, at one meeting.

The impressive data, however, are also clear proof of being over-burdened. It is an open issue, whether this much of work is adequate to the load-bearing capacity of a body with 90 members. The detailed analysis actually referred to *duplications* and *parallels* in the system.

1. (*Managers and managerial levels*) A kind of fight developed between the bodies and their elected civil servants concerning the scopes of their authority.

According to law, the general assembly has the right to relegate some of the local-authority issues to the lord mayor. However, as the executive bodies are not clearly supported by the majority of the bodies, special compromises were made. In general, the general assembly kept the majority of the operational executive authorities.

Settling the relationship at an institutional level between the the lord mayor, as the head of the local authority on the one hand, and the chief notary, as the direct head of the office, also took a long time. It was so, because according to the law, the lord mayor is not only a political leader, but also the head of the apparatus itself. At the same time, however, it is the chief notary who is responsible for the professional nature and legality of the work done in the office.

The supervision of the big areas of supply has been divided among the deputy lord mayors. The chairmen of the newly setup committees were given different roles. Though the general assembly did not relegate too many of the real authorities to them either, they were still put into important supervisory positions concerning the management of the office and the relevant departments. The intentions of the managers of the office to preserve the body's integrity and unity are often crossed by the activity of the committees.

2. (*The organization of the office*) During the first half of the term, namely between 1990 and 1992, the office was transformed considerably. More than half of the staff left. The change was even more significant among the managers: 80% of them are new in their position.

The structure of the office is not the same, either. Some departments disappeared, while new were formed. Nevertheless, the total number of the civil servants decreased with 13% during 2 years. Within this, the number of those working at the traditional, sectoral and functional departments has decreased more. At the same time, the weight of the core staff units directly helping the managers, increased.

The oppositional parties criticise the excessive number of the experts employed, and the big size of the consultative bodies. At the same time, this kind of restructuring of the office is coupled with the strengthening of new, nontraditional techniques of administration, like, for example, program management. As opposed to the mechanism based on rigid department structure, this is the result of a conscious development.

3. (*Committees and factions*)

In the preparation of political decisions, the committees and the party factions compete with each other. Many of the committees actually want to reach a strong position, and do it, often enough, with success. Charismatic leaders give a clear feature to the political practice of a part of the capital city.

On the other hand, however, the party policy intentions are coordinated through the organizational system of the factions. The five parties present in the general assembly of the capital city exercise strong and often well-elaborated faction activities. In addition, the role

of the parties in the decision-making process is accepted and institutionalized by the organizational and operational rules as well.

The key point of the tensions within the organization is the status of the committees. Nevertheless, the committees hardly substitute the general assembly, and hardly take their duties over, as authority in merit was not really given to them. However, certain committees (Ownership committee, Health and Sports committee, etc.) could still get, through individual bargains, a decisive role.

On the other hand, however, the role of the committees is clearly significant in the management and control of the departments. Nevertheless, this weakens the operational positions of the chief heads of the general assembly, namely those of the lord mayor and his surroundings. Up till now, several attempts were made to solve the organizational conflicts. However, no agreement was made. This is due to two reasons. On the one hand, to the political structure of the capital city, which condemns the strongest party to minority government. On the other hand, the structure of the local authority itself makes the solution of the internal conflicts difficult, and this would be so, even if there was majority governing at the local authorities.

Finally, the study is concluded with certain general proposals. The solution is evidently the *consequent* following of one of the international urban management practices.

„One person cannot ride two horses at the same time”, which means that it is impossible to have, at the same time, a strong, intervening body of representatives, and a separate, operative execution.

A ZSIDÓ AMSZTERDAM 1600 ÉS 1940 KÖZÖTT: A GETTÓBÓL A „VÁROSBA”

(Jewish Amsterdam 1600—1940. From „ghetto” to „neighbourhoods”)

**ROB VAN ENGELSDORP GASTELAARS, JECQUELINE VIJGEN,
MICHIEL WAGENAAR**

Bevezetés

Nagyon kevés nép dicsekedhet migrációval oly gazdagon átszótt történelemmel, mint a zsidók. Jelen tanulmányunkban az amszterdami zsidókkal foglalkozunk, s a témán belül is a zsidóknak az őket körülvevő amszterdami társadalomba való integrálódásával, illetve a társadalmon belüli szegregálódásukkal. A vizsgálandó időszak kezdetét a zsidóknak a 17. század elején Amszterdamba történő első migrációs hulláma jelölte ki, végét a II. világháború kitérője. Tanulmányunkat kutatási témánk bemutatásával kezdjük.

Az amszterdami zsidó közösséget társadalmi közösségnek tekintjük, ami azt jelenti, hogy a társadalom egységén belül olyan csoportnak, melynek tagjai, a közös értékek alapján kölcsönös szolidaritást vállalnak egymással. A fenti közösséget akkor tekintjük asszimilálódottnak, ha ezen közösség tagjainak az élet különböző szinterein való megjelenése megegyezik a csoportot magába foglaló nagyobb társadalom tagjainak a részesezésével. Az élet különböző szinterein jelen esetben a munkaerőpiacra, az oktatási rendszerre, a jóléti szisztémára, a politikára, az önkéntes szervezetekre és az informális társadalmi kapcsolatokra gondolunk. Természetesen az asszimilációhoz legalább két fél részvételére van szükség: az egyik maga a közösség, a másik pedig az azt körülvevő társadalom, beleértve a kormányt is. A fenti két fél célkitűzései meghatározzák az asszimiláció mértékét. Fordítsuk tehát most figyelmünket ezekre a célkitűzésekre.

A közösséget körülvevő társadalom céljai az univerzálístól a partikulárisig elég széles skálán mozoghatnak. Az első esetben a társadalom elő kívánja segíteni a közösség valamennyi tagjának az élet különböző szinterein való egyenlő megjelenését, tehát meg kívánja szüntetni a kizárást. Ezzel szemben állnak a partikuláris célkitűzések: ebben az esetben a közösséget körülvevő társadalom kizáró jogszabályokkal, rendeletekkel, diszkriminációval, és bizonyos esetekben még erőszakos cselekményekkel is meg kívánja akadályozni a csoportok egyenlő megjelenését a társadalmi élet különböző területein, illetve részvételüket a különböző társadalmi tevékenységekben. Ugyanez elmondható a közösség célkitűzéseiről is. Ez esetben akkor beszélünk univerzális célokról, amikor a közösség az élet különböző területeiből való egyenlő részesezéséért, és egyenlő jogokért harcol, amely harc az emancipációs mozgalmak formáját is öltheti. Abban az esetben viszont, ha a közösség a másságát igyekszik hangsúlyozni, például a saját munkaerőpiacán, iskoláiban, önkéntes szervezeteiben stb. való részvétellel, akkor partikuláris célkitűzésekről beszélünk.

A fenti szélsőséges álláspontok kombinációja eredményezi a következő sémát, amelyben az asszimiláció négy tipikus állomását különböztetjük meg (aminélfogva nem várható abszolút konszenzus a célokkal kapcsolatban sem a környező társadalmon, sem pedig a közösségen belül):

1. a környező társadalom célkitűzései	2. magának a közösségnek a célkitűzései	
	3. partikuláris	4. univerzális
5. partikuláris	6. szektás kisebbség	7. asszimilációs tendenciákkal jellemezhető közösség
8. univerzális	9. szektás tendenciákkal jellemezhető közösség	10. asszimilálódott közösség

1. = objectives of the surrounding society
2. = objectives of the collectivity itself
3. = particularistic
4. = universalist
5. = particularistic
6. = sectarian minority
7. = minority with assimilative tendencies
8. = universalist
9. = collectivity with sectarian tendencies
10. = assimilated collectivity

Amint azt a fenti modell is bizonyítja, a zsidó közösségről csak abban az esetben beszélünk kisebbségként, ha a közösséget körülvevő szélesebb társadalom a közösségnek az élet különböző színterein való szereplésének akadályoztatása révén partikuláris hozzáállást tanúsít.

A közösség városi települési struktúráját a fent leírt asszimiláció mértékének térbeli megjelenése, illetve függvényeként értelmezzük. Következésképpen a lakóhelyi típusokat a szegregáció szempontjából csoportosítottuk. Egy közösséget akkor nevezünk térben szegregálódottnak, amikor tagjai döntően elkülönült, egyedülálló lakóhelyi övezetekben élnek, és döntően az ott hozzáférhető szolgáltatásokat (iskolák, üzletek, vállalatok stb.) veszik igénybe. Várározásaink szerint a következők történnek:

— A szektás kisebbség esetében két okból is erőteljes a szegregációs tendencia. Először is azért, mert a környező társadalom mindent megtesz azért, hogy a közösség tagjait rossz adottságokkal rendelkező területeken (a legtöbb esetben rossz környéken levő, elsősorban alacsony színvonalú lakásokkal beépített övezet) telepítse le, másrészt pedig azért, mert a közösség maga is a város elkülönült helyein, a közösség által nyújtott és tagjai által igénybevett szolgáltatások környékén fog letelepedni. Ebben az esetben beszélünk gettóknak történő szegregálódásról.

— Az asszimilációs tendenciákkal jellemezhető közösség is szegregálódhat, bár ebben az esetben nem várható teljes szegregálódás. Először is a közösség egésze nem tesz semmilyen erőfeszítést annak érdekében, hogy saját különálló területet foglaljon el. A közösség jómódú tagjai megpróbálnak elmenekülni, és más környéken, más „városszerkezeti egységben” ott-hont találni. Ennek következtében a szegregálódás elsősorban a közösség szegényebb tagjainak a sorsa. Másrészt viszont igen valószínű, hogy a közösség tagjai által lakott, alacsony színvonalú környékek mindazonáltal „mennyországnak” számítanak más kisebbségek számára, s ennek

következtében a lakosság vegyes. Ebben az esetben beszélünk nyomortelepeken (*slum*) történő szegregálódásról.

— A szektás tendenciákkal jellemezhető közösség is kerülhet a részleges szegregáció állapotába. Ez esetben a közösség asszimilálódottabb tagjai szabadon letelepedhetnek más környéken, és élhetnek nem-zsidó környékek közelében. Ugyanakkor azonban az is valószínű, hogy a szektásabb (és ez a többség), ortodox közösségi tagok úgy erősítik meg a társadalom többi tagjától való különbözőségüket, hogy saját lakóhelyi övezetet alakítanak ki a maguk számára. Ebben az esetben beszélünk „városszerkezeti egységekben” való szegregálódásról.

— Az utolsó esetben, vagyis az asszimilálódott közösség esetében, nem várható szegregálódás.

Annak eldöntéséhez tehát, hogy az amszterdami zsidók szegregáltak-e éltek-e vagy sem, két kérdést kell megválaszolni: Milyen mértékben éltek szegregálódott területeken, és milyen okból? Szegregálódásuk a közösség elutasító magatartása következtében (lásd a gettó esetét) kialakuló közösségi döntés eredménye volt, vagy pedig pusztán csak a többség elutasító magatartásának a következménye (a nyomortelepek esetében), illetve kizárólag csak a saját választásuk eredménye (a városszerkezeti egységek esetében)?

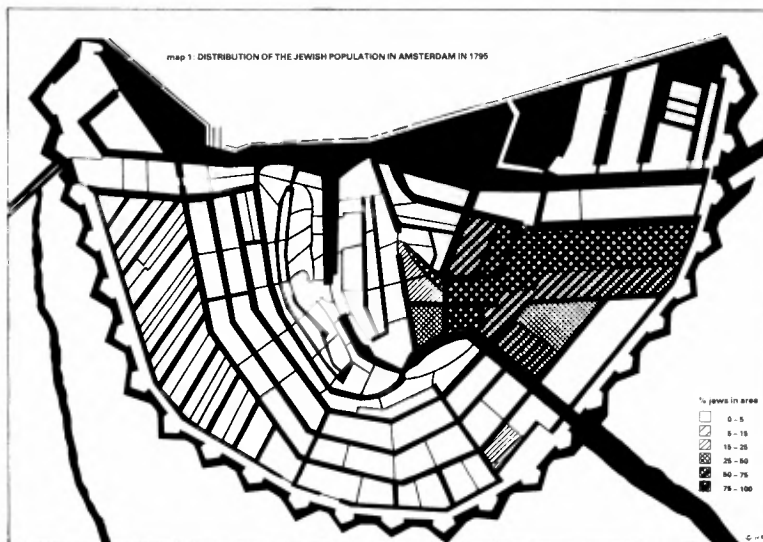
Az 1600 és 1795 közötti, vagyis a (formális) emancipációt megelőző időszak

Az első amszterdami zsidó település létrejötté egybeesik a hollandoknak a spanyolok elleni felkelésével, tehát a katolikus egyház uralmával. 1600-tól kezdődően a zsidók és az ún. marra-nok, vagyis a pseudo-keresztények, gazdasági és vallási okokból elvándoroltak Portugáliából. Őket nemsokára követte a Harmincéves Háború elől menekülő német zsidók hulláma, amíg végül, a 17. század második felében, a Lengyelországból menekülő zsidók telepedtek le Amszterdamban. Az 1795-ben tartott első hivatalos népszámlálás szerint nem kevesebb mint 20 ezer portugál, illetve kelet-európai származású zsidó élt Amszterdamban, ami a város 210 ezres lakosságának közel egytizedét tette ki.

A Holland Köztársaság idején a zsidók idegeneknek számítottak mind saját szempontjaik, mind pedig az őket körülvevő társadalom értékítélete szerint, hisz a Zsidó Nemzet tagjaiként tartották magukat számon, és így tartotta őket számon a társadalom is. Mint ilyenek, testi és vagyoni biztonságot élveztek (és ez messze meghaladta azt, amire más társadalmakban számíthattak), majd egy idő után ehhez járult még a vallási tolerancia is. Ugyanakkor azonban, ellentétben más menekültekkel (lásd pl. a hugenottákat), a zsidók nem kaptak egyenlő jogokat. Különösen a gazdasági szférában volt szembeszökő a kisebbségi státuszuk: a zsidók nem lehettek a városi kézműves céhek tagjai, tehát más területre kellett specializálódniuk, hogy megélhetésüket biztosítani tudják. A tipikus zsidó szakmák közül a pénzzel és áruval történő kereskedést, az amszterdami kereskedelmi tekintélyek előtt korábban ismeretlennek számító, ezért céhes szabályozás alá nem eső, árukkal (gyémánt, cukor, dohány) való kereskedést, és végül pedig magának a zsidó (ortodox) közösségnek az igényeit kielégítő kézműves és kereskedelmi tevékenységeket (kóser hentes, kóser pék stb.) kell megemlíteni. A politikai és a -közélet is el volt

zárva a zsidók előtt. Néhány gazdag, illetve értelmiségi zsidó kivételével a zsidóktól a társadalmi életben is kellő távolságot tartottak, és a zsidó—nem-zsidó vegyesházasságok tilalma még csak tovább erősítette a fentieket.

Nyilvánvaló, hogy a zsidók maguk nem érezték idegen-státuszukat ennyire megkülönböztető jellegűnek: pontosabban szólva nem juttatták kifejezésre az asszimilálódás iránti óhajukat. Korlátozott gazdasági, társadalmi és politikai jogaikért kárpótolta őket az általuk élvezett jelentős autonómia: az oktatás, a közjólét, és még a jogalkotás fontos szegmensei is javarészt saját hatáskörükbe tartoztak, és az amszterdami régensnek köszönhetően a zsidó hivatalnokok (ún. parnasszimok) szinte kizárólagos hatalommal bírtak. A szigorúan keresztény kézműves céhek tevékenységében azonban még formális kizárás nélkül is igen nehéz lett volna a zsidóknak résztvenniük. A zsidók kisebbségi státusza nem okozott problémát egészen addig, amíg Amszterdam kereskedelmi sikere töretlen volt. A gazdasági hanyatlás csak a 18. század második felében következett be, és a zsidó közösség csak ennek hatására érezte szokatlan gazdasági specializációjának a hátrányos következményeit, melynek eredménye a zsidóknak a nem-zsidó városlakókhoz viszonyított rohamos elszegényedése lett. Mindent összevetve arra a következtetésre juthatunk, hogy Amszterdam zsidó lakossága meglehetősen szektás pozíciót foglalt el; ha mindezt összehasonlítjuk a befogadó társadalomra jellemző kizáró magatartással, akkor helyesnek látszik az akkori amszterdami zsidó közösséget szektás kisebbségnek nevezni. Amint az 1795-ös népszámlálásból is kiderült, a fentiek által implikált asszimiláció mértéke az alábbiakban látható, és Amszterdam zsidó településszerkezetét mutató térképen is jól érzékelhető (1. ábra).

1. ÁBRA

A zsidó lakosság megoszlása Amszterdamban 1795-ben
(Distribution of the Jewish population in Amsterdam in 1795)

A zsidó lakosság aránya, %
(Percentage of jews in areas)

Gyakorlatilag valamennyi zsidó a város keleti részének egy adott területén élt. A szegregálódást mutatja még az is, hogy a 135 népszámlálási körzetből összesen 110-ben egyáltalán nem laktak zsidók. Ez a helyzet elsősorban az Amstel folyótól nyugatra elhelyezkedő városrészekre jellemző, ami Amszterdam új részének tekinthető, hisz ott a 20 ezerből mindössze 336 zsidó élt. Az erőteljes szegregáció benyomását még további két statisztikai adat is alátámasztja: az egyik az úgynevezett izolációs index (jPj), és a másik a szegregációs index (ID). Nézzük meg, hogy mit is mutat a fenti két index a mi esetünkben. 1795-ben Amszterdam lakosságának 9,6%-a volt zsidó. Ennek következtében abban az esetben, ha a zsidók véletlenszerűen telepedtek volna le a város különböző részein, akkor annak a valószínűsége, hogy egy zsidó találkozik egy másik zsidóval (jPj) 9,6% lett volna. Ugyanakkor azonban, mint azt már a korábbiakban láttuk, nem ez volt a helyzet. 1795-ben ugyanis ennek a valószínűsége 70,2%, vagyis 7,3%-szer magasabb volt. A disszimilaritási index, ami azt mutatja, hogy a zsidók hány százalékának kellett volna elköltöznie ahhoz, hogy ne legyen szegregáció a zsidók és a nem-zsidók között (ez esetben 0 a minimális, míg 100 a maximális mértékű szegregációt mutatja), legalább ennyire impresszív, hisz értéke nem kevesebb, mint 92,2. Hogyan magyarázható ez a nagymértékű szegregáció?

A zsidók első letelepedési hulláma Amszterdamban egybeesett a város növekedésével és terjedésével. A „régii” város igen komoly lakásgondokkal és az abból következő túlszűfolttság problémájával küzdött: a bevándorlók zöme tehát arra kényszerült, hogy Amszterdam új városrészeiben telepedjen le. (Ez a helyzet nem különbözik gyökeresen a maitól: a korábbi holland gyarmatokról érkező bevándorlók csak Amszterdam „Bijlmermeer” nevű, sokemeletes panelházakkal beépített, és nem túl vonzóan tartott részében tudnak fedelelet találni a fejük fölé.) A zsidók letelepedését még számos további szempont és korlátozás is nehezítette. Körülbelül 1620-ig szigorúan tilos volt a zsinagógákban vallási szertartásokat tartani. Miután a keresztény szomszédok megtagadták őket, a zsidók (valamint a katolikus és protestáns szekták tagjai) a város keleti részében kerestek menedéket, mely abban az időben lakatlan volt, és fátelpeként szolgált. A későbbi zsidó bevándorlók valamennyien ehhez a településhez csatlakoztak, még azután is, hogy megszűnt a vallásgyakorlás tilalma. Ugyanakkor azonban az is világos, hogy a vallás volt a zsidó szegregáció elsődleges oka, és még azt is mondhatjuk, hogy bizonyos szempontból szükségszerűvé is tette a szegregációt, mivel a korlátozott mozgásszabadság sabbeszkor és más vallási ünnepeken, vagyis hogy 1400 méternél nagyobb távolságot nem lehetett megtenni, megerősítette azt az igényt, hogy a zsidók a zsinagógák és kóser üzletek környékén telepedjenek le. A zsidók elkülönülését eltérő kultúrájuk, és saját nyelvük (portugál, illetve jiddis) használata még csak tovább erősítette.

Amszterdamban a szó jogi értelmében nem volt gettó. A zsidókat semmilyen formális módon nem kényszerítették arra, hogy a városnak egy adott részén telepedjenek le (annak ellenére, hogy a város nem-zsidó lakosai, a versenytől és a környék leromlásától való félelmükben, legalább egyszer biztosan beadtak petíciót ilyen törvény meghozatalára). Figyelembe véve azonban azt a tényt, hogy a befogadó társadalom sürgette a zsidókat saját autonóm társadalmi szervezeteik létrehozására (függetlenül attól, hogy a zsidók ezt örömmel megtették!), valamint a vallásgyakorlatuk és vallási ceremóniáik iránt kezdetben megnyílvánuló averziót, és a kézműves céhek elutasító magatartását, biztonsággal állíthatjuk, hogy a fent körvonalazott szélsőséges szegregáció részben az amszterdami társadalom partikuláris viselkedésének tudható be.

A bevezetőnkben megfogalmazottak szerint azt a következtetést vonhatjuk le, hogy 1795-ig az amszterdami zsidók gettóban, szegregálódva éltek, s ennek öka egyaránt keresendő saját ortodox preferenciáikban, és a társadalomban elfoglalt kisebbségi helyzetükben.

Az emancipáció és a stagnálás időszaka 1796 és 1860 között

Az Egyesült Provinciák Köztársaságának bukása döntő jogi és politikai változásokat eredményezett, melyek alól a zsidók sem képeztek kivételt. 1796-ban, a felvilágosodás jegyében, egyenlő polgárjogot adományoztak a zsidóknak is. Ezzel egyidőben betiltották a kézműves céheket is, tehát ettől az időtől kezdve a zsidók minden szakmával foglalkozhattak. Megszűnt a zsidó autonómia is, és a parnasszim hatalma kizárólagosan csak vallási ügyekre korlátozódott. Mindez azt eredményezte, hogy a zsidó vezetők zöme egy csöppet sem lelkesedett ezért az emancipációért, mivel attól tartottak, hogy a helyi autonómia eltűnése a közösség túlélését veszélyezteti. Minden ellenállásuk hiábavalónak bizonyult azonban, és még a Holland Királyság 1813-as proklamációja sem tudta megváltoztatni a holland zsidók 1795 utáni helyzetét.

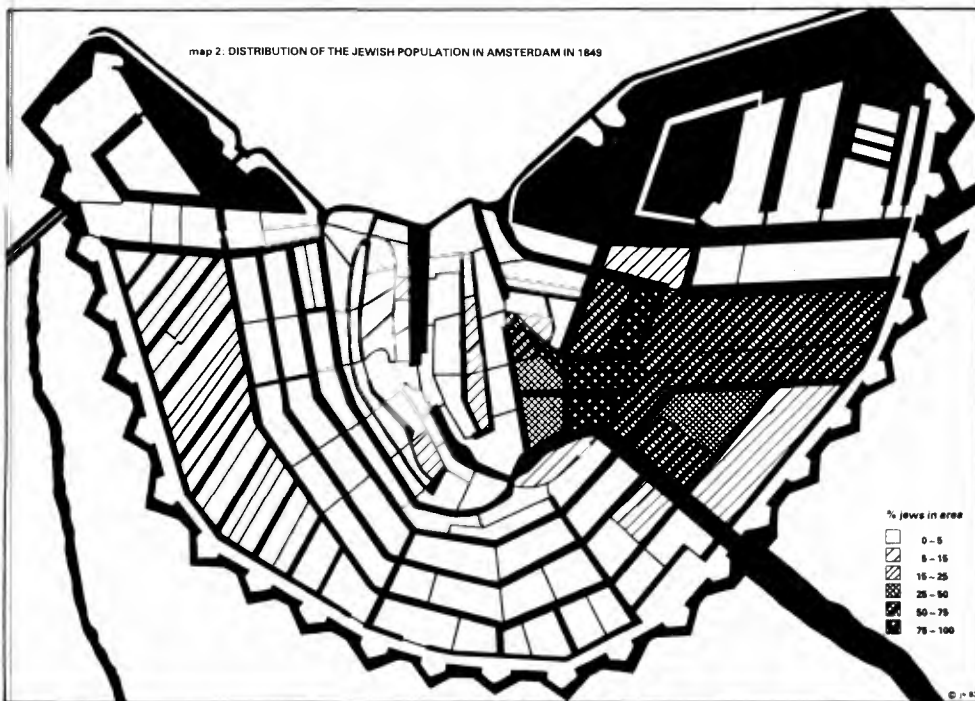
Bár a zsidóság kisebbségi státusza formálisan megszűnt, a zsidó közösség még igen hosszú ideig nem haladt egy fikarcnyit sem előre az asszimiláció rögs útján. Ebben az időszakban Amszterdam stagnáló város volt, és gazdasága nem ajánlott semmilyen lehetőséget lakosai szociális helyzetének javítására. A francia megszállás szinte teljesen megbénította a város kereskedelmét, melyben a zsidó lakosságnak igen jelentős szerepe és részesedése volt. Béke sem hozott, melyet gazdasági fellendülés kísérhetett volna. Mindezek következtében a fenti időszakban szinte egyáltalán nem változott a hagyományos zsidó szakmák köre, és a legfontosabb tevékenység továbbra is az utcai árusítás maradt. Tovább nőtt a nyomor: 1850 körül a német zsidók nem kevesebb mint 55 %-a, és a portugál hitsorsosaiak 63 %-a a nyomor szélén élt, míg ez az arány „mindössze” 17% volt Amszterdam nem-zsidó lakosai körében. Mivel a szegények megsegítése továbbra is az egyház feladata volt, a legtöbb zsidó teljesen ki volt szolgáltatva a hitközségnek.

Elméletileg, a zsidó autonómia megszűnése erőteljes hatással kellett volna legyen az oktatási rendszerre. Formálisan ugyanis lehetővé vált a zsidó gyerekek számára, hogy saját vallási iskoláik helyett állami iskolákba járjanak, de ők továbbra is inkább a saját közösségi iskoláikat részesítették előnybe. Figyelmen kívül hagyták azt a törvényt is, hogy az oktatás nyelve a holland kell legyen, továbbá azt is, hogy a vallási szertartásokat hollandul kell tartani. Így tehát továbbra is a portugál és a jiddis nyelv használata volt a jellemző.

Ebben az időszakban a zsidók számára szinte semmilyen lehetőség nem mutatkozott arra, hogy a helyi politikai életben aktívan résztvegyenek, mivel a tradicionális protestáns elit továbbra is uralta Amszterdamot. Ráadásul a liberálisabb társadalmi és kulturális szervezetek sem fogadták tagjaik közé a zsidókat. Másrészt viszont még azok a (számbelileg elenyésző) zsidók is, akik az emancipáció szószólói voltak, komoly belső orientációval rendelkeztek a kapcsolataik és az önkéntes szervezeteik kialakítása terén; az elszegényedett zsidó tömegek viszont szinte semmit sem tudtak arról, ami az őket körülvevő világban zajlott.

Bár az amszterdami zsidók formális emancipációja ebben az időszakban ment végbe, a társadalom egészén belül szinte semmi sem változott az asszimiláció terén. Egy parányi elit kivételé-

vel az egész közösség megtartotta szektás kisebbségi jellegét. Amint az várható, az amszterdami zsidók lakóhelyi szegregációja sem változott jelentősen. Az 1849-es népszámlálás (ami egy jó ideig az utolsó olyan népszámlálás volt, ami kisléptékben regisztrálta a vallási hovatartozást) a zsidó települési minták erőteljes folytonosságát mutatja (2. ábra). Az 1795-ös helyzethez képest elenyésző a különbség. Vitathatatlan, hogy felfedezhető egy enyhe anti-szegregációs folyamat, hisz ez esetben az izolációs index 67,2 (5,8-szer magasabb, mint abban az esetben lenne, ha nem lenne szegregáció), míg a disszimilitási index 92,2-ről 86,5-re változott. 1849-ben a 135 népszámlálási körzetből mindössze 48-ban nem laktak egyáltalán zsidók, míg Amszterdam „új részén” a 25 ezer zsidó lakosból csak 900 lakott. Következésképpen a hagyományos gettó sértetlenül folytatta tovább életét.

2. ÁBRA

A zsidó lakosság megoszlása Amszterdamban 1849-ben
(Distribution of the Jewish population in Amsterdam in 1849)

A zsidó lakosság aránya, %
(Percentage of the Jews in areas)

A zsidók lakóhelyi szegregációjának mintájában észlelhető figyelemreméltó állandóságot ökológiai tényezők is magyarázzák. Amszterdam stagnáló gazdasága a demográfiai mozdulatlanságban is megmutatkozott, és a városba történő bevándorlás, legyen az zsidó, avagy nem-zsidó, szinte teljesen leállt. Ráadásul még a város térbelileg sem növekedett. A városi lakásállomány csökkent, és a megmaradó lakások állaga is gyorsan romlott. A zsidó negyed a város

egészenek nyomorúságát tükrözte, hisz a szociális körülmények gyalázatosak voltak, és a város egyetlen részében sem lehetett emberi életre olyannyira alkalmatlan nyomortelepeket találni, mint itt.

Gazdasági növekedés és társadalmi mobilitás az 1860 és 1900 közötti időszakban

1860 táján Amszterdam történetében új szakasz kezdődött. Elmúlt a hanyatlás és gyengélkedés ideje, a gazdasági élet megélnékült, és a város a modernizáció hatása alá került. Ez az emelkedő gazdasági trend, ami együtt járt a gazdaság növekedésével és a felfelé ívelő társadalmi mobilitással, különösen a város zsidó lakossága számára bírt nagy jelentőséggel.

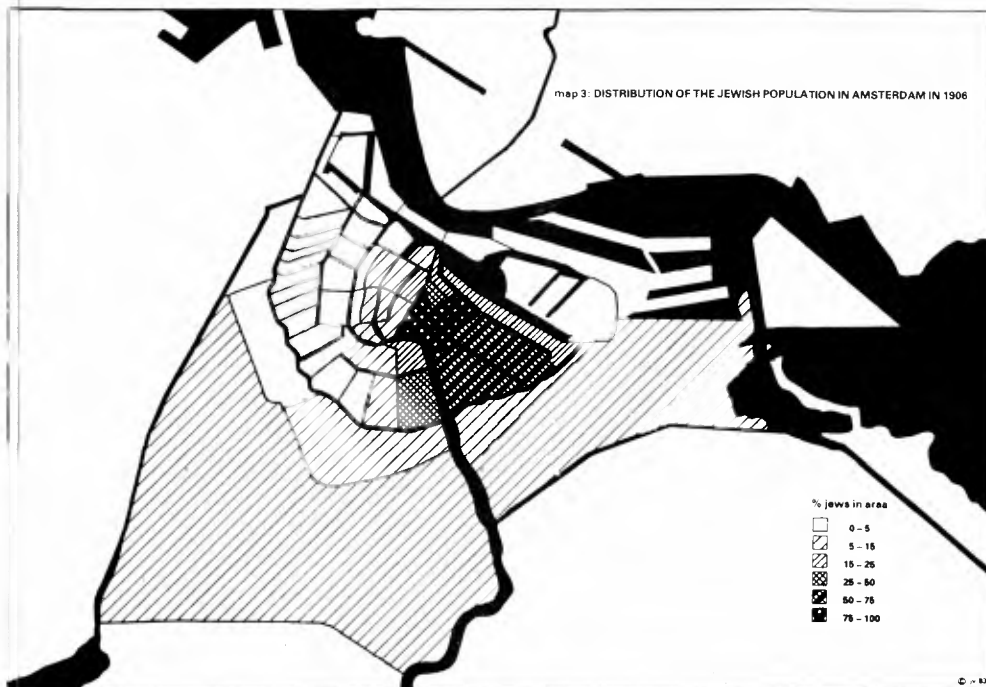
A legfontosabb változások a gazdasági életben zajlottak le, és a helyi gazdaságban jelentősen megnőtt a zsidók szerepe. Mindez persze nem elsősorban az újonnan megnyíló lehetőségeknek köszönhető: sőt, épp az ellenkezője igaz, hisz a zsidó közösség pontosan azokat a szakmákat használta fel rendkívül gyümölcsözően, melyekre már jóval az emancipáció előtt specializálódott. Az általános gazdasági fellendülés, és a zsidó vállalkozók aktivizálódása következtében a hagyományos kézműves szakmák ismét virágzásnak indultak. A tőzsdei ügynöki tevékenység és a bankári szakma, melyekben a zsidók oly fontos szerepet játszottak, modern alapokra helyeződtek és gyors fejlődésnek indultak. Másfelől viszont a fejlődő pénzügyek fontos ösztönzőket adtak olyan hagyományos területeknek, melyek a korábbi időszakban teljesen el voltak maradvak: virultak az olyan, tipikusan zsidó háziipari tevékenységek, mint a ruházati, és dohányipar. Ugyanakkor azonban mégis a gyémántipar ment át a legfantasztikusabb fejlődésen, különösen dél-afrika gyémántmezőinek a század 70-es éveiben történt felfedezése után. A gyémántipar növekvő munkaerőigénye, és az iparág magas fizetései tovább gazdagították a zsidó közösséget, melynek tagjai közül időnként 50% élt „az iparból”. A zsidók és nem-zsidók közötti jövedelemkülönbség csökkent, a nyomor eltűnőben volt, minek következtében a zsidó lakosság egyre kevésbé függött a hitközség jótékonyági adományaitól.

A mobilitás politikai téren is növekedett. 1848-tól kezdődően a régi patríciusi uralom válságba került, és növekedett a tehetős városi polgárok befolyása. Ebben a folyamatban az olyan ismert zsidók, mint például Sarphati és Wertheim, rendkívül aktív szerepet játszottak, és az amszterdami politikai élet prominens személyiségeivé váltak. A zsidóknak az „aparteidből” és a nyomorból való emancipációját jelentősen elősegítette a közoktatás 1861-es átszervezése, melynek során az alapoktatást kiterjesztették és színvonalát javították, és ami még ennél is fontosabb, hatályon kívül helyezték az államilag támogatott zsidó vallási oktatást. Ettől kezdve szinte minden zsidó gyerek a „nyilvános” vagyis nem felekezeti) általános iskolába járt (amelyek azonban sabszkor bezártak abban az esetben, ha a tanulók több mint a fele zsidó volt). A 19. század első felében Amszterdamban közel 50 zsidó iskola volt, melyből 1900 tájára már csak kettő maradt. Ezt a változást a mostmár liberálisnak számító zsidó vezetők rendkívül jó szemmel nézték.

A fent említett dúsgazdag liberálisokat nem lehetett megkülönböztetni nem-zsidó társaiktól, hisz a zsidó származás alig befolyásolta életvitelüket. Már nem követték a kóser étkezési és

egyéb vallási szokásokat, nem jártak zsinagógába. Mindezek ellenére az asszimiláció ezen előharcosai a hitközségi tanács tagjai maradtak és továbbra is csak a zsidó közösségen belül házasáltak. A kikeresztelkedés útján történő asszimiláció hitszegésnek számított. Ráadásul még akkor is tetszett a zsidóknak, akár nem, a külső világ továbbra is elsősorban zsidóknak tekintette őket, és a személyes, nem-szakmai kapcsolatok a zsidók és nem-zsidók között továbbra is ritkaságszámba mentek. Időről időre még a zsidókkal szembeni averzió jelei is megmutatkoztak, bár az antiszemitizmus túl erős kifejezés lenne az elsősorban az újjgazdagsággal, és nem a prominens zsidó személyiségekkel szemben megnyilvánuló érzelmekre és viselkedésre (tudnunk kell azt is, hogy a Holland Kelet-Indiákon szerzett „gyarmati vagyonnal”, illetve a sikeres amszterdami német üzletemberekkel szembeni ellenérzések legalább ennyire erősek voltak).

Mindent összevetve, mindez nem állított komoly akadályt a teljes asszimiláció elé. Éppen ezért a 19. század utolsó 40 évét olyan periódusnak tekinthetjük, melyben a zsidó közösség szektás kisebbségből szektás közösséggé emancipálódott. Ugyanakkor csökkent a szektásság intenzitása, különösen a vagyonosabb tagok körében. Az amszterdami zsidó közösség lakóhelyi szegregációjának mintája ebben az esetben is jól mutatja a fent leírt folyamatot (3. ábra).

3. ÁBRA

A zsidó lakosság megoszlása Amszterdamban 1906-ban
(Distribution of the Jewish population in Amsterdam in 1906)

A zsidó lakosság aránya, %
(Percentage of the Jews in areas)

A századforduló táján az amszterdami zsidók többsége még mindig elkülönült lakónegyedekben élt. Ugyanakkor azonban azonos tendenciák vonatkoznak az általuk lakott területre, és a város egészére, vagyis mindkettő sokkal nagyobb volt, mint 50 évvel korábban. A hagyományos zsidó negyeden kívül ebben az időszakban már sok zsidó lakott a városfalon kívül épült új városrészekben is. Érdekes megjegyezni, hogy csak a régi gettóval határos új negyedek vonzottak jelentős zsidó lakosságot, míg a város nyugati meghosszabbításában felépült új városrészeknek szinte kizárólag nem-zsidó lakossága volt. Hasonlóan fontos volt az a tény is, hogy egyre több zsidó telepedett le szétszórta, a többé-kevésbé kizárólagosan csak zsidók lakta területeken kívül. Az izolációs index 54,0-ra csökkent (vagyis a nem-szegregálódott helyzetre jellemző értéknek a 4,9-szerese), míg a disszimilitási index a korábbi 86,5 helyett 70,0-ra csökkent.

A gazdasági, demográfiai és városi növekedés ezen időszakában azonban sokkal több történt, mint a fent említett lakóterületi növekedés és a szétszórtság jellemzővé válása, mivel alapvetően megváltozott az amszterdami zsidók települési típusának a modellje. Ennek a változásnak a legfontosabb aspektusa a nagyobb léptékű szegregáció irányába mutató tendencia volt, mely megnövekedett társadalmi-gazdasági homogenitású területeket eredményezett. Ugyanez a tendencia világosan kibontakozott a zsidó negyedben is. A kevésbé jómódúak, különösen az utcai árusok jelentékeny csoportja, továbbra is a zsidó nyomornegyedben lakott — vagyis a korábbi „gettóban” —, ami a fenti időszakban csak még zsúfoltabbá vált. A középosztálynak, beleértve a gyémántipari dolgozókat is, sikerült elmenekülnie a gettóból, és a város újonnan épült déli és keleti részein telepedtek le. A zsidóság krémje, vagyis a tőzsdéügynökök, bankárok, és ipari vállalkozók, már nem a gettó csatornaparti részein és elegáns utcáiban laktak, hanem a régi városfalhoz közeli, két újonnan épült és igen elegáns lakónegyedben. Itt is meg kell azonban jegyeznünk azt a meglepő tény, hogy a gazdag zsidók is csak kettőt foglaltak el Amszterdam négy, újonnan épült luxus lakónegyedéből. Ez a kettő a Paleis voor Volksvlucht (a londoni Crystal Palace helyi imitációja, melyet a nagyvárosi fejlődés zsidó szószólója, Dr. Samuel Sarphati tervezett), és a Plantage volt, melyek közvetlenül csatlakoztak Amszterdam hagyományos zsidó negyedéhez. Másrészt viszont a nem-zsidó elit valamennyi nagyvárosi „aranyparton” megtalálható volt, kezdve a hagyományosan fényűző csatorna menti övezettel, folytatva az új luxus színvonalú Vondelpark környékével, egészen a jómódú zsidók által lakott, előbb említett, két városrészig. Mivel mind a zsidók, mind pedig a nem-zsidók szinte teljesen szabadon megvalósíthaták lakóhelyi preferenciáikat, a fenti településmintát csak a nem-zsidók zöme részéről megnyilvánuló antiszemizmus hiánya magyarázza, mely kombinálódik a zsidó elit oldaláról mutatkozó partikularisztikus attitűdökkel (melynek egyenes következménye a csoport többi tagjai, valamint a vallási és kóser lehetőségek közelébe történő tömörülés).

Amszterdam zsidó negyedén belül tehát egyre erőteljesebb tendencia volt tapasztalható a homogén társadalmi-gazdasági lakónegyedekben való letelepedés irányában. Más szóval: a századforduló táján a gettó, mely részben a befogadó társadalom elutasító magatartásának volt a következménye, nagyjában-egészében megszűnt létezni. Helyette létrejött egy olyan zsidó negyed, mely a gazdagság és a státusz mentén belsőleg tagolódott ugyan, de a teljes térbeni szegregálódásmentességtől a folytatódó, bár egyre gyengülő, szektásság visszatartotta.

Növekvő állami befolyás 1900 és 1933 között

Körülbelül a századfordulótól kezdődően Amszterdam immáron stabilizálódó gazdasága már nem játszott többé döntő szerepet a zsidó közösség asszimilációjában (illetve szegregációjában). A fenti szerepet helyette az egyre erősödő és terjeszkedő közhatalmi szféra vette át. Hollandia, és különösen a problémákkal terhes Amszterdam, egyre jobban támogatta azt az ötletet, hogy bizonyos létfontosságú társadalmi szolgáltatásokat és lehetőségeket többé nem kereskedelmi alapon nyújtsanak, mivel ez a kevésbé tehetős embereket megfosztotta azok igénybevételeitől. Ebbe a körbe tartozik, többek között, az egészségügy, az oktatás, a tömegközlekedés, és a lakás, következésképpen a fent felsorolt szolgáltatások és lehetőségek nyújtása a jövőben nem magánügy, hanem közügy. Láthatóvá váltak tehát a jóléti társadalom első körvonalai. Ezen helyhatósági igazgatásbavétel egyik (remélt) következménye a „szociálisan gyengéknek” a megfelelő társadalmi szférákban való növekvő, következésképpen egyre egyenlőbb, részvétele. Más szóval: ezen csoportok asszimilációja. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy egy tipikusan holland jelenség megakadályozta a fenti tendencia jellemzővé válását. Az állam a holland társadalom legfontosabb erőinek átengedte azt a jogot, hogy a fenti azonos részvételt megszervezze, miközben saját intézményeik (katolikus, protestáns, szocialista, zsidó) számára továbbra is megmarad a specifikus autonómia. Más szóval ez azt jelenti, hogy lehetővé vált a társadalmi, szociális „pillérek” létrejötte. Amszterdam városa úttörő szerepet vállalt a jóléti társadalomhoz vezető különös úton, mely a város zsidó lakosságára is fontos következményekkel, és jelentős hatással járt.

A tárgyalt időszakban ellentét támadt a zsidó közösség ortodox és nem-ortodox tagjai között, és az utóbbi csoport számszerűleg egyre növekedett. Korábban csak a gazdag, liberális zsidók engedhették meg maguknak, hogy ne törődjenek a hitükkel. A 19. század vége óta azonban a fent említett zsidó „burzsoázia” kibővült a zsidó proletáriátus azon tagjaival, akik háttal fordítottak az ortodox vezetőknek, mivel azok a gettó nyomorára adandó egyetlen helyes válasznak a szigorú vallásosságot fogadták el. Egyre több zsidó, akik között a gyémántiparban dolgozók vezető szerepet játszottak, a szocializmusban új, a fentitől eltérő válaszra letek: Henri Polak vezetésével lefektették a Holland Szakszervezeti Kongresszus és a Szociáldemokrata Munkáspárt alapjait. Mindkét szervezet, annak ellenére, hogy formálisan semlegesek, ténylegesen pedig ateisták és nem-zsidók voltak, kulcsszerepet játszott a II. világháború előtti zsidó Amszterdam életében.

1930 táján a zsidó foglalkozási szerkezet még mindig jelentősen különbözött az Amszterdam egészére jellemzőtől. A zsidók ugyanis felülreprezentáltak voltak a gyémántkereskedelemben, ahol sokat javultak a körülmények, ha másért nem hát azért, mert saját szakszervezetük jelentősen javította mind az 5000 főnyi zsidó dolgozó, mind pedig keresztény kollégáik szociális biztonságát. Az állami szegény-segélyezés bevezetése óta az utcai árusok jelentős csoportja (számuk 2500 volt 1929-ben), egyre kevésbé függött a zsidó hitközségi adományoktól. Jellemzővé vált az is, hogy egyre növekvő számú zsidó üzlet és cég szombat helyett vasárnap tartott zárva, bár sabszokor a régi zsidó negyed továbbra is csendes volt.

Amszterdam politikai életében a zsidók egyre jelentősebb szerepet játszottak, bár a többi felekezettől eltérően soha nem hoztak létre autonóm zsidó pártot. 1930 körül a zsidó előljárók

közül négy (összesen hat ilyen elöljáró volt) a szocialista és a liberális pártot egyaránt képviselte, mely pártok az állam két szekuláris pillérét képezték. A zsidók ugyanakkor nem vettek részt a katolikusok és protestánsok által az állammal szemben, a felekezeti iskoláknak nyújtandó támogatásért vívott küzdelemben sem, és még a későbbiekben sem nagyon használták fel a zsidó vallási iskolák támogatására akkoriban rendelkezésre álló jogi lehetőségeket. A vallási iskolákból csak három maradt meg, mivel mind a liberális, mind pedig a szocialista meggyőződésű zsidók szívesebben járták gyermekeiket az állami iskolákba. Ezzel párhuzamosan az (önkéntes) vallási oktatásban való részvétel iránti érdeklődés is erőteljesen csökkent.

Erre az időre mind a Szakszervezet, mind pedig a Munkáspárt igen jelentős szerepet játszott a mindennapi életben: előadásokat és kirándulásokat szerveztek, könyvtárakat tartottak fenn, és ifjúsági szervezeteik igen sok zsidó fiatalt vonzottak. (A vallási hatóságok erre saját ortodox ifjúsági klub létrehozásával reagáltak, ami azonban nem állta a versenyt.) A fentiek eredményeként a zsidók és nem-zsidók között létrejövő kapcsolatok elősegítették a szekularizációt és az asszimilációt. Mindennek legékesebb bizonyítéka a vegyesházasságok egyre növekvő száma: míg 1901 és 1905 között az amszterdami zsidóknak csak 6%-a kötött házasságot nem-zsidó vallású egyénnel, a fenti arányszám 1930 és 1934 között közel 17%-ra emelkedett.

Ugyanakkor azonban az esetek nagy részében még a nem vallásos zsidó munkások sem szakítottak meg minden kapcsolatot a zsidó közösséggel és a hitközséggel. Érdeklődésük eltérő voltától függetlenül a zsidók továbbra is egyazon közösség tagjainak érezték magukat, és a külső világ is hasonlóan érezt, hisz a zsidókat egyazon nagy család tagjaiként tartotta nyilván. A zsidók összetartozásérzetét bizonyos rituálékhoz és szokásokhoz való ragaszkodás demonstrálta: körülméltetés, zsinagógában kötött házasság (anélkül, hogy rendszeresen eljártak volna a szertartásokra), péntek esti családi összejövetelek (a sabsz beköszöntének figyelése és a kóser szokások betartása nélkül), és jiddis kifejezések gyakori használata (annak ellenére, hogy időközben a holland lett a zsidók köznyelve).

Eközben nyilvánvalóvá vált a zsidó közösség ortodox és nem-hívó tagjai közötti ellentét. Míg az első csoport visszavonult saját intézményeinek keretei közé (és ebben a társadalmi „pillérek” kialakulásának tipikusan Hollandiára jellemző folyamata nagymértékben segítette őket), a második csoport tagjai nem-vallási, és igen gyakran szocialista szervezetekben vett részt, nem-zsidó kollégáikkal közösen. Az asszimilációs tendenciák felülmúlták a szektásakat. Ugyanakkor a nem-ortodox zsidók sem tűntek el teljesen a nagyvárosi olvasztótégelyben, mivel egyfajta szimbolikus etnicitástudat összetartotta őket.

Ismételten elmondható, hogy az asszimilációs folyamat változásait jól tükrözi a lakóhelyi szegregáció változása (4. ábra). 1930-ra az amszterdami zsidók izolációs indexe 34,7-re csökkent (vagyis 4-szerese volt annak az értéknek, ami a szegregáció teljes hiánya esetén lenne tapasztalható; a fenti évben Amszterdamnak 65 ezer zsidó lakosa volt, ami az összlakosság 8,7%-át jelentette). A disszimilaritási index mostmár „csak” 60,7 volt. Egyre több zsidó telepedett le a régi zsidó negyeden kívül, aholis erre az időre a zsidó közösségnek már csak kb. egyharmada lakott. Ezzel párhuzamosan tovább folytatódott a régi zsidó gettóhoz csatlakozó, különálló zsidó negyed kialakulása, melynek első jelei a századforduló táján kezdtek kibontakozni.

4. ÁBRA

A zsidó lakosság megoszlása Amszterdamban 1930-ban
(Distribution of the Jewish population in Amsterdam in 1930)

A zsidó lakosság aránya, %
(Percentage of the Jews in areas)

A gettóból való kiáramlás, egyrészt, elkerülhetetlen folyamat volt. Az 1902-es Állami Lakásépítési Törvény lehetőséget teremtett a helyhatóságok számára, hogy azon területeken beavatkozzanak a lakáskörülményekbe, ahol lakás céljaira alkalmatlannak bizonyuló lakások és házak vannak, és az amszterdami szocialista városatya lelkesen megragadta ezt a lehetőséget. A régi zsidó negyed, ami már jó ideje nyomortelep volt, az elsők között szerepelt a nagyvárosi rekonstrukciós projektek között. Ugyanakkor azonban csak részleges sikerrel büszkélkedhetnek azok a nagyszabású tervek, amelyek a gettó lerombolását és lakóinak a város különböző résziben való letelepítését tűzték ki célul (amelynek következményeként a fajok közötti barátság megerősödésével számoltak). Ennek egyik oka az I. világháború kitörése volt, mely lelassította a fenti tervek megvalósítását. 1930-ban a régi zsidó negyednek 8000-rel kevesebb lakosa volt, mint 1900-ban. A korábbi gettólakó zsidók azonban nem szívesen keveredtek teljes mértékben a nem-zsidó laossággal, és paradox módon a jóléti társadalom egyik eszköze tette lehetővé számukra, hogy elmeneküljenek sorsuk elől. Az állam által támogatott zsidó és szocialista lakásépítő szövetkezetek tevékenységüket a város keleti és délkeleti részében koncentrálták, melynek következménye a lakók csoportosítása, és új zsidó negyed létrehozása volt. Két évszázad óta ekkor építették a legnagyobb zsinagógákat, mégpedig a városnak ezekben a részeiben. A gazdag zsidók is követték a többieket, és nem szívesen telepedtek le a város északi és nyugati részeiben.

1900 és 1933 között tovább csökkent Amszterdamban belül a zsidók szegregációja, ami rámutat arra is, hogy a zsidó és nem-zsidó lakosság közötti ellentét és eltérés is elvesztette jelentőségét. Ugyanakkor azonban a zsidó közösség ortodox tagjai önkéntesen a város délkeleti részében elhelyezkedő zsidó negyedben telepedtek le. A zsidók többi tömörülése Amszterdamban belül a szocialista társadalmi „pillérben” való aktív részvétel eredménye volt, beleértve ebbe a lakáspolitikát is. Következésképpen tehát az így létrejött szegregációs minta az említett társadalmi „pillérekre” épülő amszterdami társadalom térbeni tükröződésének tekinthető.

Következtetések

Ha megvizsgáljuk az amszterdami zsidó lakosságnak a város társadalmi és térbeni szerkezetében elfoglalt pozícióját a zsidóknak a városban a XVII. században történő első letelepedésétől a II. világháború kitöréséig eltelt időszakban, akkor egy világosan kirajzolódó fejlődési folyamatnak lehetünk a szemtanúi. Az első két évszázadban a zsidó közösség szektás kisebbségként jellemezhető, hisz az őket körülvevő partikuláris társadalom megtagadta tőlük az egyenlő jogokat, és a társadalmi élet legfontosabb területein való egyenlő részvételt, ugyanakkor a közösség maga sem mutatott érdeklődést ezen jogok megszerzése iránt. 1975-ben eltörölték a zsidók formális kisebbségi státusát, és hosszútávon az egyre univerzálisabbá váló kormányok megszüntették az egyenlő társadalmi szereplés és részvétel előtt álló, a korábnál sokkal gyakorlatibb akadályokat is. Ugyanezen idő alatt csökkent, bár teljesen nem tűnt el, az ortodox zsidó lét és viselkedés, és ebből következően a partikularizmus szerepe a közösség egyre több tagja számára továbbra is fennmaradt. A fenti okokból kifolyólag a zsidóknak az amszterdami társadalomban való részvétele, vagyis más szavakkal az asszimilációjuk, a XIX. század második felétől állandóan emelkedett.

A fent említett szociális és társadalmi változásokat az amszterdami zsidók lakóhelyi szegregációjának mintájában bekövetkező változások és a pontosan tükrözték. Az emancipációt megelőzően rendkívül szegregáltan éltek (ezt bizonyítja a 92,2-es disszimilitási index, és a 70,2-es izolációs index is) egy olyan negyedében a városnak, amelynek ugyan nem voltak jogilag definiált határai, de mégis gettónak nevezhető. A későbbi években a fenti szegregáció jelentős csökkenést mutatott (1930-ban a disszimilitási index 60,7, és az izolációs index 34,7 volt), és a zsidók egy része a nem zsidó lakosság között elszórtan élt. A közösség egy másik része továbbra is — bár mostmár saját szabad választása alapján — a többi zsidóval egy csoportban élt, olyan környéken, illetve városrészekben, melyeket a prosperitás és az ortodoxia különböző fokozatai jellemeztek. Mindent összevetve elmondható azonban, hogy közel három évszázados amszterdami lét után a zsidó közösség továbbra is jól látható és elkülönülő egységet képezett mind társadalmi értelemben, mind pedig az élet térbeni szerkezete tekintetében.

Következtetésképpen azt mondhatjuk, hogy az amszterdami zsidók fentiekben ábrázolt helyzetéből levonható néhány hasznos tanulság. Az egyenlő jogok formális biztosítása egy kisebbségi csoport számára még nem elégséges garancia a tényleges emancipációhoz, hisz elérésükhöz és megvalósításukhoz sokkal általánosabb feltételek megteremtésére van szükség (amelyek elsősorban gazdasági természetűek), és ez az elv napjainkban is tapasztalható. Annak ellenére, hogy az amszterdami zsidó közösség nem rendelkezik hosszú(!) múlttal az erősödő asszimilálódás és gyengülő szegregáció terén, teljesen alaptalannak bizonyul minden olyan optimista várakozás, mely az idő múltával, és az újabb generáció megjelenésével a kisebbségi problémák természetes eltűnésével számol.

A VÁROSOK TÉRBENI-TÁRSADALMI SZERKEZETE KELET-KÖZÉP EURÓPÁBAN

GRZEGORZ WECLAWOWICZ

Urbanizáció és iparosítás Kelet-Közép Európában

A kérdés, hogy mennyire különbözik az urbanizáció természete Kelet- és Nyugat Európában, hasonló a French és Hamilton (1979) „Létezik-e szocialista várostípus?” című művében, vagy Enyedi (1990.A.) „Van-e szocialista urbanizáció?” című munkájában felvetett problémákhoz. A kérdés ugyanis az, hogy vajon a területi különbségekből és az eltérő kulturális és gazdasági szintből, vagy pedig a kényszerű szocialista fejlesztésből erednek-e az eltérések? Különbözik-e a települések tér-szerveződése a kapitalista társadalmakétól, és megalapozott-e a „szocialista táj” elnevezés? (Rugg 1985).

Gyakran a megadott válaszok túl általánosak, és erősen függenek a szövegkörnyezettől. Különösen az a kérdés, hogy a gyakran szocialistának nevezett speciális városfejlesztés és iparosítás az eltérő kulturális tradíciók, vagy a gazdasági fejlődés területi különbségeinek, illetve inkább a kötelező ideológiának az eredménye. Hamilton (1979), Kansky (1976), Rugg (1985), Weclawowicz (1988), Enyedi (1990.B.), és Musil (1980) ezekkel az érvekkel értenek egyet, bár állításaik helyzetről helyzetre eltérően alkalmazandók. Turnock (1978) más véleményen van, és munkájában szemben áll a fenti érvelésekkel.

Előljáróban fontos megjegyezni, hogy Kelet-Európa nem kezelhető egynemű területként, mert a gyakorlatban három területrészt határozottan elkülöníthető. Az első a Kelet-Németországból, Lengyelországból, Csehszlovákiából és Magyarországból álló Kelet-Közép Európa, melyen belül a néhai Kelet-Németország helyzete eléggé sajátos. A második területrész a Románia, Bulgária, Jugoszlávia és Albánia alkotta Dél-Kelet Európa. A harmadik kelet-európai régió-csoport a korábbi Szovjetunió nyugati tagköztársaságaiból áll. A közös politikai és ideológiai helyzet ellenére e három részterület között számos történelmi, kulturális, vallási, civilizációs és politikai különbség húzódik. Kelet-Európa lakói sem együttvéve, sem pedig külön részterületként nem rendelkeznek olyan erős identitás-tudattal, mint Nyugat-Európa vagy Latin-Amerika lakói (Enyedi 1990.B.).

Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon léteznek olyan értékek, kulturális és civilizációs sajátosságok, amelyek azonosak, vagy legalább hasonlóak a nyugat-európaiakhoz. Az egyének céljai és viselkedése is hasonló (Kansky 1976).

A fenti állításnak kisé ellentmond az a tény, hogy e három országban az urbanizáció csak a közelmúltban zajlott le. Két évtizeddel ezelőtt a lakosság túlnyomó része még vidéken élt. Ez azt jelenti, hogy a mai városi lakosságnak nincsen semmiféle tapasztalata a városi életstílusról, életmódról (ez alól csak a csehek képeznek bizonyos fokig kivételt). E térségben csak a

19. században kezdődött az urbanizáció és az iparosítás, és azt követően is csak eléggé visszafogott ütemben fejlődött. Ennek ellenére a jelentősebb városok térbeni-társadalmi szerkezete megfelel a kapitalista városokénak. A tárgyalt három ország a 19. század folyamán, és a 20. században, egészen 1919-ig, politikai függésben volt. Az urbanizációs és iparosítási folyamatok erős külső politikai erők befolyása alatt álltak, és alakulásukat kétszer szakították meg a világháborúk és az azokat követő országhatár-változások. A feltett kérdésekre adandó válaszokat a függőség/világrendszer (Walton 1982) megközelítésre, a területi tradíciókról készült számos történelmi vizsgálatra, és a periféria, félperiféria és az állam szerepével foglalkozó koncepciókra (Kennedy D., Smith D., A. 1983) alapozva lehet a legjobban megfogalmazni. A válaszok másik típusa a szocialista ideológia alapjaira és gyökereire koncentráló magyarázat (például: Fisher J.C. 1962; Fuch R..J.; Demkó G.J. 1979; Demkó, Regulska 1987; Danta 1987; Regulska 1978).

A kelet-európai urbanizációs folyamat általános értelmezése nagyjából két, egymást részben kiegészítő megközelítéssel érhető el. Az első a szocialista politikai gazdaságtanban gyökerezik. A második megközelítést Kennedy és Smith (1989) „Függő fejlődés a kapitalista világrendszer fél-perifériáján” keretmunkája adja.

E munkában a szerzők feltételezik, hogy a szocializmus előtti urbanizáció a perifériákra való sodródás részeként fogható fel. A szerzők szerint ugyanez vonatkozik a II. világháborút követő urbanizációra is, ami nyugodtan nevezhető „irányított urbanizációnak” (Musil 1980), mivel ez a „kényszerű iparosítás” (Morawski 1980) következménye volt.

A kényszerű szocialista iparosítást napjainkban át lehetne alakítani a nemzetközi viszonyoktól függő iparosítássá. Egyesek véleménye szerint Kelet-Közép Európa a közeljövőben Nyugat-Európa fél-perifériájává válik. Kelet-Európa lakói természetesen igen örülnének annak, ha életszínvonaluk elérné a nyugatinak a „fél-periférikus” szintjét, és készeknek látszanak arra, hogy gazdaságuk irányítását átengedjék a „mag” országainak annak érdekében, hogy életszínvonaluk javuljon. Bármi is történjen a jövőben, a kelet-közép-európai urbanizáció legfontosabb jellegzetességeit a politikai és ideológiai tényezők már kialakították. E térség általános jellemzői a következőképpen határozhatók meg:

- túlzott iparosítás és elégtételen urbanizáció;
- a város és a vidék között szignifikáns ellentétek jelenléte;
- a lakások, a javak és a szolgáltatások viszonylag egyenlő elosztása;
- országokként a városok nagyság alapján történő megoszlása viszonylag egyenletes.

Az iparosítás, mivel nemcsak gazdasági, hanem politikai és ideológiai szerepe is van, döntő befolyást gyakorolt a városok szerkezetének alakulására (Weclawowicz 1988). Az iparosítás döntötte el a társadalmi struktúra alakulását azáltal, hogy munkamegosztási elveket hozott létre, és hogy új alapokon nyugvó társadalmi hierarchia kikristályosodását segítette elő. Követelményei határozták meg az egyes társadalmi-foglalkozási csoportok lakásellátásának térbeli és mennyiségi allokációját is. Az erőltetett iparosítás szükségszerű velejárója volt a késleltetett urbanizáció. Ezen folyamat közvetlen eredményének tekinthető a városokban fellépő, egyre növekvő lakáshiány, mely az iparban alkalmazott tetemes számú munkaerő következménye volt, s ennek tudható be a lakásokért folytatott erőteljes verseny is. A fent említett verseny közvetlen következménye a városi lakosság rétegződése, és a lakásokkal szembeni erősen különböző elvárásokkal rendelkező érdekeltségi csoportok kialakulása annak ellenére, hogy a szocialista ideológia ezekkel ellentétes, nevezetesen egalitárius elveket hirdetett.

A „szocialista város” fogalma

Nincs általános elfogadott definíció a „szocialista városra”. Nehéz is volna egy ilyen definíció megalkotása, mivel a szocializmus sehol sem épült ki a maga klasszikus egészében Kelet-Európában. Lengyelországban például 1956 után fél-szocialista, vagy másképpen fél-totalitárius rendszer jött létre. Sokak szerint Lengyelország persze mindig is Magyarország és még inkább Kelet-Németország és Csehszlovákia mögött haladt a „szocializmus felé vezető úton”.

A „szocialista városra” megfogalmazott valamennyi definíció két alapvető hozzáállás és pre-konceptió köré csoportosítható. Az első a tervek veszi figyelembe, és olyan elveket tartalmaz, amelyek szerint egy szocialista várost meg kellene szervezni, létre kellene hozni. E szerint a megközelítés szerint nagyon sok terv és elképzelés született a bolsevik forradalom és a II. világháború után. Minderről a legutóbbi időben Danta és Regulska (1987) adott átfogó elemzést. A második megközelítés a háború utáni városfejlődés speciális tulajdonságait kutató analitikus elemzések széles választékára épül. A legutóbbi ismert és releváns modellt a kelet-európai szocialista városról Hamilton dolgozta ki (Ferench és Hamilton 1797).

A két, fentebb említett álláspont közös vonása azonban az, hogy a szocialista város fogalma bennük erőteljesen társul, illetve összekapcsolódik az „iparváros” fogalmával. A vezető kommunista csoportok a városokat a munkásosztály politikai támogatásának és az ipari termelés színhelyének tekintették. Míg a régi, és különösen a nagyméretű, városok nem voltak könnyen átforgalmazhatók és adaptálhatók az új ideológiai rendszer szerint, addig az új iparvárosok a jövő szocialista várostípusaként szolgáltak. Véleményem szerint tehát a legfontosabb jellemzők, amelyek megkülönböztetik a szocialista várostípust a kapitalista típustól, az alábbiakban összegezhetők:

1. A produktív szektor alkalmazottainak domináns, és a középosztály (városi polgárok) alacsony arányú jelenléte. Ennek következtében a városok lakosságának többsége a munkásosztályból (proletariátus) kerül ki. A társadalmi osztályok e homogenitásának következménye a viszonylagos alacsony fokú gazdasági differenciáció, melynek eredményeként elfogadhatatlanná válik a luxus és az egyenlőtlenségek bármely formája, mivel az súlyos társadalmi és politikai feszültségeket okozna.

2. A lakások központi elosztása heterogén szakmai és társadalmi környezetbe kényszeríti a lakókat, ezzel csökkentve a lakóhelyi közösségek kialakulásának esélyeit.

3. A város „szerkezetileg megosztott”. A központi tervezés rendszerének és irányításának döntései sokszor ellentmondásosak. A központi tervezés és adminisztráció eredményeként a városra vonatkozó döntéseket a különböző kormányhivatalok, és nem a városok hatalmi szervei hozzák. A polgármesterek nem a polgárok, a városlakók érdekeit képviselik a központi bürokráciával szemben. Még a választott városi tanács sem a helyi érdekeket, hanem a kormányt és annak politikáját tartja elsősorban szem előtt. E jelenségek következtében a helyhatósági hivatalok az állami ügyintézés alárendeltjeivé válnak (Regulska; Wawrzynski 1989).

4. Az építészet tervszerű uniformizálása nagyarányú területpazarlást, és a régi városrészek leromlását eredményezi (kivételet képeznek a régi városok kulturális örökséget hordozó részei).

A tervezők és az építészek terveiben olyan hatalmas és homogén lakóházak és lakótelepek építése szerepel, amelyek nincsenek megfelelően ellátva szolgáltatásokkal, és gyakran több mint 100 ezer lakosra vannak méretezve.

Létezik azonban Kelet-Közép-Európa „szocialista városai” és a „kapitalista városok” között jónéhány fontos hasonlóság is.

Először is Európa mindkét részének várostörténelmében vannak közös, tradicionális gyöke-
rek. A 20. században az építészeti eljárások, technikák és minták, valamint a térbeli tervezési
módszerek közősek voltak a kontinens mindkét részén.

Másodsor: a jóléti állam elmélete és a Nyugat-Európára is valamennyire kiható szocialista
egalitárius tendenciák csökkentették a kapitalista városok differenciálódását is. Hasonló volt
a helyzet Kelet-Európában is, ahol a lakáspolitikában érvényesülő egyenlő elosztás elve a fenti-
ekhez hasonlóan visszafogta a városok differenciálódását, bár egészen más minőségi szintet
nyújtott a fogyasztóknak, mint Nyugat-Európa.

Harmadsor: a hasonlóságok megőrzésében — főként a II. világháború utáni három évtized-
ben — az egész Európára jellemző építészeti modernizmus játszotta a legfőbb szerepet a hason-
lóságok kialakulásában. Ennek ellenére szükségesnek tartom annak hangsúlyozását, hogy
Kelet-Közép Európa esetében a modernizmus elősegítette e régió különbözőségeinek a kialaku-
lását is. Lengyelországban, főleg a két világháború közötti időszakban, főként baloldali, radiká-
lis politikai orientációjú építészek fejlesztették ki ezt az irányzatot a várostervezésben és az
építészetben. A II. világháború után a kommunista vezetők nagyon gyorsan magukévá tették
a modernizmus ideáját. A modernizmust a kommunista vezetők kiválóan fel tudták használni
annak érdekében, hogy a „társadalom nevében” döntéseket hozzanak a lakáskörülmények és
a várostervezés terén. Összefoglalva elmondható, hogy a II. világháború után a különböző
országok városrendezése és a tervezés módszerei teljesen összhangba kerültek a nemzetgazda-
ságok parancsuralmi és adminisztratív rendszerével, és igazodtak a döntéshozatal általános
módszereihez (Kowalewski 1990).

A modernizmus elmélete ezen túlmenően az urbánus terek erőltetett sok-funkciójúságának,
és különösen a városok monumentális, egyfunkciójú lakótelepeinek a létrehozásában játszott
alapvető és fontos szerepet. Ezek következménye a földterületek még most is fennálló alacsony
bérleti díja, és a meglévő tulajdonviszonyok.

A városok térbeni szerkezete: Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország esete

Kelet-Közép Európában a „szocialista városok” szerkezete tartalmazza a klasszikus város-
modellekre jellemző valamennyi elemet: koncentrikus körök, szektorok, és több-központú
egységek. Természetesen nem adható meg olyan univerzális séma, amely minden városra ráil-
lik, de azért néhány általános karakter egész jól megrajzolható az előbb említett geometriai
modellek segítségével. Mindezek ellenére a városszerkezet részletesebb leírásánál már szükség
van további geometriai analógiák alkalmazására is, mint pl. a mozaik-mintázat, a lineális, a
sugaras szerkezet, és a csomópontok. A fent említett terminológiák természetesen a város fizi-
kai elrendezésére vonatkoznak, és a rajzolatok társadalmi összefüggései a konkrét várostól és
országtól függenek. Az említett három ország esetében számos tanulmány készült a városok
térbeni-társadalmi szerkezetének jellemzőiről és a szerkezet változásairól.

Magyarország esetében például idézhetjük Beynont (1943), aki a II. világháború előtt készített ökológiai tanulmányt Budapestről, valamint Szelényi (1983) több, városról írt munkáját, továbbá Tosics (1987) és Sillinoe (1985) tanulmányait, melyek elsősorban a városok lakáshelyzetével foglalkoznak.

A társadalom térbeni szerkezetének változásáról leginkább Budapestről állnak rendelkezésre részletes információk. Az elmúlt ötven évre vonatkozóan Ladányi (1989) írta le részletesen a különböző társadalmi-gazdasági csoportok lakóhelyi szegregációját. A kutatások egyik legfontosabb eredménye, hogy a lakóhelyi szegregáció 1930 és 1939 között lassú növekedést mutatott. A II. világháború végétől az ötvenes évek végéig a folyamat gyengülése, majd a hatvanas évektől újabb erősödése volt megfigyelhető. A hetvenes évek viszonylag stabil helyzete után a nyolcvanas években radikális ugrás volt tapasztalható a lakóhelyi szegregáció terén. A fentiekben túlmenően Ladányi feltárta azt is, hogy az 1970-et követő évtizedben a szakmunkások térbeni szegregációja növekedett, míg más foglalkozási csoportoké csökkent. Ladányi a területi szegregálódás modelljét a következőképpen írja le: „... a társadalmi rangsor felső szintjeinek képviselői alkották a legtömörebb csoportokat, és ők különültek el leginkább. A legalacsonyabb társadalmi csoportok, bár ők is élesen elhatárolódtak a magasabbaktól, szétszórtabban és viszonylag kevésbé elkülönülten helyezkedtek el.” (Ladányi 1989.)

A különböző társadalmi csoportok szegregációjának elemzése során Ladányi megállapította: „Az egyetemet végzett, gazdaságilag aktív keresők voltak a leginkább, és a szakképzett fizikai munkások a legkevésbé szegregálódva 1970 és 1980 között.” (Ladányi 1989.)

Csehszlovákia esetében a legkedveltebb kutatási téma a főváros, vagyis Prága (Musil 1968, 1987; Mateju P., Vecernik J., Jerabek H. 1979) és Pozsony (Bezák 1987, 1988; Musil (1987). Musil a háború utáni Prágában a térbeni-társadalmi szerkezet változását a következőképp nevezte el: „*in vivo* végzett egyedi társadalmi kísérlet”.

Prága úgy fejlődött, mint egy jellegzetes kapitalista város, mivel a városban jellemzően elkülönültek a különböző társadalmi osztályok. A háború után: „... az új társadalmi viszonyokat mindig is azok a régi, örökölt ökológiai struktúrák alakították, és alakítják még ma is, amelyeket a múlt században a kapitalista társadalom hozott létre.” (Musil 1987). Összehasonlítva az 1930-as, 1950-es és 1960-as évekbeli állapotokat, Musil úgy találta, hogy a térbeni-társadalmi átalakulás jellegzetes trendjei a városrészek társadalmi homogenizálódása felé mutatnak. Az ötvenes években a fizikai dolgozók lakóhelyi szegregációja kisebb volt, mint a 30-as években.

Egy 1970-es, mélyreható, faktor-analízisen alapuló tanulmány kimutatta, hogy a differenciálódás vizsgálatának legfontosabb szempontjai a család- és életkori szerkezet szerinti megoszlás, valamint a lakóhelyek fizikai jellemzői voltak (Mateju 1979). Prága örökölt jellegzetességeit még a hatvanas és hetvenes évek erőltetett extenzív lakásépítései sem tudták megváltoztatni.

Pozsony társadalmi viszonyainak vizsgálatánál az életciklus, életkor és a társadalmi-foglalkozási szerkezet szerinti rétegzettség voltak a legjellemzőbb szempontok (Bezák 1987). A fentieket szem előtt tartó kutatások szerint a városi lakosság területi szegregációja elsősorban az életkor, a család nagysága, és a lakások kora mentén, valamint az iskolázottsági szint, a foglalkozási szerkezet, és a társadalmi státusz alapján volt csoportosítható.

A fenti koncentrálnálódási pontok típusai alkalmazhatók a társadalmi-foglalkozási csoportokra is. A pozsonyi társadalom területi szerkezetének formálásáért felelős erőket Bezák a következőképpen határozta meg: lakáspolitikai, földhasznosítási módja, munkahelyek telepítése; „a hagyó-

mányos, örökölt térbeni-társadalmi szerkezet továbbélése... , a gyakori lakáscserék miatt a városi lakosság városon belüli mobilitása.” (Bezak 1987.) Mindezek következtében a régi házakból álló városrészeket az alacsony társadalmi státuszúak, és az átlagnál magasabb társadalmi-foglalkozási csoportokhoz tartozók uralják. A városok nyugati lakónegyedeit főként felsőfokú végzettségűek és értelmiségiek lakják. A keleti, félig ipari és félig lakóhelyi negyedek lakossága inkább az alapfokú végzettséggel rendelkezőkből, és a fizikai dolgozókból áll. Ugyanez vonatkozik a hagyományosan munkásosztály lakta városrészekre, és azokra az újonnan épült lakónegyedekre is, amelyek az ipartelepek közelében épültek. A városok szélein elszórva, a legutóbbi időben épített lakótelepek lakói a fiatal, gyermekes családok, következésképpen az új lakótelepekre a egyes társadalmi-foglalkozási csoportok a jellemzők (Bezak 1988).

A városok belső viszonyait és szerkezetét feltáró munkák legnagyobb számban Lengyelországban jelentek meg. E munkákat Weclawowicz (1988) foglalta össze. A fenti tanulmányokból egyértelműen kitűnt, hogy a lengyel városi társadalom foglalkozási és társadalmi csoportokra bomlása szorosan összefonódik e csoportok városon belüli területi elkülönülésével (Weclawowicz 1988, Dangschat 1987). A földrajzi szegregáció folyamata még korántsem ért véget, bár a II. világháborút követő két évtizedben gyengült, majd a hetvenes évektől folyamatosan erősödött. A szegregáció leggyakoribb megnyilvánulási formája az, hogy a város egy adott területén belül egy adott társadalmi-foglalkozási csoport nagyobb arányban van jelen, míg a többi csoport ennél alacsonyabb arányban képviselteti magát. 1987-ben elvégezték két ország (Lengyelország és Csehszlovákia) két iparvárosa (Katowice és Ostrava) közötti összehasonlító elemzést, és nagyon hasonló eredmények adódtak a térbeni-társadalmi szerkezet jellegzetességeit illetően (Vystoupil; Weclawowicz 1987). A megfigyelés alá vont öt fontos összetevőből a három legfontosabb megegyezett és megmagyarázta a közös — mindkét városban lejátszódó — változások okainak több mint a felét. Az egyedüli megkülönböztető jegy mindkét város között az volt, hogy Ostravában magasabb szintű volt a lakások minősége, még Katowicében a demográfiai tényezők jelentősége szignifikánsabb volt.

A lakáspolitikai hatása a térbeni-társadalmi szerkezet különbözőségeire

A közgazdasági modellek alapján azzal a feltételezéssel lehetne élni, hogy a szocialista országokban a térbeni-társadalmi struktúrában és a lakáskörülményekben meglévő különbségek elenyészőek (Musil 1987). Ez az állítás azonban, természetesen, csak részben elfogadható és csak némi megszorítással igaz. Minden eltörlésükre és elnyomásukra irányuló igyekezet ellenére a piaci mechanizmusok, ha korlátozottan is, de tovább működtek a szocialista viszonyok között is. Az államosítási törekvések ellenére a lakástulajdon formái erősen differenciálódtak. A lakástulajdon három fő típusa különböztethető meg: állami (tanácsi), szövetkezeti és magán. E három fő típus bármelyike további altípusokra bontható.

A felépített házak hullámzó minősége és típusa teremtette meg a versenyhelyzet feltételeit. A háború utáni állami lakásellátás viszonylag jó minőségét a tömegesen felépített, rossz minőségű tanácsi lakások sorozata követte. A hetvenes évek óta újra javult a lakások minősége. Ily módon a lakásépítés és -elosztás mindig az állam által megállapított aktuális politikai és gazdasági keresletnek, igénynek volt alárendelve (Weclawowicz 1988).

Az *International Journal of Urban and Regional Research* c. folyóirat egyik, a kelet-európai városokkal foglalkozó kutatások eredményeit összefoglaló számában Szelényi három, általánosan elfogadott jellemzőjét határozta meg a szocialista lakáspolitikának. Az első jellemző, hogy a lakáelosztás egyenlőtlen; a magasabb iskolai végzettségűek és a jobb munkahelyi pozícióban levők csoportjai több eséllyel juthattak a jobb minőségű lakásokhoz. Másodsorban: a „szocialista fejlődés első éveiben talán kiegyenlítettebb volt a lakáelosztás, és csak az utóbbi időben kezdnek ismét az egalitáriánus tendenciák jellemzővé válni”. Harmadsorban: „mind az állami, mind pedig a piaci elosztás egyenlőtlen, de a piaci elosztás még a bürokratikus és redistributív lakáspolitikánál is súlyosabb egyenlőtlenségeket látszik létrehozni.”

Egy Lengyelországban végzett tanulmány, amely a társadalmi-térbeli elkülönülés szempontjából legerőteljesebben differenciált három várost, nevezetesen Katowicét, Krakkót és Radomot hasonlította össze, azt vizsgálta, hogy melyek voltak azok a társadalmi csoportok, amelyeknek sikerült javítaniuk lakáshelyzetükön. A kutatás eredménye szerint az értelmiségieknek (Wecrawowicz 1988, 1990) és a jó gazdasági illetve politikai pozícióban lévő háztartásoknak sikerült a vizsgált időszakokban az új, jó minőségű lakásokhoz hozzájutni.

A vizsgált három országban a politikai és gazdasági helyzet változásának függvényében a lakáshozjutás egyenlőtlensége hol növekvő, hol pedig csökkenő tendenciát mutatott. Általánosságban mindhárom országra elmondható, hogy a II. világháborút követően a lakáshelyzet differenciáltságának csökkenése az egalitáriánus elveket hirdető szocialista politikára és a háború utáni gyors újjáépítésre vezethető vissza. A túlzott iparosítási programok beindítása nagyon hamar létrehozta a lakások egyenlőtlen elosztásához vezető erőket, mind az iparosodó városokon belül, mind pedig regionális léptékben.

Az egyenlőtlenségek növekedését a nagy állami beruházások időnként megszakították. Emellett azonban a lakástulajdonlás diverzifikálása és a gazdaság válságai növelték a szegregációt. A lakásfelújítások jó példái az egyenlőtlenségek kialakulásának. Krakkóban például a felújított régi városnegyedbe beáramlottak a kiváltságosabb társadalmi csoportok, míg a gyengébb pozícióban lévő társadalmi rétegek (idősebbek és szegények) kiszorultak a városnak ebből a negyedéből, és a rosszabb lakásokba költöztek (Regulska 1985).

Az ipari városokban az új munkaerő privilégiumai következtében az új lakótelepeken koncentrálódtak a vidékről felkerülő, a bevándorlók, miközben a régebbi városiak a régi városrészekbe szegregálódtak. Az új lakótelepek is további belső szegregációt mutatnak, mivel az elit a speciális lakótelepeken lakik, a munkások pedig az átlagos lakótelepi házakban. Lengyelországban e jelenség tipikus példái Plock, Pulawy és Tarnobrzeg. Ugyanez vonatkozik Magyarországra és Csehszlovákiára is.

A szocialista város jelenlegi átalakulása

Kelet-Közép Európa városainak jövőképét a szocializmus és a totalitárius rendszer felszámolásának folyamata alakítja majd. Az átalakulási folyamat még a kezdeti stádiumban van. Az új törvényhozó hatalom mindenütt igyekszik megteremteni a demokráciába való átmenet előfeltételeit. Mindez elsősorban érvényes arra a folyamatra, melynek során a hatalom súlypontja eltolódik a központi kormányzat felől a helyi önkormányzatok felé. A gazdaságpolitika, 45 év

óta először, támogatja a vállalkozói szellemet és az egyéni kezdeményezést, és igyekszik megszüntetni az „egyenlőség mindenek felett” elvet.

Az alábbi tényezőknek lesznek-e vajon közvetlen hatásai a városok térbeni-társadalmi átalakulására?

A legfontosabb tényezőnek egy új társadalmi struktúra kialakulása tűnik.

Emellett ki kell alakítani egy szociális védőhálót (amit a múlt rendszerben módszeresen háttérbe szorítottak, illetve negligáltak). Ez az új rendszerű támogatás már nem a baráti körön, vagy a családon alapul, hanem magasabb szinten, meghatározott helyi vagy regionális csoportokon keresztül védi a rászorulókat érdekeit.

Az új önkormányzati hatalom megkönnyíti a helyi kapcsolatok és kötelékek kialakulását. Ennél is fontosabb, hogy lehetőséget ad az újonnan alakult helyi csoportok demokratikusan választott képviselőinek a csoport érdekeinek és szükségleteinek képviselésére a helyi kormányzatban. Ez szükségszerűen megkönnyíti, de egyben meg is követeli a lakosság beleszólását a szűkebb és tágabb értelemben vett lakóhelyének ügyeibe. Érdemes megjegyezni azonban, hogy nem minden társadalmi réteg alakított ki érdekvédelmi csoportot. Egy részüknek nincs elég tapasztalata ilyen csoportok létrehozásához (Jalowiecki 1990), más részük pedig a város-szerkezet vonatkozó szempontjából nincsen tudatában saját érdekeinek.

A térbeni-társadalmi struktúrában megjelent az új középosztály, amely gazdaságilag független az állami szektortól. Ezen társadalmi osztály nagyságának és jelentőségének növekedése erősen függ a privatizációs folyamattól, és a recesszió-mentes gazdasági kilátásoktól. A munkásosztály jelentősége lényegesen csökkenni fog. Vonatkozik az elsősorban a produktív szektorban dolgozóakra, mivel a szolgáltatási ágazatban és a speciális szakértelmet igénylő munkahelyeken dolgozókat kevésbé érinti majd ez a folyamat. Általános lesz — a szocialista városra oly jellemző — az állami munkahelyek túlsúlyának csökkenése a vállalkozókkal és a magánzókkal szemben.

A szocialista ideológia elhagyásával az önkormányzatok figyelme a polgárok munkahelye felől a lakóhelyük felé fog fordulni.

A szocializmusban ugyanis a városok hatalmi szervei csak a város termelő funkcióira koncentráltak. Korábban az üzemek, és az állami szektor alkalmazottai voltak a kulturális és társadalmi élet egyedüli szervezői, a szolgáltatások és az élelmiszerellátás biztosítói. A jövőben a társadalmi tevékenységek fő területei alighanem a lakóhely körül szerveződő helyi közösségek lesznek.

A nyugat-európai urbanizált társadalmak lakóival kialakítandó kapcsolatok lehetőséget adnak a különböző társadalmi és szociális viselkedési minták adaptálására. A „nyugati” életmód és a civilizációs tapasztalatok átvétele kétségtelenül hozzájárul ahhoz, hogy az Európa két részén kialakult városok egyre inkább hasonlóvá váljanak egymáshoz.

A megkezdett privatizációs folyamatok jól látható élénkséget, eleveniséget vittek számos város hangulatába, utcáinak arculatába. A kommunista főhadiszállások és irodaházak szürke épületeiben forgalmas bankok, vállalkozók irodái vagy új egyetemi helységek kaptak helyet. Ezzel párhuzamosan végbement és végbemegy az állami monopóliumok kiszorítása a kiskereskedelemből. Szinte egyik pillanatról a másikra boltok, kávéházak, éttermek és szolgáltató kisműhelyek sora jelent meg.

A kiskereskedelmi szabályok törvényes liberalizálása serkentette ezt a figyelemre méltó változást. A főutcák sétáló utcákká és kirakatokkal, üzletekkel zsúfolt utcákká alakultak át. A kom-

munista rendszer beteges és kaotikus hatást keltő monumentális épületei és ideológiai demonstrációkra szabadon hagyott területei ily módon emberségesebbé, életszerűbbé, és elviselhetőbbé váltak.

A nyugat-európai városok poszt-indusztriális építészeti megoldásai is hatással vannak a városépítészetre. Mindez erős kritikát váltott ki, és a várostervezésben és építészetben egyfajta eltávolodást eredményezett a szocialista várostervezésként emlegetett módszerektől és elvektől.

Ugyanakkor azonban az alkalmazott megoldások a nyugat-európai nagyvárosokra kifejlesztett poszt-modern elvek alkalmazását is jelentik. A demokratikus átalakulás legfőbb visszatartó ereje egy városban, vagy akár egy egész ország társadalmában, a „szocialista” viselkedésmód továbbélése. A kelet-közép-európai országok társadalmi szerkezetei jelenleg még eléggé bizonytalanok, nem kristályosodtak ki teljesen, és a legutóbbi átalakulások sem voltak eléggé kiterjedtek. A tapasztalat és a törvényhozói gyakorlat hiánya gyakran vezet súlyos hibákhoz, mivel egyes önkormányzatok például még most is a kommunista ügyintézés eszközét, a parancsuralmi rendszert, használják a konfliktusok megszüntetésére (Jalowiecki 1990). Szélsőségesen egyenlőtlenségre törekvő eszmék még mindig élnek, s visszafogják a városi ügyintézés hatékonyságát. Ha nincs korlátozva a döntéshozatal, akkor a város szerkezet nélkülivé válik azáltal, hogy az önös érdekek helyeződnek előtérbe. Jalowiecki szerint azonban a társadalmi és politikai élet felbomlása a parancsuralmi rendszer alóli felszabadulására adott egyik lehetséges válasz, mivel ez egyben a közvetlen demokrácia alkalmazásának egyik módja. Az erőteljes egalitáriánus törekvések ugyanakkor ellentmondásba kerülnek az egyre differenciálódó jövedelmekkel, és a középosztály átalakulásával is.

A demokratizálódás kihívásai és a szocialista városmodell elutasítása azonban olyan jelenségek, melyeket tudatosan kell felismerni és kezelni. A városok térbeni-társadalmi szerkezetében új, aggasztó tünetek jelentkeznek: a női munkanélküliek és a lakásnélküliek száma. Emellett érzékelhető a vagyon szerinti rétegződés és a társadalmi, területi polarizációk jelensége is. Egy másik jellegzetes, az átmeneti időszakra jellemző probléma, hogy erőteljesen megnőnek a kóros jelenségek.

A privatizáció által okozott tulajdonjogi változások, és az állami támogatások megszüntetése a lakáspolitikai terén várhatóan a lakáshelyzet vagyon szerinti szegregációjához fog vezetni. Az a körülmény, hogy nem áll rendelkezésre elegendő mennyiségű lakás, szükségszerű társadalmi konfliktusokat és feszültségeket eredményez, ha a szerkezet átalakítását a fenti módon hajtják végre. A további fejlődés gátja lehet még az a mélyen gyökerező passzív hozzáállás, hogy a problémák megoldását tétlenül nézik az állampolgárok, és tulajdonképpen az államra hagyják, ahelyett, hogy maguk látnának hozzá lakóhelyi gondjaik leküzdéséhez. Gyakori még az a probléma is, hogy az egyéni érdekek, illetve egy kis közösség érdekei kerülnek szembe az egész város, avagy ország érdekeivel. Sajnos nincs sem elég tapasztalat, sem pedig megfelelő törvényes út a fenti két álláspont közötti közvetítésre.

Összegzés

Kelet-Közép Európában a kommunista hatalom megszűnése kedvező feltételeket teremtett a múlt rendszernek e térség földrajzára és társadalmi életére gyakorolt ideológiai hatásainak áttekintéséhez. E tanulmány tehát elsősorban azzal foglalkozik, hogy az iparosítás és az urbanizáció milyen speciális szocialista változatai formálták a városok térbeni-társadalmi szerkezetét, és ezzel mennyiben járultak hozzá ahhoz, hogy a kelet-közép-európai városok mások legyenek, mint a nyugat-európaiak. Nyitott és megválaszolandó kérdés, hogy a szocialista város egy speciális típusa jelent-e meg az elmúlt 45 év alatt Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon? Jelen dolgozat arra is választ kívánt találni, hogy a „szocialista város” hogyan alakítható át „normális” várossá.

Irodalomjegyzék

- Beynon E. D. (1943) Budapest: An Ecological Study, In: G. A. Theodorson (ed.) (1961) *Studies in Human Ecology*, Row, Peterson and Company, Evanston.
- Bezák A. (1987) Socio-spatial Structure of Bratislava in the Context of Factorial Ecology, *Geografický Casopis*.
- Bezák A. (1988) Regional Types of the Socio-Spatial Structure of Bratislava, *Geografický Casopis*, 40.
- Dangschat J. (1987) Socio-spatial Disparities in a „socialist” city. The case of Warsaw et the end of the 1970s. *International Journal of Urban and Regional Research*, 11. 1.
- Danta D. R. (1987) Hungarian urbanization and socialist ideology, *Urban Geography*, 8.
- Demko G. J. és Regulska J. (1987) Socialism and its impact on urban processes and the city, *Urban Geography* 5.
- Enyedi Gy. (1990a) Specific urbanization in East—Central Europe, *Geoforum*, 21.
- Enyedi Gy. (1990b) East-Central Europe: a European Region. *Geoforum*, 21.
- Fisher J. C. (1962) Planning the city of socialist man. *Journal of the American Institute of Planners*, 28.
- French R. A., Hamilton I. F. E. (1979) Is there a Socialist City?, In: R. A. French, I. F. E. Hamilton (eds) *The Socialist City, Spatial Structure and Urban Policy*, John Wiley, Chichester.
- Fuchs R. J. és Demko G. J. (1979) Geographic inequality under socialism. *Annals of the Association of American Geographers*, 69.
- Jalowiecki B. (1990) The birth of democracy in local Poland, In: *Regional Development, Local Development, Territorial Selfgovernment*, 25, Warszawa: Institute of Space Economy, University of Warsaw.
- Kansky K. (1976) Urbanization under Socialism: The case of Czechoslovakia, Praeger, New York.
- Kennedy M. D., Smith D. A. (1990) East-Central-European Urbanization: a political economy of the world-system perspective, *International Journal of Urban and Regional Research*, 13.
- Kowalewski A. T. (1990) The economic aspects of physical planning in Poland, Wrocław: Ossolineum.
- Mateju P., Vecernik J., Jerabek H. (1979) Social structures, spatial structure and problems of urban research: the example of Prague, *International Journal of Urban and Regional Research*. 3.
- Morawski W. (1980) Society and the Strategy of Imposed Industrialization, *Studia Sociologiczne*, 79.
- Musil J. (1968) The Development of Prague's Ecological Structure, In: R. Pahl (ed.) *Readings in Urban Sociology*. pp. 232—259. Pergamon Press, London.
- Musil J. (1980) Urbanization in socialist countries. White Plains, M. E. Sharpe, New York.
- Musil J. (1987) Housing policy and the socio-spatial structure of cities in a socialist country — the example of Prague, *International Journal of Urban and Regional Research*, 11.
- Regulska J. (1987) Urban development under socialism: the Polish experience, *Urban Geography*, 8.
- Regulski J., Wawrzynski J. (1989) Polish Planning in transition, *Town Planning Review*, 60.
- Rembowska A. (1985) Social Differentiation — practical effects of housing policy — on the basis of Cracow housing estates of 1965—1980, *Sprawy Mieszkaniowe*, 4.
- Rugg D. S. (1985) Eastern Europe, Longman, London.
- Szilinczy J. A. A. (1985) The housing market of Budapest
- Szelényi I. (1987) Housing inequalities and occupational segregation in state socialist cities: Commentary on the special issue of *IJURR* on East European cities, *International Journal of Urban and Regional Research*, 11.

- Tosics I. (1987) Privatization in housing policy: the case of the Western countries and that of Hungary, *International Journal of Urban and Regional Research*, II.
- Turnock D. (1978) Eastern Europe. *Studies in Industrial Geography*, Dawson, Westview,
- Vystoupil J., Weclawowicz G. (1987) The internal structure of Katowice and Ostrawa. *Comparative studies in factorial ecology*, *Sbornik Ceskoslovenske Geograficke Spolecnosti*, 92.
- Walton J. (1982) International economy and peripheral urbanization, In: N. Fainstein, S. Fainstein (eds) *Urban Policy Under Capitalism*, Sage Publications, Beverly Hills.
- Weclawowicz G. (1979) The structure of socio-economic space of Warsaw in 1931 and 1970: A study in factorial ecology, In: R. A. Rench, F. E. I. Hemilton (eds) *The Socialist City. Spatial Structure and Urban Policy*. John Wiley, Chichester.
- Weclawowicz G. (1988) *The socio-spatial structure in Polish cities*, Wroclaw: Ossolineum.
- Weclawowicz G. (1990) The social structure of housing estates in Polish cities. *Nederlandse Geografische Studies* 106, J. van Weesep, P. Korcelli (eds) *Residential mobility and social change: studies from Poland and the Netherlands*.

Fordította: Nahoczky Zoltán

KITEKINTŐ

SZOCIOLÓGUSOK A FŐVÁROSRÓL*

(Kerekasztal beszélgetés a Városházán)

(Sociologists about the capital city, Budapest —
round-table conference at the City Hall)

1991. májusában Budapest főpolgármesterének, Demszky Gábornak a meghívására, és Ladányi János szociológus szervezésében az *International Journal of Urban and Regional Planning* című folyóirat szerkesztőbizottsága kerekasztal beszélgetést tartott a főváros egyes problémáiról. A résztvevők között volt Michael Harloe (University of Essex, Nagy-Britannia), C. G. Pickvance (University of Kent, Nagy-Britannia), Gareth Rees (University of Wales, College of Cardiff, Nagy-Britannia), Margit Mayer (Freie Universität, Berlin, NSZK), Enzo Mingione (University of Messina, Olaszország), Edmond Preteceille (Centre de Sociologie Urbaine, Paris, Franciaország), Ovsy Shkaratan (Institute for Employment and Labour, Moszkva, Szovjetunió), és Szelényi Iván (University of California, Los Angeles, USA), továbbá Rév István a Budapesti Közgazdasági Egyetemről.

Demszky Gábor:

Üdvözlöm Önöket a főváros nevében. Mielőtt főpolgármesternek választottak, én is végeztem szociológiai kutatásokat, elsősorban szociálpolitikai vonatkozásúakat, így tehát tudom, mit jelent fárasztó konferenciákon résztvenni. Ezért külön köszönöm önöknek, hogy időt szakítottak ránk, részben oly módon, hogy korábban érkeztek Magyarországra azért, hogy segítséget és tanácsot adjanak nekünk olyan témákban, amelyeknek szakértői. Magyarországon jelenleg új stratégiákat dolgozunk ki a főváros számára. Várostervezési stratégiákkal foglalkozunk, továbbá közigazgatási témákkal, valamint a főváros és agglomerációja között fennálló kapcsolatokkal, lakáspolitikával, környezetvédelmi kérdésekkel stb. Úgy gondolom, hogy az Önök javaslatai hozzájárulhatnak munkánk színvonalának emeléséhez. Még egyszer megköszönöm, hogy eljöttek, és remélem, hogy nagyon érdekes beszélgetésben, vitában lesz részünk azokban a témakörökben, amelyekről Önök már előzetes információkat kaptak.

Szelényi Iván:

Felkérem Ladányi Jánost, akinek az ötlete volt ennek az egész tanácskozásnak a létrehozása, és aki segített nekünk a beszélgetés megszervezésében, hogy ismertesse Önökkel mostani megbeszélésünk napirendjét, vagyis mondja el a megfogalmazott kérdéseket:

*A beszélgetés 1991. júniusában zajlott le.

Ladányi János:

Az írásban megadott kérdések száma 14. Az volt az elképzelésünk, hogy mivel Önök különböző országokból, különböző nagyvárosokból jöttek, és igen nagy tapasztalatokkal rendelkeznek a városkutatás terén, sok hasznos tanácsot tudnak adni a Budapest előtt álló problémák megoldása terén. Véleményem szerint a 14 kérdés három csoportba sorolható. Az első két kérdés-csoport a főváros kisebb adminisztratív egységei — Budapesten 22 kerület van — és a Fővárosi önkormányzat közötti viszonytal foglalkozik. Magyarországon kísérlet történt arra, hogy decentralizálják a pénzügyi erőforrásokat és decentralizálják a döntéshozatalt is. Ezzel kapcsolatban azonban rengeteg probléma merült fel. Az első probléma az, hogy nem minden döntés a megfelelő döntéshozatali szinten hozatik meg. A második probléma az, hogy létezik ugyan decentralizált döntéshozatal, de az önkormányzatoknak gyakran nincs pénzük a felmerülő feladatok ellátására.

Az első kérdés tehát a következő:

Mi ez Önök tapasztalata az egyes városrészek és a városigazgatás egésze közötti lehetséges kapcsolatok terén, különös tekintettel a pénzeszközök elosztására és a döntéshozók fölött gyakorolt demokratikus ellenőrzésre.

Ezután következik *a második kérdéscsoport*, ami a lakáspolitikával és a lakbértámogatások rendszerével foglalkozik. Ennek megértéséhez tudniuk kell, hogy Budapest olyan főváros, ahol az ezideig állami tulajdonban lévő lakásállomány közel fele a századforduló körüli 35 éves periódusban épült. Tehát nagyon régi lakásállománnyal van dolgunk, és az elmúlt négy évtizedben közel sem fordítottak elég pénzt arra, hogy ezt a lakásállományt felújítsák, vagy legalább állagát megőrizzék. Újabb probléma az, hogy ezt a lakásállományt privatizálni kell-e, vagy sem. Ha igen, melyek a privatizáció útjai-módjai? Szeretnénk megismerni az Önök tapasztalatait a lakbértámogatási rendszer területén és a szociális lakásokkal kapcsolatban is. Nevezetesen az érdekelne bennünket, hogy az Önök véleménye szerint mekkora legyen a szociális lakásállomány, s hogy milyen mértékben kell támogatni a szociális lakások lakbérét.

A következő, *harmadik kérdéscsoport*, az egyes városrészek felújításával, a rehabilitáció alternatív stratégiájával, az antiszegregációs lakáspolitikával foglalkozik.

Ezek tehát nagyjából a legfontosabb kérdésblokkok, és azt javaslom, kezdjünk el rögtön az első kérdés köréről beszélni, amely a következő:

A főváros és a kerületi önkormányzatok viszonya, decentralizált döntéshozatal, ki ellenőrizzé a döntéshozókat?

Szelényi Iván:

Amikor a múlt évben az új önkormányzati törvényt — ami teljesen érthető ellenreakció volt a túlcentralizált korábbi államigazgatásra — megalkották, mutatkozott egy olyan tendencia (nemcsak Budapest esetében, hanem az egész regionális rendszeren belül), hogy az egyéb kormányzati szintek hatalmának rovására megpróbálták növelni a helyi önkormányzatok hatalmát.

Ennek következtében a regionális rendszerben a megyék hatalmát például radikálisan csökkentték, és a hatalom jelentős részét a helyi önkormányzatoknak adták át. Ugyanez történt Budapest esetében is, a kerületek ugyanis jelentős hatalomra tettek szert, gyakorlatilag önálló városokként működnek, és ezáltal a fővárosi önkormányzat meglehetősen furcsa helyzetbe került. Szerintem jelenleg ez a helyzet, bár pontosan nem vagyok vele tisztában, mert a folyamat még kibontakozófélben van. Véleményem szerint elmondható, hogy a fővárosi önkormányzatnak valószínűleg kevesebb hatalma van, mint mondjuk a *Greater London Council*-nak, vagy Európa legtöbb nagyvárosának. Úgy tűnik tehát, hogy a kerületek igen nagy hatalomhoz jutottak: tulajdonosi jogokat kaptak például a területükön lévő lakásokkal kapcsolatban, és olyan követelésekre is volt példa, hogy saját törvényhozásuk legyen. Úgy fogalmaznék, hogy tendencia van Budapestnek számos kisvárossá történő dezintegrálására. Úgy gondolom — amit már mondtam —, hogy e folyamat kialakulását a túlcentralizált államszocialista rendszerre való természetes reakció motiválta. Alapvetően tehát ez a helyzet. Én magam nem túlzottan szeretem ezt a kialakult szituációt. Elsősorban azért nem, mert rengeteg tapasztalatom van az amerikai nagyvárosokkal kapcsolatban, amelyeknek nincs erős hatalommal bíró városigazgatásuk, és a tapasztalataim nem túlságosan pozitívak ezeknek a városoknak az állapotával kapcsolatban. Hadd beszéljek egy kicsit részletesebben arról, hogy a nagyvárosi kormányzatok feldarabolása milyen problémákat okozhat. Az ezirányú amerikai tapasztalataim azt bizonyítják, hogy ez nagy valószínűséggel jelentősen megnöveli a társadalmi egyenlőtlenségeket: a gazdagabb városrészek még gazdagabbakká válnak és a szegények még szegényebbekké. Egy erősebb központi városigazgatás mindig sokkal könnyebben képes arra, hogy a gazdagabb területek jövedelemeiből redistributív módon a szegényebbeknek is juttasson. Ezzel szemben úgy tűnik, hogy ha a városigazgatás fregmentált, erre nincs mód, melynek következtében jelentős mértékben megnőnek az infrastrukturális szint egyenlőtlenségei. Los Angeles, például, megdőböntő példája ennek az esetnek. Demszky főpolgármester úr nemrégiben látogatást tett Los Angeles-ben. Nem tudom, hogy végigsétált-e ott az én kedvenc városrészem, a Sunset Boulevard-on, mert ha azon végigmegegy az ember és éppen hogy csak elhagyja West Hollywood-ot és beér Beverly Hill-be, akkor rendkívüli élményben van része. Éppen hogy csak kilép az ember Los Angeles városból és beér az előkelő Beverly Hill elővárosba, már egy másik világba lépett. Amerikai tapasztalataim alapján én tehát úgy vélem, hogy a Budapesten már ma is meglévő egyenlőtlenségek csak tovább erősödnének a városigazgatás túlságos decentralizálódásával. Ennek az egyik legveszélyesebb hatása az oktatási rendszerre lehet. A fővárosi önkormányzat az a szerv, amely gondoskodhat arról, hogy az oktatás színvonala — és itt társadalmi szempontból természetesen az általános iskolai oktatás a legfontosabb, de alapvetően végül is mindenféle állami pénzből finanszírozott oktatás ide tartozik — a különböző városrészekben hasonló legyen. A fregmentált helyi önkormányzatok ugyanis azonnal megváltoztatják az oktatás színvonalát. Hadd merítsem példámért ismételtelen Los Angelesből, ahol évek óta élek. Ebben a világvárosban Malibu végülis kiharcolta függetlenségét Los Angeles városától, aminek korábban része volt. És ezt azért tette, mert rendkívül előkelő felsőoktatási intézményt akart létesíteni és biztosítani akarta, hogy Los Angeles-nek ne legyen joga beleszólnia abba, hogy a felsőközéposztálybelieknek szánt iskolájukba felvesznek-e feketebőrű diákokat, vagy sem. Úgy vélem tehát, hogy ezek olyan dolgok, amelyeken érdemes lehet elgondolkodnunk.

A másik probléma nyilvánvalóan a tömegközlekedés kérdése. A központi városigazgatás gyengülése lehetetlenné teszi a hatékony tömegközlekedést. Budapesten ma még elfogadható tömegközlekedési rendszer van, de úgy vélem, hogy idővel a túlzott decentralizáció alááshatja a tömegközlekedési rendszert is. Ismét Los Angeles-re szeretnék utalni, amely tulajdonképpen az a minden betegséggel rendelkező állatorvosi ló, amit mindig példaképpen hoznak fel. Los Angeles-ben nem lehet megépíteni a metrót, mert az önálló, független *suburb*-ök nem engedik be a területükre a metrót, mivel például Beverly Hill lakói nem akarják, hogy a spanyolok és a feketék a Rodeo Drive-on lévő elegáns bevásárlóközpontokba utazhassanak vele. A Beverly Hill-ben élők egyszerűen nem akarják ezeket az embereket látni, jobban szeretik, ha 25 mérfölddel odébb, East Los Angeles-ben, vagy Rodeo-ban maradnak. Tehát úgy vélem, hogy a másik fontos probléma a tömegközlekedés. Mindent összevetve, nem tudom, hogy mit kellene csinálni, mert sajnos a törvény már megszületett, de engem rendkívüli aggodalommal tölt el a helyi önkormányzati rendszer erőteljes fregmentációja Budapesten. Úgy vélem, hogy ez tovább fogja erősíteni a társadalmi egyenlőtlenségeket, alá fogja ásni a városigazgatásnak azt a képességét, hogy a szociális problémákat kezelni tudja, és valójában hosszú távon nagyon nehézé teheti még azt is, hogy a környezetvédelmi problémákkal foglalkozni lehessen.

Rév István:

Csak néhány szót szeretnék hozzáfűzni Iván hozzászólásához. Az Önök előtt álló kérdések egyáltalán nem elméletiek. A parlament meghozta a törvényt Budapestről, és ennek következtében már egy *fait a complit* eset áll fenn; az összes helyi önkormányzat rendkívül nagy hatalomhoz jutott. Így tehát Budapest ma már egy 22 kerületre decentralizált főváros. A kérdések tehát sokkal inkább gyakorlatiak. Hogyan lehet egy ilyen szituációban élni, hogyan lehet a 22 kerületnek egy nagyvárosként, Budapestként, egymással élni, együtt élni. Hogyan lehet létrehozni egy úgynevezett fővárosi konföderációt anélkül, hogy Budapestet a 22 kerület alapján újra kellene definiálnunk. Olyan 22 kerület alapján, amelyek függetlenek, és meglehetősen erőteljes hatalommal bíró helyi önkormányzatok. Ez itt a kérdés.

C. G. Pickvance:

Úgy vélem, hogy mielőtt a részletes vitába kezdünk, jó lenne egy kicsivel többet tudnunk a finanszírozási rendszerről. Anélkül, hogy tudnánk, hogy maga a finanszírozási rendszer mennyire decentralizált, nagyon nehéz megválaszolni a felvetett kérdéseket. Kaphatnánk erről néhány információt?

Demszky Gábor:

Az a rendszer, amit örököltünk, gyökeres átalakításra szorult. A múltban gyakorlatilag nem voltak helyi adók. Minden bevétel és mindenfajta adó a központi költségvetésen keresztül, központilag lett elosztva. A múlt év óta jogunk van helyi adókat kivetni, így például ingatlan-adót, idegenforgalmi adót, valamint egy speciális adót, amit vállalkozói adónak nevezünk. Összesen öt különböző helyi adó létezik. A probléma azonban az, hogy ez a társadalom nem bír el ennél több terhet, ugyanis nagyon magas az infláció, nő a munkanélküliség, és igen sok szociális probléma van. Ilyen körülmények között tehát új adók kivetése az önkormányzatok által politikailag — azt hiszem nem túlzok — egyenlő az öngyilkossággal. Legjobb esetben is tehát csak

azt tehetjük, hogy kiválasztunk egy vagy kétfajta helyi adót. A budapesti önkormányzat, a Fővárosi Közgyűlés úgy döntött, hogy csak a vállalkozói adót veti ki ebben az évben. Ugyanakkor azonban a kerületi önkormányzatoknak joga van arra, hogy bármilyen egyéb adót kivessenek, ha akarnak. Költségvetésünk 70 %-a az állami költségvetésből származik, és 30 %-a a helyi adókból. Tehát nagyon függünk az állami költségvetéstől, a kormánytól. Úgy vélem, hogy ez egészségtelen, sokkal jobban szeretnénk, ha meg tudnánk állni a saját lábunkon, de ennek elérése még hosszú folyamat eredménye lesz.

A fővárosnak és a kerületi önkormányzatoknak nagyon sok vagyonuk van, vagyis vannak ingatlanai, de jelenleg még nincs érvényben olyan törvény, amely szabályozná ezek tulajdonjogát. Az a kérdés, hogy a kerületi önkormányzatok, vagy maga a főváros lesz-e a tulajdonosa bizonyos ingatlanoknak, lakásoknak. Ezt ma még senki sem tudja, és ezért nem vagyunk képesek sem eladni, sem bérbe adni, sem pedig közös vállalatokba betenni ezeket az értékes ingatlanokat. Úgy vélem, hogy a jövőben nagyon fontos jövedelemforrásra teszünk majd szert, ha lehetőségünk lesz ezen ingatlanok eladására, illetve bérbeadására. (A főpolgármester úr hozzászólásának utolsó bekezdése már nem aktuális. — A szerk.)

C. G. Pickvance:

Köszönöm szépen, ez valóban nagyon hasznos információ volt. Véleményem szerint ha a központi kormány finanszírozza az önkormányzatok költségvetésének 70 %-át, és a vállalkozói adókból behajtható jövedelem nagysága erőteljesen különbözik Budapest különböző kerületeiben, akkor ebből következően az egyik nyilvánvaló megoldás az, hogy az egyes kerületeknek juttatandó központi pénzügyi erőforrásoknak is különbözniük kell, attól függően, hogy az adott területek mekkora helyi adót tudnak beszedni. Ha az összes kerület fixen 70 %-os központi támogatást kap, akkor azok a kerületek, ahol több pénzt lehet beszedni helyi adók formájában, gazdagabbakká is válnak, vagyis jobb pénzügyi helyzetbe kerülnek, és a perifériákon lévő területeknek még több problémájuk lesz. Úgy vélem, hogy a központi juttatások szintjében bizonyos eltéréseknek kellene lenni, mégpedig oly módon, hogy az figyelembe vegye a helyi adókból behajtható pénzügyi összegeket. Szerintem ez lenne az egyik módja annak, hogy a helyzeten javítani lehessen. Egyébként én magam is osztozom az előttem szólók által a jelenlegi helyzettel kapcsolatban elmondott aggodalmakat.

Edmond Preteceille:

Néhány szót szeretnék szólni a francia tapasztalatokról. Nálunk az állam tradicionálisan rendkívül központosított, és ez áll a jelenlegi helyzetre is. A hatvanas évek közepétől kezdve kb. 15 évig rendkívül intenzív városi társadalmi mozgalmak voltak, amelyek több különböző célkitűzés eléréseért harcoltak; köztük a decentralizációért és az állampolgároknak a városi politika fölött gyakorolt erőteljesebb ellenőrzéséért. 1982-ben a változás egy decentralizációs törvénnyel kezdődött, amely a korábbinál nagyobb hatalmat adott a helyhatóságoknak. Jelenleg az a helyzet állt elő, hogy a helyhatóságoknak a korábbinál nagyobb beleszólásuk van a döntéshozatalba. A francia struktúrában ugyanakkor szintén rendkívül fregmentált a helyi politika. Franciaországban minden nagyváros több tíz, vagy több száz helyhatóságra van felosztva. A korábban említett reform célja az volt, hogy a hatalmat közelebb hozza az állampolgárokhoz. Gyakorlatilag azonban — legalábbis az emberek többségének véleménye szerint — a fenti válto-

zás eredménye az volt, hogy a helyi bürokráciák kaptak több hatalmat, de nem az állampolgárok általában. Mindez azt mutatja, hogy az adminisztratív decentralizáció, illetve a hatalomnak a központi államtól a helyhatóságoknak történő átadása nem azonnal, és nem feltétlenül jelent több demokráciát. Sok esetben viszont nagyobb egyenlőtlenségeket jelent, amint ezt Szelényi Iván is említette az amerikai nagyvárosokkal kapcsolatban. De nem csak Amerikára igaz ez, hanem hasonló tapasztalataink vannak Franciaországban és más országokban is. Hogyan lehet elkerülni ezeket a negatív hatásokat anélkül, hogy elvesztitenénk magukat a demokratikus célkitűzéseket? Úgy gondolom, hogy erre Franciaországban akkor tettünk kísérletet, amikor a városi közigazgatás megpróbált az olyan technikai problémákkal foglalkozni, mint pl. a tömegközlekedés. Vannak tehát megoldások, amelyek egész jól működnek. Vagy azért, mert például a közlekedésért felelős hatóságot maga a központi kormányzat teremtette meg, mint egyfajta regionális hatóságot, vagy pedig azért, mert a helyhatóságoknak egyfajta föderációját hozták létre, vagyis egyetlen testületet az egész agglomeráció számára. Lényegileg, tehát az esetek nagy részében, ez a megoldás egész jól működik, mint egyfajta önkéntes társulás. Más szektorokban azonban egyáltalán nem működik. Így például a gazdag és a szegény területek közötti növekvő egyenlőtlenségekre nem létezik ilyen önkéntes megoldás. A gazdag helyhatóságok nem akarják megosztani gazdagságukat a többiekkel, és ilyen esetekben nyilvánvaló, hogy csak egyfajta, viszonylag erős központi rendszer képes arra, hogy átcsoportosítsa az erőforrásokat a szegény és a gazdag területek között. Vagyis csak központilag lehet beavatkozni ezen negatív hatások kompenzálása érdekében, tehát igenis szükség van a központi kormány és a központi városigazgatás erőteljes politikai szerepére is. Ez azonban nemcsak az erőteljes központi politikai szerepet feltételezi, hanem azt is, hogy a demokratikus kontroll a központ felett is érvényesüljön, vagyis hogy az állampolgároknak, a különböző hatalmi- és érdekcsoportoknak, a társadalmi szervezeteknek, nagyobb kontrolljuk legyen a központi kormányzat és a főváros döntései felett.

Enzo Mingione:

Úgy vélem, hogy ebből a szempontból az olasz tapasztalatok teljességgel hasznavethetetlenek, mert Olaszországban nagyon erős központosított erőforrásgyűjtési és redistribúciós rendszer működik, amely bizonyos szempontból az újraelosztáson alapul, ugyanakkor azonban demokratikus szempontból nem igazán példamutató. A helyhatóságok szedhetnek bizonyos fajta adókat, de az olaszországi helyzet nagyon hasonló ahhoz, amit Önök Magyarország esetében említettek. Vagyis az erőforrások csaknem 70%-a a központtól származik és kb. 30%-át tudják csak a helyhatóságok önmaguk begyűjteni. Nálunk ugyan nincsenek kerületek, de a *metropolitan area*-ák, vagyis a nagyvárosi területek, rendkívül fregmentáltak, mert van egy központi helyhatóság, amely nagyon nagy. Ez a helyzet Milánóban is, ahol kb. 1,5 millióan laknak. Az erős városi kormányzaton kívül 56 vagy 58 helyhatóság van, amelyek Milánó nagyvárosi övezetéhez tartozik, de csak föderációs alapon, és ez a föderáció nagyon laza, vagyis csak bizonyos fajta tervezési és közlekedéshálózat tervezési lehetőségei vannak. Ezen túlmenően a nagyvárosokban néhány éve kerületi tanácsok választására is lehetőség van, amelyeknek azonban meglehetősen kicsi a hatalmuk. Milánóban is van erre lehetőség, és én az elmúlt 10 évben a négy, vagy öt választás során mindig a kerületre szavaztam, de még eddig sohasem hallottam semmit a kerületi tanácsomról. Ennek valószínűleg az az oka, hogy ezek a kerületi tanácsok csak nagyon

kicsi hatalommal bírnak. Véleményem szerint az a helyes, ha jelentős helyi demokrácia működik, de a helyi kormányzatok pénzügyi erőforrásaik egy részét elosztásos alapon kapják a központtól a fontos projektek végrehajtásához. Fontos projektek alatt például olyanokra gondolok, amelyek megátolják a társadalmi egyenlőtlenségek fokozódását.

A másik dolog, amit el szerettem volna mondani az, hogy teljességgel egyetértek Szelényi Ivánnak a Los Angeles-szel kapcsolatos érvelésével, és úgy gondolom, hogy a városrészek, kerületek, vagy bármilyen más egységek egyfajta föderációját kell létrehozni, mert ez a legműködőképesebb forma, de csak akkor, ha a gazdagabb kerületek nem rendelkeznek több hatalommal, mint a szegények. Ez a szisztéma lehetővé teszi, hogy bizonyos fajta infrastruktúrális célkitűzéseket megvalósítsunk, mert egy ilyen rendszerben a gazdagabb kerületek nem tudják megakadályozni a realizálásukat. Ez a szisztéma egy rendkívül törekeny demokratikus folyamat, amelyben az egyes egységek képviselni tudják ugyan a saját érdekeiket, de sohasem tudják azokat másokkal szemben korlátlanul megvalósítani.

Rév István:

Hadd fogalmazzam ismét újra a problémát. Korábban úgy gondoltuk, hogy a redisztribúció, vagyis a központosított újraelosztás, jelentős egyenlőtlenségeket szül. Ennek a mechanizmusait főleg Szelényi Ivánnak a lakáshelyzettel kapcsolatos empirikus tanulmányaiból ismerjük. Emlékszem Iván utolsó szemináriumára, amelyet 1974-es emigrációja előtt tartott, s amelyen arról volt szó, hogy hogyan lehetne számbavenni a különböző helyi egységek által megtermelt többletterméket, és hogyan lehetne megtalálni a módját annak, hogy megszabaduljunk a disztribúciótól, és ott tudjuk hagyni a helyi egységeknél azokat a többleteket, amiket valójában megtermeltek. Ez volt tehát körülbelül az, amitől kiindultunk az új helyhatósági rendszer kialakításánál. És most azt mondják Önök, hogy a helyhatósági autonómia redisztribúció nélkül egyenlőtlenségeket termel. Ez az, amit Edmond mondott a francia tapasztalatok alapján, és eddig lényegében csak azt hallottuk, hogy a redisztribúció, a többletek újraelosztása az, amely megoldhatja a helyhatóságok autonómiája által spontánul kialakuló területi egyenlőtlenségek problémáját.

Ladányi János:

Úgy vélem, hogy amikor a decentralizáció tervét kidolgozták, akkor azt rendkívül ideológikus módon tették, és igen súlyos hibákat követtek el. Attól tartok, hogy ilyen jelentős, lényegében ideológikus okokra visszavezethető hibákat csak társadalomtudományokkal foglalkozó szakemberek tudnak elkövetni. Úgy gondolom, hogy a decentralizáció koncepciója mögött az a helyes elképzelés és elmélet húzódott meg, hogy a decentralizáció közelebb hozza a hatalmat az állampolgárokhoz. Ez teljesen rendben van, amíg falvakról és kisvárosokról beszélünk. Magyarországon Budapest az egyetlen igazi nagyváros, hisz a második legnagyobb magyar városban is csak mintegy egytized annyian laknak, mint a fővárosban. Budapesten nem a hatalom decentralizációja történt meg, hanem a hatalomnak a 22 kerületi bürokrácia közötti szétosztása. Ez természetesen nem hozta közelebb a hatalmat az állampolgárokhoz, mert egy-egy kerület lakóinak csak igen ritkán vannak közös érdekeik, általában nem is ismerik egymást, gyakran még azt sem tudják, hogy kerületük határai hol húzódnak. Úgy gondolom, hogy amikor Iván a főváros erősebb hatalma mellett érvelt, akkor ez nem azért volt, mert meggondolta magát a

decentralizációval kapcsolatban, hanem ilyen és hasonló okok miatt. Hiszen a fővárosnak, a budapestieknek vannak közös problémáik, míg például mondjuk a VI. kerületieknek nincsenek olyan közös problémái, amelyek alapvetően különböznenek mondjuk a Király utca másik oldalán lakókéitól.

Én mindig azt javasoltam, és most is azt javaslom, hogy válasszuk szét az optimális közigazgatási egységek problémáját az ellenőrzés szempontjából optimális területi nagyságú egységek problematikájától, mert itt két különböző dologról van szó. Szerintem az optimális nagyságú közigazgatási egységek szempontjából a 22 budapesti kerület túl sok. Az előbb hallottunk például Torontóról, ahol csak 6 ilyen egység létezik, pedig többen lakják, mint Budapestet. A helyi demokráciák szempontjából viszont a 22 budapesti kerület túl nagy és túl heterogén összetételű. Én sokkal inkább azt javasolnám, hogy az irodalomban *social neighbourhood*-nak nevezett egységeket kellene területi egységnek tekinteni. Ezek egyébként nagyjából megegyeznek azzal, amiket a budapestiek városrészeknek neveznek. Budapest egy-egy kerülete két-három, néha ennél is több, történelmileg kialakult városrészből áll, melyek lakóik társadalmi összetételét tekintve is többé-kevésbé homogénnek tekinthetők. Nekem annak idején az volt a javaslatom, hogy körülbelül 70 ilyen egységet vegyünk figyelembe, amelyek a demokratikus kontroll egységeiként működhetnének, és ma is lényegében ugyanezt gondolom.

Szelényi Iván:

Általánosságban szólva úgy vélem, hogy a redisztribúció, ha domináns mechanizmus, rendkívül nagy egyenlőtlenségeket hoz létre. Hiszek ugyanakkor abban is, hogy ha a piac válik domináns mechanizmussá, akkor a piac hoz létre erőteljes egyenlőtlenségeket. Így tehát úgy vélem, hogy a különböző mechanizmusoknak ki kell egymást egészíteniük. Lehet, hogy teljesen triviális, amit most mondtam, de én a múltban úgy véltem, és jelenleg is úgy gondolom, hogy a különböző politikai eszközöket vegyesen kell alkalmazni, és nem hiszem, és sohasem hittem, hogy komplex társadalmi problémákra létezik egyetlen üdvözítő megoldás.

Rátérve most konkrétan a regionális igazgatás kérdésére: már a 70-es évek elején foglalkoztam ezzel a témával Magyarországon, és akkor az erőteljes helyi önkormányzati autonómia — beleértve a pénzügyi autonómiát és az önkormányzatok adószedési jogát is — mellett érveltem. Még most is fenntartom ezt a véleményemet. Ugyanakkor azonban már a 70-es évek elején írt publikációmban is szót emeltem egy olyan központilag elosztott jóléti alap létrehozása mellett, amely kiegészítené a regionális kormányzati struktúra önfinanszírozási rendszerét. Nagyjában-egészében ma is ez a véleményem.

Michael Harloe:

Az az érzésem, hogy ez a vita meglehetősen absztrakt, ami az értelmiségieknek hasonló témákról folytatott vitáira rendkívül jellemző — beleértve persze magamat is. Úgy gondolom, hogy érdemes lenne egy kis időt szentelnünk arra, hogy más módon közelítsük meg a problémát. Vagyis, nagyon konkrétan kellene feltenni a kérdést, hogy mit és hogyan is akarunk decentralizálni. Más szavakkal: tegyük fel azt a kérdést például, hogy melyek azok a szolgáltatások, amelyeket az állampolgárok elvárnak a kormányaiktól, és hogy ezeket a szolgáltatásokat milyen szinten lehet nekik biztosítani. Nekem úgy tűnik, hogy van egy csomó szolgáltatás, amelyeket — egy sor ok miatt — helyileg kell biztosítani. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy van egy csomó

más feladat, például a legnagyobb közlekedési beruházások, vagy az általános város- és regionális tervezés, amelyeket csak nagyvárosi, vagy regionális szinten lehet elfogadhatóan megvalósítani. Éppen ezért szerintem a dolgot más irányból kellene megközelíteni, mint ahogy eddig tettük, és nem kellene feltételeznünk, hogy a lakosság nagy része erőteljesen vágyik arra, hogy részt vegyen a demokratikus folyamat alakításában. Helyette azt kellene feltételeznünk, hogy hatékony, és az igényekre gyorsan reagáló szolgáltatások biztosítását várják el. Melyet azok a szolgáltatások, amelyeket helyi szinten kell biztosítani? Melyek azok a szolgáltatások, amelyeket a lokális szintű választási folyamaton keresztül, központi, városi szinten kell meghatározni? És végül melyek azok a szolgáltatások, amelyek az egész területére kihatással vannak, s amelyek integrált tervezési megfontolásokat igényelnek, s ennek következtében városi, központi szinten kell őket meghatározni? Úgy vélem, hogy a fenti kérdések különböző részeire igen különböző válaszok adhatók, és úgy vélem, hogy ezek a válaszok nagymértékben attól függenek, hogy hogyan vélekedünk a következő kérdésről: Melyek a helyi önkormányzatok funkciói? Igen sok olyan kutatást végeztem, melynek során megkérdeztem az embereket arról, hogy részt szeretnének-e venni a saját lakáshelyzetük és lakáspolitikájuk demokratikus ellenőrzésében. A legtöbb ember azt válaszolta, hogy ők hatékony, és az igényekre gyorsan reagáló lakás-szolgáltatásokat akarnak. Tulajdonképpen nem akarnak túl sok időt tölteni azzal, hogy részt vegyenek és ellenőrizzék, valamint adminisztrálják ezeket a szolgáltatásokat. Azt akarják, hogy szakemberek végezzék el ezeket a feladatokat. Azt is akarják ugyanakkor, hogy ezek a szakemberek felelősségre vonhatók legyenek, ha hibát követnek el. És véleményem szerint ez a legfontosabb.

Szelényi Iván:

Szeretném javasolni, hogy térjünk át a lakásprobléma megvitatására, és ha megengedik, néhány megjegyzéssel kezdeném. Alapvetően két kérdéskörrel szeretnék beszélni. Az egyik a szocialista lakások problémája. Vagyis az, hogy van-e egyáltalán szükség szociális lakásokra, és ha igen, azokat hogyan lehet kezelni. A második a lakások privatizációjának kérdése, vagyis azon lakásoké, amelyek jelenleg közösségi tulajdonban vannak.

Ami a szociális lakásokat illeti, szerintem a dilemma a következő: a hatóságok, így például a helyhatóságok, legyenek-e ezen lakásoknak a tulajdonosai, és ezáltal oldják meg a szegény családok lakásproblémáit, vagy pedig ezek a hatóságok a fentnél piac-orientáltabb eszközöket alkalmazzanak, vagyis például a lakbérek támogatásának szisztémáját. Ahogyan én látom a problémát, lényegében ez a két lehetőség áll előttünk. Vagyis: engedjük-e meg a piacnak, hogy behatoljon a lakásszektorba, és ha az embereknek nincs elég pénzük arra, hogy megfizessék a piaci árakat, akkor valahogyan központi, különböző költségvetési eszközökkel, adjunk-e lakbértámogatást az alacsony jövedelmű családoknak. Hadd tegyek itt néhány megjegyzést. Úgy vélem, hogy Közép-Európa, és különösen Magyarország, rendkívül különös átmeneti periódusban van. Az államszocialista rendszerben olyan volt a lakásrendszer és a jövedelmi struktúra, amelyben a lakások építésének és karbantartásának költsége nem foglaltatott benne a személyes jövedelmekben, hanem csak a kormányzati költségvetésben. Ebből következően ezen jövedelmek újraelosztására volt szükség, és a lakással kapcsolatos szolgáltatásokat — elvileg — ingyenes, vagy rendkívül erőteljesen támogatott javakként kellett a lakosoknak juttatni. Az utóbbi két-három évtizedben ez a rendszer fokozatosan gyengült, és mára teljesen össze is om-

lott. Ezzel szemben a helyzet még mindig az, hogy bár már kezd a lakáspiac kialakulni, a jövedelmek még mindig nem tartalmazzák a lakhatás költségeit. Éppen ezért nagyon nehezen tudom elképzelni, hogy hogyan lehet megoldani ezt a problémát anélkül, hogy erőteljes változtatásokat hajtanánk végre a jövedelmi szintekben is. Ugyanakkor a jövedelmi szintnek egy ilyen erőteljes megemlése azok közé a dolgok közé tartozik, amit a közeljövőben nem várhatunk. Közép-Európa azon reménye, hogy a világgpiachoz felzárkózzon, alapvetően azon alapul, hogy viszonylag olcsó a munkaerő. Ez a fő eszköze annak, ahogy Közép-Európa megpróbálja vonzani a külföldi tőkét, és a jövedelmek erőteljes növekedése ezt a régiót az eddiginél is sokkal kevésbé vonzóvá tenné a nyugati tőke számára. Ilyen körülmények között úgy vélem, eléggé valószínűtlen egy olyan helyzet létrejötte, amelyben a lakosság javarészeének elegendő jövedelme lesz a piaci lakásárak megfizetéséhez. Éppen ezért szerintem a helyhatóságoknak hosszú távon el kell kötelezniük magukat amellett, hogy támogatott bérű, állami lakásokat biztosítsanak az alacsony jövedelmű csoportoknak, s ami engem illet, ezt elkerülhetetlennek látom.

Úgy vélem, hogy a fent említett intézkedéseket nem a szegények felé nyújtott gesztusnak, hanem a Magyarországon beruházni kívánó külföldieknek, és a hazai tőkének adott támogatás-sökként kell felfogni. Itt tehát nem arról van szó, hogy a helyhatóságoknak „jófiút” kellene játszaniuk, hanem arról, hogy igazándiból vonzani kellene a külföldi tőkét Magyarországra, és ösztönözni kellene a hazai beruházásokat is. Szerintem hosszú távon is elkerülhetetlen egy kiterjedt állami lakásszektor fennmaradása.

Szeretném egy rövid megjegyzéssel indokolni azt, hogy miért nem lehet a problémát állami lakásszektor nélkül, az alacsony jövedelmű csoportoknak nyújtott lakbértámogatással megoldani úgy, hogy ezzel a magán lakásszektor is támogatnánk. Arról már nem is merek beszélni, hogy ez a magán lakásszektor hogyan jöhet létre, mert jelenleg ez egyszerűen nem létezik; a bérlakások piaca, vagyis a magánosoktól bérelt lakások szektora Magyarországon gyakorlatilag elenyésző. Ennek létrehozása igen sok időt vesz igénybe. De ha még létezne is ez a szektor, a külföldi példák akkor is arra utalnak, hogy a lakberek támogatása nem bizonyult a legjobb ötletnek, mert inflatorikus nyomást gyakorol a rossz minőségű lakásokra. Lakbértámogatások esetén a lakástulajdonosok nagy valószínűséggel alaposan megemelik a rossz minőségű lakások bérleti díjait, mert tudják, hogy a helyhatóságok mindenképpen kifizetik ezeket a bérleti díjakat. Gondolok itt például New York város esetére, mert szerintem, az ahogyan New York város próbálja a hajléktalanok problémáját kezelni, nagyon jó példa erre. Ebben a rendszerben a szegények rémes állapotban lévő szállodákban laknak, és a szálloda tulajdonosai nagy nyereségre tesznek szert, míg ebből a megoldásból a szegények egyáltalán nem profitálnak. Ugyanakkor a város nagyon magas bérleti díjakat fizet, és csak a spekulánsok jutnak nyereséghez. Tehát engem nagyon aggaszt az a lehetőség, hogy a lakásprobléma kezelésére a lakbértámogatást alkamazzák egyetlen megoldásként. Amint már mondtam, én alapvetően a különböző politikák együttes alkalmazásában hiszek, vagyis ha a lakbértámogatás egy komplex politika egyik eleme, akkor rendben van, de ha ez a legfontosabb megoldási forma, akkor már nagyon szkeptikus vagyok az eredményt illetően.

Most hadd szóljak néhány szót a privatizáció kérdéséről. Nem vagyok benne biztos, hogy ismerem a legújabb adatokat, de úgy tudom, hogy jelenleg a budapesti helyhatóságok tulajdonában kb. 300 000 lakás van, vagy legalábbis valami ehhez hasonló nagyságrend, és eddig valamivel kevesebb, mint 50 000 lakás privatizálására került sor. A kérdés tehát az, hogy mit kell

az önkormányzatok kezében lévő lakásokkal csinálni. Természetesen erőteljes a nyomás a privatizáció irányába, aminek oka alapvetően az, hogy a helyhatóságok nagyon nehezen találnak pénzügyi erőforrásokat ezen lakásállomány fenntartására, és ezen terheknek a jelenlegi bérlőkre való áthárítása a lakások eladása révén esetleg feloldhatná ezt a pénzügyi nyomást. Úgy vélem, hogy ez elfogadható érvelés is. Ugyanakkor azt gondolom, hogy létezik egy másfajta érvelés is: kb. 50 000 lakást adtak eddig el, és ezeket elsősorban olyanoknak, akik a legjobb minőségű lakásokban laktak, és rendkívül kedvezményes áron adták el nekik ezeket az igen értékes lakásokat. Tehát a társadalmi igazságosság elve alapján is érvelhetnénk, hiszen a fenti tevékenységgel létrehoztak egy privilegizált osztályt, amelyik gyakorlatilag potom pénzért, rendkívül jó minőségű lakásokat vásárolt meg. Zárjuk ki a lakosság többi részét ebből a lehetőségből, vagy adjuk meg ezt a lehetőséget mindenkinek — egyfajta társadalmi igazságosság, vagy *fair* bánásmód jegyében? Ez itt a kérdés. Én ezeket a problémákat mind megértem, ugyanakkor azonban hadd mondjam el, hogy véleményem szerint óvatosnak kell lenni az állami lakások eladásával. Szerintem Budapest és a többi kelet-európai város különleges helyzetben van, mivel mint helyhatóságok, elég gazdagok. Ennek oka az, hogy rendkívül értékes lakásállománnyal bírnak, ami a jövőben fontos forrása lehet állandó bevételeiknek és fontos forrása lehet az állami lakásokhoz nyújtott támogatásoknak is, ami — mint már említettem — szerintem mindenképpen elkerülhetetlen lesz. Ennek a lakásállománynak a privatizációja tehát nem lenne nagyon jó üzlet a helyhatóság számára. Ha jól értem azt, ami jelenleg Budapesten történik, akkor ma az a helyzet, hogy a szabadpiaci lakbérek erőteljesen inflálódtak, ugyanakkor azonban a lakások és ingatlanok árai még mindig viszonylag alacsonyak. Ha összehasonlítjuk Budapestet Béccsel, akkor egy négyzetméter jóminőségű lakás Budapesten még mindig fele- vagy harmadannyiért kel el, mint Bécsben, miközben a bérleti díjak gyakorlatilag ugyanazok, ha nem magasabbak Budapesten. Ilyen értelemben tehát, ha én lakás- vagy ingatlan tulajdonos lennék, nem hiszem, hogy most el akarnám adni a budapesti lakásomat, vagy ingatlanomat, hanem sokkal inkább ülnék rajta, és ha bármilyen lakás megüresedne, inkább bérbe adnám, és várnék az eladással addig, amíg a piaci árak behatolnak a lakáspiacra is. Hadd említsek még egy kérdést. Véleményem szerint van egy rendkívül különleges, igen érdekes lehetőség; ez az, amit mi Konrád Györggyel — minden siker nélkül — évekig vizsgáltunk. Véleményem szerint Kelet-Európa előtt ebből a szempontból rendkívül sajátos út lehetősége áll, ugyanis a helyhatóságok a birtokukban lévő lakásállomány felhasználásával szerintem képesek lesznek az igazi lakásbérleti piacra betörni. Piac alatt természetesen igazi piacot értek, ahol igazi lakbéreket kérnek. Tudomásom szerint a budapesti lakásállomány egy része ma üresen áll, a helyhatóságok nem tudják, hogy mit tegyenek velük, és helytelen dolognak tartják, hogy betörjenek a piacra. Az államszocializmusban helytelen dolognak tartották ezt, mivel túlságosan kapitalista megoldásnak vélték. Most viszont azért tartják helytelen dolognak, mert túlságosan szocialista megoldásnak vélik. A végeredmény azonban az, hogy a helyhatóságok egy csomó pénztől esnek el, és mégse adják bérbe a birtokukban lévő lakásokat.

Rév István:

Az a lakbér, amit a helyhatóságok az általad említett üres lakásért kérhetnek, nem túlságosan magas, de például egy közgazdasági egyetemen tanító professzor számára is lehetetlen lenne azt a bérleti díjat kifizetni, ha a lakbér igazi piaci lakbér lenne. Ez az egyik dolog. Szeretnék

azonban egy másik problémát is említeni. A helyhatóság célja, hogy igazi piaci lakbéréket hozzon létre. A bérlők azonban ettől félnek a legjobban, mert úgy vélik, hogy nem képesek megfizetni a piaci lakbéréket. Jelenleg tehát a lakbérék szabályozva vannak, és valóban nagyon alacsonyak, illetve viszonylag alacsonyak. Ugyanakkor ma a bérlők nem érzik azt, hogy ők igazi bérlők lennének. A múltban, a szocializmusban, hivatalosan nem voltak ugyan igazi tulajdonosi jogok, de a bérlők mégis bizonyos jogcímekeket vásároltak maguknak. Rengeteget dolgoztak, ingatlanokat, földet, stb. adtak el azért, hogy bérlői jogcímüket kényszerből illegálisan megvásárolják, és az állam tulajdonában lévő bérlakásokba költözhessenek. És most ezek a bérlők úgy érzik — szerintem jogosan —, hogy vannak bizonyos tulajdonosi jogcímeik ezekre a lakásokra. És akkor jön a helyhatóság, és emelni akarja, mégpedig jelentősen, a lakbéréket, vagy pedig magas áron el akarja adni a lakásokat. Azokat a lakásokat, amelyeket a bennük lakó bérlők már egyszer valamilyen formában megvettek. Egyetértek azzal, hogy ebben a helyzetben nagyon nehéz közösségi lakásállományt létrehozni. Másrésztől azonban az is érthető, hogy a bérlők megpróbálják féltulajdonosi, vagy pseudo-tulajdonosi jogaikat fenntartani azokra a lakásokra, amelyekben jelenleg laknak.

Szelényi Iván:

Nagyon sajnálom, hogy félreértettük egymást. Éppen ezért szeretném megmagyarázni, amit mondtam. Semmilyen körülmények között sem gondoltam azt, hogy azok a bérlők, akik most bérlői a lakásoknak, piaci árat fizessenek. Csupán azt mondtam, hogy a megüresedő lakásokat — ha én lennék a helyhatóság helyében — egyelőre nem adnám el, hanem kilépnék velük a lakáspiacra, és piaci áron bérbe adnám őket. Ez elsősorban a jóminőségű, drága, üres lakásokra vonatkozik. Ezekből természetesen nincsen nagyon sok, de a lakásállománynak így is 3—5%-át teszi ki, és esetleg így is több dollárt hozhatnának a helyhatóságok számlájára. Esetleg olyan nyugati üzletembereknek lehetne ezeket a lakásokat kiadni, akik Magyarországra jönnek és beruházni szeretnének.

Edmond Préteceille:

Két rövid megjegyzésem lenne az eddig elhangzottakhoz. Franciaországban az állami lakás-szektor létrehozása nem szocialista kezdeményezés volt, hanem a kapitalistáké, mivel a munkaerő valamint az ingatlan-piac tartós kezelése volt az egyetlen módja annak, ahogy stabilizálni és ellenőrizni lehetett a bérszínvonalat. Éppen ezért a szociális lakásoknak a szocialistákkal való összekapcsolódása teljességgel félrevezető, legalábbis Franciaországban.

A második megjegyzésem az, hogy nálunk is kísérletek történtek arra, hogy az állami lakások rendszeréről a szegények esetében áttérjenek a szubvencionált piaci lakások rendszerére, de Franciaországban azt tapasztaltuk, hogy ez igen súlyos terheket ró a központi költségvetésre. A növekedés időszakában ugyanis ez a megoldás még viszonylag hatékony is lehet, de akkor, amikor erőteljes a munkanélküliség, a munkaerőpiac több részre szakad, és erőteljes a lakás-spekuláció, és az ilymódon az államra nehezedő terhek hihetetlenül nagyokká válnak. Mindezeket túl, ez a rendszer a gazdasági növekedés ösztönzése szempontjából sem tekinthető igazán kedvezőnek, hisz ez csak a fogyasztást és nem az új lakások létrehozását segíti elő. Én egyetértek azzal, hogy szükség van bizonyos mennyiségű állami lakásállomány fenntartására, mert még egy olyan rendszerben is, ahol az emberek a magánpiacon viszonylag könnyen juthat-

nak lakáshoz, vannak olyanok, akik ezt nem tudják megtenni: fiatalok, ifjú házások, akik most kezdik az életet és nem tudnak még lakást venni maguknak, öregek akik már nem képesek lakást vásárolni, különböző népesség-csoportok akik nem feltétlenül a lakosság szegényebb rétegeihez tartoznak, például olyanok, akik egyik városból a másikba vándorolnak és bizonyos ideig szükségük van arra, hogy könnyen lakáshoz jussanak, és így tovább. Véleményem szerint tehát az állami és piaci lakásrendszerek, ahelyett hogy kiegészítenék egymást, teljes ellentmondásban lennének egymással.

C. G. Pickvance:

Szeretném összekapcsolni a lakáskérdést, amiről most beszélgetünk, és a finanszírozás kérdését, amiről korábban beszéltünk. A magyar lakáshelyzetről készített egyik korábbi elemzés, melyet Szelényi Iván írt sok évvel ezelőtt, azt mutatta, hogy a leginkább privilegizált foglalkozási csoportok laktak a legjobb minőségű lakásokban, és jelenleg az a helyzet, hogy ennek a lakásállománynak a privatizációja esetleg — mint azt korábban elmondották — lehetővé teszi ezen emberek számára, hogy kettős előnyhöz jussanak, vagyis egy második jutalmat is kapjanak. Ebben a helyzetben gazdaságilag teljesen indokolatlan, bár a társadalmi erőviszonyokat figyelembe véve teljességgel érthető, hogy nincs valamiféle lakásadó, vagy tulajdonadó, bár ez egyfajta jövedelemforrás lehetne a helyhatóságoknak és figyelembe vehetné, vagy kiegyenlíthetné azokat az egyenlőtlenségeket, amelyeket az eredeti lakáselosztás és az azt követő privatizáció hozott létre a lakáspiacon. Attól tartok, hogy nem leszek nagyon népszerű Magyarországon, amiért azt javaslom, hogy ilyen adókat vezessenek be, de nekem úgy tűnik, hogy a ház-, illetve lakásadó nagyon logikus kapcsolatot létesítene az elosztás egyenlőtlensége és a helyi önkormányzatoknak a pótlólagos jövedelemforrások iránti igénye között.

Enzo Mingione:

Úgy gondolom, hogy nagyon bonyolult probléma az, amiről most beszélgetünk. A magyarországi állami lakásgazdálkodási rendszerről olvasva mindig úgy véltem, hogy ez nem a nyugat-európai szociális lakások rendszeréhez volt hasonló, ahol azért alkalmaztak szociálpolitikai módszereket, hogy a szegényeket szubvencionálják, hanem a lakástulajdonosok privilegizált rétegeinek a támogatása vált dominánssá. És ha most tovább privatizálnak, ez alá fogja támasztani azon benyomásaimat, hogy mindaz, amit az utóbbi 40 évben csináltak, az a privilegizált lakástulajdonosokat juttatta további előnyökhöz, nem pedig a szegényeket, vagyis nem azokat, akik erre leginkább rászorultak.

Másfelől viszont szerintem az igazi veszély, ami a legtöbb nyugat-európai országban most van kialakulóban, a lakásállomány leromlása, vagyis az, hogy nem újítják fel a lakásokat, s ennek következtében az állami tulajdonban lévő lakásállomány romlik le a leginkább, amelyekre igen nagy szükség lenne, hisz egyre újabb problémák merülnek fel. Például emigrációs hullámok vannak, kialakulnak az új szegények, az új hontalanok, és ha nem rendelkezünk normális állami lakásállománnyal, akkor mindez igen súlyos társadalmi problémákat eredményezhet. Ugyanakkor gazdasági problémákat is okoz, olyanokat mint amelyekről Los Angeles és New York esetében Iván beszélt, mert ha a régi, rettenetes állapotú szállodákat adják bérbe, a szegények nem igazán profitálnak ebből, inkább csak ezen szállodák tulajdonosai. Úgy vélem, hogy mindezt szem előtt kellene tartani, vagyis tisztában kellene lennünk azzal, hogy nem csak adott

lakásállományra van szükség, hanem szükség van annak felújítására is, és éppen ezért szerintem az igazi kulcsprobléma az erőforrások terén keresendő. Honnan szerzik az erőforrásokat ezen lakások fenntartására és karbantartására, pontosabban, honnan szerzik legalább az erőforrások egy részét arra, hogy felújítsák, karbantartsák és fenntartsák ezeket a lakásokat.

Őnök előtt rengeteg követhető példa áll. Például, hogy vegyes rendszert alkalmazzanak, és ilyen értelemben én teljesen egyetértek Ivánnal, mivel én sem szeretem a tiszta piaci szisztémát, vagy a tiszta redistribúciós rendszert. Ha jól tudom, nemcsak a rotterdami helyhatóság, de a dán kormány is kísérletezett bizonyos fajta lakásprogramokkal, melyek keretében ugyan részben eladják a lakásokat, de nem tisztán piaci módon, hogy a lakástulajdonosok nagy nyereségre tehessenek szert az állami lakásokból, hanem úgy, hogy újraértékeléskor a lakások egyfajta elfogadhatóan magasabb áron kerülnek vissza a helyhatóságok kezébe, nem pedig szabadpiaci áron.

Micheal Harloe:

Szeretnék visszatérni röviden a lakástámogatások rendszerére. A nyugat-európai országokban a lakástámogatásokat kezdetben kiegészítő intézkedéseknek tekintették. Jelentős szubvenciókat nyújtottak szociális lakások építéséhez, és egy idő után, amikor a reáljövedelmek, különösen a munkásosztály és a középosztály bizonyos rétegeinek jövedelmei — azoké, akik akkor szociális lakásokban éltek — jelentősen megemelkedtek, az a javaslat született, hogy az ilyen lakástámogatásra nincs többé szükség, hiszen az rossz helyre került. Emelni kellene tehát a bérleti díjakat, és a lakástámogatásokat a viszonylag kisszámú, igazán szegény embereknek kellene nyújtani, olyanoknak, akik nem tudják megengedni maguknak még a legalacsonyabb piaci lakbérek megfizetését sem. Mára már eljutottunk egy olyan szituációhoz, ahol a kormányok visszavonták a beruházási támogatásokat és teljes mértékben a legszegényebbek lakbéreinek támogatását alkalmazzák. Jelenleg tehát pl. nálunk Angliában az a helyzet, hogy az állami lakásszektorban lakók jelentős lakbértámogatást kapnak. Ezért a lakbérek egyre kisebb ütemben emelkednek, hiszen minden, 1 fonttal történő lakbéremelésből 75 pennyt lakbértámogatás formájában kell a lakó számára kifizetni. Ez egy rendkívül drága és bonyolult rendszer, ráadásul még igen kevésbé hatékony is, mivel mindannyian ismerjük azt a csapdát, ami a bérek, a jóléti juttatások és a munkaalkalmak hiánya következtében létrejön. Fel kell tennünk a kérdést: logikus ez a rendszer? Hiszen ily módon a fogyasztást erőteljesen támogatjuk, és a pénzt, amiből pedig mindig kevés van, nem új lakások építésébe fektetjük. Még a meglévő lakások felújításába sem, bár láthatóan a meglévő lakásállomány jelentős felújításra szorul.

Ladányi János:

Miközben az állami lakásállomány privatizációjának témakörét tárgyaltuk, nagyon összetett problémáról esett szó. Én most ezekről külön-külön szeretnék néhány szót szólni. Először is talán hasznos információ lehet Önöknek, hogy Budapesten a helyzet alapvetően megváltozott azóta, amióta Szelényi Iván és Konrád György megírták könyvüket és cikkeiket, melyeket Önök jól ismernek. Jelenleg a magas státuszú, illetve viszonylag magas státuszú családok Budapesten többnyire már saját tulajdonukat képező lakásokban laknak. Nagyon sokan közülük a régi állami tulajdonú lakásból budai villába, vagy öröklakásba, esetleg családi házba költöztek. Ezenkívül — mint erről korábban már szó volt — a tehetősebbek a tanácstól megvásárolták

a lakásállomány színé-javát. Kik is laknak tehát manapság a szubvencionált lakbérű lakásokban? Részben öregek: az adatok azt mutatják, hogy a város belső, bérházas területein a 60 évnél idősebb népesség az átlagosnál sokkal magasabb arányban él. Ezen kívül ezekben a városrészekben és a támogatott lakbérű lakásokban még igen sok nagyon szegény ember is lakik. Az öregek és a szegények zöme sohasem fogja tudni megvásárolni azt a lakást, ahol lakik, és sohasem lesz képes európai szintű lakbéreket fizetni. Ez az egyik probléma.

A másik probléma az, hogy mi itt vitatkozhatunk ugyan arról — és hasonló viták ma Magyarországon mindenfelé vannak —, hogy az állami lakásállomány fennmaradó részét eladják-e azoknak, akik meg akarják, illetve meg képesek venni azt a lakást, amiben laknak, vagy sem. Véleményem szerint ez nem túl izgalmas vitatéma, hiszen a kérdés már eldőltnek tekinthető. A bérlakások eladásának folyamatát ugyanis már senki sem állíthatja meg Magyarországon. Ez egyszerűen lehetetlen lenne. Tudjuk, hogy a privilegizáltak, a jobbmódúak, renkívül alacsony áron, szinte semmiért megvették a legjobb lakásokat. Lehet-e most azt mondani azoknak a többnyire kevésbé tehető családoknak, akik a lakásállomány sokkal kevésbé értékes részét akarják megvenni, ráadásul a korábbinál kedvezőlenebb gazdasági helyzetben és valószínűleg magasabb áron, hogy nekik semmi sem jut ebből a „nemzeti ajándékból”? Ismételten: szerintem ezt a folyamatot nem lehet megállítani, pontosabban nincs olyan politikai erő ma Magyarországon, amelyik ezt megtehetné. A probléma inkább a következő: mit lehet csinálni azokkal, akik nem képesek megvásárolni azt a lakást, amelyben jelenleg laknak, illetve azokkal, akik nem lesznek képesek a jövőben lakást vásárolni? A következő, és talán a legnagyobb probléma éppen ez. Különös tekintettel arra, hogy a közösségi lakásállomány terén nem egyszerűen a korábbi rendszer megreformálása a feladat, hanem sokkal inkább a régiről egy másik, teljesen eltérő rendszerre való áttérés. És közben arról sem szabad megfeledkezni, hogy ez alatt az idő alatt ezt a meglehetősen bonyolult, átmeneti periódust is túl kellene valahogy élnünk. Én úgy vélem, hogy ezt a problémát nem lehet egyszerűen a lakberek lépésről lépésre történő emelésével megoldani. Először is válság van, és csökkennek a reáljövedelmek. Másodszor is sok öreg és szegény ember lakik ezekben a lakásokban. Én inkább azt javasolnám, hogy valami olyat kellene csinálni, amit Magyarországon akkor csináltak, amikor a jövedelemadó bevezették. A nemzeti valutának egyfajta reformját hajtották végre. Az emberek magasabb fizetéseket kaptak, ugyanakkor ezt a költségvetés el is vonta tőlük. Én valami ilyen megoldást javaslok, ha azt akarjuk, hogy a jövedelmek tartalmazzák a lakhatás valóságos költségeit. Nem nagyon látok más megoldást. Az nem igazán jó érv, hogy ez megemelné a bérszínvonalat, ami elriasztaná a beruházni kívánó tőkét, hiszen a tőkét a lakbérsubvencióból adódó magas közterhek legalább ilyen mértékben elriasztják. Ráadásul főleg a nyugdíjat és a családi pótlékot kellene megemelni, majd a felemelt lakberekkel azonnal elvonni. Ennek hiányában ma Magyarországon folyik egy furcsa játék. A kormány, a költségvetés érdekét szem előtt tartva, azt javasolja a helyhatóságoknak, hogy emeljék a lakbéreket és a megnövelt lakbérékből tegyenek szert bevételekre. Ez azonban — amint láttuk — a mai helyzetben teljesen lehetetlen. Én tehát úgy vélem, ha valóban azt akarjuk, hogy áttérjünk egy új rendszerre, akkor a kormánynak először a lakbéreket valahogy be kell építeni a jövedelmekbe. Remélhetőleg a forint rövidesen konvertibilissá válik, és szerintem ez jó alkalmat biztosíthat egy ilyen valutareformmal összekötött radikális árarány-kiigazítás kivitelezésére. Úgy vélem, hogy ez lehetővé tenné a helyhatóságok számára azt is, hogy a családok egy részét ösztönözzék arra, hogy kiköltözzenek jelenlegi la-

kásaikból. Miért nem lehetne azt mondani az embereknek, hogy rendben van, megkapjátok ezt a támogatást, de ha hajlandók vagytok kiköltözni a támogatott lakásokból és saját házat, lakást venni, vagy építeni, akkor is megkapjátok ezt a pénzt, és arra használhatjátok, hogy valami magántulajdonra tegyetek szert. Így csak a leginkább rászorulókat maradnának a szociális lakásokban, a felszabaduló lakásokat pedig, úgy ahogy Iván is mondta, az önkormányzatok piaci feltételek mellett bérbe adhatnák.

Rév István:

Hadd tegyek hozzá az előzőekhez még egy dolgot. A privatizáció kérdését eddig egy igen vagy nem jellegű kérdésként tárgyaltuk. Én azonban úgy vélem, hogy vannak más alternatívák is. Egyetértek Önökkel abban, hogy a jelenlegi helyzetben nagyon nehéz dolog privatizálni és egyetértek Ladányi Jánossal is abban, hogy szinte lehetetlen nem privatizálni, mert az utóbbi megoldás igazi egyenlőtlenségeket hozna létre. Ugyanakkor azonban véleményem szerint lehetséges lenne egyfajta korlátozott privatizációt végrehajtani, korlátozott tulajdont létrehozni, amilyenről például a rotterdami esetben is szó volt. Tisztában vagyok azzal, hogy a korlátozások alól mindig ki lehet bújni. A szocializmus időszakából kiváló tapasztalataink vannak arra vonatkozóan, hogy hogyan lehet megtalálni a különböző kikapukat. Én mégis úgy vélem, hogy lehetséges lenne létrehozni egyfajta korlátozott tulajdont, bár mi gyanakvással tekintünk a korlátozott tulajdonra a szocializmus időszaka alatt fennálló, nem valóságosan létező, központilag állandóan korlátozott tulajdonlás alapján szerzett tapasztalataink miatt, de talán mégis ez lenne a jelenlegi helyzetben a legjobb megoldás.

Edmond Précieille:

Úgy gondolom, hogy a szegregáció, vagyis a különböző városrészekben lakók szociális összetételének igen erős eltérése, újabb érv emellett, hogy fönnt kell tartani, karban kell tartani és állandóan meg kell újítani az állami lakásállományt, s ez a globális lakáspolitikára részét kell képezze. Magánpiaci viszonyok között nincs arra semmilyen garancia, hogy a szegények számára biztosított legyen a megfelelő lakáshoz jutás joga. Példa erre Neuilly, vagy Boulogne esete Franciaországban. Erre az egyetlen garancia az, hogy bizonyos számú állami lakást építenek, és ezeket szociális célokra használják fel annak érdekében, hogy a túlzott szegregációt el lehessen kerülni.

Michael Harloe:

Igen, én mindezzel egyetértek. Másrésztől azonban az embernek őszintének kell lennie és be kell vallania, hogy mind Franciaországban, mind pedig az én hazámban, Angliában, súlyos problémák vannak a szociális lakásszektorral, nem utolsósorban az etnikai kisebbségek szegregációja miatt. Különösen akkor, amikor a hátrányos helyzetű etnikai kisebbségek erőteljesen koncentrálnak a város egy-egy pontján. A szociális lakások megléte megadja annak a lehetőségét, hogy a problémák kezelhetők legyenek. Mindez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy az állami lakástulajdon mellett nincs szegregáció. Mint tudjuk, a kelet-európai állami lakásgazdálkodás esetében is jelentős volt a szegregáció.

Szelényi Iván:

Mégegyszer szeretném kifejezni köszönetünket vendéglátónknak, Demszky főpolgármester úrnak, és remélem, hogy valamit segítettünk a főváros előtt álló igen komoly problémák megoldásában.

(Összeállította: Ladányi János)

EGY NAGYVÁROSI TERMELÉSI RENDSZER ÚJ SZEMPONTÚ VIZSGÁLATA (GENF)

(A new approach to a metropolitan production system)

ANTOINE BAILLY

Egy nagyváros gazdasági átalakulását sohasem könnyű megérteni, jóllehet számos tanulmány készült a genfi gazdaságról. Új társadalom formálódik mintegy két évtizede, amelynek kiváltó okait, s a regionális folyamatokra gyakorolt hatását nem láttuk előre, s ma sem ismerjük pontosan. Továbbra is a hagyományos ipari, mezőgazdasági és tercier (nem-termelő) kategóriákban írjuk le a foglalkoztatást, s tervezzük egy régió (vagy település) fejlődését.

A vizsgálat célja

Tanulmányunknak az a célja, hogy túllépjen e hagyományos felfogáson. Figyelembe vesszük a) a tevékenységek növekvő sokféleségét; b) az ún. közbülső (pl. ipari szolgáltatások) tevékenységeknek gyors elterjedését; c) a termelési feltételeket módosító technológiai fejlődést; d) a közszolgáltatások terjedését.

A szolgáltatások fejlődése szoros kapcsolatban áll az ipari tevékenységgel (és nem az ipar rovására történik, ahogyan többnyire képzelik). Az ipar nem egyszerűen egy terméket állít elő, hanem meghatározott funkciót teljesít a termelési-fogyasztási rendszerben. Szükségessé vált tehát a gazdasági kategóriák átalakítása egy vizsgált terület gazdasági fejlődésének, változásainak megragadásához. A gazdasági kategóriákat foglalkoztatási adatokkal fejezzük ki, a statisztikai elérhetőség és a munkapiac fejlődése követésének érdekében.

Az új kategóriák

Az általunk javasolt új kategóriák a termelést egy, a kereslettel kölcsönhatásban lévő kínálati rendszerbe helyezik. A termelési rendszert olyan intézmények alkotják, melyek célja a kínálat létrehozása. Szerepük négy fő csoportba osztható: a gyártás, a forgalom, az elosztás-fogyasztás és a szabályozás. E szerepek rövid értelmezése:

- *gyártás*: az intézmények fő funkciója a termelő munka, az anyagok átalakítása;
- *forgalom*: az intézmények a személyek és a termékek helyváltoztatásában, az információk és a hírek folyamatának közvetítésében és a pénzügyi folyamatokban játszanak szerepet;
- *elosztás*: az intézmények a szolgáltatásokat és az anyagi javakat a végső fogyasztó rendelkezésére bocsájtják;

— *szabályozás*: intézményei a rendszer egészének működésébe avatkoznak be annak fenntartása, módosítása, szabályozása vagy ellenőrzése céljából.

A *gyártás* nem azonos a mezőgazdasággal és iparral: e szektorban is vannak olyan intézmények, melyek a forgalomhoz vagy elosztáshoz sorolhatók. A vállalatok és más intézmények kategorizálása a fő profil, vegyes profil esetén pedig a foglalkoztatottak megoszlása alapján történt.

Az intézményeket egy másik szempont: a foglalkoztatottak tevékenységének jellege szerint is besoroltuk. A gazdaság átalakulása ugyanis a szakmák változásán át is mérhető. Ez a szempont az intézmények belső szervezetének átalakulására mutat rá. E második szempont szerint az intézmények öt funkció szerint oszthatók fel:

- a kutatás és fejlesztés: a kutatással, a termék, a technológia, vagy a szolgáltatások tökéletesítésével foglalkozó alkalmazottak;
- logisztika: a termelést kiszolgáló foglalkozások (anyagbeszerzés, raktározás, szállítás);
- szervezés-vezetés: az intézmény többi funkcióját összefoglaló foglalkozások (adminisztráció, menedzsment, titkársági feladatok);
- működtetés: a termelő vagy szolgáltató foglalkozások (gyártás, szerelés, karbantartás);
- értékesítés: a piacra kerülést, elosztást biztosító foglalkozások (termék-értékesítés, szolgáltatás-szervezés).

Ez a kettős osztályozás mindegyik intézménynek meghatározza a makro-ökonómiai szerepét, és a foglalkoztatási (funkcionális) szerkezetét.

Kutatási eredmények

Jelentős foglalkoztatás

1985-ben egész Svájcban a genfi agglomerációban volt a legmagasabb az állandó foglalkoztatott lakónépesség aránya: a 208 712 foglalkoztatott a lakónépesség 52,9%-át tette ki. Még a bázeli agglomerációban is, ahol sok külföldi, a határokon átjáró napi ingázó dolgozik, csupán 50,5%, Zürichben 49,8% és Svájc átlagában 46,5% ez az arány. A genfi agglomeráció tehát, amelynek 1975 és 1985 közötti fejlődését vizsgáltuk, igen jelentős munkaerő-vonzó központ.

Az ipari és tertiér foglalkozások hamis szembeállítása

Szokás Genf „ipartalanodásáról” (deindusztrializációjáról) beszélni a foglalkozási statisztikák alapján. 1985-ben az agglomeráció aktív népességének csupán 22,8%-át foglalkoztatta az ipar (1975: 27,5%), a tertiér szektor pedig 75,9%-ot (1975: 71%). A mezőgazdasági szektor (1,3%) szinte eltűnt. Ez a szokványos felfogás félrevezető, mivel, mint említettük, elfedi a termelési rendszer átalakulását, azt a tényt, hogy az iparon belül jelentős a tertiér tevékenység, de a szolgáltatáson belül is van ipari munka (karbantartás, javítás).

Kiegyensúlyozott funkciók 1985-ben

Ha a foglalkoztatást a korábban leírt funkcionális kategóriák szerint vizsgáljuk, eléggé kiegyenlített képet kapunk: a gyártás 24,6%-kal, a forgalom 31,1%-kal, az elosztás 30,4%-kal, a szabályozás 13,9%-kal részesedik a foglalkoztatásból. Három funkció közel azonos (30% körüli) részesedéssel; a „csupán” 14%-os szabályozási részesedés igen magas arány, több mint fele Genf nemzetközi szabályozási szerepéből következik. Mindegyik funkción belül világosan elkülönül néhány fő tevékenységi vonal. A gyártáson belül a feldolgozóipar (12,8%) és az építőipar (jelentős mélyépítési tevékenységgel) (9,1%). A forgalomban az információáramlás (továbbítás és feldolgozás) az összes foglalkoztatott 9,1%-át, a pénzügyi folyamatok 9,2%-át teszik ki. A nyolc legfontosabb tevékenységi kör foglalkoztatja az aktív keresők 69,8%-át, az alábbi megoszlásban:

1. feldolgozóipar	12,8%
2. pénzügyi folyamatok	9,2%
3. információáramlás	9,1%
4. építőipar	9,1%
5. kiskereskedelem	8,7%
6. nemzetközi szabályozás	8,1%
7. szálloda-, vendéglátóipar	6,4%
8. egészségügy	6,4%

Az adatok Genf funkcióinak sokféleségéről és kiegyensúlyozottságáról tanúskodnak.

A forgalmi szerep erősödése 1975 és 1985 között

A különböző szerepek jelentőség-változását vizsgálva feltehetjük a kérdést, hogy melyik kombinációjuk a leghatékonyabb a kiegyensúlyozott gazdasági és társadalmi fejlődés szempontjából. Nem „tercierizálódásról” vagy „ipartalanodásról” beszélünk, hanem a növekedést hosszú távon is biztosító termelési szervezetről.

Az 1975 és 1985 közötti fejlődési trendek világosan mutatják, hogy Genfben főleg a forgalommal kapcsolatos tevékenységek erősödnek (4,2 százalékpont növekedés a foglalkoztatottak arányában). Ezen belül főleg az információáramlás és a pénzügyi folyamatok nyertek teret. Mindezekelőtt a gyorsan növekvő vállalatok számára végzett adatfeldolgozás jelentősége nőtt, függetlenül attól, hogy ipari vagy szolgáltató vállalatokról volt-e szó.

Ami a többi tevékenységet illeti, mind az elosztás, mind a szabályozás stabilitást mutat, jelentősen csökkent viszont a gyártási tevékenység foglalkoztatása (4,8 százalékponttal) — ez általános jelenség a jelen gazdaságban. A fenti állítás főleg a feldolgozóiparra vonatkozik, az építőipar stabilitást, a termelési szolgáltatás növekedést mutat. Az ipari vállalati funkciók egy része — karbantartás, raktározás — a vállalatokon kívülre kerül, szakosodott szolgáltató vállalatok látják el, míg a vállalat megtartja a leginkább kvalifikált tevékenységeket (piackutatás, műszaki kutatás, menedzsment).

A legdinamikusabb tevékenységi vonalak a következők (1975—1985):

1. gépkocsik és más tartós javak javítása (+63,5%) (elosztás)
2. információ-feldolgozás (+54,3%) (forgalom)
3. bankok (+39%) (forgalom)
4. közigazgatás-közszolgáltatás (+37,7%) (szabályozás)
5. egészségügy (+31,9%) (elosztás)
6. szálloda-, vendéglátóipar (+31,4%) (elosztás)
7. nagykereskedelem (+31,0%) (forgalom)

Összefoglalva megállapítható, hogy a genfi gazdaság két nagy blokkja kiegyenlített és stabil. A „termelési alrendszer” (gyártás és forgalom) foglalkoztatása 56,3%-ról 55,7%-ra csökkent, a „társadalmi alrendszer”-é 43,7%-ról 44,3%-ra nőtt a vizsgált évtizedben. Az átalakulás a két alrendszeren belül folyik, a tevékenységi vonalak mentén. A fő kérdés nem az, hogy *mit* termelünk, hanem, hogy *hogyan*?

A funkciók elhelyezkedése az agglomerációban

A különböző vállalatok a szokott elhelyezkedési stratégiát követik az agglomerációban. A magas színvonalú és személyes kontaktust igénylő szolgáltatások a központban helyezkednek el. A perifériákon települő decentralizált hivatalok rutinfeladatokat, s bizonyos elosztási funkciókat látnak el. A gyártási tevékenységek távolodnak el leginkább a központtól. Az új elhelyezkedések láncreakciószerűen mennek végbe: a forgalom az elhagyott ipari telephelyeket foglalja el, s alakítja át; a szabályozás intézményei a forgalom által elhagyott területeken jelennek meg.

A genfi agglomeráció öt településének (Genf, Carouge, Onex, Meyrin és Vernier) részletes funkcióváltozási vizsgálata (1975—1985) alapján megállapítható egy általános modell működése. A központ veszít a gyártási funkciókból, melyek a periférikus községek (pl. Meyrin) ipari övezeteibe települnek. Egyes kereskedelmi tevékenységek követik az elővárosokba kitelepülő lakosságot, bevásárló központokba csoportosulva. Más szolgáltatások (pl. komplex pénzügyi szolgáltatások) a központba tömörülnek. Általánosan jellemző az agglomeráción belüli erősebb specializáció, és a rugalmas telephelyváltoztatás.

Nemzetközi összehasonlítás, általános következtetések

A genfi agglomeráció példája is illusztrálja, hogy a fejlett tőkés gazdaság termelési rendszere erősen dezintegrálódik, s ebben a metropoliszok alapvető szerepet játszanak. A városfejlesztés nem helyi ügy; behelyezkedik egy globálissá vált társadalmi és gazdasági rendszerbe. A nagyvárosi agglomeráció egyes területrészei a termelési rendszer különböző elemeit vonzzák magukhoz. A tér-szerkezet átalakulását a rugalmas termelési rendszerek elterjedése irányítja.

A tömegtermelés a 19. és 20. század fordulóján volt az ipari gazdaságok dinamizmusának forrása; térbeli kifejeződése az ipari körzet volt. E dinamizmus az 1960-as évek végére kimerült; a tömegtermelés merevsége sem a gyors technológiai újítások, sem a termék-kínálat és a piaci igények gyors változását nem tudta követni. Ennek nyomán kerültek válságba a régi

ipari körzetek, és a hagyományos városi tevékenységek. A tömegtermelés rendszerét felváltja a rugalmas termelés, ami nagy elhelyezkedési rugalmasságot is jelent. Ennek következményei:

- az egyetlen helyre települt, kombinát-szerű vertikális nagyvállalatot a sok, specializált telephelyű vállalat váltja fel, amely telephelyek — profiljuktól függően — más és más településekben találják meg kedvező működési feltételeiket, olykor több országra, akár több kontinensre is kiterjedve;
- a programozható, gyorsan változtatható termelés különösen igényes a külső szolgáltatások iránt;
- a hálózatok kifejlesztésének igénye: a dinamikus fejlődés érdekében a gazdasági egységeknek a *know-how*-ról, a termékekről és a piacokról információkat szolgáló hálózatba kell integrálódniuk. A helyi gazdaságban a szolidaritás elemeit kell erősíteni. Az információk áramlását a gazdasági egységek közötti kapcsolatnak is biztosítani kell;
- a munkaerőpiaci sajátságok érvényesítése: a termelési rendszer mindegyik rész-egysége meghatározott mennyiségű és szakképzettségű munkaerőt igényel, amely telephely-választásában befolyásolja;
- az új termelési eljárások gyors elsajátítása, s az ehhez szükséges új szolgáltatások gyors megszervezése. A jó minőségű, változásokhoz gyorsan alkalmazkodni képes munkaerő alapvető feltétele a rugalmas termelés működésének. (A „minőség” tehát nem hagyományos értelmű szakképzettséget, hanem széles ismeretkört, intelligenciát, nyitottságot, a folyamatos tanulás képességét jelenti. — A ford.)

A fenti folyamat a vállalatok vertikális dezintegrációját eredményezi. A vállalat a kulstechnológiát és a végterméket ellenőrzi (fejleszti, információt gyűjt), más tevékenységekkel (részegység-termelés, karbantartás) előnyösebb hatékonysággal működő specializált vállalatot bíz meg. A vállalat sikerében nagyobb szerepe lehet a külső kapcsolatai megszerzésének, mint a belső vállalatszervezésnek.

A rugalmas termelési rendszer egy piramisszerű gazdasági szerkezetet hoz létre, melynek csúcán az a vállalat (feltétlenül nagyvállalat, többnyire multinacionális vállalat) áll, amely az egész hálózatot irányítja. A magas szintű tevékenységek a nagyvárosokban — annak is a központjában — összpontosulnak, ahol a gazdaság külső feltételei (externáliák) előnyösek. A nagyváros számára elsődrendű fontosságú oly nagyvállalatoknak a fogadása, amelyek termelési hálózatot hoznak létre. A termelési egységek a munkaerőpiactól, ingatlanszerzési feltételektől stb. függően a városon kívül helyezkednek el, ám a nagyváros marad a gazdasági döntés színhelye, ami fejlődése szempontjából különösen fontos.

E nagyvállalatok települése mobil, olyan városba települnek, amely a megnövekedett nemzetközi versengésben komparatív előnyökkel bír. A befogadó nagyvárosnak a következő feltételeknek kell megfelelnie:

- * jó telepítési tényezők a szervező nagyvállalat szükségletei szempontjából (ingatlanok, szakképzett munkaerő, élet-minőség, környezeti minőség...);
- * oly központ-szerep, mely számos nagyvállalatot tud vonzani a városba, csökkentve ezzel a tranzakciós költségeket;
- * a kutatás-szakképzés-munkaerő, politikai szervezeteinek jelenléte, és állandó kölcsön kapcsolata;
- * a speciális szolgáltatások és információk hálózata.

(A tanulmány ezután részletesen elemzi Genf pozícióit az európai városok versenyében, statisztikai összehasonlítások alapján. Genf népességét tekintve közepes méretű; kiemelkedő nemzetközi intézményi szerepe az ENSZ-szervezetek jelenlétének köszönhető; jelentős pénzügyi központ, de nem jelentős vállalati központ, a gyártási funkciók pedig — a drága üzemeltetés, a terjeszkedési hely hiánya és a szakképzett ipari munkaerő hiánya miatt — gyorsuló ütemben hagyják el. Ez utóbbi folyamat aligha állítható meg, de a vállalati központ szerep talán javítható, a kutatás és információ erősítésével és a városi környezet javításával. A nagy nemzetközi vállalati alközpontok letelepülésében számottevő szerepet játszik a városi élet minősége, amelynek függvényében telepíthetők le — akár csak néhány évre is — a vállalatok vezető menedzserei.

A tanulmány a fejlett országokban az elmúlt másfél évtizedben kialakult új gazdasági-társadalmi térszervezés egyik aspektusát: a nagyvárosi funkciók átalakulását vizsgálja. (Az új ipari terekre vonatkozóan l. Georges Benko írását a Tér és Társadalom 1992. 1—2. számában). Az új gazdasági-társadalmi tér elemei hazánkban is felbukkantak az 1980-as években, de a piac, a technológiai megújulás és a globális gazdaságba való széleskörű bekapcsolódás hiányában nem szerveződtek rendszerré. Ez a közeli jövőben megtörténhet; az új tér működését, feltételeit s következményeit ezért is érdemes megismerni.)

(A rövidített fordítást készítette s a jegyzetet írta: Enyedi György)

A MODERN SZEMÉLYISÉG ÉS A NAGYVÁROS

Gondolatok a Chicagói Iskola szellemi portréjához

(The modern personality and the city. Some ideas on the intellectual portrait of the Chicago School)

ZENTAI VIOLETTA

A modern nagyváros élménye alaposan megmozgatta a 20. század szellemi életét. A különböző intellektuális tradíciót, morális értékrendet, és társadalomeszményeket követő írástudók általában egyszerre félték és csodálták az emberi viszonyokat gyökeresen átalakító urbanizációt. Eszmetörténészek gyakran állítják, hogy a nagyvárosi lét kizárólag azokat vonzotta, akik hittek a modernitás kozmopolita szellemében, a racionalitás mindent megoldó eszméjében, és könnyedén mondtak búcsút az emberi szabadságot korlátozó tradícióknak. Ezzel szemben a hagyomány, a kisebb léptékű emberi közösségek kohéziós és erkölcsi erejét szem előtt tartó gondolkodók a metropoliszokban mindenekelőtt pusztító jelenséget láttak. Noha a vélemények nemegyszer valóban így polarizálódtak, az alaposabb vizsgálat rávilágít arra, hogy a karakteresen elkülönülő álláspontok mögött általában elképzelések gazdag szövevénye rejtőzött.

A nagyvárosra tekintő disputák esetében is igaznak tűnik tehát az az antropológusok és kultúrtörténészek által gyakran hangoztatott tétel, miszerint elgondolásaink — mindennapiak és igényesen megformáltak egyaránt — ritkán alkotnak szigorúan zárt és koherens rendszereket. Az egymással szembeállítva homogénnek ható, vagy adott politikai kontextusban valóban sarkosan megfogalmazott koncepciók általában sokkal összetettebbek és ellentmondásosabbak, mint ahogy azt első látásra vélnénk. Írásomban e megfontolás jegyében kívánom újraértékelni a modern urbanizmus fellegváraként is emlegetett Chicagói Iskola néhány alpművét.

A Chicagói Iskola nevét a településszociológiával, várostörténettel, társadalomföldrajzzal és urbanisztikával foglalkozó szakmai közönség a városszociológia bölcsőjeként, s a városökológiai elmélet és vizsgálati módszer kidolgozójaként ismeri. Így mutatta be e szellemi műhelyt a Szelényi Iván által válogatott és szerkesztett városszociológiai kötet¹ is a hetvenes évek elején. Ebből a kötetből is kitűnt azonban, hogy a biológiai analógiákra építő, a környezet és organikus szerveződések kölcsönhatásairól beszélő társadalomszemlélet nem vált a chicagói gondolkodók egyetlen meghatározó irányultságává. Vizsgálódásaik az emberi környezet, a társadalmi interakciók és intézmények, valamint az egyes ember egymásba fonódó viszonyait kutatták a modern nagyváros világában. E tágan megfogalmazott szellemi vállalkozásnak legalább olyan fontos momentuma volt a személyiség és a közösség korábbi lényegét felbomlasztó *modern metamorfózis* megértése és dokumentálása, mint az ökológiai városszemlélet kidolgozása. Ezen túlmenően, ahogy erre a Szelényi-féle válogatás is rámutatott, a chicagói városkutatók nézeteinek alakulását jelentősen formálta az a nagyszabású program, amelyben aktív szerepet vállaltak: a szociológiának, mint önálló társadalombölcseleti ágának kívántak általános elismertséget szerezni a század eleji amerikai társadalomban és szellemi életben. A chicagói városkutatók, a szociológia elsőként alapított tengerentúli tanszéke munkatársaiként (ott a második

generációként), élénk érdeklődést mutattak az európai klasszikus társadalomelmélet képviselői iránt. Gondolataik ugyanakkor beágyazódtak a húszas és harmincas évek Amerikájának társadalom- és eszmetörténetébe, amelynek maguk is alakítóivá váltak. Nem véletlen tehát, hogy a szóbanforgó városértelmezés éppen az amerikai kontinensen született meg, de kialakulása szorosan kötődik azokhoz a „párbeszédhez”, amelyek összekötötték a tengerentúli és európai gondolkodás tradícióit a század elején.

A modern városkritika amerikai tradíciói

A tengerentúli eszmetörténet egyik jelentős áramlata szerint az amerikai szellemi elit lényegében mindig is elutasította a modern városfejlődés eredményeit. Elsősorban, mert a mértékadó gondolkodók vagy túlcivilizáltaknak, vagy éppen alulfejlettnek látták az amerikai kontinens városait. Vagyis nagyra nyílt a szakadék az elképzelt és a megvalósult világ között a városról szóló vitákban.² Más, éles városellenes beállítottságot feltételező történészek arra hivatkoznak, hogy a nyugati világban létezik egy univerzálisan érvényes városértelmezési séma, amely a felvilágosodás pozitív városképétől, a kiábrándultságba forduló viktoriánus koncepción keresztül jutott el ahhoz a reménytelenséghez, amelyet a modern metropolisz kiismerhetetlensége hívott elő.³ A művelt amerikai közvéleménynek már csak a második és harmadik városértelmezési stációval volt alkalmunk találkozni, s ennek lett következménye a feloldhatatlanul idegenkedő városkritika.⁴ Differenciáltabb véleményt tükröz az az álláspont, amely kifejti, hogy a korabeli viták résztvevői a modern nagyváros viszonyai közt az amerikai közgondolkodás tradicionálisan fontos értékét, a természethez való kötődést, mint az autonóm egyén megőrzésének feltételét látták veszélyeztetve.⁵

A jellemzően negatív attitűdöt feltételező felfogással szemben más történészek számos ellenérvet fogalmaztak meg. Kezdhető a sor azzal az egyszerű, hermeneutikai tétellel, miszerint a város olyan természetű jelenség, mint egy irodalmi szöveg: a megfigyelő szubjektív értékrendjétől függően számtalan olvasata lehetséges. Ha hiszünk azonban abban, hogy léteznek bizonyos gondolkodási tradíciók, sémák, sőt konvencionális jelentéssel bíró nyelvi fordulatok, amelyek még a legszuverénabb emberi képzeletet is orientálják, akkor az előbbi tételnél árnyaltabbat kell keresnünk. Így idézhetjük azt a véleményt, miszerint a nyugati civilizáció kezdetei óta a város egyaránt hordozott pozitív és negatív jelentéseket, egyszerre látszott az emberi kiteljesedés színhelyének és a romlottság fellegrájának. A normatív és a kritikai gondolkodás ketőssége is végig kísérhető a városról megfogalmazott reflexiókban, vagyis az urbanizált tér párhuzamosan szolgált egy ideális világ elképzelésére és a létező viszonyok sűrített bírálatára. A normatív gondolkodáson belül a város egymásnak ellentmondó társadalomeszményeket is képes volt megtestesíteni egy adott korban. E felfogás szerint tehát a dichotóm, ambivalens vagy ellentmondásos városértelmezés — az emberi képzelet bizonyos archetipikus gondolkodási sémái miatt — öröktől fogva létező jelenség; a nagyvárosról kialakított kép ennek csak egyik konkrét megjelenési formája.⁶ Számos más, különösebb teoretikus elgondolásokkal nem bajlódó eszmetörténeti interpretáció pedig úgy véli, hogy a század eleji nagyváros a modern fejlődés sokrétűségének megtestesítője volt. E fejlődés részben követte az emberi képzelet világalakító

elképzeléseit, részben azonban elrugaskodott azoktól; s ez a művelt közvélemény nagy részét ambivalens érzésekkel töltötte el.

Végül, egy olyan történeti megközelítés is kínálkozik, amely szerint a század elején határozott váltás figyelhető meg a város körül kibontakozó tengerentúli viták érveiben és ítéleteiben. Az addig gyanakvó, vagy egyenesen kiábrándult nézeteket háttérbe szorították olyan intellektuális áramlatok, amelyek a várost a maga valóságában voltak készek szemlélni, vagy egyenesen ígéretes lehetőségeket kezdtek látni benne egy jobb világ megteremtésére. Bár a város továbbra is kedvelt eszköze és terepe maradt a modernitás átfogó kritikájának, az artikulált amerikai közvélemény többé nem tekintett úgy a gyorsan növekvő metropoliszokra, mint a társadalom, és általában a civilizáció alapvető értékeit fenyegető képződményekre.

Tény, hogy a század fordulóján az amerikai nagyvárosok soha nem látott fejlődést produkáltak, mennyiségi és minőségi értelemben egyaránt. A robbanásszerű urbanizációval párhuzamosan jelentős változásokon ment át a tengerentúli társadalom alapvető értékrendje, kulturális szokásai és világszemlélete, éppúgy mint a gazdaság és politika fontos intézményei. Az a kérdés azonban, hogy beszélhetünk-e valamiféle korszakváltásról, és ha igen, miben rejlik az átalakulás lényege, s hova is helyezhető a korszakhatár, mind a mai napig megosztja magát az amerikai történelemszociológusok is. Szokás például a politikai eszmék szférájában a protestáns moralizmust felváltó progresszív korszakról beszélni; a társadalom- és kultúrtörténészek pedig gyakran emlegetik a termelés étoszáról a fogyasztás étoszára való átmenetet, vagyis a szigorúan önmegtartóztató hivatás- és életmód megváltozását az élvezetközponturnak a központi életmódjává.⁷

E dolgozatnak nem célja, hogy végleges ítéletet mondjon arról, hogy a differenciáltabb városértelmezést feltérképező eszméletörténeti munkák közül melyik tűnik a leghitelesebbnek. Kiindulásként elfogadható, hogy a századelő amerikai városkritikái gazdagon építették magukba a fenyegető és ígéretes látomásokat, többféle módon állították szembe egymással az ideális és a jelenvaló világ képeit, sőt eltérő modernitás-felfogásra építettek. Egyszerűen, összetett lenyomatok voltak a nagy sebességgel előrehaladó modernizáció és az amerikai civilizáció tradícionális értékei össztalálkozásának, valamint az ezt megérteni igyekvő szellemi vitáknak. A reflexiók sokszínűségéhez nyilvánvalóan hozzájárult az is, hogy a század elejére a szellemi elit egymástól már jelentősen elkülönülő csoportjai sajátos gondolkodási sémákon keresztül figyelték az átalakuló világot. A filozófia, a szociológia, a professzionális társadalompolitika és városépítészeti, az esszéirodalom más és más módon magyarázta a megismerés, a társadalmi beavatkozás és a morális útmutatás követelményeit, s így eltérő valóságértelmezési koncepciókat alakított ki. Általában igaz volt azonban, hogy mértékadó intellektuális körök a nagyvárost a modern világ sajátos, ha nem is könnyen, de megismerhető univerzumaként kezdték kezelni.

Intellektuális klíma és társadalmi viszonyok a század elején

A századelő Amerikájában végbemenő változások sok tekintetben átrajzolták a kontinens szellemi elitjének horizontját.⁸ A multinacionális cégek súlyának növekedése és az elszemélytelenülő piaci mechanizmusok térhódítása, a fogyasztás mindenkit kényszerítő vágya, a tömegméretű bevándorlás, a társadalmi devianciák terjedése megingatták a protestáns etika ellentétes

értékei között fenntartott kényes egyensúlyt. A társadalmi kohézió és az emberi szabadság elveit összeegyeztető rend örök keresése mellé a modern átalakulás megértésének igénye társult. A régi társadalomeszmények korszerűsítése és újak keresése során megformált gondolatok nagy lendülettel ingáztak ide-oda a nosztalgikus, múltba tekintő és irracionális ideálok, valamint a modern racionalitás elveit elfogadó, az emberi cselekvés és gondolkodás határait kitágítani szándékozó eszmények között.

A századfordulótól kezdődően azonban mind több olyan nézet kelt életre — elsősorban a társadalombölcselet terén — amelyet a modern fejlődés visszafordíthatatlanságába vetett hit alapozott meg. Ez a fajta intellektuális meggyőződés elfogadta a fogyasztási kedv töretlen növekedését, a kulturális sokféleség lehetőségét, a személyiség mozaikszerű voltát, s így eltávolodni látszott számos korábbi erkölcsi normától. Ugyanakkor jótékonyan segítette annak a felfogásnak a megerősödését is, amely kritikus, mégis optimista szemmel vizsgálta egy, a modern város világához kötődő, s haladó társadalmi rend kiépítésének lehetőségét.

Abban, hogy a művelt amerikai közvélemény legkritikusabb képviselői is „kibékültek” a modernitás szellemével, és hajlandóak voltak szembenézni annak minden gyötrelmes következményével, nagy szerepet játszott egy sajátos eszméket valló tengerentúli filozófiai iskola. Képviselői — a századfordulón megerősödő elbizonytalanodásra és antimodern érzelmekre reflektálva — a konvencionális protestáns erkölcsi normák és egy formálódó modern individualizmus elveinek összehangolását, s ezzel a jelenvaló világ elfogadását hirdették. William James és John Dewey írásai aláhúzták a nietzschei gondolatot az emberek számára útmutatást adó, autentikus világképek végleges elvesztéséről. Ennek ellenére hirdették, hogy egyfajta pragmatikus hozzáállással — innen az iskola elnevezése is — a modern ember magánya leküzdhető és tovább gondolható a régi enigma a szabad polgárok harmonikus közösségének megvalósításáról. Sőt, a filozófiai pragmatizmus hívei bizakodva fordultak a nagyváros világa felé egy megvalósítható, új társadalomeszmény kikristályosítása reményében. Interpretációjukban az érintetlen természet és a város (az industrializált emberi környezet) régi dichotómiája olyan képzeletmozgósító metaforává vált, amely valóságos terek helyett a létezés elemi formáit írta le az urbanizált emberi környezeten belül. Így a visszavonulás és a jelenlét dualizmusa a modern városi ember viselkedési gesztusaival lett egyenértékű: a távolságtartó szemlélődés és az elkötelezettségek kiépítésének két egyenrangúan fontos szükségletével.

A századfordulótól kezdődően egyre másra léptek színre más társadalomkutatók is, akik alapvetően optimista szemszögből közelítettek a városi lét igényes magyarázatához.⁹ A szociológusok közül Edward Ross például azt propagálta munkáiban, hogy a modern városi társadalmak megőrizhetik morális integritásukat, mint bármely más település lakói, amennyiben egy felvilágosult elit útmutatásait követik. Kevésbé autoritatív megoldásokat szorgalmazó javaslatlalt állt elő Charles N. Cooley, aki George H. Mead nagyhatású szociálpszichológiai elméletét aktualizálta a modern szubjektum összetett szerkezetéről. Mead szerint minden ember énje egy többé-kevésbé érintetlen személyes magból (*I*) és egy, a társadalom többi tagjának percepciói által megkonstruált részből (*me*) áll. Ezt a látszólag egyszerű, ám tudományos berkekben abban az időben megvilágosító erejű gondolatot Cooley úgy fűzte tovább, hogy az emberi pszichikum interakciókban formálódó részének aktívizálásával a városi környezet a korábbi korszakokénál intenzívebb és progresszívebb kommunikációt segíthet elő a társadalom tagjai között. Sajátos nézetekkel járult hozzá Simon A. Patten az urbanizáció hozta változások pragmatista el-

fogadásához. Azt hirdette, hogy a városi lét nyilvánvalóan stimulálóbba az emberi igényekre, mint a korábban követett életmódok. Ez — vallotta — azért üdvözlendő, mert a fogyasztás növekedése az igényesség fokozódásához vezet, amely pedig a kulturális felemelkedés előszobája. A fényűző költségeket oly szenvedélyesen ostorozó kortárssal, Thorsten Veblennel és követőivel szemben Patten tehát nem állított kevesebbet, mint hogy a jólét morális rendet teremt, melynek biztosításához nem adatott jobb és aktívabb helyszín, mint a modern nagyváros.

Eközben a társadalom állapotát feltáró és átalakítani vágyó gondolkodás az amerikai kontinensen is túlterjeszkedett az írásos vitákon. A szegénység, a bűnözés, az egészségügy problémáinak megoldásában a morális kampányokat, az egyházi és középosztálybéli karitatív munkásokat a társadalomreform szakemberei váltották fel. A nagyvárosi helyszíneken megjelenő professzionális értelmiség a kevésbé represszív, tudományosan megalapozott beavatkozási módszerek felé fordult. A kötelező értékrend besúlykolása helyett a környezet megváltoztatása révén remélték elérni a polgárok mentális és morális regenerációját. Bár a kisvárosi társadalmi ideál még ott rejtőzött sokuk gondolkodásában, Jane Adams, Robert Burnham és Frederick Olmsted városalakító tevékenysége a korabeli amerikai metropoliszokban már új irányokba is mutatott.¹⁰ A professzionális társadalmi beavatkozás ügye magára vonta persze az elvontabb szellemi vitát folytatók figyelmét is. A cselekvő társadalompolitika ugyanakkor maga is növekvő igényeket támasztott új ismeretek felhalmozására, ösztönözte a társadalmi higiéniét biztosító értékek morális és tudományos újragondolását.

Valószínű, hogy a termékenyítő szellemi viták mellett az urbanizáció meghökkentő gyorsasága és sok tekintetben öntörvényű mivolta közvetlenül is inspirálta a várossal foglalkozó társadalombölcselet művelőit. A városi lakosság gyors növekedése és a városstruktúra átalakulása egyaránt jellemezte a tengerentúli fejlődést. 1860 és 1910 között a városlakók száma nyolcszorosára nőtt; 1930-ra az amerikai lakosság több mint fele már százezer léleknél többet számláló városban, vagy annak közeli környezetében élt. Az amerikai urbanizáció sajátosságaként, egyes városok minden képzeletet felülmúló tempóban növekedtek és alakultak át modern metropolisszá. Ezzel együtt is kevés amerikai város fejlődött olyan hihetetlenül gyorsan, mint ahogy Chicago a század első három évtizedében. A város 1860-ban még csak alig több mint százezer lakost mondhatott magáénak, 1900-ban már másfél milliót, 1930-ban pedig már több mint három milliót.

Chicago megjelenítette mindazokat a változásokat, amelyeket a századfordulón kiteljesedő urbanizáció hozott az amerikai nagyvárosok életében. A nagy népességmozgás, vagyis a vidéki lakosságnak a városi iparba való áramlása és a bevándorlók özönlése, nagy kulturális váltásra kényszerített számos társadalmi csoportot. A nagyvárosi környezetben hirtelen megjelenő tömegek gyökeres életmódváltozásából, a korábbi szokások és normák széteséséből eredő szociális problémák kezelése azonban csak egyike volt a Chicagónak különös szerepet osztó tényezőknek. Chicago kísérleti műhelye lett a megváltozott társadalmi kapcsolatokhoz és gazdasági gyakorlathoz igazodó intézmények, szolgáltatások kifejlesztésének. A kísérletek olyan jól haladtak, legalábbis a kortársak jelentős részének szemében, hogy a század első évtizedeire Chicago a modern fejlődés és a metropolisz összekapcsolódásának pozitív eredményeit kezdte szimbolizálni. Az 1893-ban megrendezett világi kiállítás is a modern urbanizált terekben kibontakozó szépség, morális rend és társadalmi hatékonyság megtestesítőjeként állította a világ elé Chicagót. Warren Susman szerint a kiállítás és annak tovagyrúzó üzenetei meghatározó

momentummá váltak az amerikai progresszizmus és az optimista városértelmezés történetében.¹¹

Összefoglalva, a hely látványos metamorfózisának intellektuális kihívása, a társadalomról szóló ismeretek elmélyítésének általános igénye és egy szakmai közösség megszervezésének ambíciói együtt készítették a Chicagói Egyetem szociológia tanszékének munkatársait arra, hogy tudományos vállalkozásaik laboratóriumául a Michigan-tó partján fekvő várost válasszák.

Transzatlanti kooperáció

A korabeli amerikai szellemi elit vitáin és a szélesebb közvélemény jellemző hangjain túl a Chicagói Iskola szociológusai természetesen élénk érdeklődést tanúsítottak a diszciplínájukat megalapozó európai klasszikus társadalomelmélet iránt is. Nem meglepő, hogy Robert Park, a chicagói városkutató műhely „alapító atyja” először John Dewey és William James mellett tanult, majd Georg Simmellel dolgozott együtt Berlinben. Legkiemelkedőbb tanítványa, Louis Wirth, számos hosszabb tanulmányúton vett részt Franciaországban és Németországban. A társadalmi viszonyok mélyreható ismeretét célul tűzve, Park és kollégái nemcsak olyan gondolkodók műveit olvasták, akik a város komplex jelenségét helyezték vizsgálódásaik középpontjába. Gyakran forgatták más európai társadalombölcselek írásait is, akik közül Max Weber, Ferdinand Tönnies és Emile Durkheim gyakorolt rájuk nagy hatást. A továbbiakban a műhelyalapító és legismertebb tanítványa gondolatairól lesz szó, mivel elsősorban nevükhöz fűződik a Chicagói Iskola társadalomelméleti alapvetéseinek kidolgozása.

Számos mai eszmetörténeti vélekedés szerint a század elején időben egymást követő német, illetve chicagói városkutató körök saját jellegzetes programmal rendelkeztek. Így Max Weber, Georg Simmel és Otto Spengler nevét az utókor nemegyszer együtt emlegeti, mint a városkritika Német Iskoláját, noha azok soha nem hirdették, hogy elkülönülő gondolkodói társaságot alkotnak.¹² Kétségtelen viszont, hogy a chicagói szociológusok tudatosan építettek fel egy tudományos műhelyt és többé-kevésbé közösen dolgozták ki annak paradigmászerű alaptételeit. Ilyenformán, esetükben az „iskola”-ként való megjelölés nem utólagos identifikáció. A városzociológia és -történet kiváló művelője, Richard Sennett, például úgy véli, hogy Weber, Simmel és Spengler a várost az emberi civilizáció különleges képződményének tekintette, amely öntörvényű egészet alkot. A Chicagói Iskola ezzel szemben a város belső szerkezetét kutatta, s a várost részeinek kapcsolatrendszerével definiálta.¹³ Nem kell azonban sokáig keresgélni, hogy észrevegyük, a tengerentúli gondolkodókat ugyanúgy izgatták a város sajátos egészének problémái, mint az európai bölcseleket. Utóbbiak pedig éppúgy kutatták a város egymásra rétégződött alkotóelemeinek kapcsolatát, mint amerikai kollégáik. Vagyis, az érintett amerikai és európai társadalombölcselek városértelmezését legalább annyi momentum kapcsolta össze, mint amennyi elválasztotta.

Ha az összekötő szellemi kapcsolatokat keressük, kimondhatjuk, hogy a város mindenekelőtt mint a modernitás szellemének társadalom- és kultúraformáló központja mozgatta meg a társadalomkutatók fantáziáját az Atlanti-óceán mindkét oldalán. A nagyváros világát elemzők élénk érdeklődéssel figyelték, hogy az urbanizált tér hogyan teremt újfajta személyiséget, hogyan építi és rombolja a társadalmi kapcsolatok szövetségét, vagyis miképpen szervezi újjá az alap-

vető emberi viszonyokat. Ezen az összekötő intellektuális mezsgyén mozogva idézték fel a chicagói szociológusok az európai klasszikus társadalomelmélet egy-egy fontos meglátását. A tekintélytiszteletet mellőzve, az amerikai civilizáció és urbanizációs fejlődés sajátos kontextusába, valamint saját meggyőződésükbe ágyazták a klasszikus szerzőktől örökölt gondolatokat.

Talán meglepően hangzik, hogy az utókor által leginkább elismert társadalombölcsező klasszikus, Max Weber történeti elemzése a városi fejlődés stációjáról nem gyakorolt különösebb vonzerőt a chicagói városkutatókra.¹⁴ Valószínű, hogy az utóbbiak erősen jelenben gyökeröző gondolkodásmódja kevésbé töltekezhetett a városi civilizációt formáló erők Weber által kínált történeti analíziséből. Ám a német gondolkodónak a racionalitás általános térhódításáról szóló elmélete annál meghatározóbb hivatkozási alappá vált a tengerentúli szociológusok számára. Spengler elítélő véleménye a kor urbanizálódott világról — érthető módon — nem vívta ki a Chicagói Iskola rokonszenvét, de a történelem azonosítása az urbanizációs fejlődéssel már érdeklődésre tartott számot. Spengler retorikai fordulatait, elsősorban pedig antropomorf kifejezéseit — mint például a város arca és teste — kimondottan kedvelni látszottak a tengerentúlon. Minden kétséget kizáróan azonban Simmel eszméi jelentették a legvonzóbb forrást a modern város tapasztalatának értelmet adni vágyó amerikai szociológia korai művelői számára. A klasszikus társadalomelméleten belül sajátos és eredeti gondolatokat kidolgozó Simmelnek nem társadalmi struktúrákban gondolkodó, hanem az emberi interakciókra figyelő, alapvetően *szociálpszichológiai beállítottságú* szemlélete különösen inspirálóan hatott a városkutatás amerikai képviselőire.¹⁵ Sajátos ironiája a tudományos diskurzusoknak, hogy egy diszciplína alapjait lerakni szándékozó gondolkodói iskola ilyen nagy lelkesedéssel fedezte fel magának azt a bölcselet, akit kora és az utókor a tudományos határokat és saját diszciplínájának kereteit szüntelenül áthágó szerzőnek tartott.¹⁶

Simmel nagyjából ott folytatta a városfejlődés tárgyalását, ahol Weber abbahagyta, vagyis a modern metropolisz világánál. Soha nem jutott el egy koherens városkoncepció kidolgozásához — bár ez nem is volt célja —, de klasszikusnak számító, *A nagyváros és mentális élete* című esszéjében¹⁷ finoman árnyalt képet festett a modern nagyvárosi lét szubjektív, az emberi lelket és öntudatot átformáló aspektusairól. Az urbanizált világ elemzésének szociálpszichológiai szemlélete és kulcskategóriája, a „blazírt attitűd” bevonult a Chicagói Iskola intellektuális fegyvertárának legfontosabb kellékei közé. Simmel hitet tett a korábbi zárt közösségek korlátozó konvencióitól megszabadult, modern individuum sajátos szuverenitása mellett. Ez a maga módján biztató üzenet persze megragadta azon amerikai gondolkodók figyelmét, akik szenvedélyesen keresték a mozaikszerű személyiség autonóm, ugyanakkor „autentikus” életének lehetőségeit egy visszafordíthatatlanul modern világban. S nem kevésbé gondolkodtatta el a reformszellemmel átitatott tengerentúli gondolkodókat az sem, ahogy Simmel bízott a lüktetően sokféle nagyváros társadalmi és kulturális lehetőségeiben.

Robert Park, a Chicagói Iskola teoretikus alapjait lerakó társadalomkutató nagyhatású tanulmányában — Simmel nézeteit visszahangozva — a várost először is egy sajátos *lelkiállapot* állandó jelenlétével definiálta.¹⁸ Ugyanakkor a város egésze Park szemében sajátos morális rendet alkotott. E rend dialogikus viszonyban működik mozaikszerű alkotórészeivel — állította —, s ez ott tükröződik minden egyes ember tudatában is. A maga alkotta kifejezést használva, Park a város „ökológiájáról” beszélt, s ez alatt azt értette, hogy a térbeli elrendeződések követik és megjelenítik a városi emberek habitusát, tulajdonságait és életmódját. A város tehát szerinte

mozaikszerűen összekapcsolódó, fizikai és társadalmi világok rendszeréből áll, melyeket lakók és használók szokásai és rutinjai formálnak.

Wirth, a tanítvány, híres esszéjében, amely ugyan csak a harmincas évek végén látott napvilágot, de a Chicagói Iskola legnagyobb hatású munkájának bizonyult, kinyilvánította, hogy a város fogalma helyett *urbanizmusról* érdemes beszélnünk, amely immár nem köthető meghatározott lokalitáshoz, csak egy sajátos életmódhoz.¹⁹ Ennek lényegét Wirth is egy újfajta egyéni öntudat kialakulásában és annak következményeiben, így mindenekelőtt a tradicionális közösségek felbomlásában és a racionális érdekek alapján megszervezett közösségek létrejöttében látta. Park eszméit finomítva a tanítvány kifejtette, hogy az urbánus életforma egy hármas struktúrában értelmezhető: a fizikai környezet, a társadalmi intézmények, valamint az embereket orientáló uralkodó értékek és gondolatok szövevényének összekapcsolódásában. E hármas struktúrában zajlanak azok a folyamatok, vélte, amelyek a városnak mint egésznek sajátos mibenlétét adják.

Park és Wirth egyetérteni látszottak Simmellel abban, hogy a modern urbanizáció fejleményei radikálisan növelik majd az egyén szabadságát. Mégsem tudták elképzelni, hogy a simmeli modellben létrehozható, hálószerűen szőtt és állandó átalakulásban lévő interperszonális kapcsolatok elfogadható társadalmi integritáshoz vezetnek. Kétkedtek abban, szemben kedvelt német kollégájukkal, hogy az elszemélytelenedő emberi viszonyok felszabadító és fenyegető következményei között viszonylag könnyedén lehet majd egyensúlyt teremteni. A chicagói városkutatók társadalomelméleti nézeteinek kifejtése tehát összefonódott fontos normatív állítások megfogalmazásával. Túl a társadalmi szolidaritás szükségességéről vallott nézeteiken, a korabeli amerikai nagyváros valóságának ismerete is arra készítette őket, hogy az időről időre újratermelő társadalmi kapcsolatok, elkötelezettségek, csoportok kérdését összekapcsolják a simmeli új szubjektum fogalmával. Ezért volt sokatmondó számukra a Simmeltől meglehetősen távol álló Emile Durkheim eszmevilágának számos eleme. A francia klasszikus tézisei az emberi kapcsolatokat és gondolkodást egyaránt orientáló kollektív tudatról, amely még a modernizált társadalmi keretek között is létezik, valamint tézisei a munkamegosztás bonyolulttá válásával létrejövő organikus szolidaritás modelljéről, fontos kapaszkodót nyújtottak a chicagói szociológusok számára.²⁰

A nagyváros század eleji amerikai kutatói tehát úgy látták, hogy a kor urbanizációs — és általános társadalmi — változásainak lényegét egy új típusú szubjektum formálja. Arról, hogy mi is alakítja a modern városi embert olyanná, mint amilyenek Simmel és — valamelyest eltérő módon — Mead írta, és hogy mi vezeti társadalmi kapcsolatainak alakításában, valamint hogy mindez hogyan formálja a város térbeli elrendeződéseit, Parknak és Wirthnek, vagyis a Chicagói Iskola két generációja vezéralakjának is eltérő véleménye volt. Mindkettőjük esetében igaz azonban, hogy a tér szerepének értelmezése az emberi természet új lényegének megértésével, valamint az egyéni szabadság és társadalmi rend dilemmáival kapcsolódott össze.

Szuverén személyiség és társadalmi rend

A nagyváros századeleji amerikai kutatói tehát hittek abban, hogy a modern kor változásainak lényege társadalomelméleti értelemben a közösségtől az egyén felé történő végérvényes elmozdulásként fogható fel. Simmel gondolatait adaptálva úgy vélték, hogy a modern urbanizált személyiség természetét a külső stimulusok gyors és szakadatlan váltakozása, és a korábbi zárt közösségek normái alól való felszabadulás által megnövekedett egyéni cselekvési szabadság alakítja meghatározó módon. Úgy látták, a nagyvárosi életet élő individuum megkülönböztető egységére tehet szert, ugyanakkor fogékony lesz a különbözőségek állandó termelésével és összetalálkozásával létrejövő társadalmi és kulturális másságra. A külső és belső határok lebomlása — az egyes ember és a társadalom, valamint az egyes emberek közötti értelemben — konstruktív módon segítheti az egyéni szabadság megvalósítását. A megnövekedett szabadság gyakorlása közben minden ember horizontja kitágul, tudása növekszik — vallották.

De már Simmel felhívta a figyelmet arra, hogy a szüntelenül érkező stimulusok korábban ismeretlen módon terhelik meg az egyén pszichikumát. Az állandó kifelé való orientáltság következményeként a modern városlakó a szüntelen önreprezentálás kényszerében él. Rádásul, a gondosan specializált és megszervezett, ugyanakkor mindinkább elszemélytelenedő intézmények működése és használata is fokozott megterhelést ró az emberre. Simmel úgy látta, hogy az önvédelem fő eszköze a „blazírt attitűd”, vagyis egyfajta rezervált belső lelkiállapot megszilárdítása, amely valójában nem teremt új határokat és nem biztosítja semmiféle személyes lényeg megtalálását. Ehelyett csak egyensúlyoz a hiperintenzív kifelé irányultság és az egyén valamiféle módon mégiscsak létező mentális korlátai között.

A fenti alaptétel elfogadásán túl a Chicagói Iskola tagjai átvették Max Weber tanításait a társadalmat lassanként minden szegletében átformáló racionalitásról és az ezen az elven szerveződő intézmények meghatározó jelentőségéről.²¹ Igaz, időnként Tönnies sémáját idézték fel a közösségi szerveződésről a társadalmira való átmenetről, amely némiképp eltérő módon, de hasonló végeredménnyel írta le a nyugati világ sajátos történelmi perspektíváját.²² Park és Wirth alapvetőnek és visszavonhatatlannak tekintette a családi és lakóhelyi közösségek, valamint a társadalmi intézmények szétválását. Park (és kezdetben Wirth) mégis azt a meggyőződést propagálta, hogy a közösség-társadalom fogalom pár nem éles kontúrokkal megrajzolható történelmi dichotómia, hanem a modern korszaknak, s így a városi létnek is két párhuzamos instanciája. A chicagói városkutató műhely vezéralakja meglehetősen rugalmas, ám egyben homályos elméleti magyarázatot adott arról, hogy hogyan függ össze a modern ember megnövekedett szabadsága, az emberi közösségek szükségessége és a racionális intézmények működése, valamint a város térbeli elrendeződése. Interpretációja annak kimondására épült, hogy a nagy szabadsággal rendelkező egyének sokirányú elkötelezettségeket építenek ki a városi társadalom szövetében, és ennek megfelelően alakítják a teret maguk körül. Az intézmények tehát többé-kevésbé adottak, a családi és rokonsági kapcsolatok természetes módon formálódnak, a tér pedig alakul a praxisnak megfelelően.

Ezzel szemben Wirth a már említett esszéjében azt fejtette ki, hogy a térhasználat minősége, vagyis a modern nagyváros sűrűsége, a tevékenységi formák és emberek összetömörülése okozza a simmeli modern szubjektivitás kialakulását. A külső impulzusok tömegével bombázott és önmagát kereső modern individuum már nem tud mit kezdeni a tradicionális kapcsolatokkal;

helyettük személytelen, versenyorientált és technokratikus társadalmi szervezeteket hoz létre. A földrajzi közelség az emberi természet megváltoztatása útján társadalmi távolságot teremt. A különféle gazdasági, politikai és kulturális tevékenységek koncentralódásából olyanfajta heterogenitás jön létre, ami nem is engedi merev normák alapján összetartott közösségek kiépítését. Léteznek ugyan különböző etnikai, kulturális, faji és jövedelmi csoportok a város társadalmában, általában szegregálódva a város különböző pontjain, ám ezek nem tudatos választás eredményeképpen jönnek létre. Az emberek saját jószántukból *érdekcsoportokba* tömörülnek, amelyeket racionálisan kitzűzött céljaik elérése érdekében működtetnek — állította Wirth. A Park által kifejtett koncepcióhoz képest ez a magyarázat sokkal egyértelműbb ok-okozati kapcsolatot állít fel a tér, a társadalmi kapcsolatok milyensége és a személyiség lényege között, bár gyanúsán leegyszerűsítő.

Park és kollégái érzékelték, hogy a város különböző térbeli pontjai között mozgó egyének viselkedésének változása, rendszeressége és bizonytalanságai mögött a városlakók megnövekedett szabadságának gyakorlása és egy általános kötődéskeresés húzódik. E kettőség felismerése persze összefüggött azzal a tudományos és morális problémával, ami a chicagói szociológusokat oly nagyon foglalkoztatta: hogyan lehet a simmeli modern szubjektum által lakott városban társadalmi szolidaritást teremteni? Egy, a szolidaritás irányába mutató gondolatot, amely aztán a Chicagói Iskola műveiben is gyakran felbukkant, még Simmel fogalmazott meg. Eszerint a különböző személyiségtípusok, rutinok és életmódok nagyvárosi kavalkádja és keveredése a különbözőségekkel szembeni toleranciához vezet. A tolerancia teremtette harmónia azonban nem látszott elégséges alapnak egy integráló társadalmi rend kiépítéséhez a chicagói városkutatók szemében.

Park hinni látszott a különféle természetes módon szerveződő — tradicionális vagy intézményszerű — csoportok egyfajta összetartó erejében. Hangsúlyozta, hogy a városi létben kialakuló közös társadalmi gyakorlat morális köteléket teremt az emberek között. Wirth viszont úgy látta, hogy az érdekek képviselőit szervezett közösségek és intézmények generálják a város világát összetartó erőket. Ő inkább a társadalmi munkamegosztás modern formái által kialakított organikus szolidaritás durkheimi gondolatát támogatta. Ez utóbbi világossá tette, hogy a modern társadalmakban a kifinomult munkamegosztás révén létrejövő egymásrautaltság ugyan részletes viselkedési szabályokat alakít ki, de csak minimális közös meggyőződést eredményez. A durkheimi eszmékbe való kapaszkodás elég világosan mutatja azt az aggodalmat, amely Simmelt még csak kevésbé, ám a chicagóiakat már sokkal inkább jellemezte.

Sennett szerint, Park és Wirth munkáit keletkezésük sorrendjében olvasva, felfedezhető bennük egy határozott koncepcionális elmozdulás; a modern nagyváros lényegét először a különbözőségek termelésében látták, majd pedig a különbségek koncentralódásában a tér meghatározott pontjain.²³ Hozzátehetjük, hogy ebben az elmozdulásban az is testett öltött, ahogy a modern szubjektum szuverenitásának elismerése és a tapasztalt következmények miatti aggodalom közötti egyensúly változott a chicagói szociológusok szellemi horintján. Fontos észrevennünk, hogy az aggodalom túlmutatott a szigorú értelemben vett társadalmi rend keresésén. Park és Wirth megfogalmazták azt a kételyt is, hogy hiába jön létre valamiféle kollektív harmónia a városi társadalom mozaikszerű alkotórészei között, ha az egyes ember maga nem tud belső integritást szerezni.

Park hitte, hogy a város teret ad a személyiség sajátos vonásai kifejlesztésének és tolerálja a különös egyéniségeket. A túladagolt stimulációk azonban azt is eredményezhetik — és eredményezték kézzelfoghatóan a korabeli amerikai nagyvárosokban —, hogy a határait kitágító személyiség elveszti belső tartását, tájékozódóképességét, és *deviáns* magatartást követ. Park az egyén részéről nagyrészt menekülő gesztusként, a társadalom szempontjából pedig demoralizáló effektusként értékelte a társadalmi devianciák megjelenését. Paradox módon, ez a deviáns magatartás is valamiféle kötődést és irányultságot jelez, mégha nem is a többség által követett normák alapján, vélte Park. Sennett találó megfogalmazása szerint, míg Simmel szuverén urbánus embere olyan, mint egy szerzetes, aki kontemplatív módon keresi személyisége lényegét, Park városlakója innovátor, aki cselekedetein keresztül fejezi ki magát.

Wirth már a modern városokban uralkodó funkcionális intézmények és érdekképviseleti csoportok elszemélytelenedésének negatív következményeire hívta fel a figyelmet. Ezek az intézmények nem különös tulajdonságokkal bíró személyekben, mégcsak nem is egyéneken, hanem kategóriákban gondolkodnak. A modern szubjektum szegmentálódott és mozaikszerű lényege így már nem szabad választásokból ered, hanem különféle kategóriáknak való megfelelésből. Ezek a kategóriák viszont szükségképpen az átlagemberre vannak szabva, pontosabban létrehozzák az átlagembert annak elképzelt tulajdonságaiból. Megállapíthatjuk, hogy ezek a gondolatok már egyértelműen a tömegtársadalommal szembeni félelmekről vallanak.

A város „szekularizálása”

A Chicagói Iskola tagjai a szociológia tengerentúli meghonosításán dolgoztak, mely diszciplína megszületése óta a valóság valamiféle objektív feltárására törekedett. Ezen elvet Park és kollégái is tisztelni látszottak. Mindazonáltal, a nagyváros komplex tapasztalatát értelmezni kívánó vizsgálódásaik a „tárgy” iránti alapvető rokonszenvükön alapultak. Ahogy ezt a fentiekben láthattuk, a chicagói városkutatók elfogadták a modern fejlődés visszafordíthatatlanságának gondolatát, és magától értetődőnek tartották a közösségi tradíciók korábbi formáinak felbomlását. Legfontosabb szellemi elődjük, Simmel meglátásait adaptálva, a modern nagyváros lényegét a különbözőségek teremtése és találkozása közepette formálódó új személyiségben, a kitágult emberi szuverenitásban ragadták meg. A modern szubjektum széttöredezett, szegmentálódott vagy mozaikszerűen összeálló személyiségének tudomásul vételéhez a korabeli amerikai tudományos és társadalomkritikai disputáktól is kaptak muníciót. Nem túlzás azt állítani, hogy a metropoliszokban kibontakozó modern individualizmust a chicagói városszociológusok konstruktívnak találták. Ugyanakkor megfogalmazták a társadalmi rend szükségességét is, amelyet nem valamiféle esszenciális értékek, hanem hasznos és belátható elkötelezettségek kiépítése, s az így kialakított közös meggyőződés alapján képzeltek el. Kifejezett aggodalommal érzékelték viszont, hogy a korábbi gondolkodási és cselekvési korlátoktól történő megszabadulás, az emberi percepciók és kapcsolatok állandó hullámozása, valamint a társadalmi intézmények szerepeken alapuló működése tanácsalansághoz, szétforgácsolódáshoz, a szuverenitás elvesztéséhez vezet. Ezt a lelkiállapotot a devianciák és a tömegmentalitás melegágyának tekintették. Összefoglalóan tehát, a Chicagói Iskola tagjai nem önmagában a közösségi kötelékek felbomlásától félték, hanem annak következményeitől. Az általuk szükségesnek tartott társa-

dalmi rend tehát a városértelmezésük egyik pillérét képező egyéni szuverenitás kiterjedésétől függött. És megfordítva, a durkheimi értelemben vett társadalmi szolidaritás elerőtlenedésében az egyéni szuverenitás elvesztésének veszélyét sejtették.

Park és kollégái a felvilágosodás eszményképétől némileg eltérő modern szubjektum megjelenését regisztrálták. A belső emberi lényeg szabad megvalósítása során ésszerű társadalmi intézményeket teremtő ember helyett a felfokozott külső hatásoknak kitett és azokból építkező, határaitól mind inkább megszabaduló, a technokratikus intézmények által kínált szerepeket betöltő modern individuum habitusát és rutinjait kívánták megérteni. Mégis, amikor a kevésbé ismert írásaikban az emberi *kommunikáció* rejtelmét és lehetőségeit boncolgatták a modern társadalmi viszonyok között, a felvilágosodás tradícióinak szellemében elképzelt civil közösségek gondolatához kerültek közel.

A Chicagói Iskola képviselőinek városszociológiai írásaiban azonban feltűnően leegyszerűsödött a kulturális jelenségek vizsgálata. Mintha a chicagói urbanisták a modern ember városi életvitelének és kapcsolatainak alakításában nem tartották volna lényegesnek az amerikai nagyvárosokban akkortájt még erős etnikai kötelékeket, a nyomtalanul el nem tűnő protestáns etikát és egyéb vallási meggyőződéseket, vagy más alapokon nyugvó partikuláris értékrendeket. (Pedig nem egy chicagói szociológus írt Chicago különböző „gettóiról”.) Úgy tűnik, érdektelennek ítélték a különféle közösségi és történelmi tapasztalatokat hordozó kultúra olyan megnyilvánulásait is, mint az építészet és a nyelv. Kimondottan gyanakodva tekintettek a feltörekvő média szimbólum- és sztereotípiateremtő képességére, amelyről az akkoriban kibontakozó Frankfurter Iskola gondolataival egybecsengő véleményt formáltak. Elképzelhető, hogy a kultúra szélesebb értelmét talán a kultúripar manipulatív képességei miatti ellenszenv alapján utasították ki városértelmezéseikből. Az is lehet, hogy a tér társadalomformáló szerepének elemzése takarta el a kulturális tényezők jelentőségét. Valószínűbbnek tűnik azonban, hogy a dolog fordítva működött: azért lehetett és kellett a térnek nagy szerepet tulajdonítani, vagyis a nagyvárosi lét kereteit teoretikus értelemben „szekularizálni”, mert így messzire lehetett kerülni a (tömeg)kultúrának az emberi cselekvési szabadságot és gondolkodói szuverenitást láthatatlanul csonkító hatásaitól. Azt csak megemlítjük e helyütt, hogy a társadalomföldrajz mai művelői gyakran úgy látják, hogy a Chicagói Iskola tagjai vagy mechanikusnak vélték a város térképének alakulását a társadalmi gyakorlat következményeként, vagy túlértékelték a tér szerepét, s valamiféle metafizikai jelenségként kezelték.

Az is felvethető, hogy a térhez, mint társadalomalakító tényezőhöz való fordulás annak a ki nem mondott felismerésnek a következménye lett, hogy a racionalitás kiteljesedése, a tradicionális közösségek elsorvadása végülis felszámolja az egyes emberek gondolatait és értékeit megszabó normákat, legalábbis alaktalanná teszi azokat. Pedig Durkheimnek a chicagói szociológusok által is felidézett eszméi számos ponton érintették, sőt formálták a kultúra szélesebb tartományban történő értelmezését. A chicagói szociológusok másik meghatározó társadalombölcseleti elődje, Simmel, pedig gazdag fantáziával és éleslátással tárgyalta, hogyan fonódik össze bizonyos tárgyak birtoklása és körforgása társadalmi kategóriák és identitások kialakulásával, vagyis hogyan befolyásolják az egyes ember gondolatait a társadalom más tagjai által is használt tárgyak és gyakorolt cselekedetek, amelyek meghatározott jelentéssel bírnak.²⁴ Nem véletlen persze az sem, hogy a híres kortárs, Lewis Mumford kultúrtörténeti megközelítésű

városkritikája és a chicagóiak városszociológiai vállalkozása között gyakorlatilag semmiféle párbeszéd nem alakult ki.

A Chicagói Iskola minden hiányosságával együtt is fontos állomás volt a modernitás és az urbanizáció kapcsolatának megértésében. Továbbá, az előre tekintő és a változásokban ígéretes lehetőségeket sejtő városkép ellensúlyát képezte a szintén előre tekintő, de az emberi viszonyokat radikálisan átalakítani vágyó modernizmus egyes városépítési elképzeléseinek. A chicagóiak ugyanis hirdették, hogy a szabadság rendet kíván, de hittek abban, hogy a rend humanitást feltételez. Ennek megfelelően vallották: az egyes ember szuverenitását, megismételhetetlen egyediségét és méltóságát még akkor is tisztelni kell, ha lényege mozaikszerű elemekből áll össze, és integritása törékeny.

Jegyzetek

- ¹ Szelényi (1973); a válogatás az első és utolsó volt ezidáig ebben a témában, amely a széles közönség számára is hozzáférhető formában jelent meg Magyarországon.
- ² Lásd elsősorban M. és L. White (1962) könyvét.
- ³ Ezt a modellt Carl Schorske állította fel, aki azonban az európai eszmétörténetet, ezen belül is az első két történelmi korszak közötti váltást, elemezte közelebbről. Lásd C. Schorske (1963).
- ⁴ W. Sharpe és L. Wallock (1983) használják ilyen mechanikusan a Schorske-féle modellt könyvükben, mely egyébként gondolatgazdag.
- ⁵ Ezen álláspont fő képviselője Leo Marx, irodalomtörténész. Lásd L. Marx (1981).
- ⁶ N. Pike (1981).
- ⁷ Sokat idézett és vitatott alapmű e kérdésben Warren I. Susman (1984) munkája. A fogyasztás étoszáról részletesen lásd: W. Fox és J. Lears (1983).
- ⁸ J. T. J. Lears (1981); C. Lasch (1991); R. Hofstadter (1955).
- ⁹ Lásd erről részletesen P. Boyer (1978) munkájában.
- ¹⁰ Boyer, id. mű, IV fejezet: A progresszív gondolkodás és a város. pp. 191–371.
- ¹¹ W. Susman, id. mű, pp. 26–28.
- ¹² W. Sharp és L. Wallock, id. mű, pp. 10–11.
- ¹³ R. Sennett (1969), „Introduction”.
- ¹⁴ M. Weber (1967).
- ¹⁵ G. Simmel (1973).
- ¹⁶ Részletesen elemzi Simmel munkásságát és akadémiai karrierjét Wessely Anna (1991).
- ¹⁷ G. Simmel (1973).
- ¹⁸ R. Park (1916).
- ¹⁹ L. Wirth (1938).
- ²⁰ A kollektív tudat elvét Durkheim az *Elementary Forms of the Religious Life* című, eredetileg 1912-ben megjelent könyvében, az organikus szolidaritás gondolatát pedig a *Division of Labor in Society* című, először 1893-ban kiadott munkájában dolgozta ki.
- ²¹ M. Weber (1987, 1992).
- ²² F. Tönnies (1983).
- ²³ R. Sennett (1990).
- ²⁴ G. Simmel (1973). A német tudós legizgalmasabb kultúrtörténeti vállalkozása a *A pénz filozófiája* című, eredetileg 1900-ban megjelent munkája.

Irodalom

- Bender, Thomas (1978) *Community and Social Change in America*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Blanchard, Marc Eli (1985) *In Search of the City*. Saratoga, CA: ANMA Libri.
- Boyer, Paul (1978) *Urban Masses and Moral Order in America, 1820–1920*. Cambridge: Harvard University Press.
- Cooley, Charles N. (1922) *Human Nature and Social Order*. New York: Scribner Co.
- Cox, Harvey (1965) *The Secular City*. New York: The Macmillan Co.
- Durkheim, Emile (1964) *The Division of Labor in Society*. New York: Free Press.
- Durkheim, Emile (1965) *The Elementary Forms of Religious Life*. New York: Free Press.
- Hall, Peter (1988) *Cities of Tomorrow*. Oxford: Basil Blackwell.
- Hofstadter, Richard (1955) *The Age of Reform*. New York: Vintage Books.
- Hughes, T. P. and Hughes A. C. (1990) *Lewis Mumford: Public Intellectual*. New York: Oxford University Press.
- Lasch, Christopher (1991) *The True and Only Heaven*. New York: Norton.
- Lears, J. T. Jackson (1981) *No Place of Grace*. New York: Pantheon Books.
- Lears, J. T. Jackson and Fox, Richard (1983) *The Culture of Consumption*. New York: Pantheon Books.
- Marx, Leo (1991) „The Puzzle of Anti-Urbanism in Classical American Literature”. In: *Literature and the Urban Experience*. (Jaze, M. C. and Watts, A. C., eds.). New Brunswick, Rutgers University Press. pp. 63–80.
- Mead, George H. (1967) *Mind, Self and Society*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mumford, Lewis (1938) *The Culture of Cities*. Westport, Conn: Greenwood Press.
- Mumford, Lewis (1961) *The City in History*. New York: Harcourt, Brace and World, Inc.
- Nisbet, Robert (1976) *Sociology as an Art Form*. London: Oxford University Press.
- Park, Robert E. and Burgess, E. W. (1925) *The City*. Chicago: Chicago University Press.
- Park, Robert E. (1952) *Human Communities: The City and Human Ecology*. New York: Free Press.
- Patten Simon A. (1902) *The Theory of Prosperity*. New York: The Macmillan Comp.
- Pike, Burton (1981) *The Image of the City in Modern Literature*. Princeton: Princeton University Press.
- Rodwin, L. and Hollister, R. M., eds. (1984) *Cities of the Mind*. New York: Plenum Press.
- Sennett, Richard, ed. (1969) *Classic Essays on the Culture of Cities*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Sennett, Richard (1990) *The Conscience of the Eye*. New York: Alfred A. Knopf.
- Sharpe, W. and Wallock, L. (eds.) (1983) *Visions of the Modern City*. New York, Columbia University.
- Schorke, Carl (1963) „The Idea of the City in European Social Thought”. In: *The Historian and the City* (Handlin, O. and Burchard, J. eds.). Cambridge: The MIT and Harvard University Press. pp. 95–114.
- Short, James F. (1971) „Introduction”. In *The Social Fabric of the Metropolis*. Chicago; University of Chicago Press. pp. XI–XIII.
- Simmel, George (1973) „A nagyváros és mentális élete”. In: *Városszociológia*. (szerk.: Szelényi I.). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Simmel Georg. (1973) *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Gondolat, Budapest.
- Simmel, Georg (1878) *The Philosophy of Money*. Boston: Rutledge Kegan Paul.
- Smith, Michael P. (1979) *The City and Social Theory*. New York: St. Martin's Press.
- Susman, Warren I. (1984) *Culture as History*. New York: Pantheon Books.
- Stein, Maurice R. (1960) *The Eclipse of Community*. Princeton: Princeton University Press.
- Szelényi Iván (1973) „Bevezető tanulmány”. In: *Városszociológia*. KJK, Budapest. pp. 7–38.
- Tönnies, Ferdinand (1983) *Közösség és társadalom*. Gondolat, Budapest.
- Weber, Max (1967) „A város.” In: *Allam, politika, tudomány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, pp.
- Weber, Max (1987, 1992) *Gazdaság és társadalom. I., II.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Weinstein, Michael A. (1982) *The Wilderness and the City*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Wessely Anna (1991) „Pillanatképek sub specie aeternitatis”, *Buksz* 1991 Tél. pp. 410–414.
- White, Morton and White Lucia (1962) *The Intellectuals Versus the City*. Cambridge: Harvard University Press.
- White, Louis (1973) „Az urbanizmus mint életmód” In: *Városszociológia*. (szerk. Szelényi I.) KJK, Budapest. pp. 41–63.

GYORS TÉNYKÉP

BUDAPEST KIEMELT KÖZÉPTÁVÚ FEJLESZTÉSI CÉLJAI

SCHNELLER ISTVÁN

Budapest egyszerre közigazgatási központ, idegenforgalmi célpont, beruházások székhelye, meghódítandó piac, de egyben lakóinak otthonos, karakteres tere is.

Városfejlesztési stratégiánk lényege, hogy a kerületi és össz-budapesti fejlesztések irányai harmonizáljanak egymással. A fejlesztési keretkoncepció az épületek magasságára, a zöldfelületek rendszerére, arányára, a közlekedés jellegére, a város vízhez való viszonyára, a városképi jellegre, az épített környezet karakterére, az esztétikai minőségre, a közterületek használatára vonatkozó karakterőrző vezérelvek segítségével valósulhat meg.

A város általános távlati fejlesztése, térszerkezetének távlati alakítása kapcsán kitűzött célok eléréséhez szükség van olyan — a jelenlegi térszerkezeti adottságokat figyelembevevő — belátható időszakra szóló fejlesztési koncepció megalkotására, amely egy jól meghatározható időszakra (középtáv: 3—5 év) fogalmazza meg azokat a lépéseket, fejlesztési szakaszokat, amelyek a jelen helyzetből a távlati elképzelések elérését lehetővé teszik. Szükséges ez azért is, mert a középtávú fejlesztési célok döntően meghatározzák az évenként rendelkezésre álló erőforrások eloszlását.

A távlati térszerkezeti fejlesztési koncepció és terv végleges formába öntése a főváros általános rendezési tervének, valamint az ÁRT-t megalapozó tervfajtáknak (struktúraterv, agglomerációs terv, közlekedéshálózat-fejlesztési terv stb.) feladata. A szükséges új általános rendezési terv készítése a következő évre átnyúló feladat, így a résztanulmányokra (problématérkép, karakterterv stb.), valamint a kerületfejlesztési és egyéb városfejlesztési elképzelésekre, önálló projektekre alapozva határozhatóak meg a következő időszak legfontosabb feladatai.

A fejlesztési koncepció nem törekedhet arra, hogy minden tekintetben lefedje — akár területileg, akár ágazatilag — az egész várost. Kísérletet tesz arra, hogy megfogalmazza azokat a kiemelt fejlesztési akciókat, projekteket, amelyekre a rendelkezésre álló korlátozott erőforrásokat koncentrálni érdemes — olyan célok elérésére és érdekében, amelyek beilleszkednek a távlati elképzelésekbe, de önállóan is életképes, a várost gazdagító térségeket, tevékenységeket teremtenek meg, illetve újítanak fel. Ezek a fejlesztési akciók a komplex fejlesztési koncepció önálló fejlesztési céljai. Ezek a kiemelt projektek részben összefüggő, de jól lehatárolható területek fejlesztését, részben egymáshoz kapcsolódó ágazati fejlesztések összehangolt kezelését jelentik.

A területi projectek jellegzetessége, hogy egymáshoz érintkezési pontok révén kapcsolódnak, és kettős fő célkitűzést valósítanak meg. Az egyik cél a jelenlegi Belváros tehermentesítése, a másik a városias területek Duna mentén történő széthúzása, és a város megnyitása a Duna felé. A fejlesztési célok tartalmaznak olyan kiemelt épületberuházásokat, melyeket a városban zajló építési tevékenységek között a főváros saját céljának tekint.

Ezek a fejlesztési célok vélhetően alkalmasak lesznek arra, hogy ne csak a fővárosi önkormányzat erőforrásaiból valósuljanak meg, hanem a központi állami költségvetés és vállalkozói tőke bevonásával járuljanak hozzá a város fejlődéséhez.

A fentiek függvényében a további elképzelések és észrevételek figyelembevételének igényével a fejlesztési célok az alábbiak:

„Kiemelt területi fejlesztési célok”:

1. Hungária körút térségének fejlesztése

A Hungária körút teljes kiépítése a belső városrészek tehermentesítését szolgálja mind közlekedési, mind területfelhasználási szempontból. A körút mentén levő alulhasznosított területek beépítésével, vagyongazdálkodásával és központi, valamint önkormányzati erőforrások felhasználásával új városi körút kialakítása a kiemelt cél. Ez a területfejlesztési elem a Lágymányosi híd térségében kapcsolódik a dél-pesti, illetve a dél-budai fejlesztési területekhez. A Hungária körút még hiányzó szakaszának az új Duna-hídat is magában foglaló kiépítése elsősorban a Dunapartok belső városmagon kívüli hasznosítását eredményezi. A város fejlesztése ebben a térségben is csak a helyi kezdeményezések és a főváros egészének hosszútávú térbeli rendezési és fejlesztési elképzeléseivel összehangolva képzelhető el. A pesti hídfő térségének rendezése megnyitja az utat úgy a dél-pesti területek, mint az új körút térségében található igen értékes, jelenleg alulhasznosított területek revitalizációjához. A Hungária körút teljes kiépülésével a főváros olyan gyűrű irányú közlekedési útvonalat kap, amely képes tehermentesíteni a belvárosi túlszűfolt úthálózatot. Ennek következtében lehetőség nyílik a környezetkímélő forgalmi rend területi kiterjesztésére is.

2. Dél-Buda Dunamente rehabilitációja

A Petőfi-hídtól délre elhelyezkedő Dunapart kiépítése és környezetének rehabilitációja a közeljövő egyik legfontosabb feladata.

A Dunamentére szervezett ipari- és raktárterületek revitalizációjával, magas színvonalú, környezetbarát ipari tevékenységet és városi övezeteket magukba foglaló területek kiépítésével fel kell számolni a város hátsó udvaraként, rendezőpályaudvarként, törmelék- és hulladéktárolóként szolgáló, építőanyaggyártó és -tároló területeket.

Ezt elősegíti a Lágymányosi-híd, illetve -hídfő kiépítése, az Egyetemváros tervezett bővítése, a Lágymányosi-öböl és iparterület rehabilitációs fejlesztése, valamint a Kelenföldi Hőerőmű környezetbarát rekonstrukciója. A fejlesztési célok jó feltárását szolgálja a 6-os út teljes kiépítése, valamint a Galvani út vonalában történő hálózatfejlesztés (Egér út — Duna-híd). Ezen a

területen alakítható ki — az egyetem és az iparterület közelsége miatt — Budapest egyik ipari innovációs parkja.

A déli részeken a sugaras-gyűrűs rendszer hálós rendszerre vált át. A Petőfi-hídtól délre ennek a rácsrendszernek a kiépítésére kell törekedni a déli Duna-hidak segítségével.

Magának a városnak kell kezdeményezően fellépnie és olyan hangsúlyokat képeznie, amelyek a jövőben arculatmeghatározó szerepet tölthetnek be. A Budapest várostestébe ékelődött iparterületek rehabilitációja különösen fontos, és a Dunapartoknak a város számára való visszahódítása is rendkívüli jelentőséggel bír.

Az idetelepített ipar- és raktárterületek revitalizációjával magas színvonalú, környezetbarát ipari tevékenységek, kereskedelmi központok, kulturális és oktatási létesítmények helyezhetők el.

3. Dél-Pest Dunamente rehabilitációs fejlesztési célja

A pesti Dunapart Szabadság-hídtól délre eső területe a következő évek legfontosabb városépítési akcióterülete, erre a dunaparti szakaszra feltétlenül esztétikai minőséget teremtő fejlesztési tervek koncepció készítenőd. Kialakítása döntő fontosságú az egész város imázsa szempontjából, alkalom nyílhat új szállodák, kereskedelmi központok, kulturális létesítmények elhelyezésére is.

Folyamatban van a Vásárcsarnok rekonstrukciója, megoldandó a rakparti út és a 2-es villamos, valamint a gyalogosforgalom megnyugtató kapcsolata, a Közraktár utcai telek hasznosítása.

Alapvető szempont, hogy a közlekedés a város fejlődését sokéves, illetve évtizedes elmarradással követő helyzetben van, s ezáltal lehetőségeink behatároltak — csak a mai helyzet reális megítéléséből lehet kiindulni.

A Szabadság-híd pesti hídfőjétől a lágymányosi Duna-híd Soroksári úti hídfőcsomópontjáig terjedő terület közlekedési hálózatának végleges kialakítását nagymértékben befolyásolja a Duna mentén húzódó — jelenleg értéken alul hasznosított — parti sáv területfelhasználása. A kitelepítésre szánt dunaparti teherpályaudvar helyének beépítése, ennek intenzitása a térség közlekedési hálózatára is hatással lesz.

A pesti rakparti út déli irányú meghosszabbításának nyomvonalát a Kvassay út csepeli kapcsolata megoldásának, a térség területfelhasználásának függvénye. A csepeli HÉV átfogó rekonstrukciója és szállítóképességének növelése szükséges. A korszerűsítéssel összefüggésben felmerült a HÉV-vonalon a nagyvasúti jellegű üzem felváltása villamosvasúttal. Erre a legcélszerűbb megoldás a 2-es villamosvonal Csepelre történő meghosszabbítása.

4. A Kiskörút térségének fejlesztése

A városközpont új városi térsorozatának megteremtése a Városháza tömbjének rehabilitációjával szorosan összefüggő feladat. Különösen fontos, hogy a Belvárosban épülő nagy szállodák, irodaépületek vagy más létesítmények esetében a földszinteket lakossági és közfunkciókra adják át.

A fő kérdés a továbbiakban az is, hogy a belső városnegyedekben miként lehet visszaadni a gyalogosoknak a földszinteket, a város terének legfontosabb elemeit. A másik kérdés e terület

átmenő forgalmának csökkentése. Ennek érdekében a Belváros egészének forgalomszervezési tervét össze kell hangolni a tervezett beépítésekkel, a kiskörúti térsorozat mentén.

Új, közcélú kulturális központ létesítésével a Városháza tömbjében, a Kálvin tér arculatának kialakításával, valamint a Fővám tér rehabilitációjával a térség meglevő értékes helyeit is visszakapja a főváros.

A Kiskörút a Belváros forgalmi szempontból egyik legterheltebb útvonala, ahol a nap minden szakában — az elmúlt évek forgalomtechnikai beavatkozása ellenére — forgalmi torlódások alakulnak ki. Ezért az átmenő forgalom lehetőség szerinti korlátozásával és a forgalom csillapításával szükséges javítani az útvonal forgalmi terhelését és a térség környezeti állapotát.

A kérdéses terület közlekedésére hatással van a Szabadság-híd kedvezőtlen műszaki állapota. A hidat 1993-ban részletes felülvizsgálat alá kell vetni, amelynek alapján meghatározhatóak a szükséges felújítási feladatok.

A Dél-Buda—Rákospalota metróvonal fejlesztésére 1991-ben lezajlott nemzetközi ajánlatkérés alapján egy meghívásos tender kiírása van folyamatban.

5. Lakásépítési program

A törvények és tulajdonviszonyok változása alapvetően új helyzetet teremt, az elmúlt évek központi lakáselosztási gyakorlata helyett a szuverén önkormányzatok együttműködésén alapuló megoldások kerülnek előtérbe. A gyakorlatilag nullára redukálódott önkormányzati lakásépítést újra el kell kezdeni. Ennek érdekében folyamatosan készülnek az együttműködési megállapodás-tervezetek a kerületi polgármesterekkel. Ezek a lakásberuházási programokkal érintett területek kapcsán közös lakáscélú beruházásokra irányulnak.

Tudatában vagyunk annak, hogy a reálisan megvalósítható beruházások nem oldják meg a főváros sokrétű lakásproblémáit. Ezért jelenleg elsősorban azt a célt lehet kitűzni, hogy saját lakásgazdálkodási tevékenységünk átszervezésével segítsük a mobilitást.

A fővárosi lakásépítések formája lehet vállalkozói (koncessziós alapú, belső területek rehabilitációja a főváros koordinálásával) és önkormányzati tulajdonú lakásépítés (bérlakások építése, szerkezetkész lakások, önerős lakásépítés támogatása kedvezményes telekakkal).

Középtávú lakásépítési elképzeléseink részben a pénzügyi lehetőségeken, részben a fizetőképes kereslet alakulásán alapulnak. Mindkettő erősen beszűkült; új helyen nem indul terület-előkészítés, az építkezések már előkészített területeken kezdődnek.

Az elkövetkező három évben — elképzelésünk szerint — mintegy 2300 lakás épül az önkormányzati beruházásban. Jelentősebb számú lakás a Vízivárosban, Káposztásmegyeren, a Nagy Lajos király — Egressy úton, továbbá a pestlőrinci Alacska úton és Szentlőrinci úton épül.

II. Ágazati projektek

a) Közlekedés

1. A főváros nyugati kapujának összehangolt közlekedésfejlesztése

A főváros nyugati kapuja fogadja a Budapestre naponta érkező gépjárműforgalom mintegy 30%-át. A város felé haladva a sűrűsödő közúti hálózat nagyarányú forgalmi terhelése a hajdani Osztapenko-csomópontba fut össze. A túlszűfolt közlekedési csomópont és környezetének elle-

hetetlenült forgalmi állapotán több különböző funkciójú úthálózat elem együttesen tud majd enyhíteni. A közlekedési tárca tervei szerint 1994 év végén megindulhat a forgalom az M0 autópályától M1 autópályáig és a 6-os út közötti szakaszán. Ezzel lehetőség nyílik arra, hogy a tranzitforgalom Budapest belső városrészét elkerülve haladjon.

A tervezett kettős Duna-hidas rendszerhez (Lágymányosi és Galvani úti Duna-hidak) megtervezett budai tehermentesítő útvonal már a csomópont előtt leválasztja a dél-budapesti célú forgalmat. Kiépítése szakaszosan több ütemben is javasolható. Teljes kiépítésében 2×2 forgalmi sávú keresztmetszettel épülne, az M1/M7 autópályák közös bevezető szakaszától a Galvani úti Duna-híd 6-os számú főúttal alkotott csomópontjáig. Az útvonal Gazdagrét irányában is biztosítana közlekedési kapcsolatot. A nyugati városkapuhoz a területi és közlekedési hálózati összefüggések tekintetében hozzátartozik Kelenföld az Etele térrel, Gazdagrét, Dobogó és Órmező területe. A térség legjelentősebb tömegközlekedési gócpontja az Etele tér. A csomópont tömegközlekedési kiszolgálását nagymértékben javítaná a Dél-Buda—Rákospalota irányú metróvonal kiépítése. A tér rendkívül elhanyagolt állapotú, rendezése mielőbb szükséges. Átépítése lehetővé tenné a rendkívül kedvezőtlen elhelyezkedésű Bukarest utcai helyközi autóbusz állomás ide történő áthelyezését.

A vasúthálózat fejlesztési tervei között szerepel, hogy a közeljövőben a Déli pályaudvar forgalmi szerepe csökken, mivel nemzetközi vonatok fogadására alakítják át. A belföldi szerelvények végállomása a Kelenföldi pályaudvaron lesz. Ezért az Etele téri vasúti és városi tömegközlekedés közötti átszállókapcsolat fejlesztése indokolt. Szintén vasútfejlesztési elképzelés az Érd—Kelenföld közötti elővárosi vasúti közlekedés megindítása.

A DBR metróvonal kiépítéséhez kapcsolódóan a Móricz Zsigmond körtér és a Bartók Béla út átépítését is szükséges tervekbe venni. A területen új forgalomirányító alközpont létesül. A világiállítás megrendezése kedvezően segíti a tervezett közlekedési hálózatfejlesztések mielőbbi megvalósítását, mivel a felsorolt létesítmények a rendezvény közlekedési alrendszerének meghatározó részei.

2. Parkolás, járműtárolás

A motorizáció mennyiségi fejlődése Budapesten az utóbbi években rendkívül felgyorsult, azonban a motorizáció minőségi fejlődése nem következett be, a gépkocsik átlagéletkora jelentősen megnőtt. A közlekedési infrastruktúra, az útfelület csak olyan kis mértékben növekedett, hogy az egy gépjárműre jutó útfelület nagysága drasztikusan negyedére csökkent. Az egyre növekvő mennyiségű és minőségileg romló gépjárműállomány mozgó- és állóforgalma relatív mértékben egyre kisebb felületen kell hogy lebonyolódjon. Mindennapossá váltak a forgalmi torlódások, melyekben igen jelentős szerepet játszanak a parkolóhelyet kereső járművek is. Mindezek összhatásaként — különösen a szűk úthálózattal rendelkező, sűrűn lakott belvárosi területeken — jelentősen megnőtt a zaj- és légszennyezés mértéke. A gyalogosfelületek nagyrészt elfoglalják a szabálytalanul várakozó járművek. A város közlekedése az üzemelőképeség alsó határán van.

Az infrastruktúra fejlesztésére fordítható összegek szűkös volta miatt a parkolás illetve a járműtárolás az a terület, ahol néhány éven belül a legnagyobb eredmények érhetőek el a forgalom-szervezés eszközeivel, valamint építésekkel, mivel az álló járművek az útfelületek több, mint

40%-át foglalják el az alapfunkció, a közúti (gyalogos) forgalom elől. Itt meg kell azonban különböztetni a parkolást és a gépjárműtárolást, mivel az utóbbi nem a közúti forgalom része. A parkolás céljára a kevésbé értékes közlekedési felületek, illetve közterületek hasznosíthatók. A gépjárművek tárolásával kapcsolatban át kell értékelni a közterületek használatának jelenlegi gyakorlatát. Kérdés, hogy át kell-e vállalnia az önkormányzatnak a gépjárművek elhelyezése, tárolása feladatát a tulajdonosoktól, illetve ezt térítésmentesen kell-e biztosítani?

A parkolási igények kritika nélküli kielégítése nem valósítható meg, mivel:

- városzerkezeti adottságok ezt nem teszik lehetővé (pl. a budai Várban);
- az úthálózati elemek nem alkalmasak a megnövekedett forgalom áteresztésére (pl. belvárosi szűk úthálózat);
- a parkolási igények indokoltnál nagyobb mértékű kielégítése károsítja a környezetet (pl. Normafa).

Javasolt megoldási formák:

— új létesítmények, valamint funkcióváltás esetén az OESZ, illetve a BVSZ által előírt parkolóhelyek megépítése az építési telken belül, műszaki megvalósíthatatlanság esetén vagy az építési engedély megtagadása, vagy a visszatartó erejű parkolási megváltási díj meghatározása (szükséges a jelenleg érvényes BVSZ normatívák szigorítása is), ugyanakkor figyelembe kell venni a környezet úthálózatának kapacitását és terhelhetőségét is;

— a P+R parkolók számának, illetve befogadóképességének növelésével és a tömegközlekedés színvonalának romlását megakadályozva vonzóbbá tehető a kombinált utazási forma is, ezáltal csökkenthető a város belső területein a parkolási igény;

— egységes tarifás parkolásszabályozás bevezetése a főváros területén a helyi körülmények figyelembevételével, mellyel a kereslet és a kínálat egyensúlya állandóan biztosítható, ezáltal a területen az átmenőforgalom nem, de az oda irányuló forgalom csökkenthető. (A tarifális parkolásszabályozás a forgalomszervezés szerves része, nem pedig gazdasági kérdés. Az ebből eredő bevételeket a parkolási, gépjárműtárolási lehetőségek bővítésére kell fordítani.);

— a parkolás időtartamának korlátozásával (a forgási sebesség növelésével) elérhető, hogy a legfrekvenciáltabb helyeken is biztosított legyen a rövid idejű várakozás;

— felül kell vizsgálni a kizárólagos célra használt közterületi várakozóhelyek indokoltságát és a megmaradók használatát díj fizetéséhez kötni;

— különbszintű parkolóhelyek (elsősorban mélygarázsok) vállalkozásban történő létesítésével mentesíteni kell a sűrűn lakott területek közterületeit a parkolási igények alól (nappal ügyintéző-, bevásárlóforgalom, éjszaka lakossági parkolás), ezáltal bővíthetők a gyalogos- illetve zöldfelületek;

— érdekeltté kell tenni a gépjárműtulajdonosokat, hogy járműveiket ne közterületen tárolják (terület, illetve hitel biztosítása, közterületi tárolási díj meghatározása, őrzött tárolóhelyek vállalkozási formában való létesítése, lakókörnyezetben támogatott önerős garázsépítés stb.). A közlekedési övezetekkel összhangban, a Budapest egészére kiterjedő egységes és következetes parkolásgazdálkodási és tarifapolitika csökkentheti az egyre növekvő feszültségeket, a környezetkárosító hatásokat.

b) Közmű-környezetvédelem

3. Csatornázatlan területek szennyvíz-közmű alaphálózatának kiépítése

A fővárosban a vízellátás ma már közel teljeskörű, míg a csatornahálózatba bekapcsolt lakások aránya csak kb. 87%. A csatornázatlan területeken a talajba kerülő szennyvíz jelentős környezeti ártalmat okoz. A meglévő szennyvíztisztító-kapacitás sincs teljes mértékben kihasználva, a hozzájuk vezető alapközművek hiánya miatt. Az ellátási hiányosság mielőbbi megszüntetése mellett a város fejlesztési elképzeléseit, a közlekedési célú fejlesztések kiszolgáltatását és a környezet védelmét tűztük ki célul a következők szerint:

A csatornázatlan területek alaphálózatának megépítése több tízezer lakás szennyvízelvezetési lehetőségét teremti meg, a rájuk kapcsolható lakossági hálózattal (Pl. pesthidegkúti gyűjtőcsatorna, soroksári alapsatorna, rákospalotai városközpont alapsatorna, XVIII. kerületi csatornaépítés támogatása). Hálózati túlterhelést megszüntető beruházásokat is tervezünk (Zsigmond téri szivattyútelep bővítése és a XX. kerület Lócse utca—Damjanich utcai gyűjtő kiépítése). Ezek vízgűjtőterületén bármely további fejlesztés előfeltétele a beruházások megvalósítása. (Pl. Óbuda revitalizációja, Hajógyári sziget fejlesztése, illetve az M5 autótűt bevezetése, víztelepítése stb.)

A főváros Duna-szennyezésének fokozatos megszüntetése, a szennyvíztisztítás teljeskörű megoldása a főváros kiemelt környezetvédelmi feladatai közé tartozik. A megoldást jelentő szennyvíztisztító-építési program megvalósítása 50 Md Ft nagyságú fejlesztést igényel, ezért beindításához a megvalósítás új formáinak (fővárosi vagyongazdálkodás, külföldi tőkebevonás, korszerű díjrendszer stb.) feltárása és a hosszútávú fejlesztés előkészítése szükséges.

4. A város zöldfelületeinek bővítése

A szennyezőanyagok kibocsátásának hatását a zöldfelületek kompenzálják, ezért ezek mennyisége és minősége a városi lét minőségét is meghatározza. Budapest zöldfelületi rendszere összetett, egyaránt megtalálhatók a gyűrés—sugaras és a szigetes rendszer jellemzői. Különösen megnehezíti a rendszer kiépítésének és működtetésének lehetőségét egyes városrészek sűrű beépítése, ahol a zöldfelület növelésére klasszikus értelemben nincs lehetőség (V., VI., VII., VIII. kerületek). Ez csupán keretes beépítéseknél tömbrehabilitáció során lehetséges, amikor a tömbbelsőket megnyitják, és zöldfelületté alakítják. Ezzel a lehetőséggel csak akkor lehet élni, ha az adott helyen az átalakítás a védendő városkaraktert nem sérti.

A kedvezőbb adottságú kerületeknek kell felvállalni a belső kerületek átszellőzését biztosító zöldfelületek létesítését, fenntartását. A külső területek részben meglévő, illetve kifejlesztendő nagyobb zöldfelületei a zöld ék szerepét tölthetik be a belső városrészek és a várost körülölelő, jó levegőt biztosító zöld gyűrés között.

A zöld gyűrés Budapest vonatkozásában új törekvésnek számít. Számptalan és sokrétű intézkedést kell hozni — az agglomerációt is érintően — ahhoz, hogy egy jó funkcionáló, összetett igényrendszert kielégítő gyűrés valósuljon meg. A gyűréssel szemben támasztott követelmény elsősorban a jó levegő biztosítása („Budapest tüdeje”). Emellett rekreációs, természetvédelmi, tájvédelmi és gazdasági funkciói is vannak (mezőgazdasági területek).

A zöld gyűrű kialakításával párhuzamosan, ha kisebb léptékben is, de lehetőség nyílik a zöldfelületek növelésére vagy a meglévők intenzívebbé tételére. A korábbi években elmaradt az átszellőztető folyosók zöldfelületté alakítása az élő vízfolyások mellett (Szilas-patak, Rákospatak), melynek pótlását — ha szükséges — területvásárlással és fásítással kell megoldani. Hasonló szerepet töltenek be az út- és utcafásítások (a három körút, a sugárutak, mint pl. az Üllői út, az Andrássy út, a Kerepesi út, a Thököly út stb.). A főváros fasorállománya elöregedett, rekonstrukciójára városzerte szükség van, de elsőséget kell hogy kapjanak a belső kerületek fasorai, ahol sok esetben csak a fasor az egyetlen zöldfelületi elem a közvetlen lakókörnyezetben. Célszerű külön foglalkozni a Duna menti zöld sáv kialakításával is. Ebbe az elképzelésbe illeszthetők az Expo kapcsán kialakítandó zöldfelületek, a kiállítás területén és közvetlen környezetében, de ide sorolhatók a Margitsziget, a Hajógyári sziget meglévő zöldfelületei és azok, amelyek ezekhez kapcsolódóan alakíthatók ki a Dunaparton, az északi és déli területeken (Népsziget, Meder utca térsége, Hajógyári part, Hunyadi sziget, nagytétényi Dunapart, ráckevei [soroksári] Duna-ág, Molnár sziget, Csepelsziget északi csúcsán zöldterületi intézmény, pihenőterület).

E projekteken kívül a fővárosban megannyi beruházás, fejlesztés fog történni — kerületi valamint vállalkozói megvalósításban — az elkövetkező belátható középtávú időszakban. Ezek azonban nem igénylik olyan mértékben a főváros erőforrásainak felhasználását, mint az előbbieket. A kiemelt fővárosi fejlesztési célok megkísérlik azokat a fejlesztési feladatokat felölelni, amelyek az egész város fejlődésére alapvető kihatással vannak, valamint azokat, amelyek új fejlődési irányt szabnak meg, környezeti értékeinket hangsúlyozzák, fejlesztik, illetve óvják meg.

KIEMELT TERÜLETI FEJLESZTÉSI CÉLOK

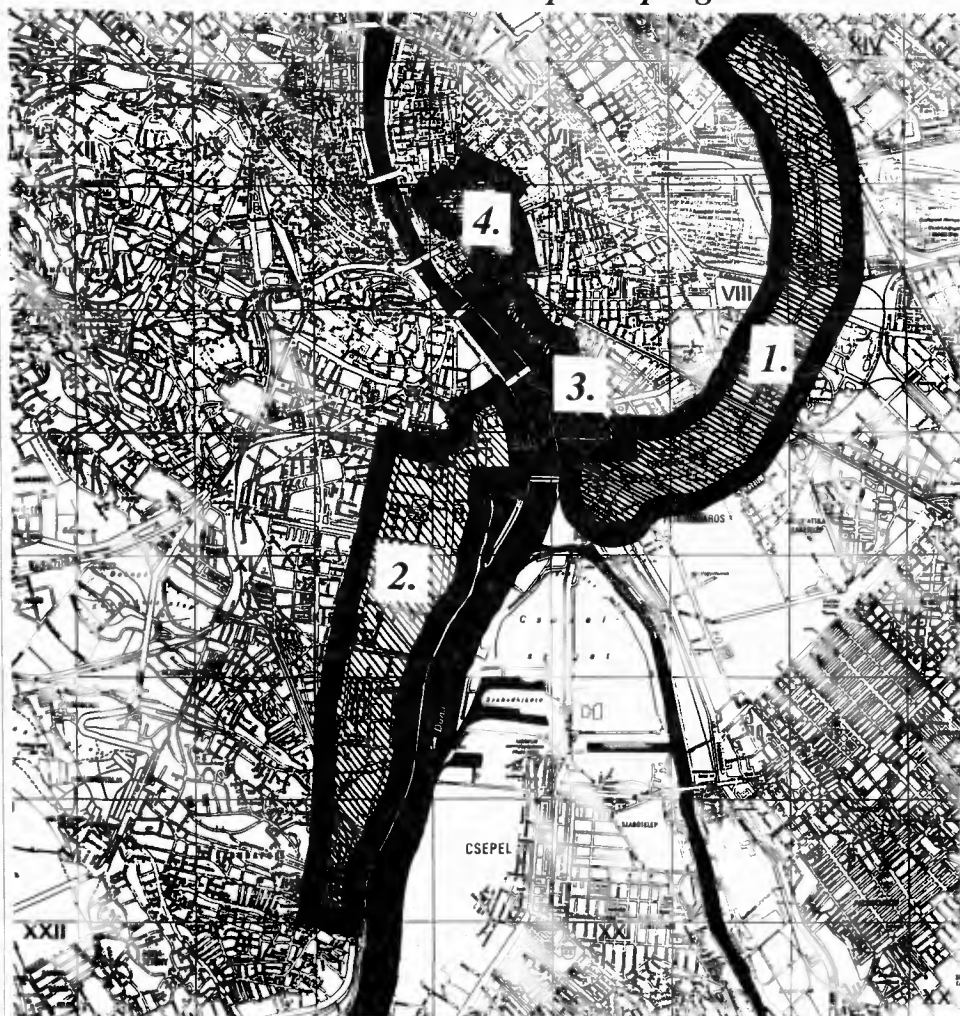
1. Hungária körút és térsége

2. Dél-Buda Dunamente

3. Dél-Pest Dunamente

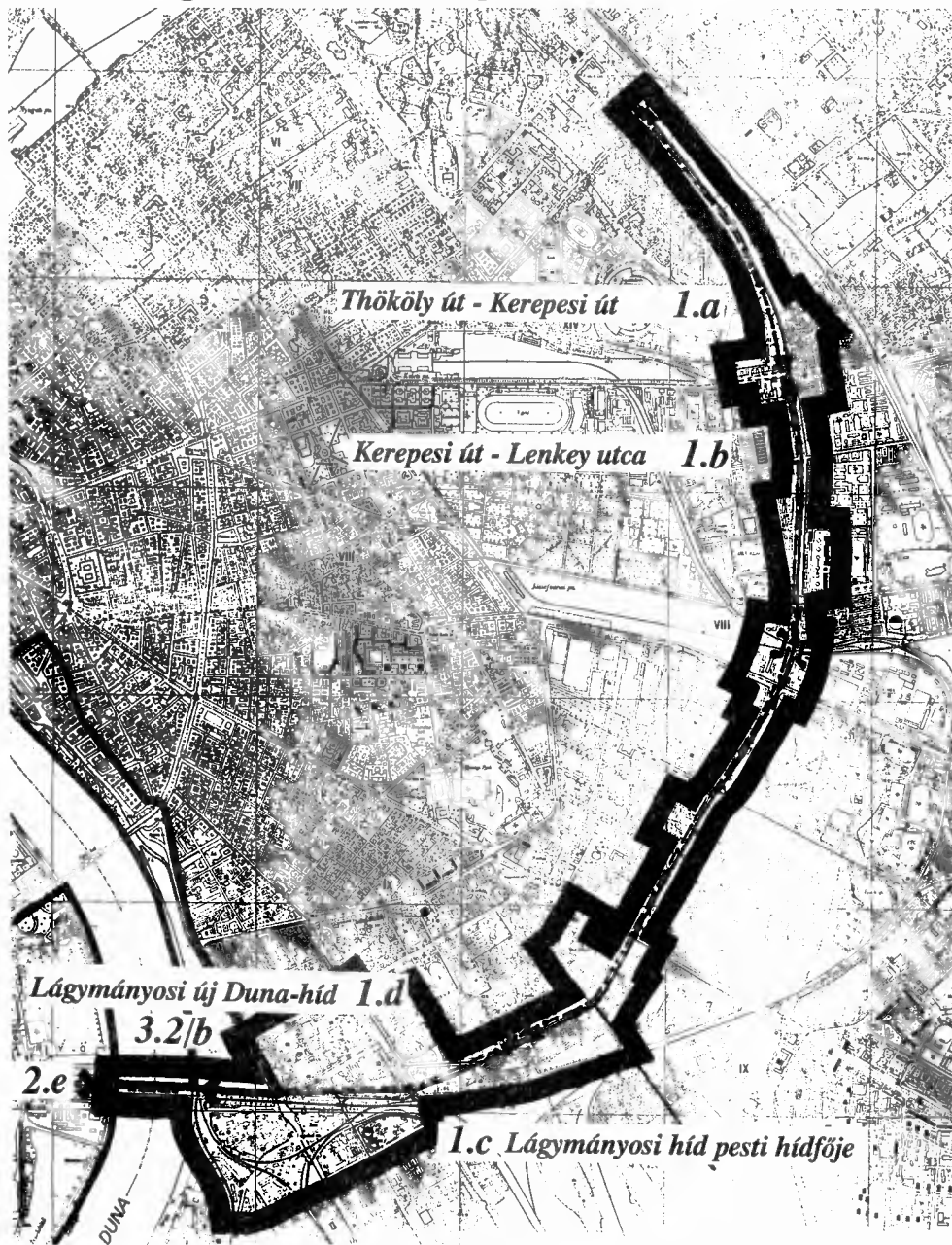
4. Kiskörút

5. Területelőkészítési és lakásépítési program

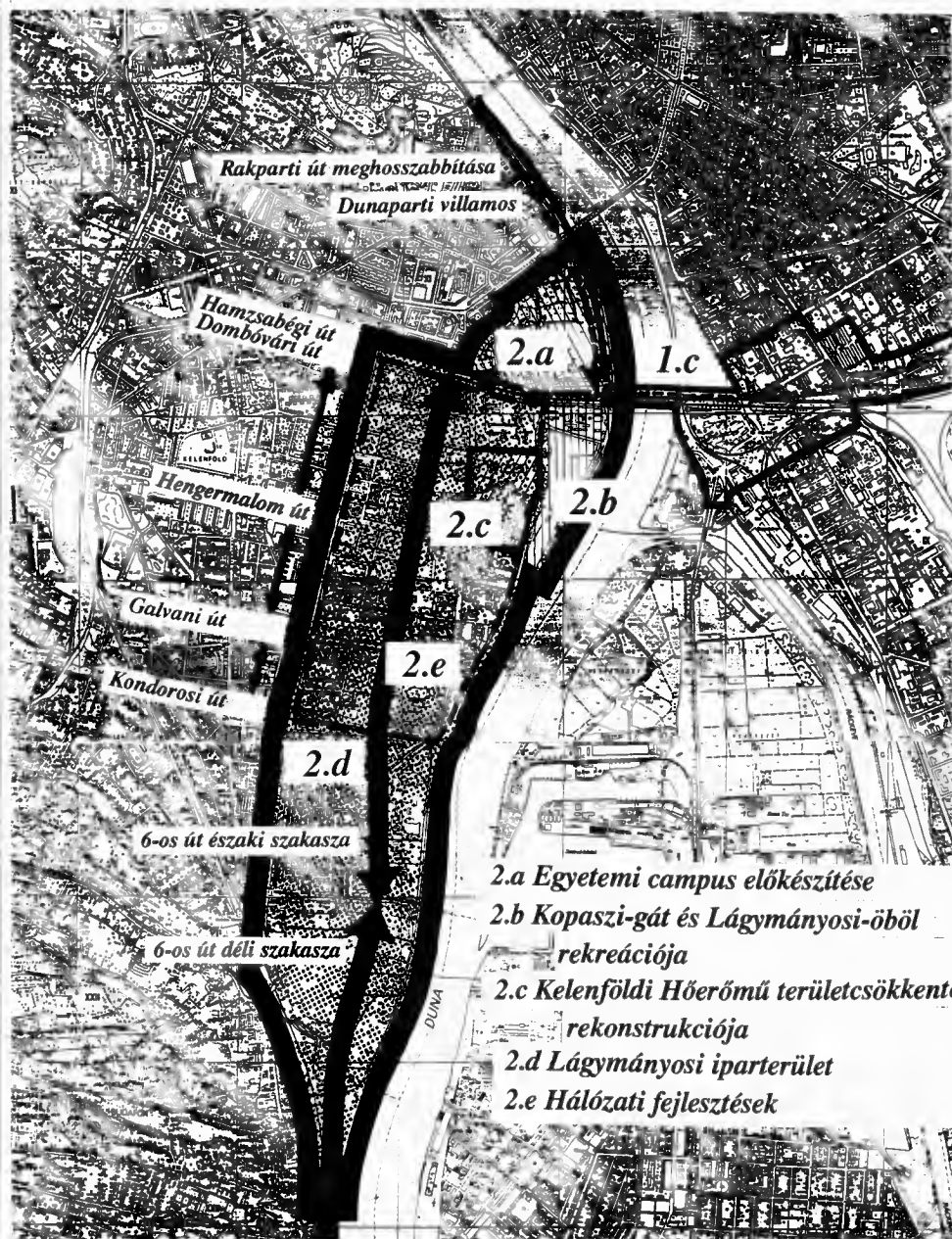
KIEMELT TERÜLETI FEJLESZTÉSI CÉLOK

1. Hungária körút és térsége

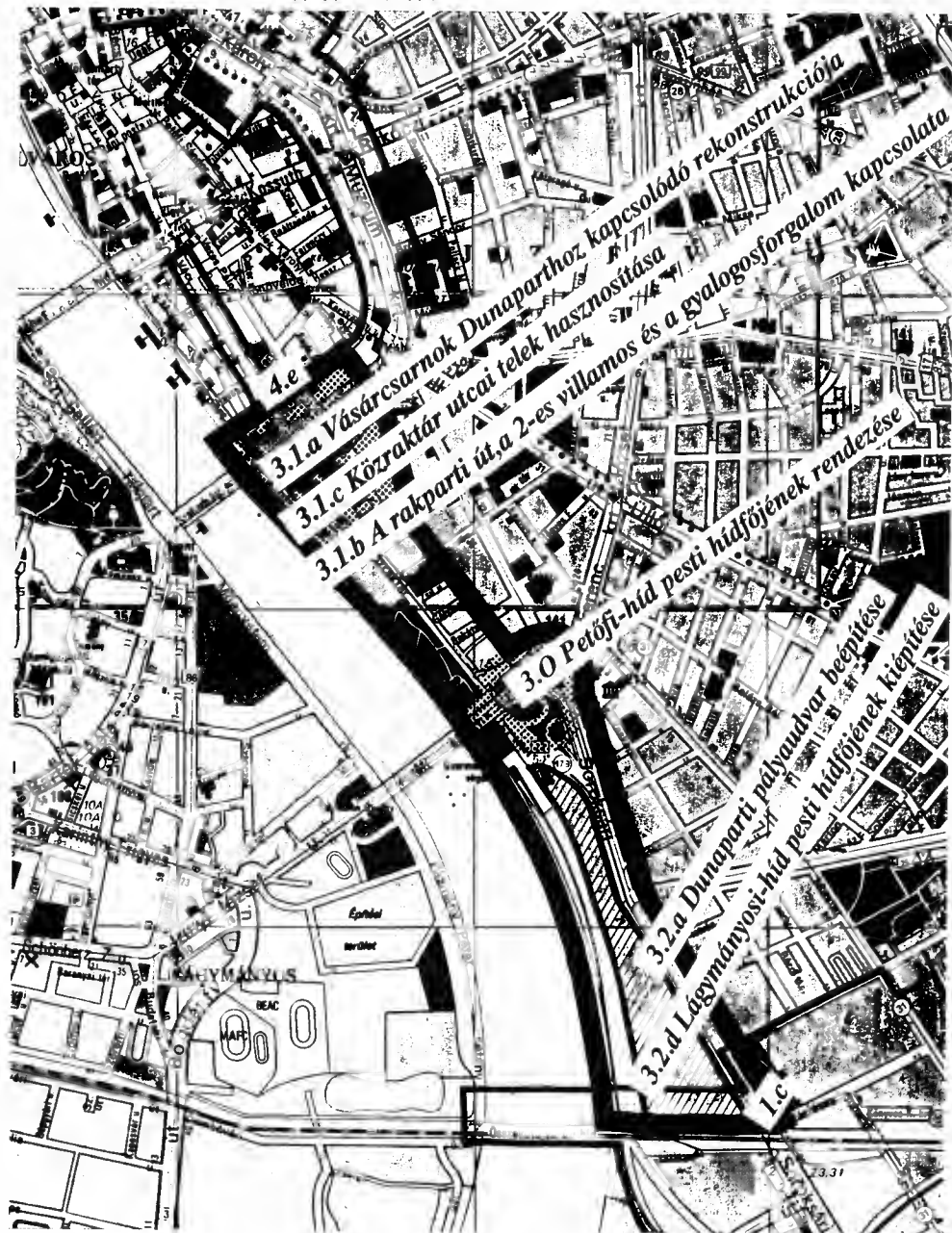
KIEMELT TERÜLETI FEJLESZTÉSI CÉLOK

2. Dél-Buda Dunamente

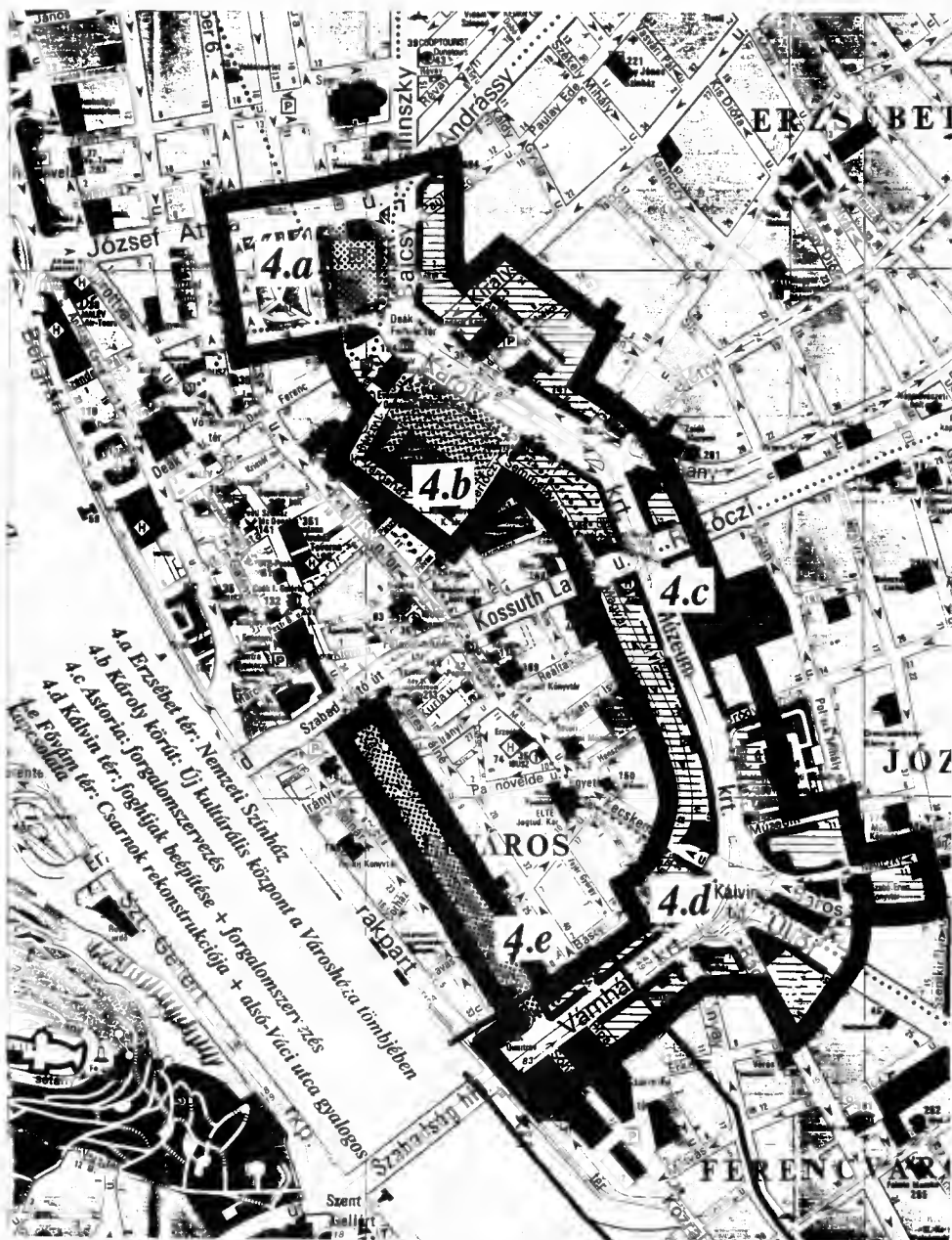
KIEMELT TERÜLETI FEJLESZTÉSI CÉLOK

3.Dél-Pest Dunamente

KIEMELT TERÜLETI FEJLESZTÉSI CÉLOK

4. Kiskörút

KIEMELT TERÜLETI FEJLESZTÉSI CÉLOK

5. Területelőkészítési és lakásépítési program

1. Mocsárosdűlő
2. Káposztásmegyér
3. Szentlőrinci úti lakótelep
4. Viziváros
5. Egressy út-Lumumba utca
6. Kőbánya-városközpont
7. Alacsikai út

KÖNYVJELZŐ

ÖNKORMÁNYZATI VÁLASZTÁSOK 1990*

(Rendhagyó recenzió)

Rendhagyó recenzálásra vállalkoztam, ugyanis a Szoboszlai Györggyel szerkesztett, ez évben publikált könyvünket szeretném a Tér és Társadalom olvasóinak bemutatni. Természetesen nehezen tudom magam mentesíteni a szerkesztői elfogultságtól — azt hiszem, ezt már az elején illik leszögezni — legfeljebb az elfogultsággal szemben az adhat némi ellensúlyt, hogy szerkesztőtársammal együtt jól ismerjük a kötet megszületésének körülményeit, részt vettünk a választásokkal kapcsolatos kutatásokban, a kutatási eredmények értelmezése, értékelése feletti vitákban, s mindezt elég sok háttérinformációval rendelkezünk.

A választási kötet különben része azoknak a vizsgálatoknak, amelyek az MTA Politikai Tudományok Intézetében — a korábbi Társadalomtudományi Intézetben — immár hagyományosnak mondhatók, s amelyeknek terveink szerint folytatása lesz az elkövetkező választások alkalmával. E kötet közvetlen előzménye a még 1990-ben kiadott *Parlamentari választások* című könyvünk. Akkor abban a kötetben igyekeztünk sokfelől és sokféle információt szerezni a választási előkészületekről, a kampányról, az eredményekről, s az így összegyűjtött írásokat, elemzéseket a választás teljes eredmény-listájával egészítettük ki.

Munkatársaink akkor minden választási körzetben megfordultak, helyszíni megfigyeléseket folytattak, interjúkat készítettek, részt vettek a választáson induló pártok gyűlésein stb. Az akkori célunk a minél teljesebb és hitelesebb anyaggyűjtés volt.

Nos, ezt a célt a Helyhatósági választások vizsgálatakor is szem előtt tartottuk, azonban *1990 őszén szinte minden egészen más volt* mint tavasszal, a parlamenti választások idején. Nemcsak a politikai közhangulat látványos megváltozása miatt, hanem azért is, mert a nagypolitika szemmel láthatóan nem tudott mit kezdeni a lokális kérdésekkel. A pártok többsége a korábbi pártharcok jegyében az országos politikai kérdéseket erőltette, a helyi társadalmak lakossága pedig — a tavaszi politikai eufóriát követő apálytól függetlenül — elsősorban arra volt kíváncsi, hogy helyben mit tehet, mire lehet képes az önkormányzati vezetés. Valóban új, demokratikus helyi hatalom lép-e a tanácsok helyébe, vagy csupán a tanácsi cégtáblákat festik át? Különben pedig a helyi társadalom számára az országos ügyeknél lényegesen fontosabb kérdésként merültek föl a „földhözragadt”, lokális problémák: lesz-e járda, egészséges ivóvíz, óvoda, bölcsőde, jó közlekedés és így tovább. Ezért következett be törvényszerűen az, hogy azokon a településeken, ahol közvetlenül lehetett megválasztani az önkormányzati képviselőket, ott már az első forduló eredménnyel járt, ahol pedig pártokra lehetett csak szavazni, ott

*A kötet szerkesztője a Tér és Társadalom szerkesztőbizottsága kérésére vállalkozott e szokatlan lépésre, az általa szerkesztett kötet ismertetésére.

a lakosság érdektelensége miatt az első forduló eredménytelen maradt, s nagyon sok településen a második fordulóban is épphogy meghaladta a részvétel az előírt 25%-ot. (Mint ismeretes, a 10 ezer lakosnál nagyobb településeken volt listás választás, a kisebb lélekszámú települések lakói viszont személyekre szavazhattak.)

Természetesen más volt ez a választás kutatási szempontból is, hiszen több mint három-ezer település mindegyike számos sajtóságot hordozott, s míg az országos választás minden szavazó kerületére eljutottak munkatársaink, ez az önkormányzati választás esetében megismételhetetlen volt. Ezért arra kényszerültünk, hogy néhány megyéről, városról, s más kisebb-nagyobb település választási eseményeiről gyűjtöttünk információkat. Végül is munkatársaink négy megyéről (Borsod-Abaúj-Zemplén, Csongrád, Somogy, Veszprém), valamint a fővárosról készítettek elemzéseket. A megyék esetében arra törekedtünk, hogy legalább a megyeszékhelyről, egy nagyobb — lehetőleg városi —, s két kisebb településről készüljön hiteles választási elemzés. Ezt a sort egészítették ki más városokról, falvakról készült elemzések; Boglárlelle, Orosháza, Pápa, egy fővárosi kerület (Nagytétény), egy alföldi kistáj települései (Dabas és környéke) és néhány falu (Alsónémedi, Dudar, Tiszabő, Verőce) került így be a mintánkba. Ez a minta — a megyék kiválasztását is beleértve — természetesen *nem volt reprezentatív*. Bírálóink ezt esetleg szemünkre is fogják vetni, ezért is szeretném leszögezni, hogy tudatosan vállaltuk azt, hogy mintánk nélkülözni fogja a reprezentativitást. Helyette inkább olyan településeket választottunk, amelyeken korábban már folytattunk kutatást, s többé-kevésbé megismertünk a település helyi társadalmával. Ezekben a településeken ugyanis lényegesen otthonosabban mozogtunk, néhány helyen jól ismertük a helyi elit jellegzetes

személyiségeit, figyelemmel kísérhettük a rendszerváltás mozzanatait, s egy kicsit benne éltünk a helyi társadalomban. Az önös kutatási érdekeken túl ez a szempont is motiválta mintánk kiválasztását.

Tizenhat tanulmány született így, amelyekből többek között megtudhatjuk, hogy Csongrád megyében „hogyan nő ki a tulipános sasfészekből egy virágzó narancsfiget?“, hogy Dudaron „a harc nem fejeződött be, csupán csönd van“, Alsónémedin „hát itt a demokrácia, ez köllött!“, Orosházán „előbb Magyarországhoz kell fölzárkózni, aztán Európához!“, Tiszabőn pedig „mink cigányok — kérem szépen — haspártiak vagyunk“, s Boglárlellén „az egypárturalom akár vörös, akár zöld, éppen olyan káros, mint volt negyven évig“. Az idézettek különben a tanulmánycímekből valók, s különböző rendű és rangú helybeliek véleményében hangzottak el. Ez a tizenhat tanulmány alkotja a kötet első részét, míg a második rész ezúttal is a választási eredményeket tartalmazza megyei és városi bontásban. Ismereteim szerint ez a több mint háromszáz oldalas eredménylista a választásról készült legrészletesebb publikált információ.

A tanulmányokra visszatérve — a tizenhat tanulmány *minden tekintetben különböző*, beleértve színvonalukat, terjedelmüket, vizsgálódási szempontjaikat. Munkatársaink ugyanis teljesen szabad kezet kaptak a helyi vizsgálat elvégzésében, csupán arra kértük őket, hogy esetleges pártszimpátiájukat rendeljék alá a semleges, kutatói követelménynek. (Meg kell jegyezni, hogy nem kevés szerkesztői munkát és figyelmet kívánt a tanulmányok rövidítése, egymáshoz való közeletése.) A sokféleséget is kénytelenek voltunk előzetesen fölállalni, elsősorban azért, mert nincs — nem is lehet — megfelelő választási kutatásra vonatkozó tapasztalatunk, másodsorban pedig azért, mert a velünk való együttműködést vállaló munkatársak is híján voltak

a választási tapasztalatoknak, ráadásul képzettségüket, szakmájukat tekintve is igencsak sokfélék (szociológusok, politológusok, történészek, közgazdák, jogászok, szociálgeográfusok stb.).

Bíráloink nyilvánvalóan arra hivatkoznak majd, hogy a választások vizsgálatának igen nagy nemzetközi irodalma van, tehát alkalmunk lehetett volna abból meríteni. Ez azonban csak részben igaz, ugyanis a nemzetközi vizsgálatok általában tradicionálisan és jól működő polgári demokráciákra és önkormányzatokra vonatkoznak, nálunk — s tágabb kelet-európai térségünkben — viszont sok minden képlékeny, s gyorsan változó. Nem alakultak ki stabil politikai pártok, pontosabban a pártosodás folyamata nem fejeződött be sem a választások idejére, sem napjainkig. A monolitikus pártállam lebontása, egy jól működő demokratikus intézményrendszer kialakítása minden bizonnyal hosszabb időt követel. Nem alakult ki az állampolgár szavazói attitűdje — igen gyorsan, s rapszodikusan változhat, s változik meg. Ne feledjük, a magyar társadalom többsége számára reveláció volt a korábbi kötelező választási részvétel után a választásokról való távolmaradás jogának felismerése. Ha nem megyek szavazni, annak nem lehet semmi személyemre vonatkozó negatív következménye. Persze a távolmaradásnak más országos és helyi következménye is lehet, a részvételt meg kell tanulni, s csak a demokrácia elsajátítása közben formálódik meg az állampolgárok választói attitűdje. Addig pedig igen sok lesz a rögtönzés, a felszínes ítélet, s az inkorrekt magatartás.

Ami pedig a helyhatósági választások *tartalmi részét* illeti, az alábbiakat szeretném kiemelni:

A választási kampány — csekély kivétellel — meglehetősen belterjes maradt, s nem tudta magával ragadni a helyi társadalmakat. A politikai pártok valójában nem is tudtak mit

kezdeni a helyhatósági választásokkal. Részen azért, mert képtelenek voltak ráhangolódni a helyi ügyekre, érdekekre, részben azért, mert túlságosan is egymással voltak elfoglalva. A választás egyértelműen beigazolta, hogy *egészen más a nagypolitikát „csinálni”, s egészen más a helyi politika.* Az utóbbi, ha úgy tetszik mindennapibb, földhözragadtabb. Egy-egy helyi társadalom számára a nagypolitika kérdései — Európa, nemzet, haza, bor, búza, Isten, tiszta erkölcs stb. — igencsak távoliak, s túlságosan fennkölték. A helyi társadalmak többsége napi — megélhetési, fennmaradási — gondokkal küszködik, egészséges ivóvizet szeretne, szennyvízcsatornát, az iskolaépület felújítását, polgárainak pedig megfelelő munkalehetőséget, szolid megélhetést, megfelelő közbiztonságot, szociális ellátást, stb. S számára teljesen mindegy, hogy milyen pártállású a polgármester, vagy a képviselőtestület többsége, egy értékmérője van: képes-e a helyi társadalom számára megfelelő életfeltételeket teremteni, vagy sem.

A pártok a nagypolitika búvkörében élve minderről megfeledkeztek. Pedig könnyen belátható és elfogadható lett volna számukra az, hogy a demokratikus folyamatok sikere vagy kudarca a helyi társadalmak együttműködésén múlik.

A választás tétje az induló pártok számára egyértelműen a nagypolitikai aspirációkból következett. A kormánypártok — elsősorban az MDF — túlságosan bíztak erőfőlnyükben, s a tavaszi választási győzelem megismétlését remélték. Arra számítottak, hogy az ellenzéki pártok vidéki bázisa és szavazótábora jóval gyengébb az övékéénél. Az ellenzéki pártok viszont abban reménykedtek, hogy a két választás közötti fél év, az MDF (és a kormánykoalíció) hibái miatt nekik kedvez, s a választók zöme melléjük áll. Mindehhez ők sem nyitottak nagy kampányt, önbizalomban ők sem szenvedtek hiányt. Egy dologban megegye-

zett a kormánypártok és az ellenzékiek mentalitása; a helyi politikai kampányukat a nagypolitikának rendelték alá, s ez nagy tévedésnek bizonyult.

Mint ismeretes, a választás szenzációja az volt, hogy a kisebb településeken már a választás első fordulója eredményt hozott, a nagyobb településeken viszont sorra kellett ismételní a választást a választópolgárok nagyon alacsony részvétele miatt. A listás településeken így csak a második forduló hozott eredményt, s ehhez elég volt a lakosság egynegyedének-egyharmadának a részvétele. A kétféle választási szisztéma közötti különbség rendkívül fontos a választás eredményeinek a mérlegelésékor. Már csak azért is, mert a választást szinte valamennyi párt másként — természetesen a saját szempontjából — értékelte. Az ellenzéki pártok egyértelműen a kormánykoalíció, s különösen az MDF, nagy vereségének és a saját pártjuk győzelmének könyvelték el, míg a kormánypárti politikusok a régi pártállami vezetés fondorlatos tevékenységének, a falusi lakosság régi vezetése általi megfélemlítettségének, vagy éppen a tanácsi vezetők átmentésének tulajdonították az eredményt.

Pedig, ha az arányokat tárgyilagosan szemléljük, egyértelműen látható, hogy a választást polgármesteri és önkormányzati testületi szinten is a *független mezben induló jelöltek nyerték*, a települések több mint háromnegyedében, a szavazatok igen magas arányával. A pártok tulajdonképpen a maradék nem egészen egynegyveden osztozhattak, kétségtelenül úgy, hogy a kormánykoalíció pártjai — különösen az MDF — messze várakozáson alul szerepeltek. Ezért nem túlzás ha azt állítjuk, hogy a helyhatósági választás *mindenfajta pártpolitika veresége volt*, ezt mutatta a helyi társadalmak részvételében tapasztalt különbség, s ezt a függetlenek meglepő sikere. Természetesen a „listás” településeken, ahol csak pártokra lehetett szavazni, az ellenzéki

pártok lényegesen jobban szerepeltek mint a kormánypártok, s ezt a későbbi időközi helyhatósági (és parlamenti) választások még inkább megerősítették.

Külön kérdésként jogosan merült föl a választások értékelése fölötti vitákban, hogy tulajdonképpen *mit tartalmaz a függetlenség, s kik is azok a függetlenek?* Tapasztalataink szerint a függetlenség elsősorban az jelentette, hogy a jelölt *nem pártszínekben* indult, bár ettől függetlenül egyik-másik párt, vagy helyi érdekcsoport támogatását élvezhette. Jellemző, hogy a választásokon mintegy ezer helyi szervezet támogatt jelölteket a választási küzdelmekben, s ezek közül több kifejezetten nem politikai jellegű szervezet — például sportkör, kulturális egyesület stb., — is akadt. A függetlenség jelenthette azt is, hogy a helyi ügyek pártérdekektől függetlenek, s csak zavart okoz, ha a nagypolitika érdekei mentén próbálják a helyi vezetést megszervezni. A függetlenség továbbá azt is jelenthette, hogy a helyi értelmiség a nagypolitikából igen gyorsan kiábrándulva inkább a helyi ügyek felé fordult, s felismerte, hogy nagyobb eséllyel indulhat a választáson, ha távol marad a nagypolitikai csatározásoktól. Akár reális politikai érzékből, akár számításból történt mindez, azt jelzi, hogy a *helyi elit jobban megérezte a lakosság hangulatát*, s ezt igyekezett a maga javára fordítani.

A helyhatósági választásokat követően a kormánykoalíció pártjai megsértődtek a választási kudarc miatt, s elfordultak az önkormányzatoktól. Az önkormányzatok körüli hatásköri viták, az önkormányzatok központi támogatásának kérdései és vitái jól jelzik ezt az elfordulást. Az új hatalmi struktúrában, amelyben a korábbiaktól eltérően egy eddig nem szerepelt elem is helyet kapott, a köztársasági megbízott intézménye, s amely struktúrában a megyei hatalom félreérthetetlenül háttérbe szorult, a kormány elsősorban a köztár-

sasági megbízottak segítségével, valamint az ún. dekoncentrált intézményekkel *igyekezett az önkormányzatok hatalmát, befolyását korlátozni, vagy élesebben fogalmazva: megkezdte az önkormányzatok bekerítését.*

Az ellenzéki pártok — mindenekelőtt az SZDSZ — viszont kezdettől fogva fölkarolta az önkormányzatokat, támogatta tevékenységüket, s ha kellett, védelmükre kelt. Nagyon gyorsan kialakult az új helyi hatalom struktúrája, amelyben meggyengült megyék, kormánypárti köztársasági megbízottak és dekoncentrált szervezetek, valamint jobbára ellenzéki (vagy független) önkormányzatok működnek, s vívják sajátos hatalmi harcukat. A tét egyszerűen az, hogy a nemrég alakult önkormányzatiság nem esik-e áldozatául az új államerősítő, centralizációs törekvéseknek. A

nagypolitika szemmel láthatóan fölismerte az önkormányzatokban rejlő politikai lehetőséget, s azt a maga javára szeretné kihasználni. Természetesen érthető módon.

A választás tapasztalatait természetesen még hosszan lehetne sorolni. Úgy gondolom, hogy a folytatás nem marad el; különösen a hamarosan sorra kerülő választások előkészületeiben lehet majd az első szabad választás tanulságait felhasználni. Kötetünk ehhez minden bizonnyal segítséget nyújt. Ezért is szeretném mindazoknak a figyelmébe ajánlani, akik aktívan foglalkoznak helyi vagy országos politikával, s azoknak akik érdeklődnek a politikai szociológia iránt; oktatják, tanulják vagy tudományos kutatásaikban művelik a politológiát.

Bóhm Antal

AZ ALKALMAZOTT SZOCIÁLGEÓGRÁFIA ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI KÉRDÉSEI

Berényi István

Budapest, 1992. Akadémiai Kiadó, 165 o.

Földrajzi Tanulmányok 22.

Sorozatszerkesztő: Marosi Sándor

Berényi István több évtizedes kutatói munkásságának egyik jelentős rész-összefoglalója az akadémiai doktori értekezése nyomán készült könyv, s ez már szinte előlegezi a munka értékét, hiszen már „átment a legmagasabb minősítő fórum megméretésén”.

A szociálgeográfia elmélete és módszere

A tanulmány egyik nagy érdeme, hogy szinte teljeskörűen feltárja és a szélesebb szakmai közvélemény számára is újdonsággal szolgáló

módon elemzi a szociálgeográfia kialakulásának és fejlődésének összefüggésrendszerét, társadalmi és tudományos háttérét. Teleki Pál tudománytörténeti megközelítését alkalmazza Berényi István akkor, amikor nemcsak a könyvészeti fejlődés szemléltetésére, hanem a „gondolat fejlődésére” helyezi a fő hangsúlyt.

Az emberföldrajz a XIX. század közepétől kezdve formálódó gondolatrendszerén belül egyszerre több irányzat jelent meg, s ezek az irányzatok nemzeti (francia, német) sajátosságokat öltöttek, később pedig az angolszász

sasági megbízottak segítségével, valamint az ún. dekoncentrált intézményekkel *igyekezett az önkormányzatok hatalmát, befolyását korlátozni, vagy élesebben fogalmazva: megkezdte az önkormányzatok bekerítését.*

Az ellenzéki pártok — mindenekelőtt az SZDSZ — viszont kezdettől fogva fölkarolta az önkormányzatokat, támogatta tevékenységüket, s ha kellett, védelmükre kelt. Nagyon gyorsan kialakult az új helyi hatalom struktúrája, amelyben meggyengült megyék, kormánypárti köztársasági megbízottak és dekoncentrált szervezetek, valamint jobbára ellenzéki (vagy független) önkormányzatok működnek, s vívják sajátos hatalmi harcukat. A tét egyszerűen az, hogy a nemrég alakult önkormányzatiság nem esik-e áldozatául az új államerősítő, centralizációs törekvéseknek. A

nagypolitika szemmel láthatóan fölismerte az önkormányzatokban rejlő politikai lehetőséget, s azt a maga javára szeretné kihasználni. Természetesen érthető módon.

A választás tapasztalatait természetesen még hosszan lehetne sorolni. Úgy gondolom, hogy a folytatás nem marad el; különösen a hamarosan sorra kerülő választások előkészületeiben lehet majd az első szabad választás tanulságait felhasználni. Kötetünk ehhez minden bizonnyal segítséget nyújt. Ezért is szeretném mindazoknak a figyelmébe ajánlani, akik aktívan foglalkoznak helyi vagy országos politikával, s azoknak akik érdeklődnek a politikai szociológia iránt; oktatják, tanulják vagy tudományos kutatásaikban művelik a politológiát.

Bóhm Antal

AZ ALKALMAZOTT SZOCIÁLGEÓGRÁFIA ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI KÉRDÉSEI

Berényi István

Budapest, 1992. Akadémiai Kiadó, 165 o.

Földrajzi Tanulmányok 22.

Sorozatszerkesztő: Marosi Sándor

Berényi István több évtizedes kutatói munkásságának egyik jelentős rész-összefoglalója az akadémiai doktori értekezése nyomán készült könyv, s ez már szinte előlegezi a munka értékét, hiszen már „átment a legmagasabb minősítő fórum megméretésén”.

A szociálgeográfia elmélete és módszere

A tanulmány egyik nagy érdeme, hogy szinte teljeskörűen feltárja és a szélesebb szakmai közvélemény számára is újdonsággal szolgáló

módon elemzi a szociálgeográfia kialakulásának és fejlődésének összefüggésrendszerét, társadalmi és tudományos háttérét. Teleki Pál tudománytörténeti megközelítését alkalmazza Berényi István akkor, amikor nemcsak a könyvészeti fejlődés szemléltetésére, hanem a „gondolat fejlődésére” helyezi a fő hangsúlyt.

Az emberföldrajz a XIX. század közepétől kezdve formálódó gondolatrendszerén belül egyszerre több irányzat jelent meg, s ezek az irányzatok nemzeti (francia, német) sajátosságokat öltöttek, később pedig az angolszász

megközelítések megjelenése hozott jelentős újításokat.

Berényi István részletesen felsorolja és értelmezi az egyes irányzatok földrajzelméleti összefüggéseit, bemutatja az alkalmazott földrajz szempontjából számbavehető értékeiket, s korlátaikat.

A fejezet számomra egyetlen, kisebb hiányossága, hogy a szociálgeográfia magyarországi fejlődése csak periférikusan jelenik meg, pedig úgy ítélem meg, hogy a magyar földrajztudományban a szociálgeográfiai nézőpont rendkívül korán megjelent, sőt egy kevéssé ismert magyar szociológus-geográfus, Dékány István, már a XX. század második évtizedétől kezdve mélyreható tudományelméleti és módszertani kutatásokat is végzett, s kísérletet tett a német Anthropogeographie és a francia Géographie Sociale szintézisének megteremtésére, a szociogeográfia, a kultúr-földrajz, a szociográfia, a szociológia kapcsolati rendszerének tisztázására.

Az alkalmazott szociálgeográfia elmélete és módszere

Az alapkutatás jellegű szociálgeográfiai elemzésekkel párhuzamosan igény merült fel ezek gyakorlatban történő értelmezésére és alkalmazására is, s így formulázódott meg az alkalmazott szociálgeográfia, melynek célja a funkcionális térszerkezet és a társadalmi struktúra tér-idő kapcsolatában kialakuló konfliktusok feltárása és értékelése, az alapfunkciók fejlesztésére és térbeli rendjébe a lokális és csoportspecifikus társadalmi elvárások beépítése.

Berényi István felfogásában az alkalmazott szociálgeográfia nem tartalmában és alapvető célkitűzéseiben tér el az alapkutatásokban megfogalmazott tételektől, hanem abban, hogy a tér-gazdaság-társadalom összefüggésszereinek konfliktusaira összpontosít an-

nak érdekében, hogy a központi, regionális és lokális érdekek a tervezés során tudományos megalapozottsággal ütközzenek és jussanak kifejezésre. Az alkalmazott szociálgeográfia a tervezés tudományos megalapozásában való részvételen túl közreműködik a terv megvalósításában, s a megvalósult tervek társadalmi konzekvenciáinak feltárásában is.

Alkalmazott szociálgeográfiai kutatások

E világos feladatmeghatározás és feladatvállalás teszi lehetővé Berényi István számára, hogy a részletkutatásokban mindvégig megmaradjon a tudomány általa elfogadott keretei között, s az alkalmazott szociálgeográfiai kutatások ne váljanak a korszak elvárásainak megfelelően alkalmazkodó kutatásokká.

Berényi István terepkutatásainak egyik figyelemreméltó összetevője, hogy tudatosan vállalta fel a két világháború között szociográfiai módszerekkel kutató települések (Tard, Királyhegyes), és a korábban érdemben nem kutató települések (Bélapátfalva, Tiszakécske) részben párhuzamos és összehasonlító vizsgálatát.

Tard és Királyhegyes kapcsán nyomon tudjuk követni a több évtizedes átalakulás összetevőit, a települési tér és társadalom egyfajta folytonosságát, stabilitását, s részben a szerves fejlődést megtörő diszfunkcionális elemek hatásait. A tanulmány rendkívül értékes részét képezi a települési mikroterek feltárása és szemléltetése.

Bélapátfalva és Tiszakécske helyzete sok vonatkozásban eltérő, de közös elemként fogalmazhatjuk meg, hogy a szocialista átalakítás mindkét települést rendkívül sajátosan érintette. Bélapátfalva esetében szinte modellszerű a szocialista iparosítás következményeinek, mikrotársadalmi és mikrotérbeli hatásainak elemzése, míg Tiszakécske elsődlegesen abból a szempontból érdemel figyelmet, hogy

hogyan tudott egy agrártelepülés, mely térbeli helyzetében, történeti fejlődésében rendkívül sok egyedi sajátosságot mutatott, beleilleszkedni az adott politikai, gazdasági, társadalmi elvárások rendszerébe, s ezeknek milyen következményei voltak a belső települési és társadalmi-gazdasági szerkezetre. A személyi pályák rendkívül differenciáltan jelennek meg az elemzésben, de egy személyi tragédia nyilván nem szociálgeográfiai kérdés...

Szociálgeográfiai alapfogalmak

Berényi István kötetének fontos és szerencsés része az általa használt szociálgeográfiai fogalmak rövid, definíciószerű közlése és német megfelelőik feltüntetése. Ezzel vállalja is saját „iskola-elkötelezettségét.” Úgy gondolom, hogy aki diszciplína-alapozó kutatásokra és kutatási eredményeinek mások által történő megértésére és követésére tart igényt a jövőben követheti e tekintetben is Berényi István vállalkozását.

Értékes, gondolkodásra készítő kötet

Berényi István „magánkutatásként” indult kutatási témája kifutott és beérett, s hivatkozásaiból is láthatóan iskolát teremtett maga körül. Vannak a kötetnek olyan megállapításai, melyekkel vitába lehet, s nyilván vitába is fog-nak szállni. Ez nem kisebbiti, hanem növelheti a kötet értékét, mert valószínűleg nem érdemes olyan munkákat publikálni, melyek nem indítanak el új gondolatokat, nem gerjesztenek vitát és hatást.

Számomra a mű figyelemre méltó értéke, egyben tanulsága és élménye is az, hogy lényegét tekintve visszaigazolta és új módszerekkel megerősítette Dékány István 1921-es megfogalmazását: „A társadalom szerkezete alig mondható földrajzi úton meghatározónak, mégis földrajzi alapon kell kiindulnunk.”

Berényi István könyvét jó szívvel ajánlom szociológusok, geográfusok, közgazdászok, tervezők, településtudományi és igazgatási szakemberek figyelmébe, s meggyőződésem, hogy haszonnal forgathatják, új gondolatokat és szemléletet meríthetnek belőle.

Hajdú Zoltán

OLTHATATLAN KIVÁNCSSISÁG, ÉLETMINŐSÉG, INTIM STRUKTÚRÁK

Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja

Gyáni Gábor

Magvető, Budapest 214 p.

Gyáni Gábort eddig egyetlen egyszer sem kellett arra kérni, tekintsen már ki egy kissé a maga történettudományából, s vegye észre azt is, ami az emberek között, csoport-kapcsolataikban, intim bensőségességben történik. Akár ha várost kutatott, vagy cselédsorsot, történeti szemléletmódot vagy társadalmi nyilvánosságot, akár ha hozzászólt szakmai viták során, minduntalan azt láttuk nála: legyűrhetetlen, végeérhetetlen kíváncsisággal kutat olyan jelenségek, apró összefüggések, gyengéd áthallások és mogorva struktúrák után, amelyek végül a kezei közt valami egészen más, impozánsabb egészé állnak össze.

Új kötete nem kevésbé meglepetés, mint a városi cselédségről írt előző könyv volt. Most is, mint korábban, a történeti kérdések, adatok és triviális összefüggések mögötti mélységek „megfejtése” mozgatja. Tárnya ezúttal az a régi magyar társadalom, amely a századvég és századfordulón élt és lakott Pest határain belül, s főképp azokon kívül. Lakáspolitikai, urbanizációs tervezés, telekmanipuláció és állami feladatvállalás, társadalmi kihívások és hatalmi válaszok témakörei követik egymást a „Bérkaszárnya és nyomortelep” lapjain. Már az első oldalon arra figyelmeztet: ne keressünk — a kínáló analógiák ellenére sem — százéves okokat a lakáskérdés „válsággenéziséhez”, inkább kövessük nyomon a lakhatás, az otthon, a lakásberendezés, a város-tervezés és városépítés, a társadalmi- és a privat térhasználat jellegzetességeit.

Gyáni sokat markol — de jól elrendezi azután, át-meg átfésüli az adatok, a történeti fej-

lemények összefüggéseit. Szinte észrevétlen „sétál át” egyik diszciplinából a másikba, a történeti statisztikából a városesztétikába, az adó- és kereskedelempolitikából a politológiába, a szokásrendszer érzékítése után a földjogba — s teszi mindezt akképpen, hogy világos társadalomtörténeti szemléletmód, komplex analízis kerül ki tolla alól. S bár végig a magyar munkáslakásokról és lakóikról beszél, nem átabotában vázolja fel a kortárs embert, hanem avval a megértő, szinte antropológiai gesztussal, amely intim szimbólumokat és munkahelyi szervezetet, viselkedési normákat és makro-struktúrákat, közemberi léhelyzeteket és nagy modernizációs trendeket egyaránt érzékeltetni képes.

Kik azok a telekspekulánsok és hogyan harcolnak a Fővárosi Közmunkák Tanácsa ellen? Mi lett a Haussmann párizsi ideálját követő városszépítés jogi-gazdasági következményeiből a magyar fővárosi perifériákon? Ki a háztulajdonos és miként szolgálja az adópolitika a nagymérvű munkásbevándorlás terheinek relatív csökkentését? Hogyan süllyed az európai rangsorban hatodik legnépesebb birodalmi másodfőváros, Budapest, az 1945 utáni munkásörgazdálkodás révén mai válságos helyzetébe? Ilyen kérdések sorjázna Gyáni kötetének lapjain, s legyen mersze a recenzensnek a válaszokból jellemzőt, okulásul szolgált választani...! Hiszen Gyáni ereje épp abban van, hogy igazi válasza sosem egyféle, hogy testvér- és rokon diszciplinák tárházából veszi okfejtéseit, ugyanakkor világképek, nem-legitim értékek és másodlagos je-

lentések elemzésével újféle fogékonyságot mutat. Olthatatlan kíváncsisága a mindennapi élet apró eseményeiben, az életvilág háttérében meghúzódó struktúrák rejtelmeiben véli megtalálni a személyes történelem értelmét.

Születő nagyváros, dinamikus környezet

Gyáni vázlata a 19. századi dinamikus fővárosi népességyarapodás és méretnövekedés perceitől indít. A nagyvárosi tömegek életérzése, környezetük elemei és hozott értékkeszletük parasztias volta olyan tradicionális mentalitást és életmódmintát tettek „budapestivé”, amelyet (a történészek egy része) polgárinak tart utóbb. Gyáni alapállása az, hogy a „számszerű mutatókkal kifejezhetetlen életminőség állapotát mindig is nyomatékosan meghatározza, hogy az éppen aktuális életviszonyok mennyire felelnek meg a korábban — más körülmények között — beléjük idegződött eseményeknek, igényeknek”. A tehát javarészt bevándorlókból álló budapesti társadalom részint autonóm, belülről formált entitás volt, részint pedig követő jellegű, a munkáskultúra és a polgári normák iránt egyaránt fogékony természetű lett. Szemléletmódjában a tér és a társadalom alapvetően antropológiai felfogása arról is tanúskodik, hogy a kapitalizmus korának munkássága szuverén, önmaga teremtménye lehetett, anélkül élve alávetett léthelyzetben, hogy szándékoltan hozzáidomulni akarna a fölé nehezedő kultúrához.

A városfejlődésben is finoman elválasztható belső, magánéleti és külső, közéleti rend — bármily relatív kategóriák —, határukat „szigorúan a ház, a lakás küszöbénél” vonják meg. Gyáni a városfejlődést a tisztán fizikai folyamatok, az ökológiai és térkihasználási szempontok mellett a szociális tér emberi használatát, a térbelakás módját és jelentéseit, a lakóhely rendeltetészerű birtokbavételét

követő belső kapcsolatrendszerét is nagyító alá veszi. A módosuló jelentésváltozásról rajzol tehát árnyalt képet, kezdve Pest, Buda és Óbuda egyesítésének időszakával, amikor a köz- és a privát szféra élesen elkülönült, s egészen a nyolcvanas évekig követi a munkáslakás-ellátás politikai szempontjait és vázlatát adja a lakáspolitikai gazdasági konstrukció-változásának.

A városképfomáló belvárosi-körüti bérházrendszer — mint a Kelet-Európában domináns beépítési mód — Gyáni figyelemre méltó megállapítása szerint a lakáson belül megoldja ugyan a társadalmi rétegződés határainak biztosítását (így pl. a család és a személyzet szeparálását), ám a köz- és magánszféra találkozására, az eltérő társadalmi státusú bérlők közötti viszonya a házon belül megmarad. Bérpárloták és bércaszárnyák térbeli távolsága persze mérföldekre tehető olykor, főleg a századforduló tájékán, viszont a családiház-eszmény továbbélése, illetve a pesti közületi lakásépítések 20. század eleji konjunktúrája páratlan jelenség Európában.

Gyáni a lakásügy társadalmi és hatósági, üzleti és szociális megítéléséről, lokális történetéről hoz új összefüggésekbe ágyazott adatokat. Könyve alapvetően azt a kérdést görgeti egyre előre, milyen kihívások érték a budapesti lakótársadalmat a lakhatás intézményes biztosítása és szociális garanciái oldaláról. Nem szürke gazdaságtörténeti tényként kezeli a lakásmód és a tőkemozgások viszonyát, hanem azt a hiányzó történet-szociológiai nézőpontot érvényesíti munkájában, amely a lakásszektor és a vagyonkérdés összefüggései között a hatalmi kihívásokat érzékelő budapesti társadalom korabeli (elmúlt százévi) válságait, védekezés-módjait, túró és tiltakozó attitűdjét is észreveszi.

Telekspekuláció, földadó, épületjog, tőke kínálat és szövetkezeti megoldás, szükségtelepek és munkáltatói felelősségvállalás, köz-

igazgatási rendezés és mamutingatlanok, túlsúlyosság és inséges-ellátás — ezek a város-egyesítéstől a dualizmus végéig tartó időszak főbb témái.

A két világháború közti korszakot Gyáni alighanem elsősorban az életminőség, a szelektíven egyesített paraszti és kispolgári otthonkultúra, a fokozatosan végbemenő akkultúráció mentén értékeli. Az egymás mellett élő családok életközelsége, a normák és viselkedési szokások, a tárgye gyűttesek a régi beidegződéseket követték, ugyanakkor e társadalmi tér szélső pólusán a lecsúszottak, a vagonokban, barakktelepeken, szükséglakásokban és kitelepítetten élők nagy tömegei a szabad lakás piac és a szorongató lakásinség miatt kényszerültek „életminőség-alatti” szintre. A városzéli telepek kialakítása a proletariátus megszüntetését célozta, vagyis a nagyvárosi gyökértelességből egy szerves közegbe ágyazás ideológiáját hordozta.

A két világháború közti községi és vállalati lakásépítés, az egyesületek és munkáspénztárak segélyakciói a lényegében még ma is ismert munkáskolóniák kialakulását segítették elő. A családi házas Pest-külterület, a liberális állami feladatvállalás és a városfejlődést biztosító telekpolitika egy extenzív fejlesztés reményét mutatta, párhuzamosan azonban a nagyváros urbanizált küllemét Buda számos „nosztalgikus” tájéka (így például a Tabán, Óbuda) tette elmaradottá. Ráadásul a korszak közepétől a nyomortelepek sokasodása, illetőleg a szükségképpen előregedő régebbi lakóterületek (Angyalföld, Újpest, Kispeszt, Kőbánya) szintűgy albérlők és ágybérlők tömegeinek kiadott kuckói, valamint a kitelepítettek növekvő tömegei akkora feszültségeket okoz-

tak a szociálpolitika, a munkaerőgazdálkodás, a közcsendfenntartás és a közegészségügy terén, hogy a folyamat szinte egyértelműen vezetett a bérlakást ingyenes állami szolgáltatásá átalakító törekvésekhez.

E folyamat már átvezet a negyvenes évek utáni lakáshiány, a társbérletesség kialakítása, a CS-lakások mérhetetlen tömegeinek létrehozása, majd a hatvanas években a társasházi forma, a magánérés építkezés, a vállalati kezdeményezések és tanácsi lakáselosztás központosított mechanizmusai felé. A kötet kitérítése a közelmúlt negyven esztendőre immár mai gondjainkhoz kalauzol — anélkül, hogy a népesedési, horizontális mobilitási, feltörekvési, iparcentralizálási és szolgáltatás-telepítési folyamatokat a múlt század azonos korszakához hasonlítaná a szerző.

A kötet végülis a maga történeti-szociológiai közelítéseivel nem csupán egy vékonyka lakótelep-történet, hanem olyasfajta mélybúvárlat eredménye, amelyben az eseménytörténet mögött fölsejlik a társadalmi struktúra átrendeződésének százéves historikuma, maga a szociális váz, amelyre különböző korok eltérő, szociológiai szempontból mégis egynemű, anyaga rakódott rá.

Gyáni Gábor kötete valódi társadalomtörténet nézi tett, olyan alapmű, amelynek nem kézikönyv-szerepe van, de adalékai a magyar történet elmúlt évszázadához nemcsak adattömegükben érdekesek, hanem friss, szükséges, továbbgondolandó szempontrendszer is adnak korunk folyamatainak értelmezéséhez, gyökereink fölismeréséhez és alakítható társadalmi önismeretünk fölfrissítéséhez is.

A. Gergely András

BUDAPEST TÉRBENI-TÁRSADALMI SZERKEZETÉNEK VÁLTOZÁSAI

Csanádi Gábor—Ladányi János
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 160 old.

A Város túlnőtt lakóján. Mozgásterünk csak egy töredékére terjed ki. „Személyes térképünkön” (*mental map*) hatalmasak a fehér foltok; más városrészek Afrika 17—18. századi rajzolatára hasonlítanak magántérképünkön: bizonytalan körvonalak, fantázia szülte folyók, tavak, egyszarvúak, sárkányok, szörnyek. De a tudomány is alig-alig küldi ki felderítő expedícióit a *terra incognita*-ra; a Budapesttel foglalkozó tudományos irodalom elsomorítóan gyér. (Budapest földrajzának a megírására is akkor történtek kísérletek, amikor még az egyszerű terepbejárás alapját képezhette a tudományos munkának — Prinz, Haltenberger —).

Ezért megkülönböztetett érdeklődés kísérheti Csanádi—Ladányi könyvét, 10 év kutatómunkájának esszenciáját. A könyv alapjául szolgáló kutatás célja az egyes társadalmi csoportok városon belüli elhelyezkedésének, ezen elhelyezkedés időbeli változásainak feltárása volt. Információs bázisát, alapját az 1970-es és 1980-as népszámlálások számlálókörzetei (mintegy 7500 körzet), városrendezési körzetei (490 körzet) és „alkerületei” (90 egység) bontásban rendelkezésre álló anyaga képezte, amellet, hogy a 19. század közepétől rendelkezésre álló statisztikai adatok, városépítési szabályzatok, rendezési tervek és a szakirodalom alapján a társadalom térbeliségének alakulásáról átfogó képet adtak a szerzők. A rendelkezésre álló adatmennyiség és annak különböző léptékű bontása lehetővé tette nemcsak a modern matematikai-statisztikai módszerek felhasználását, hanem arra is lehe-

tőséget adott, hogy a szerzők megvizsgálják, milyen jellegű összefüggések leírására alkalmasak a különböző aggregátsági szinten kezelt adatok.

A könyv látszólag kitérővel indul (vagy ha úgy tetszik, a szokásos „kályhától”: már a chicagói iskola is, már Burgess is...): a klasszikus és neoklasszikus városökológiai modellek leírásának, elemzésére szentelnek a szerzők meglehetősen bő teret. A konklúzió azonban a maga határozottságával meglepő: „... azt tapasztaltuk, hogy az úgy elméletileg, mint empirikusan csak igen nagy fenntartásokkal használható”... (150. old.). Ez a határozott kijelentés aztán végigkíséri a könyvet, s talán a kelleténél nagyobb hangsúlyt kap az ökológiai városmodellek tesztelése Budapest példáján, noha a szerzők egyértelműen kijelentik: „Empirikus vizsgálódásainknak természetesen nem az volt a fő célja, hogy a korábban kidolgozott modellek kritikáját adják” (151. old.). (Mely kijelentésnek maguk a szerzők is ellentmondanak a 24. oldalon: „További fejtegetéseink nem utolsó sorban éppen azt a célt szolgálják, hogy a klasszikus ökológiai hagyományokhoz való — nyíltan vagy kevésbé nyíltan vállalt — kötődés értetlenségét Budapest példáján szemléltessük.”) E „pre-koncepció” ellenére a „tesztelés” új megállapításának sorát is tartalmazó tömör városépítés-történeti összefoglaló a város viharosan gyors növekedésének koráról, az 1867—1914 közötti időszakról. E korszak várostervezési-építési elméletét és gyakorlatát a szerzők „önmagát megvalósító proféciaként” ha-

tározták meg; bizonyítottak vélik — korántsem minden alap nélkül —, hogy a klasszikus ökológiai modellek feltételezése, miszerint a városok térbeni-társadalmi szerkezete a telekárak, a területhasználásban mutatkozó kereslet-kínálat viszonya, az „építésbe” fektetett tőke hozadékaának maximálása, egyszóval a piaci viszonyok spontán következményeként alakul, „nem csupán jelenlegi viszonyaink között nem érvényes feltételezés”, hanem a korábbi városépítési korszakokban is csak egyike a tényezőknél. Legalább ilyen jelentősége volt a várostervezés „tudatos” beavatkozásnak is, a várostervezés „önálló értékekkel és érdekekkel” is rendelkezett. E megállapításoknak elméleti jelentősége, hordereje vitathatatlan: annak azonban, hogy „... Budapesten nem a klasszikus értelemben vett „természetes” övezetekről beszélhetünk, hanem jelentős mértékben a várostervezés produktumairól”, a kialakult városszerkezet szempontjából kisebb a jelentősége, mint a szerzők szerint, akik szerint „... a várostervezői beavatkozások egy sor olyan következménnyel is jártak, melyeknek hatására az övezetmodell, vagy bármilyen nagyléptékű modell, elvileg is csak igen korlátozottan lehet alkalmas a város térbeni-társadalmi szerkezetének leírására.”

A „tényleges városszerkezet feltárására — első lépésként — a szerzők városrendezési körzetenként (közel 480 körzet) végeztek clusteranalízist (az 1980. évi népszámlálás egyes adatait használták „bemenő változóként”). Ez a vizsgálati szakasz azt bizonyította a szerzőknek, hogy „övezetek” vagy „szektorok” — még ha ezeket csupán nagykiterjedésű, összefüggő területi egységekként értel-

mezték is — a városnak szinte kizárólag azon területein található meg, „... amelyekre az övezetes építési szabályozás kiterjedt, illetve amely területek fejlődését képes volt a maga sajátos eszközeivel hatékonyan befolyásolni”. A városszerkezeti egységek homogenitásának vizsgálatára a szerzők a számlálókörzeti adatok felhasználásával végeztek számításokat, majd a különféle számítások alapján határozták meg a „szegregációs mintákat”. Legfontosabb megállapításuk, hogy a különböző társadalmi csoportok térbeni elkülönülésének különböző jellegzetes típusai vannak. Ezek érvényesülése a különböző léptékekben eltérő.

A magas státuszúak elkülönülésére általában az a jellemző, hogy az általuk lakott területek nagy kiterjedésű, homogén városrészeket alkotnak (budai villanegyedek). Ezért kimutatásukra „durva felbontású” modellek is alkalmasak. A társadalmi hierarchia alacsonyabb fokozatain elhelyezkedő csoportok „kisebb léptékben” szegregálódtak, s nagy kiterjedésű, alacsony státuszú homogén területeket — legalábbis az 1980-as népszámlálási adatok alapján — nem lehetett kimutatni.

A kötet néhány „városszerkezeti típus” — kerület, városrész — szegregációs folyamatainak elemzésével zárul (XVIII. kerület). Megállapításai hosszan sorolhatók. Ehelyett kifejezzük reményünket, hogy a könyv ösztönzőleg hat a főváros tudományos feltárására. Ennek szükségessége nyilvánvaló; a gyors modernizáció társadalmi kontrollja megkívánhatja a város ismeretét.

Beluszky Pál

GONDOLATOK EGY LEHETSÉGES FOLYAMATRÓL EGY PERIFÉRIA FŐVÁROS SZÜLETÉSE: LYON?

Jacques Caillosse:

Réflexions sur un processus aléatoire.

*L'éwergenee d'une capitale périphérique: Lyon? — Revue du
droit public et de la sience politique en france et a
l'etranger, 1980. N°—6.*

A grenoblei közjogász professzor Jacques Caillosse látszólag térben és tartalmában is túllünk távoli kérdést feszeget, vajon melyek az indítékai és esélyei Lyonnak a „nemzetközi fővárossá” válásra. A cikkből azonban kiderül, hogy az esélylatolgatás nem a konkrét városi sajátosságokra helyezi a hangsúlyt, hanem Lyon példája nagyon is általános európai fejlődési trendek találkozási pontjaként jelenik meg, s számunkra sem tanulság nélküli.

A tanulmány az európai integráció kihívásához, a nemzetállami határok fellazulásához kapcsolja a nagyvárosok új területi stratégiáinak kialakulását, a hagyományos centrum-periféria viszonyok felbomlását, s így azok adminisztratív kezelését szolgáló formák megújulását is. A tradicionálisan egyetlen hatalmi centrumú Franciaország nagyvárosai (így Lyon is) napjainkban központi funkciókról „álmodhatnak”, egy-egy európai régió „fővárosaként”. A nagyvárosok ezen ambícióit Lyon alpolgármestere így fogalmazta meg: „Nem létezik erős régió, ha nincs a centrumában egy életerős, nagyteljesítményű város”. Az európai piac csak egy lényegesen decentralizáltabb és rugalmasabb európai térben képes kialakulni. Az egész a részek erejétől függ, a régi egycentrumú térfelfogást felváltja a decentrumok sokasága, amely egészséges versenyben áll egymással. A decentralizáció felértékeli a lokalitást, amelynek adminisztratív,

irányítási következményei számtalan problémát vetnek fel. A decentralizáció elmentmondásos, „fájdalmas” folyamata különösen jól nyomon kísérhető Franciaországban.

A lokalitás felértékelése, illetve maga a decentralizáció felülről mozdított folyamat volt, erős baloldali befolyással, amelynek célja a központi állam krízishelyzetének feloldása, s így legitimációjának megerősítése. A folyamatot a megerősödő állam akár vissza is fordíthatná — jegyzi meg a szerző — ha a megyék, régiók aktivitása nyomán 1982-től nem teremtődtek volna meg a hatalommegosztás alkotmányos feltételei. Mára a helyi közösségek, különösen a városok ambíciói, mozgalmi, öntudata olyan gyökereket eresztett a térben, a helyi kapcsolatrendszerekben, amelyeket adminisztratív centralizációval elvágni nem lehet.

Különösen jelentőssé vált a városok versenye, a térségi marketing, amelynek következtében az adminisztratív szemléletű helyi kormányzatok maguk is vállalkozókká váltak. A helyi elit, gazdaság, társadalom szoros érdek-közössége formálódott ki a tér „image”-nek fejlesztésében.

A versenyben azok a városok és régióink értékelődnek fel, amelyek kedvező kommunikációs feltételekkel rendelkeznek, ahol megtehető a kutatási központok és a modern vállalatok összekapcsolódása, s ahol bizto-

sítható a nagyvárosi funkciók (tudományos-financiális, gazdasági) szinergiája.

Ahhoz, hogy a versengő és támogatott növekedési pólusok rovására a rurális perifériák leszakadása ne gyorsuljon fel, ki kell alakítani a városok és régiójuk szoros együttműködésének formáit, érdekközösségük jogi és gazdasági feltételeit. Franciaországban ezt a célt szolgálja az ún. városközösség, amely Lyon környékén is kialakult La Courly néven. Lyon és szűkebb régiójának 55 községe megőrizte identitását, ugyanakkor együttműködésük lényegesen hatékonyabbá válhatott ebben a keretben.

A fővárosi fölényt ledolgozó „kiegyensúlyozó” konstrukció nyolc nagyvárosi régióra próbálja áthelyezni a központi funkciókat.

A reform folyamatos, egyelőre nem minden városközösségnek van ilyen privilegizált szerepköre. A három legnagyobb város (Párizs, Lyon, Marseille) pedig képviseleti kerületekre is tagolódik.

A szerző számára a tanulmány további részében elsősorban az a kibontandó probléma, hogy Lyon és régiója az országon belüli decentrum funkcionál túl, hogyan léphet a nemzetközi porondra, s hogyan veheti fel a versenyt a konkurens európai nagyvárosokkal. A magyarországi helyzet viszont még az első probléma megoldásában is bőven hagy kívánnivalót maga után. Ha megfigyeljük a szerző gondolatmenetét, akkor láthatjuk, hogy kiindulópontja a decentralizáció igénylése, — mégpedig a lokalitások identitásának megőrzése mellett — a régiók megerősödése formájában. A régiók megerősödésének az alkotmányjogi feltételeken túl gazdasági, infrastrukturális, szociológiai tényezői vannak, s ami különösen fontos; biztosítani kell a régióközpont nagyváros és a régió kisebb településeinek szolidaritását.

A magyarországi nagyvárosok, mint potenciális régióközpontok, szinte mindegyik felté-

tel híján vannak. Közjogilag privilégiumaik nincsenek, legfeljebb többletfeladataik, régiójukkal való szolidaritásuk helyett az elszigeteltség jellemző rájuk. Nemcsak a „megyei jog” szerencsétlen intézményesítéséről van szó, hanem arról, hogy szinte nincs ami ösztönözzön a térbeli integrációra, a regionális funkciók vállalására.

A központi működési és fejlesztési támogatási rendszer — merev egalitarizmusa folytán — érzéketlen a települési-regionális és funkcionális sajátosságokra. Nincs területfejlesztési törvény, tervezési mechanizmus, regionális gazdasági szemlélet, illetve szervezetrendszer, amelyik siettetné, ösztönözné a területi integráció folyamatát. A nagyvárosi önkormányzatok (úgy mint a többi) a helyi gazdasággal, helyi társadalommal sem találták még meg az érdekközösség területeit és formáit.

Miközben tehát be kell lássuk, hogy a régiófejlődés és a nagyvárosi decentrumok léte szorosán egymáshoz tapad, addig nálunk többnyire az atomizálódás, és a konfliktusos jelleg uralkodik el. A központi fejlesztési prioritások a rurális térségek múltban felhalmozódott hátrányait próbálják mérsékelni, s kevés figyelem irányul az innovációt hordozni, befogadni és terjesztetni képes regionális decentrumok fejlődésére. A regionalizmus, vagy akár a megye-kérdés, nem a decentralizáció lehetséges útjaként, hanem a (kis)települési önállóság „ellenségeként” jelenik meg a politikai gondolkodásban. A megyék és nagyvárosok, illetve a „felkapaszkodott” kisebb megyei jogú városok ellenségként, bizalmatlanul tekintenek egymásra, sokszor kicsinyes vagyoni jogi és intézményüzemeltetési vitákkal mérgezve viszonyukat.

Az ország regionális decentralizációja még várat magára, így aztán a nemzetközi dimenziók még távolabbinak tűnnek, s persze csep-pet sem ígérkeznek könnyűnek. A nyugati ha-

tárokkal ellentétben Keleten a határok szerepe inkább fokozódik, politikai, etnikai stb. ellentétek nehezítik a nemzetközi regionalizációt.

Mindezek ellenére szakmailag kihívás a területi tudományok számára Közép-Kelet Európában is, hogy megkezdjék a gondolko-

dást az integrálódó Európába belépő magyar régiók és városok hazai és nemzetközi fejlődési esélyeiről, s különösen a régiók és centrumok egymással való szolidaritásáról.

Pálné Kovács Ilona

CRIME, POLICING AND PLACE — ESSAYS IN ENVIRONMENTAL CRIMINOLOGY.

D. J. Evans — N. R. Fyfe — D. T. Herbert (eds.):

Routledge. 1992. London.

A világszerte riasztó méreteket öltő bűnözés komoly feladatot jelent politikusok és bűnüldözők számára egyaránt, s gondoskodik arról, hogy a közvélemény növekvő aggodalma kíséretében a térben internacionalizálódó, módszerében csúcstechnológiát alkalmazó bűnözés újabb és újabb rohamát. Különösen érvényes ez hazánkra és az egykori szocialista tábor többi államára, ahol a rendszerváltozás egy pluralista társadalmi berendezkedés mellett a bűnözés számára is új perspektívákat nyitott. Már ezen megfontolásból is kíváncsiságtól fűtött érdeklődéssel vehetjük kezünkbe ezt a tizenhat tanulmányt felsorakoztató kötetet, azt fűrkészve, hogy vajon mit nyújthat a tudomány, még közelebről a tértudomány, a bűnözés társadalmi, gazdasági hátterének feltárásában.

Amint azt a könyv címe és rövid bevezető gondolata is jelzi, a tizenhat tanulmány mindegyike valamilyen formában arra a kérdésre koncentrálna, hogy milyen szabályszerűségek fedezhetők fel a bűnözés, valamint az azt kiváltó tényezők térbeli eloszlásában. Köztudott, hogy a bűnözés területi eloszlására nem

alkalmazható egyetlen univerzális törvényszerűség sem, mint ahogyan a joggyakorlat, a bűnüldözési és bűnmegelőzési módszerek is országról országra változnak. Ezért bizonyult különösen érdekfeszítőnek ez a kötet, melyben a szerzők Észak-Amerika és Európa számos városának példáján keresztül tárják eléink a bűnözéssel kapcsolatos legújabb problémákat. A könyv diszciplináris szempontból is sokrétű, hiszen a szerzők között geográfusokat, szociológusokat és kriminológusokat éppúgy megtalálunk, mint rendőrtisztviselőket.

A kötet három nagy fejezetre tagolódik, melyből az első főleg módszertani kérdésekkel foglalkozik. Az itt olvasható négy tanulmányból érdekes adalékot kaphatunk egyebek mellett a bűnügyi adatnyilvántartás és adatfeldolgozás legújabb problémáiról, a bűnözés térbeli modellezésével kapcsolatos eddigi eredményekről, továbbá a földrajzi információs rendszerek alkalmazási lehetőségéről a bűnözés térbeli terjedésének vizsgálatában.

A második fejezet nyolc esettanulmányt fog egy csokorba, melyek tematikai és földrajzi értelemben is igen széles spektrumot ölelnek

tárokkal ellentétben Keleten a határok szerepe inkább fokozódik, politikai, etnikai stb. ellentétek nehezítik a nemzetközi regionalizációt.

Mindezek ellenére szakmailag kihívás a területi tudományok számára Közép-Kelet Európában is, hogy megkezdjék a gondolko-

dást az integrálódó Európába belépő magyar régiók és városok hazai és nemzetközi fejlődési esélyeiről, s különösen a régiók és centrumok egymással való szolidaritásáról.

Pálné Kovács Ilona

CRIME, POLICING AND PLACE — ESSAYS IN ENVIRONMENTAL CRIMINOLOGY.

D. J. Evans — N. R. Fyfe — D. T. Herbert (eds.):

Routledge. 1992. London.

A világszerte riasztó méreteket öltő bűnözés komoly feladatot jelent politikusok és bűnüldözők számára egyaránt, s gondoskodik arról, hogy a közvélemény növekvő aggodalma kíséretében a térben internacionalizálódó, módszerében csúcstechnológiát alkalmazó bűnözés újabb és újabb rohamát. Különösen érvényes ez hazánkra és az egykori szocialista tábor többi államára, ahol a rendszerváltozás egy pluralista társadalmi berendezkedés mellett a bűnözés számára is új perspektívákat nyitott. Már ezen megfontolásból is kíváncsiságtól fűtött érdeklődéssel vehetjük kezünkbe ezt a tizenhat tanulmányt felsorakoztató kötetet, azt fűrkészve, hogy vajon mit nyújthat a tudomány, még közelebről a tértudomány, a bűnözés társadalmi, gazdasági hátterének feltárásában.

Amint azt a könyv címe és rövid bevezető gondolata is jelzi, a tizenhat tanulmány mindegyike valamilyen formában arra a kérdésre koncentrál, hogy milyen szabályszerűségek fedezhetők fel a bűnözés, valamint az azt kiváltó tényezők térbeli eloszlásában. Köztudott, hogy a bűnözés területi eloszlására nem

alkalmazható egyetlen univerzális törvényszerűség sem, mint ahogyan a joggyakorlat, a bűnüldözési és bűnmegelőzési módszerek is országról országra változnak. Ezért bizonyult különösen érdekfeszítőnek ez a kötet, melyben a szerzők Észak-Amerika és Európa számos városának példáján keresztül tárják eléink a bűnözéssel kapcsolatos legújabb problémákat. A könyv diszciplináris szempontból is sokrétű, hiszen a szerzők között geográfusokat, szociológusokat és kriminológusokat éppúgy megtalálunk, mint rendőrtisztviselőket.

A kötet három nagy fejezetre tagolódik, melyből az első főleg módszertani kérdésekkel foglalkozik. Az itt olvasható négy tanulmányból érdekes adalékot kaphatunk egyebek mellett a bűnügyi adatnyilvántartás és adatfeldolgozás legújabb problémáiról, a bűnözés térbeli modellezésével kapcsolatos eddigi eredményekről, továbbá a földrajzi információs rendszerek alkalmazási lehetőségéről a bűnözés térbeli terjedésének vizsgálatában.

A második fejezet nyolc esettanulmányt fog egy csokorba, melyek tematikai és földrajzi értelemben is igen széles spektrumot ölelnek

fel. Áttekintést kaphatunk egyebek mellett a nők kárára elkövetett bűncselekmények sajátosságairól, a szellemi keresők körében terjedő bűnözési formákról, vagy a lakóhely és lakóközösség determináló szerepéről a bűnelkövetés kialakulásában. A fejezetben magyar vonatkozású tanulmányra is rábukkanhatunk Ladányi János szociológus tollából, aki a szabadságvesztésüket töltő személyek lakóhelye szerint vizsgálja Budapest kriminál-ökológiai struktúráját.

Végül a harmadik fejezetben a rendőrség munkájának hatékonyabbá tételéről, a bűnmegelőzési módszerek továbbfejlesztéséről, a politika és a rendőri szervek közötti viszonyról olvashatunk négy tanulmányt. A tanulmá-

nyok gyakorlati oldalról közelítik meg a bűnözés elleni harcot, mintegy jól kiegészítve az előző fejezetek teoretikus hangvételét.

A könyv olvastán először rádöbbenhetünk arra, hogy a távolság egyre sikeresebb leküzdésével párhuzamosan napjainkban egy új, minden korábbinál merevebb térfelosztó elem, a félelem, kezdi átformálni településünk belső életét. Majd arra is rádöbbenhetünk, hogy milyen keveset tudunk ennek kialakulásáról és működéséről. A hazai tértudományok nagy adóssága a bűnözés térpályáinak, kialakult területi rendszerének a vizsgálata, melyhez a fentebb ismertetett mű kiváló segédanyagként szolgálhat.

Kovács Zoltán

VÉG KIÁRUSÍTÁS I.

*Beluszky Pál társadalomföldrajzi tanulmányai
(1959—1992)*

MTA RKK, Budapest, 1992. 270 o.

Mindenkor öröm Beluszky Pál munkáiról recenziót vagy szakmai véleményt írni. Azok ugyanis többnyire méltató sorok sokaságát „kényszerítik ki”, hiszen Beluszky a magyar geográfia azon kiemelkedő szellemiségű alakja, akinek minden szakmai megnyilvánulása figyelmet érdemel. Ezuttal egy meglepő című válogatást tett közzé. Az ajánló szövegben az áll, hogy a „válogatás a szerző 18, 1973 és 1989 között megjelent tanulmányát tartalmazza. Többségük kevesek által olvasott szakfolyóiratokban, évkönyvekben, konferencia-beszámolókból látott napvilágot, s ma már jobbára hozzáférhetetlenek, pedig — reményeink szerint — a ma gondjairól is szólnak. A válogatás négy témacsoportot ölel fel:

a tudománypolitika, az Alföld, a tanyák és falvak, valamint a településpolitika kérdéseit.”

Bár van szerencsém azon kevesek között lenni, akik a megjelenésükkor is olvashatták a tanulmányokat, mégis — így egy kötetben — lenyűgöző együttest alkotnak. A szerző a bevezetőben azzal magyarázza a végkiárusítás megkezdését, hogy ily módon is hozzá kíván járulni a társadalomföldrajz jelenlétéhez és önképének újraformálásához. Valójában ez a szándék egy elhivatott kutató felelősségtudata a szakmáért. De ez korántsem egy most felszínre tört felelősségtudat. A 18 tanulmány világosan igazolja, hogy Beluszky eddigi tevékenységének éppen az a leginkább általánosítható eredménye, hogy időről-időre alakíta-

fel. Áttekintést kaphatunk egyebek mellett a nők kárára elkövetett bűncselekmények sajátosságairól, a szellemi keresők körében terjedő bűnözési formákról, vagy a lakóhely és lakóközösség determináló szerepéről a bűnelkövetés kialakulásában. A fejezetben magyar vonatkozású tanulmányra is rábukkanhatunk Ladányi János szociológus tollából, aki a szabadságvesztésüket töltő személyek lakóhelye szerint vizsgálja Budapest kriminál-ökológiai struktúráját.

Végül a harmadik fejezetben a rendőrség munkájának hatékonyabbá tételéről, a bűnmegelőzési módszerek továbbfejlesztéséről, a politika és a rendőri szervek közötti viszonyról olvashatunk négy tanulmányt. A tanulmá-

nyok gyakorlati oldalról közelítik meg a bűnözés elleni harcot, mintegy jól kiegészítve az előző fejezetek teoretikus hangvételét.

A könyv olvastán először rádöbbenhetünk arra, hogy a távolság egyre sikeresebb leküzdésével párhuzamosan napjainkban egy új, minden korábbinál merevebb térfelosztó elem, a félelem, kezdi átformálni településünk belső életét. Majd arra is rádöbbenhetünk, hogy milyen keveset tudunk ennek kialakulásáról és működéséről. A hazai tértudományok nagy adóssága a bűnözés térpályáinak, kialakult területi rendszerének a vizsgálata, melyhez a fentebb ismertetett mű kiváló segédanyagként szolgálhat.

Kovács Zoltán

VÉG KIÁRUSÍTÁS I.

*Beluszky Pál társadalomföldrajzi tanulmányai
(1959—1992)*

MTA RKK, Budapest, 1992. 270 o.

Mindenkor öröm Beluszky Pál munkáiról recenziót vagy szakmai véleményt írni. Azok ugyanis többnyire méltató sorok sokaságát „kényszerítik ki”, hiszen Beluszky a magyar geográfia azon kiemelkedő szellemiségű alakja, akinek minden szakmai megnyilvánulása figyelmet érdemel. Ezuttal egy meglepő című válogatást tett közzé. Az ajánló szövegben az áll, hogy a „válogatás a szerző 18, 1973 és 1989 között megjelent tanulmányát tartalmazza. Többségük kevesek által olvasott szakfolyóiratokban, évkönyvekben, konferencia-beszámolókból látott napvilágot, s ma már jobbára hozzáférhetetlenek, pedig — reményeink szerint — a ma gondjairól is szólnak. A válogatás négy témacsoportot ölel fel:

a tudománypolitika, az Alföld, a tanyák és falvak, valamint a településpolitika kérdéseit.”

Bár van szerencsém azon kevesek között lenni, akik a megjelenésükkor is olvashatták a tanulmányokat, mégis — így egy kötetben — lenyűgöző együttest alkotnak. A szerző a bevezetőben azzal magyarázza a végkiárusítás megkezdését, hogy ily módon is hozzá kíván járulni a társadalomföldrajz jelenlétéhez és önképének újraformálásához. Valójában ez a szándék egy elhivatott kutató felelősségtudata a szakmáért. De ez korántsem egy most felszínre tört felelősségtudat. A 18 tanulmány világosan igazolja, hogy Beluszky eddigi tevékenységének éppen az a leginkább általánosítható eredménye, hogy időről-időre alakíta-

ni volt képes a társadalomföldrajz szemléletét, tartalmát, metodikáját és ezzel folyamatosan javítani piacképességét. Ezért kiváló ötlet volt a kötet első tanulmányává helyezni a „Magánjelentés a (társadalom-)földrajzról” című vitairatot. Az ebben megjelenő Beluszky-gondolkodásmód ugyanis nézetem szerint a kulcs a többi tanulmány megfelelő értéséhez.

Néhány héttel az 1992 decemberében Szegeden rendezett Alföld-konferencia után, amely egy újabb, átfogó Alföld-kutatás fellendülésének egyik fontos állomása, különösen érdekesek Beluszky nézetei az Alföldről. Mert még mindig időszerű feltenni a kérdést: mi az alföldiség lényege, forrása, magyarázata? Még mindig szükséges idő- és térbeli összefüggésrendszerben vizsgálni, hogy valójában mi is az Alföld-szindróma? E fejezet kapcsán szeretnék azon örömmnek is hangot adni, hogy helyet kapott itt a „Lektor dilemmái...” című írás. Az öröm oka nem csak a cikk mondanivalója, hanem inkább az, hogy ez remek példa Beluszky kritikusi egyéniségére, arra a sajátos stílusra, amely a szakmai szigor és gondolatgazdagság, a fanyar humor és a színvonalas publicisztika bizzar egyvelege. Tanítani kellene, bár utánozni aligha lehet.

Beluszky kutatói érdeklődésének egyik meghatározó köre a településproblematika. Az e vizsgálatait bemutató tanulmányokat a tudományos megismerés alapossága és követ-

kezetessége, valamint a gyakorlat jobbításának szándéka jellemzi. Sajnos (!) a tanulmányok számos megállapítása ma is időszerű, bár erről a szerző aligha tehet. Talán nem szerencsés bármelyiket is kiemelni, én mégis megteszem, és a kötet zárótanulmányát (Településpolitikai viták után — cselekvés közben — új vizsgálatok előtt) elsősorban a megközelítés gondolatgazdagsága miatt ajánlom a településkutatók és a településvezetők figyelmébe.

Biztos vagyok benne, nem maradok egyedül azzal a minősítéssel, hogy Beluszky kötete a mai magyar társadalomföldrajz legmagasabb színvonalú tudományos teljesítményeinek egyike, és ezért remélhető, hogy a kötet önmagában is alkalmas lehet az akadémiai doktori fokozat elnyerésére.

Az eddigiek alapján vélhetően nem hat meglepetésként, ha azt feltételezem, hogy a tanulmánykötet széleskörű érdeklődést vált ki. Úgy vélem, hogy a szemléletéből és tartalmából sokat meríthetnek az önkormányzatok szakemberei; a kiemelkedő tanulmányírás számos finomságát leshetik el belőle a fiatal kutatók; de nagy hasznára lehet, akár kötelező olvasmányként, az egyetemi, főiskolai földrajzoktatásnak is.

A kötet címében szereplő római szám újabb gyűjteményt ígér. Érdeklődéssel várjuk a Kiadás folytatását.

Mészáros Rezső

ALFÖLDI TANULMÁNYOK 1990—1991 XIV. KÖTET, Békéscsaba, 1992. p. 193.

Hosszú idő után újabb kötettel gyarapodott az Alföldi Tanulmányok sorozata. Az immár közel másfél évtizede, egészen a legutóbbi időkhöz rendszeresen kiadott évkönyv — borítóján kissé megtévesztő módon 1992-es jelzetű, valójában — 1990—91-es összevont számának megjelenésével az anyagi nehézségekkel küszködő kiadvány — úgy tűnik — fennállásának kritikus szakaszán van túl. Csak remélhető, hogy a szakgeográfus berkekben és iskolai földrajztanárok körében ismert és népszerű sorozat — a korábbi évekhez hasonlóan — a jövőben rendszeresen megjelenve továbbra is tagja maradhat az egyébként nem nagyszámú hazai földrajzi évkönyvek, „klubjának”.

Az utóbb megjelent kötet — folytatva a hagyományokat — széles tematikájú: a publikációk között egyaránt találhatók természeti földrajzi és ahhoz kapcsolódó rokontudományi (vízgazdálkodás, talajtan, geológia), valamint társadalom- és gazdaságföldrajzi munkák. A kötet összeállítását nemcsak tematikáját tekintve, hanem a szerzők „összetétele” szempontjából is változatosnak mondható; jól reprezentálja az Alföldön (de nemcsak ott) működő különféle szellemi műhelyeket (Debrecen, Szeged, Békéscsaba, Kecskemét, Nyíregyháza, Pécs, Budapest). Sőt, a szerzők között „üdvözölhetünk” egy amerikai geográfust is. A sokszínű tematikából itt csak a társadalomföldrajzi munkák fontosabb megállapításai kerülnek kiemelésre.

A kötet első öt cikke természeti földrajzi vonatkozású. A sorrendben első tanulmány (Keveiné Bárány I.—Mezősi G.) a szélenergia alföldi területi különbségeivel foglalkozik. Ezt követően az olvasó Csongrád megye vízgazdálkodási (ár- és belvízvédelmi, vízellátási, egyéb vízhasznosítási és vízminő-

ségvédelmi) helyzetével ismerkedhet meg (Pálfai I.). A harmadik publikáció szerzői (Csorba P.—Kerényi A.) a Debrecen környéki erdőtalajok vízháztartását elemezve az e témakörben kapott legújabb kutatási eredményeikről adnak számot. A kötet első részét lezáró két cikk egy-egy érdekes földtani-és földrajzi esettanulmány. Az egyikben a szerzők a Békéscsabai Téglagyár két bányaterületét (Domokos T.—Krolopp E.—Szónoky M.), a másikban a tiszalpäri magaspárt rétegsorát (Sümegei P.—Lóki J.—Hertelendi E.—Szöőr Gy.) vizsgálják. Az itt vázolt geotudományi munkák közös jellemzője, hogy a bennük megfogalmazott következtetések elsősorban alapkutatási eredmények, amelyek azonban értékes információkkal szolgálhatnak a gyakorlati szakembereknek is.

A társadalomtudományi „blokkot” Darrick Dantának a Kalifornia állambeli *California State University* (Northridge) tanárának a magyarországi városok növekedési jellemzőinek vizsgálatáról szóló cikke vezeti be. Ebben a szerző matematikai és kartográfiai módszerekkel elemzi egyrészt a hierarchiában bekövetkezett, másrészt a területi változásokat. Megállapítja, hogy:

— 1870-től a második világháborúig tartó időszakban a városhálózat hierarchikus koncentrációja erősen nőtt, amely folyamat a szocialista korszakban megfordult. A területi koncentráció 1941-ig nőtt, utána csökkent;

— a városnövekedés területi eloszlása a vizsgált időszak első harmadában véletlenszerű volt, majd a szocialista szakaszban kétpólusúvá lett: szétvált egy átlagosnál lassabban fejlődő Nagyalföldre, és egy átlag feletti dinamikájú „ipari tengelyre”;

— Magyarországon a városnövekedés, a

városhálózat fejlődésének területi szerkezete a szocializmus időszakában alapvetően különbözött a megelőző korszakokétól. A második világháborút követő fejlemények Budapest dominanciájának a csökkenéséhez, és a városhálózat kiegyenlítődéhez vezettek.

A soronkövetkező tanulmány (Hajdú Z.) a Tanyai Tanács (1949—54) történetéről ad rendkívül érdekes — a korszak döntési mechanizmusaihoz is bepillantást engedő — közigazgatásföldrajzi áttekintést. A szerző bemutatva és elemezve a tanyakérdésben elfoglalt álláspontokat megállapítja, hogy:

— ezidőben a tanyakérdés nem települési problémaként vetődik fel, hanem társadalmi, gazdasági, közigazgatási és főleg politikai kérdésként;

— a Tanács tevékenysége nehezen rekonstruálható a levéltári források alapján;

— a Tanács felelőssége, hogy hozzájárult a tanyakérdés és a „kulákkérdés” egybemosásához,

— a korszaknak nem a tudós Erdei Ferenc ismereteire, tudományos eredményeire, elképzeléseire volt szüksége, hanem a tanyakérdésben jól hangzó nevére. Így lehetett biztosítani, hogy a „tanyakérdés szocialista megoldása” egyben a „tanyakérdés tudományos megoldása” is legyen.

A kötet nyolcadik — mélyfúrás jellegű — tanulmánya (Duró A.) a Szeged környéki úgynevezett tanyaközségeket (a tanyavilág településsé szerveződésének folyamatát) vizsgálja. Legfontosabb következtetései:

— a tanyaközségek csak mint falvak számítanak fiatal településeknek, az általuk birtokolt tanyavilág egy több évszázados fejlődés eredményeként jött létre. A tanyaközségek esetében nem kirajzás, hanem betelepülés történt;

— a mai tanyaközségek bel- és külterülete többnyire ellentétes irányú népesedési folyamatok színtere;

— (a szatymazi és zákányszéki példa szerint) a tanyaközségek kül- és belterülete csak

térben válik el élesen egymástól, a tanyaiakat és a falubelieket kölcsönös kapcsolatok fűzik össze;

— a tanya felől közelítve a tanyaközségek településsé válásának sémája: elszakadás az egykori anyavárostól és hozzászerveződés az új faluközpontokhoz.

A társadalomföldrajzi publikációk a Közép-Tiszavidéken élő népesség szellemi potenciáljának főbb jellemzőiről szóló esettanulmány-nal zárulnak (Kiss É.). Munkájában a szerző kimutatta, hogy:

— bár a szóbanforgó térség népességének iskolázottságában, szakképzettségében az elmúlt évtizedek alatt kedvező változások következtek be, de — az elmaradottságban gyökerező — számos negatív folyamat eredményeként az alacsony szellemi potenciál magasabb szinten újratermelődik;

— hátrányos adottságai révén az itt élő népesség nem képes időben reagálni sem az új kihívásokra, sem alkalmazkodni a megváltozott társadalmi-gazdasági körülményekhez, ami újabb ütemvesztéshez vezet.

A gazdasági földrajzot a kötet végén két — az élelmiszergazdaság témakörébe tartozó — cikk képviseli. Az egyik az alföldi zöld-ségvertikum 1970-től a rendszerváltásig eltelt szűk két évtizedben lezajlott legfontosabb változások idő- és térbeli elemzését adja (Boros L.), a másik pedig a hazai és a nyugat-európai cukorgazdaság 1965—90 közötti eltérő fejlődési pályájának főbb jellemzőit és a magyar cukorvertikum távlati fejlesztésének egyes kérdéseit taglalja (Gurzó I.).

Összességében az Alföldi Tanulmányok jelentős késéssel megjelent tizennegyedik kötet tovább gyarapította az ország legnagyobb tájegységére, az Alföldre, vonatkozó tudományos ismereteket. A szerteágazó tematikájú (ezért bizonyos fokig eklektikusnak tűnő) kötetet több tudományág tudós és gyakorlati szakemberei is bizonyára haszonnal forgathatják.

Gurzó Imre

ERDŐSI FERENC: TELEMATIKA.

Távközlési Könyvkiadó, Budapest, 1992. 216 p.

A bőség zavarával kerül szembe az, aki vállalkozik Erdősi Ferenc „Telematika” című könyvének ismertetésére. Mindenekelőtt azért, mert a hazai geográfiában egészen a legutóbbi évekig „szűz területnek” számító téma, a *telekommunikáció földrajza*, a vele úttörőként foglalkozó, rutinos kutatók számára már a vizsgálatok kezdetén gazdag eredményanyaggal szolgál. Másrészt a fejlett világ távközlési viszonyaiban jelenleg végbemenő markáns korszerűsödési folyamatok szerteágazó területi hatásainak kutatása a földrajz-soknak is bő lehetőséget nyújt a legfrisebb fejlemények tanulmányozására.

A 20. század utolsó évtizedeiben a telekommunikáció válik a műszaki haladás azon területévé, ahol a fejlesztések legújabb vívmányai a leggyorsabban hódítanak teret, drasztikusan megváltoztatva ezzel az információtovábbítás és -csere eddigi technikáját, s egyben elősegítve a legújabb információs-kommunikációs (I+K) technológiák létrejöttét. Az I+K technológiák összességét magába foglaló *telematika* megjelenése szükségszerű volt, nélküle ugyanis elképzelhetetlen a gazdasági fejlettség eddigi legmagasabb szintjét elérő országok, országcsoportok számára a továbblépés, egy új növekedési pályára való áttérés. A fejlett Nyugathoz való felzárkózás igénye Európa keleti felének államaiban is megköveteli a gazdasági kihívásokra való hatékony választást és az ehhez szükséges szintű információáramlási infrastruktúrák időbeni megteremtését. Minderre a legfejlettebb telekommunikációs technológiák alkalmazása, korszerű rendszereinek kiépítése nélkül nincs esély.

Valószínűleg ezek a felismerések készítették

Erdősi Ferencet arra, hogy — Magyarországon elsőként — elvégezze e roppant összetett probléma részletekbe menő elemzését, *7 fejezetből* és egy „jövőkép” felvázolását megkísérlő *Függelék*ből álló könyvében, amelyet egyébként kissé túlzott tagolása (92 alfejezet!) sok tekintetben kézikönyv formájúvá tesz.

A témát a szerző lényegretörő tömörséggel fejti ki, ügyelve arra, hogy a mű tartalmi gazdagsága megmaradjon. E törekvése olyannyira sikeres volt, hogy a könyv ismertetését csak az egyes fejezetek tartalmának megfelelő súlyozásával lehet elvégezni. Az alábbiakban a súlyozás lehetőségeivel élve igyekszem a kötetet bemutatni.

Könyve *első fejezetében* a szerző a telematika létrejöttéhez szükségszerűen vezető utat mutatja be. Kihangsúlyozza, hogy a munkahelyeken (főként a termelő üzemekben) belüli informatikai rendszerek fejlődésének és távközlés terén végbemenő műszaki haladásnak egy bizonyos idő elteltével szükségszerűen találkozniuk kellett, mivel a különféle gazdasági tevékenységek területi hatókörének növekedésével, majd nemzetközi mérettűvé válásával együtt járt az üzletvitelhez szükséges információk nagy távolságra való továbbításának igénye, azaz az informatika és a távközlés sajátos fúzióját megvalósító telematikai szolgáltatások megindulása.

A kommunikáció és a telematika fogalmának értelmezését, összefüggésmoделleinek bemutatását követően a szerző példákat hoz a különféle hálózatfejlesztési stratégiákra is.

A kötet *második fejezetének* első része a telematikát olyan kiemelkedő termékinnovációnak tekinti, amely integratív hatásaival közvetlenül befolyásolja az egész termelési

folyamatot, piaci és szervizinnovációként viselkedik, továbbá döntő szerepet játszik a termelés szervezeti egységei között fennálló határok eltörlésében. Ezt követően rövid értékelést olvashatunk a különféle távolságlegyőzési technológiák történeti fejlődéséről és az I+K technikáknak a földrajzi távolságokra gyakorolt sajátos hatásairól.

Bár a szerző azon megállapítása, hogy a fejlett távközlés „a távolságot teljesen elhanyagolható tényezővé teszi”, első pillanatban helytállónak tűnik, ám érzésem szerint ebben nincs eléggé kihangsúlyozva az, hogy ez csak az információs célú kapcsolat megteremtésének elhanyagolhatóan csekély időigényére (és csakis arra!) igaz. Minél nagyobb ugyanis a távolság két, egymással kapcsolatot teremteni szándékozó objektum között, annál többbe kerül a közöttük levő összeköttetés műszaki eszközökkel történő megteremtése, fenntartása, átviteli kapacitások bővítése, végül hálózattá szerveződés esetén a szükséges infrastruktúrális háttér kiépítése.

A korszerű I+K rendszerek kiépítése, társadalmi „befogadása”, és rentábilis működtetése „teljesítőképes”, egyre bővülő információszükségletű, modern gazdaságot, és demokratikus társadalmi berendezkedést feltételez. Csak ilyen viszonyok között hasznosul megfelelőképpen a magas szellemi teljesítményt igénylő információtermelés, -továbbítás és -feldolgozás. A telematika mint csúcstechnológia azzal, hogy elsősorban az „elit-országok” további fejlődését segíti elő, óhatatlanul hozzájárul a gazdag és szegény országok közötti fejlettségbeli szakadék mélyüléséhez. Jó bizonyítékok erre az I+K technikák területi diffúziójának a szerző által bemutatott jellemzői, amelyek új megvilágításba helyezik a centrum—periféria kapcsolatok problémakörét is. Erdősi Ferenc nyugat-európai és magyarországi példák összevetésével érzékelteti a korszerű távközlési eszközök tér-

és időbeni elterjedését, annak nagyságrendi és ütemkülönbségeit, amelyek egyértelműen alátámasztják a fentebb leírtakat.

A geográfiai szempontból háttérbe szoruló *harmadik fejezet* a telematika és a gazdasági élet összefüggéseit főként elméleti közgazdasági oldalról közelíti meg, áttekintve az új I+K technikák mikro- és makroökonomiai hatásait. Ez utóbbi esetben sorra veszi a telematikának a nemzetgazdaság egyes ágazataira gyakorolt jelenlegi hatásait, válaszolva a fejlődés várható irányait.

Konkrét problémával, a telematikának a munkahelyekre gyakorolt várható hatásaival, foglalkozik a könyv *negyedik fejezete*, amelyben a szerző szembeállítja egymással a távközlés forradalmának munkavégzés szempontjából pozitív és negatív következményeit. A kérdés lényegét ragadja meg Erdősi Ferenc, amikor példák sokaságával igazolja: a telematika igen változatos formában fogja befolyásolni a munkahelyek területi szerkezetének alakulását, az otthon és a munkavégzés helyének sok területen való egybeolvadását, és differenciáltan fog hatni egyes foglalkozási csoportok életére.

Izgalmas kérdést tárgyal a kötet *ötödik fejezete*, ahol a korszerű távközlésnek a személyközlekedésre gyakorolt várható hatásairól fejti ki nézeteit a szerző.

Amellett, hogy a telematika további térnyerése nagyban elő fogja segíteni a közlekedés szervezési és irányítási feladatainak megoldását, döntő szerepe lesz a személyközlekedési szükségletek struktúrájának átalakításában. Ez azt jelenti, hogy egyrészt hozzájárul az ún. kényszerutazások (pl. ingázás, ügymintézés) arányának csökkentéséhez, másrészt elősegíti az egyén szabad elhatározásából fakadó helyváltoztatási (különféle szabadidős programok) gyakoriságának növekedését. Nem elhanyagolható az sem, hogy a korszerű I+K technikák jótékony hatással vannak a közleke-

dés energiafelhasználására is (optimális útvonal választás helyváltoztatás előtti és közbeni információs szervezéssel, a közlekedés—szállítás legkedvezőbb költségkihatású lebonyolítása stb.).

Az I+K technológiák és technikák alkalmazásának regionális hatásaival foglalkozó *hatodik fejezet* ismét elméleti fejtegetésekkel indul, amelyek lényegében a tér és a kommunikáció viszonyának, valamint e viszony időbeni alakulásának sajátosságait igyekeznek feltárni. A szerző ehelyütt több, a kommunikációtudományban használatos térfogalom-megközelítést ismertet, majd a társadalomtudományok (pl. szociológia, pszichológia) szerepét hangsúlyozza a tér és a kommunikáció bonyolult viszonyrendszerének megismerésében. A fejezet második fele a területi fejlődés és a telematika összefüggésrendszerének feltárására vállalkozik. A szerző lényegretörően, néhol egészen felsorolásszerűen, ismerteti a telematikai fejlődés valószínűsíthető területi hatásait (termelés-koncentráció hatás, kutatás-fejlesztést kevés központban összpontosító hatás, ugyanakkor szuburbanizációt erősítő, eltérő mértékű agglomeráció fejlődéshez vezető hatás stb.). Erdősi Ferenc viszont többször is figyelmeztet arra, hogy az új I+K technikák a regionális fejlődésben lényeges erőforrások *lehetnek*, ám nem válnak automatikusan azzá. (Vagyis szükséges, de nem elégséges feltételek.) Különösen erősen érintheti a telematika elterjedése a perifériákat, amelyeknél elősegítheti a prosperitást, de egyúttal egy központnak való kiszolgáltatottság létrejöttéhez is vezethet.

Külön fejezetet szentel a szerző annak, hogy bemutassa a telematikának a településfejlődésre gyakorolt jövőbeni hatását (7. fejezet). A legmarkánsabb változások e vonatkozásban minden bizonnyal a világvárosok fejlődési pályáiban fognak bekövetkezni, de a kisebb városok esetében is számolni kell a település-

szerkezet várható átalakulásával, a hagyományos városi funkciók nagymértékű térbeni átrendeződésével, főként fellazulásával. Új jelenség lesz a városfejlődésben a regionális kihatású telematikai térstruktúrák létrejötte, az ún. „technopolisok” megszületése, amelyek kezdetben magukon fogják viselni a nemzeti karaktert is.

A telematikai fejlődés végcéljaként megjelent „információs városok” alapjellemzője az lesz, hogy lakosságuk számára képesek lesznek a legkülönbébb telematikai szolgáltatásokat nyújtani.

A szerző e fejezet részben részletesen ismerteti a technopoliszokra és az információs városokra vonatkozó japán, francia, német és olasz elképzeléseket, majd megismerteti a „teleportoknak” és „teleházaknak” mint a város és a falu sajátos telematikai gócpontjainak működési elvével, mely létesítmények egyben a településfejlődés lényegi elemeivé lépnek elő.

A könyv *második része* csak a nevében független. Valójában a jövőkutatók által sokat emlegetett, „információs társadalomnak” főbb ismérveit összefoglaló opus, amelyben a szerző kitér az ilyen társadalom működésével kapcsolatos előrejelzésekre. Ez korántsem könnyű, mert az ipari társadalomból az információs társadalomba való átmenet igen gyors és sokoldalú változásokat feltételező folyamat, amelynek a világ jövőjére nézve sokféle kimenetele lehet. Roppant nagy kihívással állunk tehát szemben, és az új I+K technikák társadalmi struktúrákat átalakító hatása révén a folyamatnak szükségszerűen lesznek nyertesei és vesztesei.

De vajon a nyertesek örülhetnek-e majd ennek? Nem válnak-e önmaguk is veszteséssé olyan értelemben, hogy belekerülnek a mind nagyobb méreteket öltő információs szerzés, -feldolgozás és -felhasználás szünet nélkül pörgő „mókuskerekébe”, gazdasági-társá-

dalmi érvényesülésük, illetve a perifériára csúszás elkerülése érdekében? Az érvényesülési kényszer, az információs társadalom elvárásainak való megfelelés nyomasztó terhe vagy a különböző külső erőknek való kiszolgáltatottság bekövetkezésétől való félelem vajon nem fogja-e örök stresszállapotban tartani a jövő társadalmának embertömegeit?

Talán ezen is elgondolkodhatott a szerző, amikor feltette a kérdést: áldást vagy átkot, szép álmot vagy traumát hoznak a telematika globális elterjedésének hatásai?

Nem véletlen, hogy az „áldás vagy átok” dilemma már a mikroelektronika társadalmi hatásaival kapcsolatban is felmerült (G. Friedrichs — A. Schaff 1984. Mikroelektronika és társadalom. Áldás vagy átok), és úgy érzem, hogy a kérdésfeltevők által adott válaszok a telematikára nézve is elfogadhatók. Nevezetesen: a szédületes fejlődési lehetőséget kínáló műszaki találmányok mindig attól függően válhattak áldássá vagy átokká, hogy mire használták őket.

Ha az emberek közötti kapcsolatteremtési lehetőségek óriásivá szélesedése segít abban, hogy a harmadik világ országaiban csökkenjen százezerrel a nyomora; ha megakadályozza a jóléti államok társadalmának atomizálódását és frusztrációját; ha át képes alakítani a fogyasztási kényszernek és haszonelvűségnek kóros mértékben alárendelt ún. modern életvitelt, akkor üdvözlendő a telematika térhódítása.

Am ha az I+K csúcstechnológiák a már ma is gazdag országcsoportok érdekeinek szolgálatába lépnek és a világ perifériaterületeit „információs nyomorba” döntik, illetve kommunikációs rabszolgaságba hajtják; ha az emberek életét olyan információs láncokkal köti gúzsba, ahol az egyén életképességének végső kritériuma az lesz, hogy megfelelően tudja-e nyomkodni a számítógép gombjait,

akkor a jövőt illetően nem lehetünk nyugodtak.

Itt további kérdéseket is fel kell tenni: vajon a telematika hozzájárul-e az etnikai feszültségek csökkenéséhez, a menekültprobléma megoldásához vagy a vallási zavargások mérsékléséhez? Az adattároló, -továbbító és -feldolgozó óriásrendszerek nem fognak-e információval manipuláló apparátusként viselkedni? Nem építenek-e láthatatlan börtönfalakat az egyén szabadsága köré az állandó ellenőrzés-figyelés technikai lehetőségének megteremtődésével? Vajon hoz-e az informatika és a távközlés közös forradalma több segítőkészséget, összetartást, jóakaratot, szeretetet, a másságot elfogadó közösségi érzést zaklatott világunkba? Ha nem, akkor a Párizsi Csoport hiú ábrándokat kerget amikor feltételezi, hogy a mai zűrzavaros gazdasági-politikai helyzetből az informatika fogja kivezetni a világot.

Ugyanez vonatkozik a japán Y. Masuda „komputópiájára”, amely olyan szinergikus társadalom létrejöttét vetíti előre, ahol az információhoz jutás alapvető jog lesz, a másik ember információhoz juttatása pedig etikai kötelességgé válik. Masuda elképzeléseit Erdős Ferenc is csupán messianisztikus vágyalomnak tartja, hiszen ma a világ éppen az ellenkező irányba halad: a legkülönbélebb problémák egyre szaporodnak, a környezeti-gazdasági-társadalmi válsághelyzetek súlyosbodnak és valamilyen formában szinte valamennyi országban felbukkannak Japántól Szomáliáig, Oroszországtól az USA-ig. Sajnos, e tények miatt áll közelebb a realitáshoz a társadalomkutatóknak a telematika széleskörű használatával kapcsolatos aggodalma. Ők újabb problémák felbukkanására és az eddigiek jelentős részének elmélyülésére számítanak, mivel a telematika — mint minden, ami műszaki haladás terméke — a valóságnak csak egy viszonylag szűk szeletére fogja kifejteni áldásos hatását, miközben áttételes követke-

ményei a tradicionális emberi kapcsolattartásba rejlő humánus elemeket veszélyeztetik, sőt, szét is rombolhatják.

Ilyen kérdések a napi családi és lakóhelyi élet jövőbeni alakulásával és az emberi környezet védelmével kapcsolatosan is fölvetődnek, nem is szólva arról, hogy a sajtó- és tévéműveltségű embertömegek mellé lassanként újabb, beszűkült érdeklődési körű nemzedék nőhet fel. Olyan generáció, amely apáinál is jobban el lesz bűvölve a géptől, és annak mindenhatóságába vetett hite elődeinél is erősebb lesz. Fennáll tehát az a veszély, hogy a jövő információs nemzedéke még inkább beletemetkezik művi környezetébe, amelynek következményeként létrejöhet az elektronikus

elszigetelődés társadalma. Ez a lidércnyomás éppen az ellenkezője lesz annak, amit a telematikától mindannyian várunk: az emberi kapcsolatok ápolásának és újjáéledésének, a közösségek feltámadásának és összefogásának elősegítése. Pedig ez utóbbiakban rejlik az emberiség előtt álló súlyos problémák megoldásának kulcsa.

Erdősi Ferenc számos ábrával, táblázattal és válogatott irodalomjegyzékkel kiegészített könyvét — amely egyben a telematikára vonatkozó alapismeretek gazdag tárháza — a telekommunikáció és az informatika iránt érdeklődő szakemberek és a „kívülállók” számára egyaránt ajánlom.

Tiner Tibor

Tartalom

- NÁDAS PÉTER Jövő, múlt, szülővárosom / 1
ENYEDI GYÖRGY Budapest az európai nagyvárosi rendszerben / 5
BELUSZKY PÁL Budapest és a modernizáció kihívásai / 15
KOVÁCS ZOLTÁN A budapesti bérlakásszektor privatizációjának
társadalmi- és városszerkezeti hatásai / 55
LADÁNYI JÁNOS Gondolatok a Középső-Józsefváros rehabilitációjának
társadalmi összefüggéseiről / 75
PERCZEL ANNA A Közép-Józsefváros északi területére készülő részletes
rendezési terv programja / 89
- BŐHM ANTAL —
SZÓGYI LENKE —
SZPIRULISZ ILDIKÓ Rákosmente lakóinak szociális helyzete, állampolgári közérzete /163
HORVÁTH M. TAMÁS A hatalom megosztottsága / 179
ROB VAN
ENGELSDORP
GASTELAARS ÉS TSAI A zsidó Amszterdam 1600 és 1940 között: a gettóból a „városba” / 201
GRZEGORZ
WECLAWOWICZ A városok térbeni—társadalmi szerkezete Kelet-Közép Európában / 215

KITEKINTŐ

- ANTOINE BAILLY Szociológusok a fővárosról. (Kerekasztal beszélgetés a
Városházán) / 227
ZENTAI VIOLETTA Egy nagyvárosi termelési rendszer új szempontú vizsgálata
(Genf) / 244
A modern személyiség és a nagyváros / 250

GYORS TÉNYKÉP

- SCHNELLER ISTVÁN Budapest kiemelt középtávú fejlesztési céljai / 265

KÖNYVISMERTETÉS

- BŐHM ANTAL Önkormányzati választások 1990
(Rendhagyó recenzió) Bőhm Antal / 279
HAJDÚ ZOLTÁN Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései
Berényi István / 283
A. GERGELY ANDRÁS Olthatatlan kíváncsiság, életminőség, intim struktúrák
Bérkaszánya és nyomortelep, Gyáni Gábor / 286
BELUSZKY PÁL Budapest térbeni-társadalmi szerekezetének változásai Csanádi Gábor
— Ladányi János / 289
- PÁLNÉ,
KOVÁCS ILONA Gondolatok egy lehetséges folyamatról Jacques Caillosse / 291
KOVÁCS ZOLTÁN Crime, Policing and Place — Essays in Environmental Criminology
(Szerk.: D. J. Evans és tsai.) / 293
MÉSZÁROS REZSŐ Vég Kiárúsítás I. Beluszky Pál / 294
GURZÓ IMRE Alföldi tanulmányok 1990—1991 / 296
TINER TIBOR Telematika, Erdősi Ferenc / 298

TÉR ÉS TÁRSADALOM 3—4 ■ 1992 SPACE AND SOCIETY

CONTENTS

<i>Péter Nádas</i>	Future, past, my birth-place / 1
<i>György Enyedi</i>	Budapest in the European metropolitan system / 5
<i>Pál Beluszky</i>	Budapest and the challenges of modernization / 15
<i>Zoltán Kovács</i>	Spatial aspects of the privatization of state housing in Budapest / 55
<i>János Ladányi</i>	City rehabilitation in Central-Josephstadt in Budapest / 75
<i>Anna Perczel</i>	Detailed plan and program of the Northern part of Central-Josephstadt in Budapest / 89
<i>Antal Bóhm</i>	Social conditions of the residents of Rákosmente / 163
<i>Tamás Horváth M.</i>	The divided power / 179
<i>Rob van E. Gastelaars</i>	Jewish Amsterdam 1600—1940: from “ghetto” to “neighbourhoods” / 201
<i>Grzegorz Weclawowicz</i>	Socio-spatial structure of cities in Central-East Europe / 215

Szerzőink

A. Gergely András tudományos munkatárs, ELTE Politológiai Tanszék; Beluszky Pál, tudományos főmunkatárs, MTA RKK, Budapest; Bóhm Antal szociológus, MTA Politikai Tudományok Intézete; Enyedi György professzor, MTA RKK, Budapest; Grzegorz Weclawowicz geográfus, LTA Földrajzi Intézet, Varsó; Gurzó Imre tudományos főmunkatárs, MTA RKK, Békéscsaba; Hajdú Zoltán tudományos főmunkatárs, MTA RKK, Pécs; Horváth M. Tamás tudományos munkatárs, Magyar Közigazgatási Intézet; Kovács Zoltán tudományos munkatárs, MTA FKI, Budapest; Ladányi János tudományos főmunkatárs, Budapesti Közgazdasági Egyetem; Mészáros Rezső egyetemi tanár, JATE, Szeged; Nádas Péter író; Pálné, Kovács Ilona jogász, MTA RKK DTI, Pécs; Perczel Anna építész, VÁTI; Rob van Engelsdorps Gastelaars tudományos kutató, University of Amsterdam, Hollandia; Schneller István főpolgármester helyettes; Főpolgármesteri Hivatal, Budapest; Tiner Tibor tudományos munkatárs, MTA FKI, Budapest; Zentai Violetta tudományos kutató, MTA RKK, Budapest.
